

Державний університет інфраструктури та технологій

Міністерство освіти і науки України

ДУ «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу

та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України»

Національна академія наук України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПИЛИПЧУК Оксана Олегівна

УДК 340:061.2(477–25)(091)

ДИСЕРТАЦІЯ

КИЇВСЬКЕ ЮРИДИЧНЕ ТОВАРИСТВО (1877–1919):

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ, НАУКОВА ТА

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

07.00.07 – історія науки й техніки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ ***О.О. Пилипчук***

Науковий консультант ***Стрелко Олег Григорович***, доктор історичних наук,
професор

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Пилипчук О.О. Київське юридичне товариство (1877–1917): організаційні засади, наукова та культурно-просвітницька діяльність. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.07 «Історія науки й техніки». – Державний університет інфраструктури та технологій.

ДУ «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України», Київ, 2021.

Дисертаційна робота є комплексним дослідженням історії становлення та функціонування видатного Київського юридичного товариства (1877–1919). У роботі висвітлені організаційні засади, наукова та культурно-просвітницька діяльність КЮТ.

Робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків.

У дореволюційній вітчизняній історії науки відчувалася дуже сильна традиція наукової рефлексії – самопізнання науки. Фактична база для виникнення будь-якої самостійної субдисципліни була закладена до 1917 р. і формувалася на традиційно регулярній публікації науковими товариствами розгорнутих звітів про свою діяльність. В подальшому соціологізація історії наукового знання на багато десятиліть зробила неможливою нормальну рефлексію вітчизняної юридичної науки. В радянській історіографії відбувалося свідоме виключення дореволюційної спадщини із діючого культурного фонду. В наукових працях радянського періоду навіть посилення на дореволюційні роботи надзвичайно рідкісні. Прогалина між дореволюційною і радянською юридичною наукою остаточно не подолана до теперішнього часу. Ось чому існує нагальна необхідність відновлення накопиченого попередниками культурного фонду.

Вивчення еволюції організаційних форм наукової діяльності є одним з найменш розроблених напрямів. А поміж тим актуальність звернення до цієї проблематики неодноразово підкреслювалася дослідниками: О.В.Соболевою, В.С. Савчуком,

В.І. Онопрієнком та ін. Особливе значення форми організації вітчизняної юридичної науки мали на стадії її оформлення в особливу наукову дисципліну у другій половині XIX – початку XX століть. Важливу роль в цьому процесі відіграли наукові товариства та з'їзди.

Ключовою подією в історії становлення та розвитку вітчизняної юридичної науки стали юридичні товариства, створені при університетах Російської імперії. Серед таких товариств провідне місце належить Київському юридичному товариству, яке протягом 42 років активно розвивало різні напрями юридичної науки.

Проведений нами аналіз джерельної бази дав можливість встановити, що у своїй сукупності зазначені в дисертації групи джерел складають різноманітний і багатий обсяг документального забезпечення досліджуваної проблеми. Їхнє комплексне використання дало можливість досягти мети дисертаційного дослідження – провести детальне дослідження становлення та функціонування Київського юридичного товариства та висвітлити внесок членів-юристів даної організації у розвиток різних напрямів юриспруденції на тлі сучасної йому епохи.

У *першому розділі* «Історіографія проблеми та джерельна база дослідження» аналізується література, присвячена КЮТ. Крім того, дослідження ґрунтується на джерельній базі, основу якої складають праці авторів, членів Товариства, джерела, що стосуються діяльності як самого Товариства, так і його окремих членів, а також документи в архівосховищах Києва. Особливу цінність мають джерела, що були видані для опрацювання за сприяння Центрального державного історичного архіву м. Києва, основних фондів О.Ф. Кістяківського та М.М. Паше-Озерського за допомогою яких вдалося віднайти досі невідомі факти з діяльності Товариства. У роботі також здійснено систематизацію різних джерел. Це дало змогу ввести до наукового обігу раніше неоприлюднені джерела.

У *другому розділі* «Передумови виникнення Київського юридичного товариства» висвітлені основні віхи розвитку європейського права, яке вплинуло, свого часу, на розвиток вітчизняного законодавства. А також детально розглянуто

процес створення та діяльність юридичного факультету в університеті Св. Володимира в першій половині XIX століття.

Третій розділ дисертації «Створення та діяльність Київського юридичного товариства» присвячено висвітленню питань, які сприяють розумінню ролі товариства як особливої форми організації юридичної науки на українських землях, які входили до складу Російської імперії. Представлено історичну реконструкцію процесу становлення та функціонування, а також організаційно-освітню діяльність Київського юридичного товариства. Детально розглядається заснування КЮТ та його завдання, формування структури та організаційна діяльність КЮТ. Описано організаційну роботу Товариства, зокрема створення і розвиток організації, створення Відділення звичаєвого права, просвітницька і правотворча діяльність, також показано соціокультурне значення Київського юридичного товариства.

Четвертий розділ «Наукова спадщина Київського юридичного товариства» присвячено аналізу наукової спадщини КЮТ за напрямками розвитку юридичної науки останньої чверті XIX – початку XX століть. Висвітлено процес формування наукового світогляду різних членів Товариства та виявлено чинники, що сприяли їх становленню як видатних вчених-юристів та освітян. На основі аналізу наявних джерел зроблено висновки щодо того, як Київське юридичне товариство у різні часи своєї діяльності стикалося з різноманітними проблемами юриспруденції. Усі вони відрізнялися за складністю і напрямком і тому вимагали неабияких здібностей членів Товариства та сили характеру. Проте КЮТ кожного разу вдавалось вирішувати усі поставлені завдання на найвищому рівні. Саме завдяки своїй обізнаності та професіоналізму воно стало відомим юридичним товариством. Даний розділ розділений за юридичними галузями, в кожній з яких описані актуальні юридичні питання, які розглядались на засіданнях КЮТ, на сторінках періодичних журналів КЮТ, а також в окремих наукових працях членів Товариства. Такими галузями є: теорія держави і права, українське звичаєве право, римське право, конституційне право, цивільне право, кримінальне право та міжнародне право.

Фактично, вперше на документальній основі написана історія становлення та функціонування Київського юридичного товариства, розкрито невідомі і маловідомі

сторінки його життя. У результаті дослідження виявлено певні досягнення Київського юридичного товариства. Зокрема, у створеному Відділенні звичаєвого права професор О.Ф. Кістяківський закликав до організації та концентрації тих юристів, які займалися збиранням правових звичаїв, адже правова система будь-якої держави завжди починається із звичаю – неписаного правила поведінки. Тому в Товаристві активно розроблялись питання українського звичаєвого права. Найбільш активним дослідником означених проблем був О.Ф. Кістяківський, який свого часу віднайшов і опублікував перший цивільний кодекс українського народу – «Права, за якими судиться малоросійський народ».

У галузі вивчення вітчизняного державного права активно працював професор О.В. Романович-Славатинський. Його перу належать ґрунтовні наукові праці з вивчення російського державного права.

Ідеї розвитку конституційного права активно розроблялися професором О.О. Ейхельманом. Зокрема його праця «Нариси з лекцій з російського державного права» фактично стала передумовою до розвитку конституційних ідей вже в ХХ столітті. Автор бачив у державі те необхідне формування, яке має бути комфортним для проживання людини та її потреб. Пізніше він приймав активну участь в діяльності урядів УНР, Української держави П. Скоропадського і Директорії В. Винниченка. Розробив власний проект конституції УНР.

Дуже активно у Товаристві розроблялися питання теорії держави і права. Найбільш активним дослідником цієї проблеми на той час вважався професор М.К. Ренненкампф. Вчений детально розглянув поняття «право», дослідив принципи його взаємодії з суспільством. Крім того, часто виступав з доповідями на засіданнях Товариства О.Ф. Кістяківський. Зокрема, він розглянув проблеми тлумачення закону за вітчизняним законодавством. Предметом дослідження даного напрямку стало загальне вчення про право.

Протягом усього часу діяльності Товариства було опубліковано велику кількість наукових праць і доповідей членів Товариства стосовно розвитку римського права. Найбільш вагомими є праці Й.О. Покровського, П.О. Соколовського, К.А. Мітюкова та Л.М. Казанцева.

Майже усі члени Товариства вважали римське право тим фундаментом, на якому базувалося законодавство багатьох європейських країн. Подальший розвиток демократичного, правового суспільства України сьогодні базується на здобутках членів-юристів Київського юридичного товариства, які розвивали науку права на українських землях наприкінці XIX – поч. XX століть. Сьогодні дослідження нашого Товариства видаються цілком зрозумілими і корисними. Вони багато чого пояснюють у правотворчості, правосвідомості і праворозумінні сучасного українського цивільного права. Разом з цим вони дають орієнтири для вдосконалення українського правового поля на майбутнє.

У межах цивільного права було піднято до розгляду питання переважно в двох напрямках: право власності (права жінок на українських землях, інститут обмежених речових прав, історія розвитку інституту міні нерухомого майна) і правосуб'єктність (права незаконнонароджених, неповнолітніх, неповнорідних, недієздатних). Дослідження цих питань ми знаходимо у доповідях Й.О. Покровського, В.А. Удінцева, В.І. Синайського тощо.

Кримінальне право в рамках Товариства отримало вивчення таких проблем, як становлення і розвиток суду присяжних на Україні, злочини з ознаками розкрадання, новітні школи кримінального права, цивільний позов в кримінальному процесі, самогубство і самоуправство, як злочини, за вітчизняним законодавством, а також діяльність товариств патронату на захисті прав колишніх ув'язнених. Найбільш активними дослідниками даних проблем були В.Г. Демченко, О.Ф. Кістяківський, Д.Г. Тальберг Л.С. Білогриць-Котляревський, М.П. Чубинський, Г.В. Демченко, М.М. Паше-Озерський.

Надзвичайно ґрунтовно в Товаристві досліджувалися проблеми розвитку міжнародного права, зокрема питання розвитку інституту екстрадиції в наукових працях В.П. Незабитовського, О.О. Ейхельмана, М.К. Ренненкампа.

П'ятий розділ «Послідовники Київського юридичного товариства» відображає історію діяльності товариств – послідовників КЮТ, які діяли в Празі і Варшаві у міжвоєнному періоді в 20-30-х роках XX століття. Висвітлюється участь членів Товариства КЮТ в розвиток просвітницької діяльності і культури загалом.

Представлена схема сучасного бачення наукової спадщини послідовників КЮТ в контексті розвитку юридичної науки в діяльності сучасної організації «Українське юридичне товариство».

Ключові слова: Київське юридичне товариство, історія права, юридична наука та освіта, судочинство, правотворчість

ANNOTATION

Pylypchuk O.O. Kyiv Law Society (1877–1917): organizational principles, scientific and cultural-educational activities. – Qualifying scientific paper as manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the Doctor of Historical Sciences in the specialty 07.00.07 «History of science and technology». – State University of Infrastructure and Technologies.

GU «Institute for Research of Scientific and Technical Potential and History of Science G.M. Dobrova NAS of Ukraine», Kyiv, 2021.

The dissertation is a comprehensive study of the history of formation and functioning of the outstanding Kyiv Law Society (1877–1919). The paper covers the organizational principles, scientific and cultural-educational activities of KLS.

The work consists of an introduction, five chapters, conclusions to each section, general conclusions, a list of used sources, and appendices.

In the pre-revolutionary domestic history of science, there was a very strong tradition of scientific reflection – self-knowledge of science. The actual basis for the emergence of any independent subdiscipline was laid before 1917 and was formed on the traditionally regular publication by scientific societies of detailed reports on their activities. Subsequently, the sociologization of the history of scientific knowledge for many decades made it impossible for a normal reflection of domestic legal science. In Soviet historiography, the pre-revolutionary heritage was deliberately excluded from the existing cultural fund. In scientific works of the Soviet period, even references to pre-revolutionary works are extremely rare. The gap between pre-revolutionary and Soviet jurisprudence has not been finally bridged so far. That is why there is an urgent need to restore the cultural fund accumulated by predecessors.

The study of the evolution of organizational forms of scientific activity is one of the least developed areas. Meanwhile, the urgency of this issue has been repeatedly emphasized by researchers: O.V. Soboleva, V.S. Savchuk, V.I. Onoprienko and others. Of particular importance was the form of organization of domestic legal science at the stage of its formation into a special scientific discipline in the second half of the XIX – early XX centuries. Scientific societies and congresses played an important role in this process.

A key event in the history of formation and development of domestic legal science were the law societies established at the universities of the Russian Empire. Among such societies, the leading place belongs to the Kyiv Law Society, which had been actively developing various areas of legal science for 42 years.

Our analysis of the source base made it possible to establish that taken together the sources mentioned in the dissertation constitute a diverse and rich volume of documentary support of the researched problem. Their comprehensive use made it possible to achieve the goal of the dissertation research – to conduct a detailed study of the formation and functioning of the Kyiv Law Society and highlight the contribution of members of the organization in the development of various areas of jurisprudence against the background of its era.

In *the first chapter* «Historiography of the issue and the source base of the study», the literature on KLS is analyzed. In addition, the study is based on the source base, which is built on the works of authors, members of the Society, sources relating to the activities of both the Society and its individual members, as well as documents in the archives of Kyiv. Of particular value are the sources that were published for processing with the assistance of the Central State Historical Archive of Kyiv, main archives of O.F. Kistyakivsky and M.M. Pashe-Ozersky, with the help of which it was possible to find hitherto unknown facts from the activities of the Society. The paper also systematizes various sources. This made it possible to introduce previously unpublished sources into scientific circulation.

The second chapter «Prerequisites for the emergence of the Kyiv Law Society» highlights the main milestones in the development of European law, which influenced, at one time, the development of domestic law. The process of creation and activity of the

Faculty of Law at the University of St. Volodymyr in the first half of the XIX century is also considered in detail.

The third chapter of the dissertation «Establishment and activity of the Kyiv Law Society» is devoted to issues that contribute to the understanding of the role of society as a special form of legal science in the Ukrainian lands, which were part of the Russian Empire. The historical reconstruction of the process of formation and functioning, as well as the organizational and educational activities of the Kyiv Law Society, are presented. The establishment of the KLS and its tasks, formation of the structure, and organizational activity are considered in detail. The organizational work of the Society is described, in particular, the creation and development of the organization, the creation of the Department of customary law, educational and law-making activities, the socio-cultural significance of the Kyiv Law Society is also shown.

The fourth chapter «Scientific Heritage of the Kyiv Law Society» is devoted to the analysis of the scientific heritage of the KLS in terms of the development of legal science in the last quarter of the XIX – early XX centuries. The process of forming the scientific worldview of various members of the Society is highlighted and the factors that contributed to their formation as outstanding legal scholars and educators are identified. Based on the analysis of available sources, conclusions are made about how the Kyiv Law Society at different times of its activities faced various problems of jurisprudence. All of them differed in complexity and direction and therefore required remarkable abilities of members of the Society and strength of character. However, each time the KLS managed to solve all the tasks at the highest level. It is thanks to its awareness and professionalism that it became a well-known law firm. This chapter is divided according to legal branches, each of which describes current legal issues that were considered at the meetings of the KLS, on the pages of periodicals of the KLS, as well as in some scientific papers of members of the Society. Such branches are: theory of state and law, Ukrainian customary law, Roman law, constitutional law, civil law, criminal law, and international law.

In fact, for the first time on a documentary basis the scientific history of formation and functioning of the KLS was written, unknown and little-known pages of its life are revealed. As a result of the research, certain achievements of the Kyiv Law Society were

revealed. In particular, in the established Department of Customary Law, Professor O.F. Kistyakivsky called for the organization and concentration of those lawyers who were engaged in collecting legal customs, because the legal system of any state always begins with a custom – an unwritten rule of conduct. Therefore, the Society actively developed issues of Ukrainian customary law. The most active researcher of these issues was O.F. Kistyakivsky, who once found and published the first civil code of the Ukrainian people – «The rights under which the people of Little Russia are being tried».

Professor O.V. Romanovych-Slavatynsky worked actively in the field of studying domestic state law. He wrote impressive works on the study of Russian state law.

Ideas for the development of constitutional law were actively developed by Professor O.O. Eichelmann. In particular, his work «Essays on Lectures on Russian State Law» actually became a prerequisite for the development of constitutional ideas in the XX century. The author saw the necessary formation in the state, which had to be comfortable for human habitation and needs. Later he took an active part in the activities of the governments of the Ukrainian People's Republic, the Ukrainian state of P. Skoropadsky, and the Directory of V. Vynnychenko. He developed his own draft constitution of the Ukrainian People's Republic.

Issues of the theory of the state and law were very actively developed in the Society. The most active researcher of this problem at that time was considered to be Professor M.K. Rennenkampf. The scientist considered in detail the concept of «law», explored the principles of its interaction with society. In addition, O.F. Kistyakivsky often made reports at meetings of the Society. In particular, he considered the problems of interpretation of the law under domestic legislation. The subject of research in this area was the general doctrine of law.

Throughout the Society's activities, a large number of scientific papers and reports of the Society's members on the development of Roman law were published. The most important are the works of J.O. Pokrovsky, P.O. Sokolovsky, K.A. Mityukov and L.M. Kazantsev.

Almost all members of the Society considered Roman law the foundation on which the legislation of many European countries was based. The further development of the

democratic, legal society of Ukraine today is based on the achievements of members of the Kyiv Law Society, who developed the science of law in the Ukrainian lands in the late XIX – early XX centuries. Today, the research of our Society seems quite clear and useful. They explain a lot in lawmaking, legal awareness, and legal understanding of modern Ukrainian civil law. At the same time, they provide guidelines for improving the Ukrainian legal field for the future.

Within the framework of civil law, the issue was raised mainly in two areas: property rights (women's rights in Ukrainian lands, the institute of limited property rights, the history of the institute of mini real estate) and legal personality (rights of illegitimate, minors, incapacitated). We find research on these issues in the reports of J.O. Pokrovsky, V.A. Udintsev, V.I. Synaisky etc.

Criminal law within the Society received the study of such issues as the formation and development of a jury trial in Ukraine, crimes of theft, the latest schools of criminal law, civil lawsuits in criminal proceedings, suicide and arbitrariness as crimes under domestic law, and the activities of patronage societies to protect the rights of former prisoners. The most active researchers of these issues were V.H. Demchenko, O.F. Kistyakivsky, D.H. Talberh L.S. Bilohryts-Kotlyarevsky, M.P. Chubynsky, H.V. Demchenko, M.M. Pashe-Ozersky.

The problems of the development of international law were studied extremely thoroughly in the Society, in particular the development of the institution of extradition in scientific works of V.P. Nezabytovsky, O.O. Eichelmann, M.K. Rennenkampf.

The fifth chapter «Followers of the Kyiv Law Society» reflects the history of the societies – followers of the KLS, which operated in Prague and Warsaw in the interwar period in the 20-30s of the XX century. The participation of members of the KLS in the development of educational activities and culture, in general, is highlighted. The scheme of the modern vision of the scientific heritage of the followers of the KLS in the context of the development of legal science in the activity of the modern organization «Ukrainian Law Society» is presented.

Keywords: Kyiv Law Society, history of law, legal science and education, judiciary, lawmaking

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Індивідуальна монографія

1. Пилипчук О.О. Київське юридичне товариство (1877–1919) / наук. ред. д.іст. наук., проф. О.Г. Стрелко. Київ: Талком, 2020. 547 с.

Рецензії:

Михайлюк В.П. [Рецензія]. *Virtus scientific Journal*. 2021. № 50. С.199–201. Рец. на монографію: Пилипчук О.О. Київське юридичне товариство: 1877–1919. Київ: Талком, 2020. 547 с.

Коробченко А.А. [Рецензія]. *Історія науки і біографістика* [Електронний ресурс]. 2020. Вип. 3. Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2020-3/18.pdf>. Рец. на монографію: Пилипчук О.О. Київське юридичне товариство: 1877–1919. Київ: Талком, 2020. 547 с.

Дефорж Г.В. [Рецензія]. *Шістнадцяті наукові читання, присвячені життю та діяльності О.П. Бородіна*, 14 жовтня 2020 р., м. Київ. С. 110–112. Рец. на монографію: О.О. Пилипчук Київське юридичне товариство: 1877–1919. Київ: Талком, 2020. 547 с.

Статті у фахових виданнях України

2. Пилипчук О.О. Внесок О.О. Ейхельмана в розвиток основ конституційного права. *Вісник національного технічного університету «ХПІ»: Серія історія науки і техніки*. 2015. № 63 (1172). С. 77–81.
3. Пилипчук О.О. Всеволод Аристархович Удінцев (1865–1945): життя та діяльність. *Питання історії науки і техніки*. 2016. Вип. 3. С. 53–58.
4. Пилипчук О.О. До історії створення юридичних товариств за кордоном і в Україні. *Історія науки і техніки*. 2016. Вип. 8. С. 161–168.
5. Пилипчук О.О. Правознавець О.Ф. Кістяківський (1833–1885) про значення та цілі Київського юридичного товариства. *Історія науки і біографістика*. 2016. №2. Режим доступу: http://nduv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2016_2

6. Пилипчук О.О. Створення та розвиток Київського юридичного товариства (1876–1919 рр.). *Історія науки і біографістика*. 2016. № 3. Режим доступу: http://nduv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2016_3
7. Пилипчук О.О. Роль Загального статуту імператорських університетів 1863 р. у розвитку наукової юриспруденції. *Історія науки і біографістика*. 2016. № 4. Режим доступу: http://nduv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2016_4
8. Пилипчук О.О. Історія становлення та функціонування Київського юридичного товариства (1876–1919). *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2017. № 231. С. 68–75.
9. Пилипчук О.О. Внесок Чезаре Ломброзо у розвиток кримінології. *Історія науки і техніки*. 2017. Вип.10. С. 194–204.
10. Пилипчук О.О. Основні віхи історії європейського права (XI–XVIII ст.). *Історія науки і техніки*. 2017. Вип. 11. С. 221–235.
11. Пилипчук О.Я. Створення та розвиток юридичного факультету в університеті Святого Володимира у першій половині XIX століття. *Емінак*. 2017. Т. 2. № 4 (20). С. 114–121.
12. Пилипчук О.О. Професор Петро Павлович Цитович (1843–1913). *Питання історії науки і техніки*. 2017. № 2. С. 53–58.
13. Пилипчук О.О. Розвиток юридичного факультету в університеті Св. Володимира у Києві (середина XIX століття). *Вісник Східноукраїнського університету імені Володимира Даля*. 2017. № 11. С. 77–85.
14. Пилипчук О.О. Розвиток європейського права в XIX столітті. *Питання історії науки і техніки*. 2018. Вип. 1. С. 32–36.
15. Пилипчук О.О. Зародження і розвиток права в Давньому Римі. *Історія науки і техніки*. 2018. Вип. 12. С. 170–190.
16. Пилипчук О.О. Питання рецепції Римського права в Київському юридичному товаристві. *Гілея*. 2018. Вип. 130. С.7–12.
17. Пилипчук О.О. Права незаконнонароджених у наукових працях О.І. Загоровського. *Питання історії науки і техніки*. 2018. Вип. 2. С. 54–65.

18. Пилипчук О.О. Права жінок на українських землях за місцевим законодавством у II половині XIX століття. *Вісник Східноукраїнського університету імені Володимира Даля*. 2018. № 2. С. 54–65.
19. Пилипчук О.О. Інститут обмежених речових прав: принципи діяльності у II половині XIX століття. *Історія науки і техніки*. 2018. № 2(13). С. 500–514.
20. Пилипчук О.О. Самогубство як злочин за законодавством Російської імперії. *Питання історії науки і техніки*. 2018. №4. С.24–30.
21. Пилипчук О.О. Становлення та розвиток інституту екстрадиції в Україні (II половина XIX ст.). *Гілея*. 2019. № 143. С.500–514.
22. Pylypchuk O. The rights of juveniles in civil procedure (the 2nd half of the XIX century). *Історія науки і техніки*. 2019. Т.9. Вип. 1(14). С.120–129.
23. Pylypchuk O. Legislative activities of the Kyiv Law society in the field of railway transport. *Історія науки і техніки*. 2019. Т.9. Вип. 2 (15), С.225–232.

Статті у зарубіжних наукових виданнях

24. Пилипчук О.О. Інститут міни нерухомого майна в науковій діяльності Київського юридичного товариства (II половина XIX – початок XX ст.). *Virtus scientific Journal*. 2019. № 32. 202–207.
25. Пилипчук О.О. Злочини проти власності з ознаками розкрадання в роботах Київського юридичного товариства. *SWorldJournal*. 2020. №06-07. С.122–130.

Опубліковані праці апробаційного характеру

26. Пилипчук О.О. Видатний український правознавець Григорій Васильович Демченко (1869–1958) – штрихи до портрету. *Восьмі наукові читання, присвячені життю та діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848–1898)*: мат. доп., 14 жовтня 2012 р., м. Київ. С. 60–62.
27. Пилипчук О.О. Просвітницька діяльність Київського юридичного товариства. *Дев'ять наукових читання, присвячені життю та діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848–1898)*: мат. доп., 14 жовтня 2013 р. С. 93–97.

28. Пилипчук О.О. Проблеми тлумачення норм вітчизняного права у другій половині XIX століття. *Десяті наукові читання, присвячені життю та діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848–1898):* мат. доп., 14 жовтня 2014 р., м. Київ. С. 43–49.
29. Пилипчук О.О. Дмитро Германович Гальберг (1853–1891) як професор кримінального права Київського університету. *Одинадцяті наукові читання, присвячені діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848–1898):* мат. доповідей, м. Київ, 14 жовтня 2015 р. С. 76–79.
30. Пилипчук О.О. О.О. Ейхельман про формування загальних принципів міжнародного права. *Двадцять перша Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів за темою: «Модернізація науково-технологічної політики України»,* 15 квітня 2016 р., м. Київ. С. 155–159.
31. Пилипчук О.О. До історії становлення та розвитку Київського юридичного товариства (1877–1917 рр.). *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Правові засоби забезпечення та захисту прав людини: вітчизняний та зарубіжний досвід»,* 14–15 квітня 2016 р., м. Северодонецьк. С. 192–194.
32. Пилипчук О.О. Роль перших з'їздів юристів для розвитку юридичної науки в Німеччині та в Російській імперії. *Матеріали 15-ї Всеукраїнської конференції з історії науки і техніки «Актуальні питання історії науки і техніки»,* 29 вересня – 1 жовтня 2016 р., м. Київ. С. 190–192.
33. Пилипчук О.О. В.Д. Отамановський про історію становлення міського ладу на Україні в XIV–XVIII ст. і роль Магдебурзького права. *«Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку» (До 475-ї річниці з часу надання місту Бару Магдебурзького права, 615-ї річниці першої документальної згадки про місто Ров та 150-річчя з дня народження М.С. Грушевського),* 2016. Київ, Бар. С. 108–114.
34. Пилипчук О.О. О.Ф. Кістяковський про судову реформу 1864 року. *Міжнародна науково-практична конференція, присвячена 150-річчю від дня народження видатного вченого-агробіолога, одного із дієвих організаторів академічної науки в*

Україні – професора С.Л. Франкфурта (1856–1954), 18 листопада 2016 р., м. Київ. С. 217–218.

35. Пилипчук О.О. Смертна кара в антрополого-позитивній школі кримінального права. *Історія освіти, науки і техніки: Мат. XII Міжнародної конференції молодих вчених та спеціалістів, присвяченої 100-річчю від дня створення Академії аграрних наук України*, 19 травня 2017 р., м. Київ. С. 324–327.
36. Пилипчук О.О. Микола Християнович Бунге (1823–1896) – життя та діяльність. *Матер. 16-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки»*, 5–7 жовтня 2017 р., м. Київ. С. 247–249.
37. Пилипчук О.О. Педагогічна діяльність члена Київського юридичного товариства О.В. Романовича-Славатинського. *Двадцять друга Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки та освіти та спеціалістів за темою: «Шляхи відродження науки України»*, 14 квітня 2017 р., м. Київ. С. 127–129.
38. Пилипчук О.О. О.Ф. Кістяківський про порівняльний метод у загальному кримінальному праві. *Тринадцяті наукові читання, присвячені життю та діяльності О.П. Бородіна*, 16 листопада 2017 р., м. Київ. С. 122–124.
39. Пилипчук О.О. Спадкові права неповнорідних в Україні у другій половині XIX століття. *Чотирнадцяті наукові читання, присвячені життю та діяльності О.П. Бородіна*, 17 листопада 2018 р., м. Київ. С. 55–60.
40. Пилипчук О.О. Римське право в Київському університеті Св. Володимира (перша половина XIX ст.). *Двадцять третя Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки і техніки і освіти та спеціалістів, присвячена 100-річч. Національної Академії наук України*. 20 квітня 2018 р., Київ. С. 142–147.
41. Пилипчук О.О. О.І. Загоровський (1849–1919) як юрист, фахівець з цивільного права, історик права. *Актуальні питання історії, археології, науки і техніки: методологія, пошуки, роздуми, знахідки. Матеріал. XI Міжнародної наукової конференції*, 11–12 квітня 2018 р., м. Сєверодонецьк. С. 97–100.
42. Пилипчук О.О. Історія створення юридичних товариств у світі та їх значення для розвитку юриспруденції. *XXIV Всеукраїнська наукова конференція молодих*

істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів за темою «Наука як феномен національної культури», 19 квітня 2019 р., м. Київ. С. 148–151.

43. Пилипчук О.О. Права недієздатних осіб в Україні в другій половині XIX століття. *П'ятнадцяті наукові читання, присвячені життю та діяльності О.П. Бородіна*, 13 листопада 2019 р., м. Київ. С. 107–112.
44. Пилипчук О.О. Йосип Олексійович Покровський (1868–1920) як фундатор вчення про римське право. *Актуальні питання історії, археології, науки і техніки*, 25–26 квітня 2019 р., Сєверодонецьк. 45–50.
45. Пилипчук О.О. Самоуправство у вітчизняному законодавстві (друга половина XIX ст.). *Світ і Україна у дзеркалі сучасної історії: актуальність діалогу*, 28–29 листопада 2019 р., Сєверодонецьк, 2019. С. 40–49.
46. Pylypchuk O. Development of the Theory of State and Law at St. Volodymyr's University in Kyiv (second half of the 19th – beginning of the 20th century). *International Scientific Conference “Perspectives and Problems of Integration in the European Research and Education Area”*, June 5, 2020, Cahul, Moldova. Pp. 264–269.
47. Пилипчук О.О. Правотворча діяльність Київського юридичного товариства. *Шістнадцяті наукові читання, присвячені життю та діяльності О.П. Бородіна*, 14 жовтня 2020 р., м. Київ. С. 71–80.
48. Пилипчук О.О. Об'єднаний процес в наукових працях Київського юридичного товариства (1877–1919). *Матеріали 19-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки»*. 28–30 жовтня 2020 р., м. Київ. С. 195–199.

ЗМІСТ

ВСТУП		1
Розділ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ		8
1.1 Історіографія проблеми.....		8
1.2 Джерельна база дослідження.....		24
1.3 Методологія дослідження.....		27
Висновки до 1 розділу.....		30
Розділ 2 ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ КИЇВСЬКОГО ЮРИДИЧНОГО ТОВАРИСТВА		33
2.1 Внесок європейського права в розвиток українського законодавства (XII –XVIII ст.).....		33
2.2 Створення та діяльність юридичного факультету Університету Св. Володимира в I половині XIX ст.....		60
Висновки до 2 розділу.....		89
Розділ 3 СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО ЮРИДИЧНОГО ТОВАРИСТВА		91
3.1 Заснування Київського юридичного товариства та його завдання		91
3.2 Створення Відділення звичаєвого права.....		99
3.3 Організаційна діяльність		109
3.4 Просвітницька діяльність.....		132
3.5 Правотворча діяльність		141
Висновки до 3 розділу.....		155
Розділ 4 НАУКОВА СПАДЩИНА КИЇВСЬКОГО ЮРИДИЧНОГО ТОВАРИСТВА		158
4.1 Державне та конституційне право		159
4.2 Українське звичаєве право		195

4.3	Теорія держави і права	210
4.4	Римське право	225
4.5	Цивільне право.....	245
4.5.1	<i>Історія розвитку інституту міни нерухомого майна</i>	246
4.5.2	<i>Інститут обмежених речових прав</i>	258
4.5.3	<i>«Примусовий альтруїзм» в українській цивілістичній доктрині</i>	271
4.5.4	<i>Права жінок на українських землях за місцевим законодавством</i>	281
4.5.5	<i>Права незаконнонароджених</i>	294
4.6	Кримінальне право.....	312
4.6.1	<i>Новітні школи кримінального права</i>	320
4.6.2	<i>Становлення та розвиток суду присяжних в Україні</i>	364
4.6.3	<i>Злочини проти власності з ознаками розкрадання</i>	384
4.6.4	<i>Цивільний позов в кримінальному процесі</i>	393
4.6.5	<i>Товариства патронату на захисті прав колишніх ув'язнених</i>	399
	Висновки до 4 розділу.....	410
Розділ 5	ПОСЛІДОВНИКИ КИЇВСЬКОГО ЮРИДИЧНОГО ТОВАРИСТВА (1917 – до тепер)	414
5.1	<i>Українське правниче товариство в Києві (1917–1920 рр.)</i>	414
5.2	<i>Українське правниче товариство у Варшаві (1921–1922 рр.)</i>	423
5.3	<i>Українське правниче товариство у Празі (20-30-ті роки ХХ ст.)</i>	424

5.4 Громадське об'єднання «Українське юридичне товариство» (1999 – до т.ч.).....	429
Висновки до 5 розділу.....	431
ВИСНОВКИ	433
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	437
ДОДАТКИ	487

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СИМВОЛІВ, СКОРОЧЕНЬ

КЮТ – Київське юридичне товариство

ВКЛ – Велике князівство Литовське

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Зростаючий інтерес до історії наукових товариств, створених при університетах Російської імперії, повністю виправданий. Значення конкретного внеску, зробленого членами того чи іншого товариства у загальний розвиток науки й техніки, сприяє виробленню більш глибокого і всебічного уявлення про їх сучасний стан. Багато з того, чим володіє наука сьогодні, зобов'язане діяльності відомих наукових товариств як своєрідних наукових центрів розвитку освіти, науки й техніки.

До останнього часу більшість робіт з історії наукових юридичних товариств було присвячено в основному Московському, Петербурзькому, Харківському, Одеському і Тартуському товариствам. Нагальною необхідністю стало вивчення наукової спадщини і інших таких товариств. Серед них провідне місце належить Київському юридичному товариству (1877–1917), діяльність якого починається в останній чверті XIX і тривала 42 роки. Дане товариство зробило суттєвий внесок в систематичний розвиток багатьох галузей юридичної науки.

Обравши об'єктом свого дослідження Київське юридичне товариство (далі КЮТ), ми прагнули на основі історико-наукового аналізу відтворити цілісну картину історії КЮТ, в якій проблеми вищої освіти, підготовка наукових кадрів і юристів-практиків виступають в єдиному комплексі з видатними науковими дослідженнями, з традиціями Київського університету та конкретними соціально-історичними умовами розвитку нашої Батьківщини.

Історія КЮТ сьогодні особливо цікава і повчальна. Вона є яскравою сторінкою в розвитку нашої вітчизняної культури у останній чверті XIX – поч. XX століть. Товариство відігравало видатну роль в науковому, громадському і культурному житті України. Одночасно з міжнародним визнанням зростало і міцніло розуміння свого місця в загальній цивілізації.

Історія КЮТ дуже повчальна також з точки зору з'ясування залежності його розвитку не тільки від накопичення і теоретичного осмислення наукових фактів, а й від реальних форм суспільної свідомості і національних традицій. Аналіз конкретних

концепцій київських юристів абсолютно необхідний для з'ясування генези багатьох наукових ідей і проблем.

Наукові досягнення КЮТ давно стали надбанням науки. Багато членів Товариства – це вчені із світовими іменами, кожний з яких виховав немало видатних юристів. Накопичений в Товаристві величезний моральний і духовний потенціал, який склався в ньому і досі залишається тією незмінною цінністю, на якій виховуються молоді вчені. Досягнення КЮТ створили передумови і основу для розвитку багатьох наукових напрямків сьогодні. Нарешті, багато фундаментальних проблем, які вирішувалися в Товаристві, зберігають свою актуальність і до сьогодні.

Питання про роль КЮТ в розвитку юридичної науки досі не отримало належного висвітлення в науковій літературі. Робіт, в яких це питання розглядалося б з позицій сучасної юридичної науки, наскільки нам відомо, немає. А поміж тим досвід КЮТ заслуговує ґрунтовного дослідження, покликаний не тільки висвітлити історію Товариства, а й його роль у здійсненні фундаментальних досліджень з цивільного права, кримінального права, звичаєвого права, і інших галузей юридичної науки. Автор дисертації робить спробу заповнити цю прогалину.

Викладені мотиви і визначили предмет дослідження – діяльність Київського юридичного товариства (1877–1917) в цілому, головними напрямками історико-наукового аналізу при цьому були обрані два аспекти: з одного боку, показати КЮТ як особливу форму дослідницької діяльності (для цього довелося висвітлити основні питання організації, структури і суспільної діяльності Товариства, а з іншого боку – проаналізувати основні напрями наукової діяльності членів Товариства, приділивши найбільше уваги різним галузям юридичної науки. Усе сказане і визначає значення даного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження відповідає тематиці Центру досліджень з історії науки і техніки ім. О.П. Бородіна Державного університету інфраструктури та технологій МОН України «Історія науки і техніки в напрямках, школах, іменах» (державний реєстраційний номер 0107U002218).

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає в тому, щоб на основі історико-наукового аналізу розкрити організаційні засади, наукову та культурно-просвітницьку діяльність Київського юридичного товариства. Її реалізація потребує вирішення таких **завдань**:

- встановити ступінь вивченості зазначеної проблеми в історіографії, проаналізувати стан і характер джерельної бази;
- окреслити коло найважливіших методологічних підходів, принципів і методів для розв’язання актуальних проблем обраної теми;
- розкрити передумови виникнення юридичних товариств в Російській імперії;
- з’ясувати особливості формування та розвитку Київського юридичного товариства, розробити періодизацію і визначити основні напрями його діяльності;
- здійснити аналіз основних напрямів наукової діяльності Київського юридичного товариства, показати його внесок в розвиток провідних галузей права та окремих правових інститутів;
- встановити взаємозв’язок наукових здобутків Київського юридичного товариства із сьогоденням;
- відтворити картину діяльності українських юридичних товариств – послідовників Київського юридичного товариства в Україні та еміграції.

Об’єкт дослідження – розвиток юридичної науки в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ століть.

Предмет дослідження – організаційні основи, наукова та культурно-просвітницька діяльність Київського юридичного товариства.

Методи дослідження. Для досягнення мети та розв’язання завдань дослідження нами використано низку підходів, принципів і методів, які використовуються у історично-наукових дослідженнях. Серед них теорія пізнання, історичний, системний, інституціональний, логічний, герменевтичний, наративний підходи; принципи історизму, науковості, багатофакторності, всебічності пізнання і конкретності. Методологічною основою даного наукового дослідження є загальнонаукові методи пізнання, методи соціально-гуманітарного та історичного знання, конкретно-наукові

методи пізнання державно-правових явищ, а також спеціальні методи науково-юридичного пізнання. Питання кількох методів аналізу виправдано складністю і неоднозначністю об'єкту дослідження та необхідністю глибокого пізнання предмету дослідження, яке не обмежується систематизацією багатого фактологічного матеріалу, а виходить на рівень філософських та світоглядних узагальнень.

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину XIX – початок XX століть і позначаються двома датами: 1877 – рік заснування КЮТ та 1919 – рік припинення діяльності Товариства. Разом з цим в дисертації розглядається період визрівання передумов створення КЮТ і період наступного розвитку започаткованих у ньому напрямів діяльності.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дана робота є першим в українській науці комплексним дослідженням, у якому висвітлено організаційну, наукову, просвітницьку і правотворчу діяльність Київського юридичного товариства.

В результаті проведеного дослідження *вперше*:

- проведено історіографічний аналіз наукової розробки проблеми та джерельної бази дослідження. Введено до наукового обігу широке коло документальних матеріалів, виявлених в історичних архівах м. Києва;
- здійснено комплексний історико-науковий аналіз організаційних засад, наукової та культурно-просвітницької діяльності Київського юридичного товариства. Визначено основні наукові напрями діяльності Товариства, встановлено імена лідерів, що очолили наукові розвідки в наукових напрямках та їх правових інститутах;
- наведено маловідому інформацію про КЮТ, уточнено і конкретизовано оцінки і висновки, які стосуються окремих аспектів його діяльності;
- показано значення наукової спадщини Київського юридичного товариства в контексті розвитку українського права та української правосвідомості;
- подано загальний огляд і критичний аналіз тих видань КЮТ, які відіграли важливу роль в публікації праць вітчизняних вчених-юристів, в інформації наукового співтовариства про новітні досягнення науки;

- висвітлено внесок КЮТ у процес правотворчості, зокрема у створення окремих законів і нового цивільного кодексу Російської імперії;
- показано значення наукової спадщини Київського юридичного товариства для правової системи сучасної України.

Поглиблено та доповнено:

- результати попередніх історико-правових досліджень з діяльності юридичних товариств Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст.;
- знання з історії провідних галузей права, таких як теорія держави і права, конституційне, римське, цивільне, кримінальне та українське звичаєве право.

Набули подальшого розвитку:

- аналіз, зміст та основні напрями діяльності Київського юридичного товариства;
- дослідження з історії діяльності юридичних товариств – послідовників КЮТ;
- досвід Київського юридичного товариства в контексті реформування юридичної науки в Україні на сучасному етапі.

Практичне значення одержаних результатів дослідження витікає із завдань історії науки та освіти, пов'язаних з необхідністю глибокого і всебічного вивчення ролі громадсько-наукових організацій. Освоєння історії КЮТ дозволяє вивчити конкретні особливості і форми його діяльності в умовах Російської імперії, його участь у вирішенні конкретних питань юриспруденції. У зв'язку з цим вивчення історії функціонування наукових товариств набуває важливого значення і для створення фундаментальних праць з історії юридичної науки. Новий погляд на доробок вчених, які працювали в Товаристві сприятиме збагаченню історично-наукового знання і може бути використаним для поглибленої розробки відповідних розділів історії української юридичної науки. Фактичний матеріал, який міститься в роботі, теоретичні узагальнення, роблять реальний внесок в розробку історії і наукових основ юриспруденції. Це дозволяє обґрунтувати можливі шляхи його творчого використання у сучасній науці.

Матеріали даного дослідження можуть бути використані: у вищих навчальних закладах у процесі викладання історії науки і історії права; при розробці загальних і

спеціальних курсів з історії науки і історії права; в процесі науково-дослідної роботи аспірантів; в системі підвищення кваліфікації наукових кадрів.

Особистий внесок здобувача. Усі публікації написані автором самостійно.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки дисертації доповідалися і обговорювалися на конференціях: на 8–16 Наукових читаннях, присвячених життю та діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848–1898) за 2012–2020 роки (м. Київ); 21–24 Всеукраїнських наукових конференціях молодих істориків науки, техніки, освіти та спеціалістів за 2016–2019 роки (м. Київ); на 15 та 16 Всеукраїнських конференціях з історії науки й техніки «Актуальні питання історії науки і техніки (м. Київ, 2016, 2017); на Міжнародній науково-практичній конференції «Правові засоби забезпечення та захисту прав людини: вітчизняний та зарубіжний досвід (м. Сєверодонецьк, 2016); на Міжнародній конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку: (До 475-ї річниці з часу надання місту Бару Магдебурзького права, 615-ї річниці першої документальної згадки про місто Ров та 150-річчя з дня народження М.С. Грушевського) (м. Київ; Бар, Вінницька обл., 2016); на Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 150-річчю від дня народження видатного вченого-агробіолога, одного із дієвих організаторів академічної науки в Україні – професора С.Л. Франкфурта (1856–1954), (м. Київ, 2016); на XI та XII Міжнародних наукових конференціях «Актуальні питання історії, археології, науки і техніки: методологія, пошуки, роздуми, знахідки. Матеріали» (м. Сєверодонецьк, 2018, 2019); на Міжнародній конференції «Світ і Україна у дзеркалі сучасної історії: актуальність діалогу» (м. Сєверодонецьк, 2019); на Міжнародній конференції «Perspectives and Problems of Integration in the European Research and Education Area», (м. Кагул, Молдова, 2020), на 19-й Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні питання історії науки і техніки», (м. Київ, 2020).

Публікації. Результати дослідження викладено у 48 публікаціях автора. Серед них 1 індивідуальна монографія; 24 статті, з яких 22 – у наукових фахових виданнях України і 2 – у наукових іноземних виданнях; 23 публікації у матеріалах та збірниках наукових конференцій.

Автор дисертації несе відповідальність за автентичність перекладу назв статей, книг, матеріалів, що цитуються з оригіналу українською мовою.

Структура та обсяг дисертації обумовлена метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел і літератури (630 найменувань) і 9 додатків (на 13 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 500 сторінок, в тому числі 436 сторінок основного тексту.

Розділ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми

У 2020 р. минає 143 роки з дня заснування Київського юридичного товариства (1877–1919). В другій половині XIX – початку XX ст. воно було непересічним об'єднанням вчених-юристів в історії юридичної науки на етнічних землях сучасної України, зокрема в Києві. Утім його спадщина досі не вивчена належним чином, не проаналізована, гідно не оцінена і не донесена до сучасника у повному обсязі.

Сьогодні бракує праць, присвячених безпосередньо науковій діяльності Київського юридичного товариства. Відсутній конкретний опис його становлення та функціонування. Однією з причин цього є те, що вивчення спадщини Київського юридичного товариства велося спеціалістами з окремих галузей юридичної науки, які переслідували конкретну мету. Сказане співзвучне зі словами доктора історичних наук Г.В. Салати: «Людству новітньої епохи необхідне нове мислення та ціннісні орієнтири для становлення нового типу глобальної спільноти людей, здатних подолати те, що їх роз'єднує, заради збереження соціобіологічного життя на планеті. Громадськість переживає конструктивний креатив нових форм суспільного життя, основою якого є всесвітня електронна мережа Інтернет з її всеосяжним характером» [1, С. 17].

Доктор історичних наук, проф. А.А. Коробченко також зазначає: «Останніми роками в Україні здійснюється посилене вивчення історії вітчизняної науки, зокрема історії наукових товариств. Цей інтерес до минулого української науки є закономірним. Адже вивчення культурної спадщини нашої країни, історії її створення працями українських учених зайвий раз переконує нас у тому, наскільки великим є внесок наших співвітчизників до скарбниці світової науки. Теперішнє покоління повинно мати чітке уявлення про ту провідну роль, яку відіграли вітчизняні вчені в розвитку світової науки. Вивчення історії наукової думки дозволяє глибше зрозуміти генезу важливих

наукових відкриттів, сприяє вихованню патріотизму і розвиває почуття гордості за свою Батьківщину» [2, С. 312].

З цими словами співзвучні слова відомого російського історика науки Е.М. Мірзояна: «Наука динамічна. В ній відбувається постійне оновлення запасу емпіричних знань, удосконалюються методи дослідження. Вводяться нові теоретичні уявлення. Нова наукова картина світу нібито затуляє від сучасників картину наукового знання на попередніх етапах розвитку науки. Це закономірно. Наука володіє могутнім регуляційним механізмом, який перешкоджає проникненню до нової наукової картини світу «шумів» і «перешкод» – застарілих даних і методів, відкинутих теоретичних уявлень. Однак разом з ними втрачаються інколи і життєздатні ідеї. В результаті теоретична база науки звужується. В цьому випадку на допомогу може прийти історико-науковий аналіз як один з прийнятих природознавством методів критичної самооцінки, який дозволяє знаходити в минулому забуті ідеї і гіпотези та уводити їх до теоретичного обігу сучасної науки» [3, С. 4].

Дослідниця І.О. Демуз у своїй праці «Наукові товариства на теренах України ХІХ – поч. ХХ ст.: полілог вчених і епох» (2014) з'ясувала особливості нагромадження і поширення історичних знань в історії в рамках діяльності наукових товариств в усіх наукових галузях, в тому числі і в юридичних. Зокрема вона зазначила, що, незважаючи на наявність великої кількості різноманітних наукових товариств за період із кінця ХІХ – до початку ХХ ст., у літературі надруковано лише поодинокі звітні матеріали та короткі журнальні замітки про діяльність окремих наукових товариств [4].

В рамках розвитку сучасної науки, історія наукових товариств вивчається не лише як фактологічна історія, а й як загальний внесок в історію розвитку окремих наук.

Рівень розробки історіографії КЮТ визначається станом розробки самої проблеми. Не дивлячись на те, що Київське юридичне товариство мало велику популярність в галузі юриспруденції і наукових колах, в дорадянській літературі аналізу його наукової і практичної діяльності здійснено не було. Що є цілком зрозумілим через існуючу тоді соціально-політичну ситуацію в країні. Лише зараз останні десятиріччя вирізняються певними зрушеннями у справі освоєння наукового доробку КЮТ. В першу чергу це проявилось в енциклопедичних статтях київського

історика юридичної науки І.Б. Усенка [5–6], дисертаційних дослідженнях істориків Російської Федерації [7–8].

Грунтовністю дослідженого матеріалу та висновків серед статей початку ХХІ ст. вирізняється публікація О.Ю. Коломійця «Історіографічний огляд діяльності перших вітчизняних юридичних товариств». Автор зокрема зазначає: «У другій половині ХІХ – поч. ХХ ст. при університетах як Росії, так і України масово почали створюватися наукові товариства, серед яких особливо вирізнялися значущістю і розмахом своєї діяльності юридичні, бо необхідність їх започаткування була продиктована потребами самого життя. Стрімкий розвиток правової науки вимагав втілення її досягнень у практичну діяльність. У свою чергу, юридична практика потребувала теоретичних впливань, особливо під час підготовки і проведення реформ 60–70-х років ХІХ ст. до системи судочинства, провадження слідства, роботи поліції, адміністративних органів тощо. Отже, налагодження тісного зв'язку науки і практики стало головним завданням діяльності юридичних товариств. Разом із тим, згідно з положеннями їх статутів, ці установи створювалися для розповсюдження юридичних знань і відомостей у всіх прошарках суспільства. Історіографія проблеми вивчення процесу заснування і діяльності перших вітчизняних юридичних товариств бере свої витoki ще з дорядянських часів. Та, незважаючи на це, і сьогодні їх історія залишається ще мало вивченою у вітчизняному правознавстві» [9, С. 190].

На початку ХХІ ст. у статтях Ю.О. Дорошенка висвітлюються наукові досягнення, ідеї, концепції в діяльності Київського юридичного товариства [10–11]. Заслужують на нашу особливу увагу також енциклопедичні статті С.В. Максимової [12–13], як і низка статей з джерел інформації зі сторінок публічного доступу мережі Інтернет [14–16], а також автора даного дослідження [17–19].

Дуже актуальною звучить сьогодні стаття О.Ф. Шішмана «Київське юридичне товариство: історія і сучасність». Автор зазначає, що «київські юристи у ті часи були першими, вони демонстрували величезну професійну культуру і здатність до самоорганізації» [20, С. 112].

Завершити огляд сучасних статей, присвячених КЮТ, хочемо статтею О.М. Вагіної «Діяльність Українського правничого товариства в Празі: 20-30-ті рр. ХХ ст.», у якій висвітлена доля послідовника КЮТ у його діяльності за кордоном [21].

Водночас, неможливо побачити в науковій літературі прикладів дисертаційних досліджень діяльності КЮТ, немає аналітичних публікацій про його вагомі наукові здобутки на ниві юриспруденції.

У процесі дослідження літератури про діяльність КЮТ ми виділили три періоди:

Перший – література періоду Російської імперії (1877–1917 рр.).

Другий – період радянської історіографії розробки проблем, який є найбільшим.

Третій – сучасний період, який охоплює всього 30 років.

Кожний період має свої особливості у висвітленні проблеми, які зумовлені конкретними історичними, ідеологічними, соціокультурними, політичними чинниками, а також розвитком історико-правової думки в Україні.

Проаналізуємо кожний з них.

На першому етапі спеціальних узагальнюючих праць, присвячених КЮТ не було. Для нас мали важливий інтерес праці, які допомагали розібратися в соціально-політичній та соціально-культурному становищі того часу, а також з'ясувати особливості розвитку юридичної науки, можливості наукової інтелігенції працювати в умовах самодержавства, виявити передумови становлення юридичних товариств. В даному контексті слід назвати віддруковані до дня ювілею Київського університету наступні праці: а) «Історія імператорського університету Св. Володимира» [22], б) «Біографічний словник професорів і викладачів університету Св. Володимира (1834–1884)» [23], в) «Історико-статистичні записки про вчених і навчально-допоміжні заклади університету Св. Володимира (1834–1884)» [24], г) «Академічні списки університету Св. Володимира (1834–1884)» [25]. Ці праці торкаються історії Київського університету, і на основі широкого фактологічного матеріалу висвітлюють ті історичні і суспільно-політичні умови, які тим чи іншим чином впливали на розвиток вітчизняної науки загалом. В цих працях характеризується стан юридичної освіти того часу, вплив світової наукової думки та ті обставини, які викликали певні зміни в розвитку суспільства. Оскільки перелічені праці готувалися до ювілейної дати існування

Київського університету, то це надавало їм певної офіційності. Для нас мали важливе значення окремі біографічні нариси про юристів – членів Київського юридичного товариства.

Значно сприяла осмисленню ролі Першого з'їзду російських юристів у Москві праця «Перший з'їзд російських юристів в Москві в 1875 г.». Як зазначається у передмові до цієї книги, взірцем для першого з'їзду російських юристів стали з'їзди німецьких юристів, яка почалися у 1860 р. і до 1880 р. постійно збиралися в різних містах Німеччини та Австрії. У роботі даного з'їзду брав участь і професор Київського університету Г.В. Демченко. Він виступив з доповіддю. Дискусія з приводу доповіді В.Г. Демченка також була опублікована в «Трудах з'їзду».

«Не має достатньої теоретичної підстави зводити універсальне і партикулярне спадкоємство до різних епох розвитку і різних ступенів свідомості спадкоємства, навпаки – універсальність і партикулярність спадкування повинна розглядатись як наслідок різної спадкової належності майна, а не різного розуміння існування спадку різними народами в різні часи», – зазначав вчений [26, С. 167–191].

Перша спроба дати оцінку діяльності юридичних товариств царської Росії була зроблена В.І. Кохновим у статті «Значення юридичних товариств у справі наукової розробки права» (1875). Автор здійснив огляд головних напрямів наукових досліджень членів різних юридичних товариства країни, правда, на цей час КЮТ ще не існувало. В.І. Кохнов відзначив їх непересічне значення для розвитку вітчизняної юриспруденції [27].

Дуже вартісні відомості з історії започаткування юридичних товариств у Західній Європі та в Російській імперії, про їх спільні риси та особливості форм і методів роботи ми отримали із статті М.І. Шимановського, члена Одеського юридичного товариства (1882) [28].

Деякі публікації, які мають певний інтерес для дослідження історії КЮТ, з'явилися в останній чверті XIX ст. і належать перу юристів, членів даного Товариства. Так, нам відома промова професора Київського університету, Голови Київського юридичного товариства О.Ф. Кістяківського «Про значення і мету юридичних товариств у правовому житті нашої Вітчизни і про ставлення їх до судової реформи»

(1883). Дана промова була виголошена ним у 1879 р. на одному із зібрань Товариства і опублікована в «Трудах Київського юридичного товариства» [29]. Не могли ми проминути і Статут Київського юридичного товариства (1893) [30]. Лаконічно про діяльність КЮТ зазначається в Енциклопедичному словнику Ф.А Брокгауза та І.А. Ефрона (1897) [31].

Під час роботи над дисертацією ми, в якості джерел, використали такі видання юридичного профілю як газети, у яких друкувались члени КЮТ. Так, у 1898 р. у Санкт-Петербурзі відкрилася щотижнева юридична газета «Право». Її очолювали лідери Санкт-Петербурзького юридичного товариства. Газета постійно повідомляла громадськості про діяльність юридичних товариств. А з 1902 р. комплексну інформацію про роботу різних юридичних товариств друкувала тільки дана газета. Оскільки в цей час протоколи зібрань Київського юридичного товариства не друкувались, то ця газета успішно заповнила прогалину, яка виникла [32–35].

Слід відзначити дослідження окремих питань діяльності Товариства, які здійснювалися його членами. В основному це були праці довідкового характеру. Вони значно розширили історіографію нашого дослідження і дозволили дати належну оцінку окремих подій в історії Товариства. В даному контексті для нас вагомими були біографічні праці, в яких розкривається діяльність окремих вчених у Товаристві, оцінюється їх наукова спадщина. Перші роботи такого плану опубліковані в різних юридичних журналах і збірниках. Серед них назовемо такі: «Пам'яті професора Є.В. Пасека» В.І Синайського [36], «Пам'яті професора Євгена В'ячеславовича Пасека» В.І. Синайського [37], «Пам'яті П.П. Цитовича» В.І. Синайського [38], «Професор В.Г. Демченко як вчений (1831–1914 гг.)» В.І. Синайського [39], «М.Ф. Владимирський-Буданов» І. Яковніна [40], «Пам'яті М.Ф. Владимирського-Буданова» Ф.В. Тарановського [41], «Петро Павлович Цитович (До річниці зі дня смерті)» В.А. Удінцева [42], «Лев Аристархович Кассо, доктор цивільного права» В.А. Удінцева [43].

Для радянського періоду (другий етап в історіографії досліджуваної проблеми) є характерним радянське забарвлення тих чи інших історичних подій і явищ у галузі юриспруденції. Загалом праці з історії юридичної науки в цей період не містили

поглибленої інформації про Київське юридичне товариство. Та інформація, яка подавалася, була стислою і не відзначалася оригінальністю. Дослідження історії діяльності КЮТ в радянські часи здійснювалися дуже слабо. Лише поодинокі праці містять історичний коментар з тих, або інших питань діяльності Товариства.

Проблемі становлення і діяльності КЮТ присвячено певне місце у колективній монографії «Нариси з історії юридичних наукових закладів СРСР» (1962 та 1986 рр.) [44–45]. Автори публікацій в даних монографіях дійшли висновку, що дореволюційні юридичні товариства не представляли особливого інтересу через суто академічний характер і, значить були відірвані від досягнень загальнокультурних і ідеологічних завдань – таких пріоритетних для радянських наукових організацій. Через вказані «недоліки» юридичні товариства тривалий час не цікавили спеціалістів як предмет самостійного вивчення. Разом з цим, в цей же час побачила світ стаття В.П. Прокоф'єва «Перший з'їзд російських юристів» (1975) [46]. Стаття була присвячена 100-річчю проведення даного з'їзду. Слід однак зауважити, що автор статті у своїй оцінці роботи з'їзду як зібрання цивілістів, яке було малоцікавим широкій публіці і спеціалістам з інших галузей науки, мав чітко окреслений напрямок, проявив необ'єктивність, вірність ідеологічним і політичним настановам радянського вченого і фактично підтвердив існуючу думку про некорисність і непотрібність вивчення історії юридичних товариств Російської імперії.

Власне саме тому нам зрозуміло, що наступна праця історика-правознавця, присвячена даній проблематиці (досі єдина) з'явилася на світ значно пізніше, у 1989 році. У своїй статті «Юридичні товариства дореволюційної Росії» О.Г. Горін викладає свій погляд на причини виникнення юридичних товариств в Росії, характеризує організаційну сторону їхньої діяльності, аналізує основні напрями робіт кожного конкретного товариства [47].

В.С. Мірідонова зазначає: «З точки зору автора статті юридичні товариства були помітним явищем наукового і громадського життя тогочасної Росії другої половини XIX – поч. XX століть. Дана публікація була першою і поки-що єдиною спробою здійснити історико-правове дослідження діяльності добровільних асоціацій дореволюційних юристів. Приналежність юридичних товариств до розряду

громадських організацій, які мали на меті сприяти розвитку науки, визначила наявність згадування про ці організації у працях вчених, які займалися питаннями історії громадського руху в царській Росії другої половини XIX – поч. XX століть, організаційних форм науки, вищої освіти, біографів видатних дореволюційних юристів» [48, С. 3].

Дуже важливими, на наш погляд, є праці, присвячені історії вищих навчальних закладів, в яких завжди є розділи про вчені товариства, які формувалися при вузах, але в основному інформація про юридичні товариства була невтішною для нас – в цих працях все вичерпувалося вказівкою про їх існування [49]. Серед низки монографічних досліджень, які сприяли з'ясуванню історії розвитку юридичної науки ми виділили монографію В.Р. Лейкіної-Свирської [50] та навчальний посібник О.Ф. Скакун [51].

Важливе місце в історіографії проблеми займають дослідження розвитку науки взагалі, і юридичної науки, зокрема. В даному контексті суттєвий інтерес для нас становить монографія О.В. Соболевої. В ній, в основному, розглядається урядова політика Російської імперії в галузі науки, особливості організації мережі наукових установ і підготовки наукових кадрів у другій половині XIX століття. В монографії окремий підрозділ присвячений науковим товариствам, які виникли в цьому періоді. Автор наголосила, що наукові товариства, які були створені наприкінці 60-х років XIX ст. при вітчизняних університетах, стали особливою формою дослідницької діяльності: «Наукові товариства в Росії зіграли в пореформену епоху значну роль у розвитку вітчизняної науки. В них піднімалися, обговорювалися і вирішувалися важливі дослідницькі проблеми теоретичного і прикладного характеру, товариства широко пропагували найкращі досягнення науки і техніки, були чудовою школою для молодих вчених» [52, С. 159–160].

Про КЮТ згадується побіжно в загальному контексті проблеми.

У вивчення історії дореволюційних громадських організацій значний внесок зробив російський вчений О.Д. Степанський [53]. Цій проблемі він присвятив 5 монографій і низку статей. Однак юридичним товариствам у його працях приділяється мало уваги. Він виділив деякі характеристики юридичних товариств (за складом,

місцем виникнення) і лише поодинокі факти з них наводяться для ілюстрації стану наукових об'єднань загалом.

З 90-х років ХХ ст. і до 2000 р. розпочався третій етап у дослідженні історії становлення та функціонування КЮТ, відчувається, що поступово відроджується історіографія історико-юридичної науки. Зрозуміти особливості становлення та розвитку юридичної науки в Україні нам допомагали праці сучасних істориків юридичної думки. Так, московський історик С.С. Секиринський у своїй статті «Юридичний вісник» (1872–1892), як джерело з історії ліберально-конституційної думки» (1990) вперше висвітлює історію розвитку юридичної науки, зокрема і в Україні, на сторінках престижного тоді і тепер періодичного видання. У статті показано становлення юридичної науки, розкривається творчість визначних і маловідомих українських правознавців. Зокрема, автором показана роль перших наукових юридичних товариств у популяризації юридичних знань[54].

В наступному, 1992 р., у Києві захистила дисертацію Л.Г. Заблоцька на тему «Історія розвитку науки міжнародного права в Київському університеті у дожовтневому періоді». Ця праця вміщує низку наукових розвідок, присвячених різним аспектам розвитку міжнародного права юристами Київського університету і зокрема членами КЮТ. Автор монографічного дослідження прагнула на широкому, в тому числі архівному матеріалі, відтворити історію розвитку науки міжнародного права в Київському юридичному товаристві [55].

Нам також була цікавою публікація О.О. Ейхельмана, члена КЮТ, «Проект Конституції – основних державних законів УНР», в якій характеризуються конституційні акти України у 1917–1920 роках з рубрики «Невідомі конституції України». У статті наголошується, що протягом тривалого часу існувало багато перепон у створенні такої конституції, яка б засвідчувала незалежність України як держави [56].

В монографії «Юридична наука і освіта на Україні» (1992) в історичному, освітянському та культурному контекстах розглянуто розвиток юридичної науки та освіти в Україні, що дозволило зіставити фундаментальні результати членів Київського юридичного товариства зі світовими. Показано, що історія юридичної науки завжди

тісно перепліталися з історією світової юридичної науки. Окремий розділ монографії присвячено науковим товариствам, як феномену просвітництва і культури. Відзначено непересічне значення наукових юридичних товариств для розвитку науки [57].

Для осмислення ролі Київського юридичного товариства в науковому і соціокультурному просторі України важливе значення мають дослідження: І.Б. Усенка «Правові дослідження в установах Академії наук України у довоєнний період (1918–1941 рр.)» (1992) [58], О.Я. Пилипчука «Київське товариство дослідників природи» (1992) [59] та В.С. Савчука «Наукові товариства і культурна революція на Україні» (1995) [60]. Автори комплексно розглянули діяльність різних товариств, зокрема природничих, які виступили як особлива форма організації і наукової діяльності, показана їх історична роль. Ці праці сприяють повнішому розумінню ролі юридичних товариств: визначення їх положення в системі наукових товариств Російської імперії і України, ролі у формуванні вітчизняних традицій і розвитку наукових шкіл. І все це з метою вирішення найважливіших соціальних і наукових проблем.

Монографічне дослідження В.І. Онопрієнка «Історія української науки ХІХ – ХХ століть» (1998) відтворює історію розвитку української науки. Показана визначна роль наукових товариств у її становленні та розвитку. Висвітлено наслідки впливу радянської ідеології на науку і перспективи її трансформації. В.І. Онопрієнко наголошує, що розвиток науки в ХІХ – поч. ХХ століть був тісно пов'язаний з університетами і численними науковими товариствами при них. Автор зазначав: «широка мережа самоврядних наукових об'єднань доповнювала систему державних наукових установ, балансувала ними, сприяла створенню диференційованої структури організації науки» [61, С. 51].

В монографії «Академічна юридична думка» (1998) відтворена історія становлення і розвитку юридичної науки в Україні. Значне місце відведено з'ясуванню внеску юристів Київського університету у вивчення юридичної думки. Показана роль Київського юридичного товариства у розвитку юриспруденції [62]. Для нас стала цікавою також стаття І.Б. Усенка «Київський юридичний інститут», який майже повністю складався з членів Київського юридичного товариства і функціонував в Україні в роках визвольних змагань [63].

Дослідженням проблематики прав людини у Київському юридичному товаристві і формуванням вітчизняної юридичної науки займалася С.В. Максимова [64]. У статті «Юридичне товариство при університеті Св. Володимира: його внесок у розвиток юридичної науки» (2000) висвітлює роль членів Київського юридичного товариства у міжнародних наукових зв'язках у другій половині XIX ст. (на основі законодавчих документів, архівних матеріалів, загальної педагогічної та юридичної періодики) [65].

У фундаментальній монографії «Що дала Україна світові» (2000) В.І. Сергійчук в серії нарисів дає оцінку здобуткам українських юристів, членів КЮТ [66]. У монографії С.М. Мельника «Учені-юристи Київського національного університету імені Тараса Шевченка в галузі кримінального процесу» (2000) є багато важливого матеріалу як про КЮТ та і про окремих його членів, які займалися криміналістикою [67].

У фундаментальній монографії «Alma mater. Університет напередодні та в добу Української революції 1917–1920 рр.» (2000) історики і юристи Київського університету зібрали і проаналізували різні матеріали, спогади та документи, які стосуються діяльності університету за понад 150 років. У першій книзі «Університет Св. Володимира між двома революціями (1905 і 1917 рр.)» сучасні історики і юристи віддали належну увагу протоколам засідань Київського юридичного товариства за 1914–1916 роки. Дані протоколи дозволили ознайомитись із діяльністю університету у сфері юриспруденції, відтворити історію становлення і розвитку Київського юридичного товариства та системи викладання юридичних дисциплін в університеті, розвитку юридичних досліджень і вихованню молодих юристів [68].

Розвиток теорії права в Київському університеті висвітлив у своїй кандидатській дисертації О.М. Ковальчук (2002) [69]. Однією з найфундаментальніших статей про Київське юридичне товариство ми вважаємо статтю Р. Калюжного та О. Дорошенка «Нарис історії Київського правничого (юридичного) товариства», опубліковану в «Українському правничому альманасі» у Києві (2002).

Вони пишуть: «Історія Київського правничого товариства є невід'ємною складовою загальної історії розвитку української правової думки, яскравою сторінкою діяльності громадських інституцій, які брали на себе завдання дбати про розробку

проблем юридичної науки і популяризувати її здобутки, поєднуючи теорію з практикою. Будучи частиною загального процесу утворення 11 юридичних товариств у Російській імперії кінця XIX – початку XX сторіч, Київське правниче товариство у цей період відрізнялося специфікою діяльності, науковістю зацікавлень та навіть внутрішньоструктурної організації, що дає нам нині змогу, узагальнивши практику діяльності інших товариств, які існували на території сучасної України (Харківського, Новоросійського), говорити про національні особливості зростання професійної активності юридичної громадськості. Нині, коли ми говоримо про Київське правниче товариство, обов'язково згадуємо імена його членів. Серед них перше місце посідають: Олександр Кістяківський, Василь і Григорій Демченки, Всеволод Удінцев, Михайло Ясинський, Михайло Владимирський-Буданов, Микола Цитович, Отто Ейхельман, Микола Бунге, Микола Василенко, Василь Сінайський, Микола Паше-Озерський, Роман Базінер, Дмитро Піхно, Каленик Мітюков, Василь Незабитовський, Микола Ранненкамф, Йосип Покровський, Леонід Білогриць-Котляревський, Олександр Романович-Славатинський, Микола Грабар, Пантелеймон Скорделлі та інші.

В Україні нині триває масштабний процес реформування цілого корпусу законодавства, поволі просуваються судово-правова та адміністративна реформи, впроваджуються норми та стандарти демократичного європейського права, юридична наука переосмислює себе, позбавляючись нашарувань радянських псевдонаукових ідеологічних догм і підходів; на тлі цього юридичний досвід минулих століть, коли вітчизняне право розвивалося в тісному зв'язку з передовими західними стандартами, може бути надзвичайно корисним не лише з гносеологічного, а й з практичного боку. Київське правниче товариство, що виникло при Імператорському університеті Св. Володимира, якраз і генерувало у собі передові тогочасні суспільно-правові ідеї, відбувався процес їх осмислення з точки зору придатності впровадження в національних умовах. Товариство було певним вістряем тогочасних юридичних здобутків, які після 1917 р. були значною мірою забуті або відкинуті. Лише нині ми повертаємося до цього пласту неоціненого досвіду, намагаємося вивчати з точки зору актуальності та систематизувати його для можливого запозичення. Крім того, не слід

забувати, що поява в Києві професійного об'єднання юристів було частиною загальноєвропейського процесу» [70, С. 1–2].

Російська дослідниця В.С. Миридонова вивчала науково-дослідницьку діяльність Санкт-Петербурзького юридичного товариства. Нею підготовлена і кандидатська дисертація на таку ж тему. У статті дослідниця здійснила об'єктивний аналіз тенденцій розвитку науково-дослідницької діяльності юридичного товариства у Санкт-Петербурзі, його пріоритетів, проаналізувала науковий потенціал в контексті соціально-політичної ситуації в Російській імперії, здійснила оцінку внеску петербурзьких юристів в юридичну науку. Побіжно дослідниця торкнулася науково-дослідної роботи в Київському юридичному товаристві.

«Таким чином, Санкт-Петербурзьке юридичне товариство, з моменту свого утворення прагнуло до посильного з'ясування, згідно вказівок науки і досвіду, тогочасних потреб юридичного життя і засобів їх задоволення. Особливо плідною була дослідницька сторона діяльності Товариства». Вона робить висновок: «...робота здійснювалася в атмосфері суто науковій, у середовищі людей, вихованих на поглядах судової реформи 1864 року» [71, С. 66].

І.Б. Усенко на основі документальних матеріалів стосовно життя та діяльності визначного українського юриста вперше детально описав життя та діяльність В.І. Синайського. Стаття опублікована у фундаментальній монографії «Антологія української юридичної думки» у 6-му томі «Цивільне право» (2003) [72].

В авторефераті кандидатської дисертації О.В. Нагорнюка «Питання загальної частини кримінального права в працях О.Ф. Кістяковського» приділено особливу увагу питанням загальної частини кримінального права в працях О.Ф. Кістяківського, багаторічного голови Київського юридичного товариства. Детально розглядається розвиток у Товаристві кримінального права, а також кримінально-виконавчого права [73]. Автор підкреслив, що дослідження, які здійснювалися під егідою Товариства, не входили до планів робіт навчальних закладів, а зароджувалися з ініціативи вчених, які досить часто підтримували Товариство матеріально. Ідеї членів КЮТ часто реалізувалися місцевою владою.

В.М. Денисов у монографії «Антологія української юридичної думки» опублікував фундаментальну працю «Наука міжнародного права в Україні: XIX – перша половина XX століть» [74]. Він справедливо стверджує, що члени КЮТ зробили вагомий внесок у розвиток науки міжнародного права. В цій же монографії В.М. Денисову належить солідна стаття про фундатора науки міжнародного права О.О. Ейхельмана [75].

Зрозуміти та досягнути внесок КЮТ у юридичну науку нам допомогли монографії О.М. Костенка «Розвиток кримінально-правових ідей в Україні з кінця XVIII до початку XX століття» (2004) [76], а також «Наука міжнародного права в університеті Св. Володимира» (2004) [77].

Для розуміння класичних досліджень юристів Київського університету важливу роль відіграла дисертація С.Г. Корольової «Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського» (2004) [78]. Основні етапи розвитку юридичної освіти в українських університетах XIX – початку XX ст. вивчала дослідниця з Дніпра О.В. Єгорова (2004) [79]. Авторами дисертацій охарактеризовані основні напрями досліджень в КЮТ.

Не можемо проминути увагою статтю І.Б. Усенка про Василя Івановича Синайського в Юридичній енциклопедії (2006) [80].

Фундаментальна праця «Правовий звичай як джерело українського права» (2006) містить інформацію про розвиток цього феномену у працях членів Київського юридичного товариства і знайомити із навчальним процесом та адміністративним устроєм Київського університету, традиціями та побутом університетської юридичної корпорації. Ту міститься інформація про активних членів КЮТ [81].

Останніми двома десятиліттями діяльність Київського юридичного товариства, що організувалося при Київському університеті, викликає підвищений інтерес у істориків та юристів і стає предметом їхнього дослідження. Так, дослідник О.В. Березюк у дуже цікавому часописі «Юстиніан» опублікував статтю «Історія Київського юридичного товариства» (2007). Він зокрема відзначив таке: «У товаристві проводились дослідження проблем вітчизняного права, налагоджувались зв'язки між юристами, обговорювались наукові праці. Членами товариства були відомі вчені-

юристи та практики. Члени Київського юридичного товариства обиралися більшістю голосів на загальних зборах. У товаристві також існував інститут почесних членів. Очолював товариство голова, який здійснював загальне керівництво діяльністю товариства. Першими головами Київського юридичного товариства були В.Г.Демченко, Г.В.Демченко, О.Ф.Кістяківський, К.А.Мітюков, В.І.Синайський, В.А.Удінцев та інші відомі правознавці. Основна діяльність товариства була спрямована на обговорення актуальних питань правознавства, популяризацію юридичних знань серед населення та сприяння вдосконаленню вітчизняної юридичної освіти. Товариство щорічно видавало збірник «Труды Киевского юридического общества, состоящего при Императорском университете Св. Владимира». Київське юридичне товариство припинило свою діяльність у 1917 році після розпаду Російської Імперії.

У період Української Народної республіки традиції та дослідницьку діяльність Київського юридичного товариства продовжило, створене у 1917 році за підтримки Центральної Ради, Українське правниче товариство, але воно припинило своє існування після ліквідації УНР» [82, С. 1].

Тема Київського юридичного товариства є постійною у низці фундаментальних досліджень окремих напрямів юридичної науки. Так, у монографії П.С. Берзіна «Київська школа кримінального права (1834–1960 рр.): історико-правове дослідження» (2008) дослідженням членів КЮТ відведено належне місце [83]. В наступній монографії колективу сучасних вчених Київського університету «Римське право в Університеті Святого Володимира» вдалося детально розглянути проблеми і дати оцінку деяким членам КЮТ (О.О. Ейхельману, О.Ф. Кістяківському, В.А. Удінцеву та ін.) (2010) [84]. Нарешті, для нашого дослідження неабияке значення мала монографія російського дослідника О.В. Наумова «Російське кримінальне право (загальна частина)» (2011) [85]. Монографія обсягом 768 сторінок дозволила скласти більш повне уявлення про розвиток досліджень з кримінального права в Київському юридичному товаристві.

Завершити історіографію Київського юридичного товариства слід відзначенням праць сучасного російського історика правової думки В.О. Томсінова, який присвятив

низку своїх праць аналізу діяльності юридичних товариств Російської імперії. Найбільш фундаментальним є цикл статей, присвячених Московському юридичному товариству (2012) [86], монографія «Юридична освіта і юриспруденція в Росії в епоху «великих реформ» (60-ті – початок 80-х років XIX ст.)» (2013) [87]. А також «Конституційне питання в Росії в 60-х – на початку 80-х років XIX століття» [88] і «Світило Російської бюрократії. Історичний портрет М.М. Сперанського» [89].

У своєму аналізі він торкається і діяльності Київського юридичного товариства.

Цікаві відомості про організацію та діяльність юридичних товариств знаходимо у праці сучасного історика Томського університету Є.Л. Крестьянникова. Він у «Журналі російського права» опублікував статтю «Юридичне товариство при імператорському Томському університеті» (2013) [90]. Автор не тільки відтворив картину діяльності даного товариства, а й зумів зробити ґрунтовний аналіз діяльності інших юридичних товариств Російської імперії. Це сприяє нам у відтворенні правдивої історії Київського юридичного товариства.

Цікаві дані знаходимо щодо діяльності юридичних товариств в російській імперії у статті М.С. Єльцова «Про діяльність юридичних товариств в дореволюційному періоді» (2014). У анотації до даної статті читаємо: «Зроблено аналіз організаційних і функціональних процесів професійних юридичних об'єднань в Російській імперії. З'ясовані і розглянуті об'єктивні і суб'єктивні умови консолідації правового співтовариства в досліджуваному періоді. Розгляд юридичних товариств зроблено в розрізі їх наукової і практичної діяльності. Дана оцінка діалогу інститутів публічної влади та юридичних товариств, висловлених у недостатній кількості теоретичних вишукувань юридичних товариств на практиці. У статті зроблено висновок про те, що заслугою товариств слід визнати спрямовування уваги на реалізацію права, практичної значущості правових ідей і те, що юристів цікавило селянське питання, земське і міське самоврядування; проблеми адміністративного, кримінального і фінансового права. Відзначається, що думки і погляди юристів-теоретиків знаходили своє втілення в безлічі доповідей, статей, рефератів, які публікувалися в різних виданнях, в тому числі у власних виданнях юридичних товариств. Діяльність юридичних товариств відображає ліберально-демократичний рух об'єднань теоретиків і практиків у сфері

права, що не завжди підтримувалося з боку держави. Тому, не дивлячись на високу активність юридичних товариств в теоретичній галузі, практичного закріплення ідеї представників юридичних товариств в нормах позитивного права не отримували» [91, С. 1].

Цікаві відомості про організацію діяльності Київського юридичного товариства знаходимо у працях сучасних дослідників: О.А. Іваненка «Університети України в міжнародних наукових зв'язках Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.)» (2013) [92] та О.М. Яценка «Українські персональні бібліографічні покажчики (1856–2013)» (2015) [93].

Історіографічний огляд літератури свідчить, що узагальнюючого комплексного дисертаційного дослідження, де була б викладена історія Київського юридичного товариства досі немає. Згадані публікації є лише спробою постановки наукової проблеми, вони служать підґрунтям для написання дисертацій, узагальнюючих наукових праць і монографій. Окремі аспекти вивчення історії КЮТ не дають чіткої уяви про діяльність і внесок у науку і культуру Товариства, яке нас цікавить. Дана дисертаційна робота є першою спробою вивчення основних етапів і напрямів діяльності КЮТ. Одним з головних завдань даної наукової роботи було – зібрати і проаналізувати усі відомості про КЮТ і пов'язані з його діяльністю наукові та культурно-просвітницькі питання.

1.2 Джерельна база

У даному підрозділі дисертації висвітлюється питання використання у процесі написання роботи тих джерел, що дають змогу оцінити достовірність відомостей про становлення та діяльність Київського юридичного товариства. Особливе місце посідають такі джерела як неопубліковані документальні матеріали, які зберігаються в державних архівах, Інституті рукопису Національної бібліотеки НАН України імені В.І. Вернадського, різні додаткові матеріали, які стосуються заснування КЮТ, спогади сучасників функціонування Товариства, матеріали періодики, що мають джерельний характер. Опубліковані матеріали вміщують відомості, що висвітлюють наукову, педагогічну, просвітницьку діяльність Київського юридичного товариства, характеризують його науково-освітні здобутки, розкривають суспільно-наукові

погляди його членів, дають змогу змоделювати невідомі сторінки 40-річної діяльності Київського юридичного товариства.

Основою джерельної бази стали матеріали державних архівів України: Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. В результаті опрацювання матеріалів про Київське юридичне товариство, до наукового обігу уведено низку нових документів з різних аспектів історії створення та діяльності Київського юридичного товариства та його послідовників.

Особливе значення для історико-наукової реконструкції і загальної картини становлення та функціонування діяльності КЮТ мають надзвичайно інформативні фонди Центрального державного історичного архіву України. Всього опрацьовано 3 фонди цього архіву.

Ми залучили документи і матеріали фонду 707 *«Канцелярія попечителя Київського учбового округу»*, який містить відомості про заснування при Київському університеті юридичного товариства. Залучені до дослідження матеріали особового фонду голови Товариства Ф.О. Кістяківського – *Фонд 263 «О.Ф. Кістяківський»*, інформацію про організаційну діяльність Товариства в останні роки ми знаходимо у *Фонді 585 «М.М. Паше-Озерський»*.

Важливим джерелом вивчення історії КЮТ став *Фонд 3831 «Управа Українського правничого товариства в Чехо-Словаччині, м.Прага»*, який знаходиться в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (м. Київ). Матеріали даного фонду містять цінні відомості про організацію та роботу Українського правничого товариства в Празі, яким керував відомий український вчений, член КЮТ О.О. Ейхельман (положення, протоколи, статут, звіти, доповіді, плани, кошториси, штати).

Вартісні документи з історії досліджуваної проблеми ми віднайшли у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського. Зокрема, *Фонд 61 «О.Ф. Кістяківський»* інформує нас про історію створення Київського юридичного

товариства, розгляд статуту КЮТ, а також звіти про діяльність і протоколи засідань Товариства за різні роки.

Цінні дані містять опубліковані джерела: збірники документів, довідкова література, періодичні видання, щоденники, листи, спогади членів КЮТ, матеріали єдиного юридичного з'їзду 1875 року. Ці джерела передають колорит епохи, відтворюють ідейну і морально-психологічну атмосферу того часу, дають багато інформації про діяльність юридичних товариств країни.

Серед найважливіших джерел для нас є «Протоколи засідань Київського юридичного товариства» за роки (1877–1881) та (1909–1916), які в основному були надруковані в часописі «Университетские известия» (часопис Київського університету). Важлива інформація опублікована в «Трудах Київського юридичного товариства» (всього вийшло 3 випуски). Ми детально вивчили річні звіти Товариства про його діяльність, в них широко висвітлюється науково-організаційна діяльність Товариства, розглядалося фінансове становище.

Досить насичена та інформативна мемуарна спадщина членів КЮТ. Спогади сучасників, колег та ідейних послідовників значно доповнюють біографічні розвідки членів КЮТ. Однак, згадані джерела у своїй більшості є суб'єктивними, все ж вони мають об'єктивний характер. Вони є цінним джерелом, бо дають змогу реконструювати особистісні стосунки між членами КЮТ, з'ясувати позитивні і негативні сторони діяльності Товариства.

Досить потужну частину джерельної бази представляють матеріали періодики, особливо газет. Окремо слід сказати про газету «Право», яка виходила у Санкт-Петербурзі. Після вбивства імператора Олександра II в царській Росії настав період реакції. Юридичні товариства, як провісники демократичних начал, першими відчували на собі цю реакцію. Московське юридичне товариство навіть закрили. В цей час Київське юридичне товариство припинило друкування протоколів своїх зібрань. Однак, найважливішу інформацію про доповіді членів Товариства друкувала газета «Право».

Окрему групу джерел становлять праці членів КЮТ: О.Ф. Кістяківського, і Г.В. і В.Г. Демченків, О.О. Ейхельмана, М.К. Ренненкампа, М.Д. Тальберга,

В.І.Синайського, В.А.Удінцева, М.М. Цитовича та інших. Відзначимо, що в «Трудах КЮТ» надруковані як фундаментальні юридичні дослідження монографічного характеру, так і наукові статті, рецензії. В процесі аналізу наукової і культурно-просвітницької діяльності ми спиралися на праці членів КЮТ, які вийшли окремими виданнями.

Велике значення як джерела дисертаційного дослідження для нас мають різні періодичні видання, в яких міститься інформація стосовно Київського юридичного товариства. Зокрема нами ретельно переглянуті «Университетские известия» – часопис Київського університету 1870–1917 рр. На сторінках цього видання друкувалися звіти і протоколи засідань Товариства, рецензії на публікації членів Товариства, наукові повідомлення членів Товариства. Відомості про діяльність КЮТ також містяться на шпальтах журналів «Вестник истории», «Юридический вестник», газета «Право».

1.3 Методологія дослідження

Дослідження історії діяльності Київського юридичного товариства спиралося на низку підходів, принципів і методів, які використовуються під час історико-правових досліджень.

Основним методологічним підходом, який обумовлює цілісне відображення дійсності і розвиток суспільно-історичної практики, є *теорія пізнання*. Її застосування дало можливість зрозуміти і відтворити історію діяльності Київського юридичного товариства на підставі його науково-практичної діяльності. Адже сучасна теорія пізнання пов'язує людські пізнавальні здібності із всесвітньо-історичним розвитком загальної системи знань, відображенні в науково-практичних результатах людства.

Крім того, в дослідженні використовується історичний, системний, інституціональний, логічний, герменевтичний та наративний підходи.

Історичний підхід дав можливість вивчити державно-правові явища, які відбувались в Російській імперії у другій половині XIX ст., побачити реальну історію держави і права як елементів суспільства, виявити історичні факти і відтворити цілісну картину історичного процесу.

Системний підхід дозволив дослідити об'єкт з усіх напрямків, узгоджених між собою. Таким чином вдалось створити систему організації та діяльності товариства, в рамках якої усі сфери його діяльності були взаємно узгоджені і розвивались у єдиному напрямку. *Інституціональний підхід* було застосовано у процесі дослідження розвитку правових інститутів. *Логічний підхід* допоміг науковій спадщині КЮТ зайняти своє місце в загальній історії розвитку українського права, його галузей і правових інститутів.

За допомогою *герменевтичного підходу* вдалось провести дослідження норм позитивного права, тобто писаних джерел права як досліджуваного періоду, так і тих, які діяли «до» і «після» діяльності КЮТ. Це дало можливість висвітлити розвиток наукових питань у контексті загального розвитку відповідної галузі права.

Доцільним у даному дослідженні став *нарративний підхід*, за допомогою якого вдалось репрезентувати діяльність КЮТ в хронологічному порядку, в контексті описуваних подій, соціального життя і культури, внаслідок чого було створено науковий історичний текст. Власне, нарративний підхід дає можливість писати історію в прямому сенсі цього слова.

Основними принципами, які сприяли проведенню всебічного дослідження стали принципи історизму, науковості, багатофакторності, всебічності пізнання і конкретності.

Принцип історизму дав можливість розглянути діяльність Київського юридичного товариства як історичний кінцевий процес, який відбувався в часі, в конкретних умовах і обставинах. Адже принцип історизму завжди застосовується до розгляду явищ, які мають початок і закінчення, а також вивчає зв'язок між певними явищами в просторі і часі в контексті розвитку єдиного і поступового всесвітньо-історичного процесу.

Принцип науковості сприяв висвітленню причинно-наслідкового зв'язку між явищами і процесами досліджуваного періоду в контексті розвитку історичних подій і фактів. Адже саме принцип науковості дає можливість ознайомлювати сучасників із подіями минулого, а також показує перспективи розвитку науки.

Принцип багатofакторності об'єднав множини різних факторів, соціально-політичних і економічних подій, які стали підґрунтям для визначення актуальних наукових питань і проблем, які вирішувало КЮТ, і напрямків їх вирішення.

Принцип всебічності пізнання було застосовано у дослідженні сукупності внутрішніх і зовнішніх сторін, ознак, зв'язків кожного наукового питання, що дало можливість створити всебічний вичерпний образ діяльності організації, як певного «живого» організму.

Принцип конкретності дав можливість розглянути діяльність Товариства не як абстрактне явище, а як поєднання науково-організаційної діяльності конкретних осіб і їх конкретних наукових результатів. Це адекватне вираження наукової спадщини колективу людей, що працювали у певний період, у певному місці і в певній галузі науки.

Методологічною основою даного наукового дослідження є загальнонаукові методи пізнання, методи соціально-гуманітарного та історичного знання, конкретно-наукові методи пізнання державно-правових явищ, а також спеціальні методи науково-юридичного пізнання. Методологічні підходи до пізнання досліджуваної теми визначилися специфікою об'єкта та предмету дослідження, його метою й завданнями.

Застосування *загальнонаукових методів аналізу та синтезу* дало можливість дослідити процес розвитку юридичної науки на українських етнічних землях, структуру КЮТ і об'єднати в загальну картину окремі відомості, факти та події. Також аналіз та синтез було використано у процесі опрацювання масиву наукової літератури, формування мети, завдань, об'єкту, предмету і наукової новизни дослідження. *Методи індукції і дедукції*, на основі попередньо наведених доказів, дозволили зробити відповідні висновки. Висвітленню окремих наукових понять і тверджень в межах історичного розвитку відповідної галузі юриспруденції сприяли *методи абстрагування, конкретизації і узагальнення*. Визначити роль Київського юридичного товариства в межах загального розвитку європейської юридичної науки допомогли *методи редуccionізму і холізму*.

У дослідженні було застосовано низку *методів соціально-гуманітарного та історичного знання*. Зокрема, *комплексний багатofакторний аналіз* дозволив оцінити

вплив низки соціально-політичних і економічних факторів на розробку того чи іншого досліджуваного в КЮТ питання. Враховуючи, що в КЮТ працювали вчені і державні діячі нерідко протилежних поглядів, ми використали *синтетичний метод наукознавства*, за допомогою якого можна було об'єднати в єдину історію вивчення певного питання наукові праці і виступи протилежних сторін.

З метою формування цілісної картини процесу дослідження певного наукового питання було застосовано *проблемно-хронологічний метод*, який дозволив широкі теми розділити на низку вузьких, які розглядались як події та явища історико-юридичного процесу у хронологічній послідовності. Визначити схожість і відмінність між досліджуваними юридичними явищами і достовірними історичними фактами допоміг *порівняльно-історичний метод*. Глибокому розкриттю змісту та визначенню часових меж діяльності КЮТ сприяв *метод періодизації*.

У системі *конкретно-наукових методів пізнання державно-правових явищ* ми використали *психологічний метод*, який дав можливість вивчити правову свідомість і суб'єктивне ставлення провідних вчених КЮТ до права і державно-правових явищ, а також визначити роль їх діяльності у правовому регулюванні суспільних відносин і забезпеченні умов для ефективного правового виховання молодого покоління вчених-юристів.

Окремого значення у дослідженні набули *спеціальні методи науково-юридичного пізнання*. Основним методом цієї системи є *метод порівняльно-правових досліджень*. За його допомогою в дослідженні вдалось співставити різні державно-правові системи країн, до складу яких входила Україна, окремі державно-правові явища, які відбувались на українських етнічних землях у різні часи, і виявити спільне і відмінне між ними.

Спеціально-юридичний метод дав можливість описати явища державно-правової дійсності за допомогою юридичної термінології, здійснити реконструкцію фактів і правових явищ, виявити тенденції і закономірності юридичної практики, висвітлити діяльність членів КЮТ з точки зору юридичних моделей поведінки.

В окремих випадках було застосовано *формально-юридичний метод*, який давав можливість розглядати право «у чистому виді», як таке, без співставлення із

економікою, політикою, мораллю та іншими соціальними явищами. За допомогою цього методу вдалось простежити взаємозв'язок внутрішнього змісту правових норм і державно-правових явищ, що є дуже актуальним при аналізі форм держави і джерел права. Також у дослідженні було використано метод *тлумачення правових норм*.

Висновки до 1 розділу

1. Дане наукове дослідження дозволяє зробити висновок, що сьогодні одним з найменш досліджених наукових юридичних товариств є Київське юридичне товариство (1877–1919). В даній роботі ми прагнули на основі історико-наукового аналізу відтворити еволюцію цієї організації, показати її місце в розвитку вітчизняної науки та культури. Сучасні умови створили можливість для всебічного та об'єктивного аналізу творчої спадщини даного Товариства. Ми переконані, що діяльність Товариства є унікальним і важливим науковим і соціокультурним феноменом, який потребує уважного й об'єктивного вивчення.

2. У першому розділі характеризується історіографія та джерельна база дослідження. Нами було проаналізовано і систематизовано відповідну наукову літературу та архівні джерела. Встановлено, що весь масив історіографії за темою дисертаційного дослідження можна розділити на декілька етапів: *перший етап* – дослідження, в яких вперше висвітлено окремі аспекти досліджуваної проблеми (1877–1919 рр.); *другий етап* – праці радянської доби (1919–1991 рр.); *третій етап* – наукові розвідки часів незалежної України (1991 р. – сьогодення). Історіографічні етапи розвитку уявлень про досліджуване Товариство ми аналізували з погляду їх динаміки, розуміння ключових моментів та закономірностей історії науки і техніки, а не шляхом довільної класифікації літератури.

Для *першого етапу* характерні поодинокі праці у довідково-енциклопедичних виданнях, які містять загальну інформацію про Товариство, праці членів КЮТ, переважно біографічного характеру. Для *другого етапу* характерним є те, що оцінки, які надавалися тим чи іншим історико-науковим явищам і процесам, набули відчутного ідеологічного забарвлення. Загалом праці з історії юридичної науки в цей період не містили поглибленої інформації про діяльність наукових юридичних товариств.

Переважна більшість праць, в яких містилась загальна інформація про Товариство, це – узагальнюючі праці з історії юриспруденції, короткі статті загального характеру в довідково-енциклопедичних виданнях і книги, присвячені життєвому і творчому шляху окремих членів КЮТ. *Третій етап* відзначається посиленням інтересом до історії юридичних товариств. Цей етап представлений книгами, монографіями, науковими статтями та дисертаційними дослідженнями, в яких висвітлюється історія розвитку юридичної науки в Україні, аналізується діяльність наукових юридичних товариств. Окремі автори розкривають певні аспекти діяльності КЮТ. Натомість спеціального узагальнюючого історико-наукового дослідження КЮТ здійснено не було. Автори різних публікацій про КЮТ не ставили собі за мету систематично вивчити дану проблему.

3. Джерельна база дослідження представлена різноманітними за змістом і характером опублікованими та неопублікованими документами і матеріалами, які включають збірники, довідкову та статистичну літературу, матеріали архівів, мемуари, щоденники, періодичні видання. Основою джерельної бази стали матеріали державних архівів України: Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (м. Київ), в результаті чого до наукового обігу введено ряд нових документів з різних аспектів історії створення та діяльності КЮТ. Пропонована праця – це перша спроба на підставі архівних і літературних джерел висвітлити історію створення та діяльності Товариства, показати непересічний внесок його членів у розвиток юридичної науки та її популяризацію.

4. В розділі дається аналіз обраних підходів, принципів і методів дисертаційного дослідження. Серед них теорія пізнання, історичний, системний, інституціональний, логічний, герменевтичний, наративний підходи; принципи історизму, науковості, багатофакторності, всебічності пізнання і конкретності; загальнонаукові методи пізнання, методи соціально-гуманітарного та історичного знання, конкретно-наукові методи пізнання державно-правових явищ, а також спеціальні методи науково-юридичного пізнання.

Розділ 2

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ КИЇВСЬКОГО ЮРИДИЧНОГО ТОВАРИСТВА

Дослідження історії Київського юридичного товариства було б неповним без вивчення етапів, подій, положень і принципів загального європейського права, адже свого часу воно здійснило великий вплив на правову систему України, частково сформувало ті положення, якими ми користуємось і сьогодні [94].

Західноєвропейське право розвивалося швидше, ніж східноєвропейське, і, врешті решт, Російська імперія, до складу якої у XIX ст. входила більшість сучасних українських земель, звернулася до досвіду Західної Європи, коли почала створювати власну правову систему. Результатом стало поєднання римського права, європейського права і звичаєвого права країни. Тільки розуміючи умови, за яких відбувалося формування правової системи Російської імперії, ми зможемо усвідомити основні причини створення Київського юридичного товариства і важливість розвитку в його колі тих чи інших наукових напрямів.

2.1 Внесок європейського права в розвиток українського законодавства (XII–XVIII ст.)

Континентальна система західноєвропейського права бере свій початок у часи Середньовіччя, з кодифікації римського права в XII ст. н.е., коли в м. Піза (Італія) розпочалось дослідження рукопису «Дигести» – першого кодифікованого систематизованого збірника законів Римської імперії, створеного у 530–533 р.р. н.е. за наказом видатного візантійського імператора Юстиніана I, який увійшов в історію як відомий полководець і реформатор. Саме з його ім'ям пов'язується момент переходу від Античності до Середньовіччя, а саме від римських традицій до візантійського стилю правління. Він славився своїми грандіозними проектами і подіями у всіх сферах життя своєї країни. Так, при його правлінні було повністю перебудовано згорівший собор Св. Софії у Константинополі, який настільки вражав своєю величчю і красою,

що протягом тисячоліття залишався найкрасивішим храмом християнського світу. Саме за його часів відбулась перша пандемія чуми і найвідоміший бунт в історії Візантії – Повстання Ніка [95].

Але для нашого дослідження найцікавішим його внеском в історію є кодифікація римського права, в результаті чого було створено «Зведення законів Юстиніана» (*corpus iurgis civiles*), до якого входили:

- Інституції, 4 т. (посібник для студентів, початкових юристів);
- Дигести, 50 т. (витяги з праць римських юристів);
- Кодекс Юстиніана;
- Новели.

Цей нормативно-правовий акт об'єднав у собі різні напрями римського права, пристосував старі римські традиції до нових візантійських реалій.

«Дигести» складались із 50 книг. Перша книга містила загальні питання права, відомості з історії права. Книги з 2 по 46 вміщували положення приватного права. В книгах 47–49 розкривались проблеми кримінального і процесуального права. Окремо в кн. 49 були викладені положення публічного права, а також фіскальної і військової галузей права. В 50-й книзі розглядалось адміністративне право, право імунітету, право посольства та інші інститути публічного права. Також у цій книзі було опубліковано словник юридичних термінів. У «Дигестах» ми знаходимо як низку загальних принципів права, так і норми цивільного приватного і публічного права. Саме цей документ як найкраща пам'ятка епохи розквіту римської класичної юриспруденції, став основою формування сучасного цивільного законодавства. Із відкриттям цього документа у XII ст. розпочався процес відродження римського права в Північній Італії, який відбувався насамперед в університетах, зокрема в Болонському [96].

На початку другого тисячоліття (XI – XII ст. н.е.) в Італії інтенсивно розвивалася економіка, тому країна потребувала спеціалістів, обізнаних у праві та адмініструванні. Крім того відбувались важливі зміни у феодальних відносинах. Особисті зв'язки поступово втрачали свою силу, і їх місце посіли відносини майнового характеру, що призвело до необхідності виключно правового регулювання новосформованих правовідносин, і таким чином до формування європейської юридичної науки.

Римське право до цього часу було найбільш розвинутою правовою системою в усій світовій історії, тому дослідження «Дигест» у Болонському університеті у XII ст. стало першим кроком до впровадження римських норм права в європейське правове поле. Відбувався цей процес шляхом викладання глосаторами римського права в Болонському університеті. Глосатори отримали таку назву від давньогрецького «*glossa*» – мова. Вони детально досліджували «Дигести» і залишали на полях так звані примітки – глоси. Глосатори створили школу, яка була дуже поширеною і відомою в Північній Італії, Франції і Німеччині у XI – XIII століттях. Можна сказати, що саме вони познайомили Європу із римським правом [97].

Діяльність глосаторів мала важливе науково-практичне значення. Окрему увагу вони приділяли своїй педагогічній діяльності, юридичній освіті, створивши потужну систему освіти в галузі правознавства, яка в XIII – XIV ст. через Болонський університет поширилась на більшість західноєвропейських університетів, що дало можливість їм виховувати висококваліфікованих юристів, які досконало володіли методами аналізу і узагальнення, створеними на основі освіти, отриманої в школі глосаторів.

Окремим, важливим практичним методом освітнього процесу були так звані диспути, за допомогою яких студенти – майбутні судді та адвокати отримували навички практичного застосування норм римського права.

Освіта, яку отримували студенти в школі глосаторів, відкривала перед ними широкі можливості для створення найкращої кар'єри на самих високих політичних і адміністративних рівнях. Адже випускники володіли вміннями майстерно аналізувати важливі політичні питання, складні і заплутані проблеми адміністративного характеру, миттєво виокремлювати із великої кількості другорядних питань найголовніші, і на основі низки логічних помилок і суперечностей спростовувати будь-яку лінію захисту чи обвинувачення опонента. Цей принцип переведення наукових знань педагогів одразу у студентську аудиторію дав можливість випускати спеціалістів такого рівня, що одразу після закінчення навчання, в короткі строки, вони опинялись на високих посадах при дворі.

Навчання в Болонському університеті було дуже популярним. І вже у 1200 р. кількість студентів-юристів досягла 10 000 осіб. Традиція поєднання науки і освіти приносила важливі результати, тому й увійшла міцно в європейський принцип надання юридичної освіти [98].

Таким чином, система юридичної освіти Західної Європи, закладена в Італії, здійснила величезний вплив на подальше формування юридичних факультетів по всьому світу, які стали створюватись саме за західноєвропейським зразком. Незважаючи на те, що глосатори були схоластами¹, тобто чистими теоретиками, і їх наукові дослідження деякою мірою, були відірвані від практичного застосування, результати їх діяльності мали великий вплив на подальше вивчення римського права і його подальше практичне застосування.

У XIII ст. вже в Південній Італії було створено школу консиліаторів, так званих пізніх глосаторів. Школа ця була більш досконалою, і найголовнішою її позитивною характеристикою було те, що вона була орієнтована на діяльність одночасно як у науковому так і в практичному напрямках. Таким чином було створено наукову школу, де усі правові норми склали єдину правову систему з єдиним діючим національним законодавством.

Саме консиліатори стали першими юристами, які надавали консультації, висновки, проводили експертизи. Це був принципово новий вид діяльності, який був дуже необхідний у вирішенні важливих політичних, адміністративних і економічних питань. Це призвело до того, що консиліатори стали обіймати важливі посади при дворі імператора. Уміючи якісно тлумачити «Дигести» і тексти глосаторів, з часом вони створили потужну юридичну літературу, у якій римське право було доповнено нормами діючого національного законодавства [99].

Тому саме із консиліаторами пов'язаний процес активного розповсюдження і визнання римського права в Європі, адже саме їх науково-практичний здобуток, що містив масу інформації із судових процесів, поступово проникав у національні

¹ *Схоластика* – систематична європейська середньовічна філософія, яка характеризувалася поєднанням теолого-догматичних принципів із раціоналістичною методикою та інтересом до формально-логічних проблем. У сучасній науці ці уявлення, відірвані від життя, сформовані на теоретичних роздумах, не перевірених практикою.

законодавства провідних європейських країн і певною мірою впливав на формування правового поля у тій чи іншій країні.

Консильатори першими стали використовувати на практиці термін «юридична особа» (*persona ficta*) для встановлення прав та обов'язків таких правових одиниць як банки, ремісничі і купецькі гільдії, цехові організації, лихварські контори, сімейний бізнес. Крім того, саме у часи глосаторів і консильаторів, завдяки церкві (канонічне право) і роботі провідних університетів, країни Західної Європи отримали єдину універсальну мову, якою вони користувались у питаннях науки, політики, адміністрування і права. Цією мовою стала латинь. Відомий шведський історик Е. Аннерс у своїй науковій праці «Історія Європейського права» (1992) писав: «Та роль, яку латинська мова відіграла для юриспруденції, і взагалі для всього подальшого розвитку європейського права, стане для нас абсолютно очевидною, якщо ми хоча б трошки замислимося і постараємось зрозуміти головне, а саме, що юриспруденції, як і іншим наукам, притаманний метод використання письмового і живого слова в якості робочого інструменту, проте, на відміну від інших наук, юриспруденція до того ж ще є єдиним видом «техніки», яка в якості основного робочого інструменту використовує свою власну, тільки їй одній, притаманну самостійну мову» [100, С. 182].

У якості загальних нормативно-правових актів у окремих країнах стали з'являтися кодекси. Так, наприклад, у Німеччині близько 1230 р. було видано відомий судебник «Саксонське зеркало», у Франції – «Кодекс Святого Луї», «Право Бове», «Книгу правосуддя». Таким чином, з'явився новий потужний жанр правової літератури, який розвивається, вдосконалюється і поширюється і на сьогоднішній день.

Впровадження римського права в провідних європейських країнах відбувалось по-різному. У кожному випадку воно об'єднувалося із національним правом країни, її нормами, звичаями і традиціями. Наприклад, Англія була країною, де при всій повазі до римського права, переважало національне звичаєве англійське право, яке з часом розвилось і перетворилося на відому англосаксонську (прецедентну) правову систему. Римське право було використано дуже мало. На сьогодні до англосаксонської правової сім'ї входять такі країни як Велика Британія, США, Канада, Австралія, Нова Зеландія та інші. В цій системі основним джерелом права є правовий прецедент, натомість як у

країнах, які входять до романо-германської правової сім'ї (в тому числі й Україна), основним джерелом права є закон [101].

На сьогоднішній день третина світу живе за принципами, які вперше були сформовані саме в англосаксонському праві. Так, наприклад, система суду присяжних з'явилася під час правління короля Генріха II (1519–1559). У цей самий період з'явився інститут свідків, коли під час процесу відповідач мав право привести сусідів для надання свідчень. Активно вдосконалювався сам судовий процес, зокрема його засоби доказування. Як у римському, так і в англійському праві активно розвивався інститут адвокатури.

Основною особливістю англійського права було те, що воно розвивалось без створення законодавчої бази. Жодна наукова основа також не йшла у порівняння із тим авторитетом, який мав суддя. Нормами права стали рішення, прийняті суддями в тому чи іншому випадку. Під час судового слідства обвинувачення і захист цитували саме рішення суддів, а не законодавчі норми. Звичайно, нормативно-правові акти мали місце, але їх було дуже мало. Як, власне, і вчених-юристів – так званих авторитетів (authorities), до яких обов'язково прислуховувались, їх думка була вирішальною в тому чи іншому процесі. А загалом англійське право було повністю прецедентним (case-law) і залишалось таким аж до XX століття [102].

Таким чином, правова культура більшості західноєвропейських країн значно відрізнялась від східноєвропейського правового поля. В ній зародились основні положення теорії права, відбувся розподіл правових норм на основні правові інститути, законодавство стало важливим інструментом у руках суспільства для врегулювання найважливіших соціальних питань. Розпочався процес документотворчості. Створювались постійні форми документів, які з часом перетворились на загальнозживані обов'язкові зразки. Усе це із часом призвело до значного піднесення рівня життя провідних країн Європи, а з часом – і до першої промислово-технічної революції.

На основі низки наукових відкриттів XVI – XVII ст. у природничих науках відбувалося створення механічної техніки, заснованої на нових джерелах енергії і нових конструктивних рішеннях. Із підвищенням рівня розвитку суспільства з'явився

принципово новий прошарок суспільства – буржуазія, який сформувався в інтелектуальну еліту і складався, в першу чергу, із випускників юридичних і філологічних факультетів провідних університетів Європи. Цей прошарок дуже швидко сформувався в стійку соціально-політичну групу, яка мала великий вплив на вирішення тих чи інших соціальних питань у країні. Одночасно із руйнуванням феодальної системи організації суспільства з'явилась велика кількість правовідносин, яка вимагала принципово нового правового регулювання. А поява у XVII ст. абсолютних монархій призвела до націоналізації юридичної науки згідно із законодавством тієї чи іншої країни. Європейське суспільство поступово входило в епоху Просвітництва [103].

Боротьба теології і правознавчої науки закінчилась перемогою останньої. На перший план вийшла раціоналістична філософія епохи Просвітництва із її пріоритетами у формі розуму, наукової думки, спостережень, логіки і знань. У багатьох країнах монархи стали першими особами – філософами, представниками нового напрямку – картезіанства², який було засновано ще за часів Декарта і Спінози. Йому притаманні скептицизм, раціоналізм, критика схоластичної філософії, розвиток математичного методу сприйняття законів світу. Що цікаво, в рамках картезіанства було створено *теорію вроджених ідей* Декарта. Саме він вперше ввів поняття «вроджених» знань, які не залежать від зовнішнього досвіду і належать розуму людини з моменту її народження. В епоху Просвітництва ця теорія була дуже популярною в широких колах європейського суспільства. Потрібно зазначити, що вона стала основою для створення такого сучасного напрямку науки як когнітивна психологія. Крім того, на сьогодні, у науці переважно прийнято вважати вроджені знання такими, що передаються спадково [104].

Такими першими монархами-філософами стали Яков I (Англія), Христина (Швеція), Фридрих II (Пруссія), Йозеф II (Австрія), Густав III (Швеція), Катерина II (Росія). Усі вони були у центрі наукового життя, заохочували ідеологічні дебати, що спричинило у XVIII ст. появу наукових публікацій і виникнення такого виду літератури як газети і журнали. Їх називали «філософи на троні». Усі ці зміни справили

² *Картезіанство* – напрям в історії філософії.

величезний вплив на юриспруденцію. Виникла необхідність у реформуванні правового поля. Створювались нові законопроекти, які публікувались для загального ознайомлення суспільством.

Активні зміни в соціальному, культурному, економічному і політичному житті західноєвропейських країн сформували новий погляд на право. На перше місце стало виходити природне право (право на життя, на ім'я, на свободу, на здоров'я, на власність) як культурний спадок свого народу, основним інструментом впливу на суспільство якого стало законодавство. Природне право стало інструментом у процесі захисту прав і свобод усіх верств населення, отримання можливостей і розвитку, що призвело до загальної трансформації європейських національних суспільств. Усі ці реформаторські ідеї розвивались у колах освічених буржуа і дворян. Природне право (*jus natural humanorum*) закріплювало свої позиції поряд із позитивним правом (*jus positivum*), тобто діючим законодавством. Саме тоді ідея про невід'ємні права людини стала відігравати важливе значення у процесі формування демократичного суспільства, що є актуальним і на сьогоднішній день [105].

Засновниками цієї ідеології стали філософи Джон Локк і Жан-Жак Руссо.

Джон Локк (1632–1704) – англійській філософ, один із найважливіших мислителів епохи Просвітництва і теоретиків лібералізму. У філософії розглядав особистість через безперервність свідомості. Був противником «теорії вроджених ідей». Він вважав, що природний стан людини – стан повної свободи і рівності із можливістю розпоряджатись своїм життям і своїм майном. Був теоретиком громадянського суспільства і правової демократичної держави. Став засновником теорії конституціоналізму, зокрема запропонував принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Вважав, що держава повинна гарантувати людині її природні права. Заснував школу, яка намагалась побудувати державу на засадах особистої свободи людини. Наполягав на відокремленні церкви від держави. Розробляв ідеї демократичної революції і був переконаний, що народ може і повинен повставати проти тиранії влади. У своїх наукових працях він підкреслював, що право власності індивіда надає йому відчуття свободи.

Саме ці положення було зазначено в Декларації прав людини і громадянина Французької революції, проголошеної у серпні 1789 р.: «затверджуються природні права людини на приватну власність; право власності розглядається у якості священного і непорушного» [106, С. 25].

Ідеї Дж. Локка здійснили величезний вплив на відомого філософа епохи Просвітництва Ж.-Ж. Руссо.

Жан-Жак Руссо (1712–1778) – французький філософ, політичний мислитель і письменник. Вперше спробував пояснити причини соціальної нерівності і намагався знайти можливості її законного вирішення. Закон він бачив, як вираз загальної волі народу, за допомогою якого отримується захист від свавілля монархії. Саме ним було запроваджено поняття «референдум», «народна законодавча ініціатива», «обов'язковий мандат», «відзив депутатів виборцями».

Ж.-Ж. Руссо розробив вчення про народний суверенітет. Крім того, він був переконаний, що кожна людина має два інтереси: особистий та інтерес як члена суспільства, і загальну волю народу він бачив як відображення загального в інтересах різних громадян, що і приносить колективне задоволення окремого інтересу особистості. Ідеї Ж.-Ж. Руссо були розвинуті в подальшому і привели свого часу до французької (1789) та американської (1775–1783) революцій [107].

Таким чином, перший вчений сформулював вчення про невід'ємні права суспільства, а другий – основні принципи демократії. Усі ці положення, на сьогоднішній день, вже давно вийшли за межі національних суспільств і вкоренилися на міжнародному рівні.

Аналізуючи вплив цих вчених-філософів на суспільство хочемо зазначити, що як би вони не ставились до теорії вроджених ідей, вона і справді є актуальною у будь-які часи. Адже їх ідеї, свого часу мали колосальний вплив на цілі нації, що змінило хід історії європейського суспільства.

Так, новий погляд на право з'явився на початку XVIII ст. саме зі значним поширенням норм, положень і принципів природного права. Саме воно стало основою радикального перетворення західноєвропейського правового поля. Так було визначено історією, що у рамках Просвітництва цей процес набув ознак ідеологічного руху. І, як

не дивно, рушійною силою цього руху були саме представники дворян і політично активні прошарки буржуазії. Саме цей активний процес розвитку ліберально-демократичних ідей, в певний момент, набув масштабів загальноєвропейської демократичної революції. Старі, відживаючі своє, поняття «феодална система», «станове суспільство», «станові привілеї» поступались місцем принципово новим потужним поняттям «свобода», «рівність», «братерство».

Таким чином, раціоналістичне природне право сформувало теоретичні принципи нового демократичного суспільства, а також надало реальні пропозиції з реформування усіх провідних галузей права – від міжнародного до національного – цивільного, кримінального, адміністративного, процесуального та інших. Особливий вплив на право, як не дивно, мала саме геометрія, згідно з постулатами якої правові норми розділялись на норми вищого і нижчого порядку, тобто створювався логічно-формальний метод організації правової науки, що і визначило саму правову систему на початку XIX століття [108].

На зміну освіченим дворянам XVIII ст. прийшли освічені чиновники. Кількість університетів збільшувалась, освіта, як така, набувала широких масштабів. Увесь цей процес підкріплювався одним важливим фактором – створенням книгодрукування, – першого у світовій історії засобу масової інформації, який, звичайно, активно стимулював освітній процес. Це спричинило розвиток законодавчої техніки. Адже, маючи можливість публікувати закони і накази, законодавство перетворилось на дуже ефективний засіб управління, що зблизило владу і народ, надало їм нові форми взаємодії і взаєморозуміння.

Таким чином, провідні монархії Європи прийшли до такої форми правління як конституційна монархія – можливість задовольнити потреби усіх верств населення і розподілу прав і повноважень. На перший план вийшло поняття права власності, що і сформувало основні принципи ринкової економіки. Так було поєднано право та економіку, сформовано потужні природно-правові тенденції.

Окремим напрямом розвивалось кримінальне право та його процес як самобутній інститут, сформований століттями, адже його існування завжди було пов'язане із самою природою буття людини. У XVIII ст., як і у попередні часи, у методах

доказування процвітали тортури, жорстокість, беззаконня. Саме завдяки церкві поняття війни і ворожнечі вважались загально-прийнятими, тобто дозволеними правом. Звичайно, в даному випадку, гарантії прав людини не брались до уваги – на перший план виходила система захисту як така, система, яка у будь-якому злочинному прояві людини бачила не хворобливу ваду, а загальнонаціональну небезпеку. Тому кримінальний процес до самого кінця епохи Середньовіччя мав усі ознаки довільного процесу, без основних сталих норм і принципів. Були відсутні основні поняття безпеки життя, здоров'я і власності. І усе це поряд із процвітаючою злочинністю і бандитизмом [109].

Будь-яка країна Європи розглядала кримінальний процес як суспільно необхідний засіб захисту, що і прирівнювалось до закону. Основним методом такого законодавства була смертна кара. Політики вважали, що такий метод залякування мав бути ефективним. Власне, у них не було іншого виходу. Але, як показує історія і сучасні наукові дослідження, смертна кара ні в які часи, ні при яких режимах, не могла протистояти психологічно хворобливій природі людини. Так з'явився метод терору – метод залякування, який мав свою зворотну сторону медалі – люди звикли і стали дивитись на смертну кару із байдужістю. І якими б суспільно небезпечними не вважались злочини, і як би не намагалась влада настрашити свій народ, злочини все одно здійснювались, люди йшли на це, адже особисті інтереси, за природою людини, завжди стояли на першому місці, а ще впевненість, у часи злиднів і бідності, що будь-яким способом можна покращити своє життя і життя своєї сім'ї [110].

Усі ці поняття закріплювались на законодавчому рівні. Наприклад, є відомим німецьке кримінально-судове законодавство «Кароліна» (Кримінальне укладення Карла V, 1532), яке стало одним із найповніших кодексів кримінального законодавства XVI століття. Цей документ був значним кроком вперед у розвитку кримінального права, адже в ньому ми вже зустрічаємо чіткі визначення злочинів і покарань для них, визначення злочинів і покарань для малолітніх злочинців, введення принципу: злочином є те, що закріплено в законі, використовувались такі особливі характеристики злочину як «необхідна оборона», «вбивство через необережність» та інші. «Кароліна» носила загальнонімецький характер і була діючою аж до кінця XVIII

століття. Можна сказати, що наука кримінального права у XVI – XVIII ст. розвивалась виключно на положеннях позитивного права, створеного «Кароліною» [111].

Наприкінці XVIII ст. німецький філософ Е. Кант (1724–1804) створив *вчення про відплату*, згідно з яким злочин суперечить встановленому метафізикою світовому стану рівноваги. Тому наслідки злочину мають бути врівноважені покаранням по природі. Він бачив злочин у вигляді злої сили.

Німецький кримінолог Пауль Ансельм фон Фейєрбах (1795–1833) перетворив теорію залякування на *доктрину загальної профілактики злочинності*, заснованої на соціально-психологічних аспектах залякування людини. Основною метою доктрини став психологічний примус, що базувався на теорії кримінального законодавства. Ці постулати увійшли до принципів німецької криміналістичної школи кінця XIX ст., згідно з якою саме злочинець, а не злочин, був основним об'єктом уваги для слідства. Тобто, саме такі погляди стали важливим проривом у науці кримінального права XVIII ст., що у XIX ст. набуло свого максимального розвитку [112].

В епоху Просвітництва філософи і письменники (Вольтер, Монтеск'є, Беккарія) різко критикували політику свавілля в кримінальному праві. Філософи на троні підтримували ці ідеї. Тому наприкінці XVIII ст. у всіх провідних країнах Європи тортури було заборонено. Це був перший тріумф духу гуманізму епохи Просвітництва. Філософи на цьому не зупинились. Вони шукали альтернативні методи залякування. Наприклад, каторжні роботи. Вони вважали, що повсякденне спостереження за стражданнями інших людей може змінити злочинця. Так з'явився *виховний принцип кримінального судочинства*. Детально ці поняття були висловлені у науковій праці Беккарія «Про злочини і кару» (1764). Ідеї Беккарія із швидкістю блискавки розповсюдились Європою через те, що європейське суспільство було морально готове до такого принципового реформування кримінального законодавства.

Через те, що досліджуваний нами період припадає на часи перебування українських земель у складі Російської імперії, хочемо окремо зупинитись на основних моментах розвитку східноєвропейського права у Росії [113].

Як відомо, значна частина Правобережної України була у різні часи емансипована Литвою, Австро-Угорщиною, Польщею. Тому на цих землях споконвічно, можна

сказати, українці знали, що таке закон. Інша ситуація склалась з Лівобережною Україною, яка належала до Росії.

Російське право в добу Середньовіччя, а далі й Просвітництва, значно відрізнялось від загальноєвропейського. У своєму розвитку Росія відставала не менш як на два століття. І причиною цього стало татаро-монгольське ярмо (1240–1480). Це втручання у справи країни, що розвивалася, завдало непоправної шкоди. Було порушено функціонування основних соціальних галузей країни, зруйновано правову систему. До приходу татар феодальна система російського суспільства багато в чому була схожою на загальноєвропейську. За рівнем правової техніки вона була на рівні із Англією і Скандинавією. Але татаро-монгольське ярмо – це було не тільки руйнування, а й величезний моральний вплив, тому після звільнення від татар російські царі почали копіювати авторитарний тип поведінки татарських ханів. Насправді за два століття країна дуже відстала і zdegradувала. В ті часи Росія користувалась давньоруським нормативно-правовим актом Київської Русі «Руська Правда». А пізніше Соборним укладенням царя Олексія Михайловича 1649 року [114].

Із приходом до влади Петра I (1672–1725) у 1689 р. ситуація кардинально змінилась. Петро I був проголошений царем у 10-річному віці, а вже у 17 років почав правити самостійно. Потяг до науки розвинув у ньому широту світогляду, крім того, він захопився західноєвропейським стилем життя. Він прагнув до нового, не боявся брати приклад з інших провідних країн. У 1698 р. здійснив подорож до країн Західної Європи, після чого у Росії розпочались масштабні реформи. Так Росію було введено у західноєвропейську правову сім'ю.

Петро I у якості досвіду брав у Заходу все: і рівень техніки, і військову, і адміністративну правову систему. Найголовнішим зразком для нього стала Швеція. Його захоплювала соціальна організація суспільства цієї країни. Так, норми шведського кримінального права стали основою для формування російського кримінального права. Сформований ним інститут проіснував аж до XIX ст. Шведський принцип формування адміністрації став зразком для російської адміністративної системи. За прикладом шведського короля Карла XI, Петро I увів в обіг розподіл військових на ранги [115].

У 1716 р. він видав Декларацію державних принципів у російських військових артикулах, яка була дуже схожою на Декларацію суверенітету шведських станів Карла XI (1693 р.). У ній він закріпив державний устрій у Росії як абсолютну монархію – принцип, що незмінно працював у країні аж до прийняття першої російської конституції у 1906 році.

Реформи Петра I, в першу чергу, були спрямовані на посилення військової та економічної сили країни. Проблема була лише в тому, що Петро I свої прогресивні погляди і реформи намагався втілити у примітивному суспільстві, тому нерідко його нововведення носили лише фіктивний характер. У Росії кінця XVII ст. ще не було різниці між публічним і приватним правом, адміністрування і судочинство складало одне ціле. Влада не була зацікавлена у наведенні правопорядку. Авторитарна патріархальна влада царя не бажала бути обмеженою. Для дворянства беззаконня було вигідне. Крім того, воно не мало потужної юридичної та економічної освіти. Більшість дворян отримала військову освіту, тому нерідко посади чиновників або суддів обіймали офіцери, які не мали належної освіти. Без спеціалістів і відповідної нормативно-правової бази в країні панувало повне загальне беззаконня. Для кожної людини усе залежало від того, до якого прошарку населення вона належала. Заможні люди отримували бажаний результат в будь-якому випадку. А бідні аж ніяк не могли захистити свої права. Звичайно, про яку правосвідомість можна було говорити в країні, у якій перші дві професорські посади з права було засновано тільки в другій половині XVIII ст., а саме в 1770 р., коли розпочалось викладання права в Московському університеті. А перші підручники з права з'явилися лише в 90-х роках XVIII століття [116].

Як бачимо, в такій ситуації говорити про наявність у Росії на початку XIX ст. самостійного національного правового поля, юридичної науки та освіти не має сенсу. Усе це стало з'являтися лише у першій половині XIX ст., коли розпочався процес кодифікації права в Російській імперії, а університети країни, завдяки відомому реформатору М.М. Сперанському, отримали перших освічених спеціалістів – правознавців.

З початком XIX ст. правова ситуація у європейському суспільстві кардинально змінилась. Причиною стали швидкі темпи розвитку індустріалізації. Відкриття нових джерел енергії і активне машинобудування ознаменували перехід від мануфактури до промислового виробництва.

Першою провідною країною, де, власне, у 60-х роках XVIII ст. і розпочалась промислова революція, стала Англія – батьківщина капіталізму як засобу організації виробництва, промисловість якої розвивалась навколо видобувних галузей.

Поступово, вже в 20-х роках XIX ст., ця тенденція розповсюдилась на Францію і Бельгію. А після того, як у 1834 р. було створено Німецький митний союз – перейшла на регіон Німеччини. В Східну Європу, зокрема в Російську імперію, індустріалізація прийшла на 100 років пізніше за Англію – у II половині XIX століття. Через те, що європейське суспільство отримало принципово новий формат розвитку, стали з'являтися невідомі до того правовідносини, тому до старих правових галузей, таких як цивільне і кримінальне право, приєдналися новостворені [117].

Важливим аспектом цього розвитку стали засоби зв'язку та інфраструктури. У XIX ст. провідні країни Європи стали прикладати багато зусиль для того, щоб підняти рівень освіти свого народу. Окрім основних знань (письмо, читання, рахування) в школах розпочали викладати такі предмети як географія, історія, природознавство, чим значно розширювався світогляд учнів. Суспільство потроху ставало освіченим, а отже, засоби масової інформації набули важливого значення, адже вони стали доступні кожному. Розвивалося будівництво залізниць і пароплавів, пізніше – автомобілів і літаків, у результаті чого виникла така галузь як транспортне право [118].

На початку XIX ст. в європейських країнах відбувався глибокий радикальний процес соціальних змін, який вивів Європу на принципово інший рівень розвитку. Стало формуватися позитивне право, яке за своїм характером стало вираженням демократичних ідей ліберальної правової держави. З'явилися формальні правила створення, зміни і відміни норм права, які стали обов'язковими не тільки для громадян країни, а й для представників влади. Так з'явилися початки правової етики.

Норми позитивного права дедалі більше ставали офіційними джерелами права, що сформувало поняття законного юридичного позитивізму, принципи якого свідчили, що

в якості загальнозживаних правових норм потрібно визнавати лише норми позитивного права.

Засновником *юридичного позитивізму* став відомий англійський юрист Дж. Остін (1790–1859), який у своїх наукових працях показав роль парламенту в законотворчому процесі. Він вважав, що за допомогою тільки позитивного права можна сформувати єдину загальну систему правового регулювання держави. Так, у сфері державної влади з'явилися професійні укладачі законів, а політика взяла на себе весь вантаж законодавчої і законотворчої діяльності.

Саме Дж. Остін принципово розділив поняття «право» і «мораль», і визначив роль кожного з них у життєдіяльності людського суспільства. На сьогоднішній день ці два терміни у праві є чітко розділеними. Мораль – поняття значно ширше, ніж право, і не завжди норми моралі стають нормами права [119].

Активний розвиток індустріалізації вимагав реформування правової бази і створення принципово нового законодавства, адже з'явилися нові типи правовідносин, які вимагали правового регулювання.

У *цивільному праві* принципи природного права, розвинуті в епоху Просвітництва, вплинули на розвиток права власності, що стало стартом для активного розвитку капіталістичних відносин в Європі. Розвиток позитивного права вдосконалював цивільний процес. У першу чергу було скорочено його тривалість, заборонено залучення адвоката, обмежено свободу договорів і права власності, дозволено державне втручання в соціальну політику, суддю було наділено більшими повноваженнями – можна сказати, що він здійснював більш активне ведення процесу.

Таким чином, цивільне право отримало вдосконалений процес, де цивільні питання вирішувались відносно дешево і швидко [120].

Не минули реформи і апарат управління з його розгалуженою бюрократією. Так з'явилося *адміністративне право*, адже управління мало базуватись на законі. Взаємовідносини, в яких одна сторона обов'язково була представником держави, а друга – приватною особою, потребували чітко визначеного правового поля.

Так з'явилися чиновники, які за походженням переважно були представниками буржуазії і дворянства, і стали представниками влади. Вони слухняно виконували приписи керівництва і стали сполучною ланкою між державною владою і населенням.

З часом адміністративний апарат у кожній провідній країні Європи розростався, чиновників ставало все більше і з часом вони перетворилися на важливу політичну силу, яка формувала буржуазну правову державу сучасного типу. Чиновники отримували освіту в університетах і нерідко – юридичну. Тому «буква закону» мала в їх діяльності важливе значення, що давало їм можливість будувати основи суспільного порядку у державах капіталістичного типу. З'явилися адміністративні суди, у яких приватні особи судилися з державною владою, безліч державних органів управління, на яких зростали демократичні принципи парламентських держав [121].

Індустріалізація ставила перед суспільством нові правові проблеми і вимагала нових правових рішень. З'явилися такі нові прошарки населення як пролетаріат і промислова буржуазія, взаємовідносини між якими, зазвичай, будувались у межах великих підприємств. Формувалась капіталістична система виробництва. Велика кількість робітників, які перейшли із сільського господарства на підприємства, під впливом ідей епохи Просвітництва, вимагала захисту своїх прав і свобод. Так утворилися нові галузі права – *трудова* і *соціальна*. Виникли вони через велику соціальну напруженість між працівниками і керівниками. В різних країнах це питання вирішувалось по-різному. Але основою всього став загальний поділ політичних течій на три основні напрями: консерватизм, лібералізм і соціалізм.

Представники *консервативного напрямку* на чолі з керівниками провідних європейських країн О. фон Бісмарком (Німеччина), Б. Дізраелі (Англія), Наполеоном III (Франція) були затятими прихильниками звичного патріархального устрою із поділом суспільства на стани і монархом на чолі країни. Вони були людьми глибоко віруючими і вважали, що людині потрібне керівництво. Першочергово вони були проти такої форми правління як республіка, але з часом, коли ліберали стали перемагати, консерватори погодились на створення конституцій і парламентів. Погляди консерваторів базувались на вченні Платона про те, що інтереси держави важливіші за особисті.

Вони підтримували *теорію організму*, згідно з якою попередники, нащадки і люди сучасності створюють один організм. І ті, що живуть у сучасності, зобов'язані берегти і шанувати здобутки попередників і піклуватись про інтереси тих, хто прийде у майбутньому. Теорія організму узаконила інститут власності і спадкування.

Консерватори позитивно підтримували ідеї соціального захисту і соціального забезпечення робітників з метою збереження своїх владних позицій. Вони вважали, що саме за допомогою соціальних гарантій робочий народ можна тримати під контролем і зберегти станове суспільство [122].

Розвиток *ліберальних ідей* кінця XVIII ст. зародився в Англії, де його теорію розробляли такі відомі вчені як І. Бентам, А. Сміт, Дж. Мілль, Г. Спенсер, і знайшов своє відображення у промисловості і народному господарстві. Поява великого капіталу, великих підприємств, акціонерних компаній обумовлювалась, в першу чергу, завдяки розповсюдженню ідей про безмитний торговий обмін. До кінця XVIII ст. кожна країна захищала власне виробництво завдяки великим митам. На початку XIX ст. було втілено в життя ідею про те, що кожна країна має сконцентруватись на тих видах виробництва, для яких у неї були найкращі природні ресурси. Таким чином, не було необхідності вводити високі мита. Формувався єдиний європейський ринок, який приносив користь усім.

Європейські країни позитивно сприйняли і розвивали цей принцип. Перший крок до створення загального економічного простору в Європі було зроблено в середині XIX ст. в Німеччині, коли було засновано Німецький митний союз, який працював між німецькими землями у рамках вільної торгівлі, і став важливим кроком уперед у питанні політичного об'єднання Німеччини, яке відбулось у 1871 р. під керівництвом відомого німецького політика О. фон Бісмарка [123].

Лібералізм як течія сформувався на ґрунті радикальних ідей Просвітництва, в умовах активної індустріалізації в I половині XIX століття. Буржуазія вимагала відміни станових привілеїв і запровадження соціальної справедливості, ідея про яку ґрунтувалась на вченні про природне право. Так з'явилися такі поняття, як рівність перед законом, вільна конкуренція та інші. Таким чином, лібералізм став політичною течією, яка висловлювала інтереси промисловості і торгівлі.

Ліберали були переконані, що для суспільства буде найкращим стан, при якому кожний індивід матиме змогу максимально задовольнити свої інтереси завдяки вільній конкуренції на ринку. Вільний ринок мав бути осередком, навколо якого базуватиметься «щасливе» капіталістичне суспільство. А ще краще – вільний від державного втручання ринок. Вони вважали, що людина має вміти сама себе вільно оцінювати, щоб якомога краще продати себе на ринку праці капіталістам. Грунтуючись на вченні про природне право, ліберали ратували за свободу, але її поняття носило досить специфічний характер – кожний мав свободу допомогти собі сам.

Не бажаючи залучати державну владу до проблем економіки, ліберали були проти усіляких соціальних допомог, гарантій і дотацій. Вони не сприймали ні консерваторів із їх становими привілеями, ні соціалістів, з їх неосвіченими і небезпечними, на їх думку, представниками.

Саме через те, що в центрі лібералістичної доктрини стояв індивід, ця ідеологія прагнула до розвитку приватної власності.

«Нескладно знайти пояснення тому, що дві соціальні групи – буржуазія і робітники, які жили поруч в одному суспільстві, могли мати настільки діаметрально протилежні уявлення про центральний правовий інститут... Для буржуазії чітко оформлене і широке право власності було необхідною основою ринкового господарства, в якому вона діяла. Для робітників, які не мали заснованого на власному досвіді розуміння функцій права власності і самі, як правило, володіли убогим рухомим майном, природно було розуміти право власності як класову вигадку з метою позбавити результатів їх праці» [124, С. 287].

Звичайно, робітничий клас, який в умовах важкої роботи не бачив результатів своєї праці, вимагав зміни так званих «правил гри».

Ліберали вважали, що життя людини – це найбільша цінність і завдання держави полягає в тому, щоб його захистити, забезпечити права і свободи. Вони будували свою політичну течію на ідеях Аристотеля, який вважав, що держава має бути зручною для життя індивіда. Найяскравішим прикладом закріплення ліберальних ідей у нормативно-правових актах є правова норма в Декларації незалежності США, у якій сказано, що кожна людина має право бути щасливою [125].

Індустріалізація створила ще один клас населення, принципово новий і самобутній – пролетаріат. В його рамках і інтересах було розвинуто третю політичну силу – *соціалізм*, який став вираженням поглядів і інтересів звичайних робітників, тобто трудових мас.

На початку XIX ст. ситуація склалась таким чином, що робітники, які переважно працювали в аграрній сфері виробництва, стали переходити у великі міста для роботи на підприємствах. Усі вони проживали в бідних районах, у злиднях, працюючи з ранку до ночі, без усіляких соціальних гарантій, допомог і захисту. Але їх величезною перевагою була їх кількість. Перебуваючи в одному великому колективі таких самих людей, кожний з них відчував відповідну силу і підтримку. Відчуваючи гніт і нещадну експлуатацію з боку промисловців, вони стали вимагати соціальної справедливості. Вони хотіли не тільки рівності перед законом, а взагалі скасування усіх станів і привілеїв, тобто загальної соціальної рівності.

Саме у представників невдоволених існуючим суспільним ладом мас з'явилися перші принципи *соціалізму*, який дуже швидко сформувався у стійку ідеологію і вимагав радикальних реформ з метою соціального і економічного вирівнювання. Серед освічених представників інтелігенції з'явилось багато теоретиків соціалізму, серед яких найпопулярнішим і найвідомішим став німецький філософ, економіст і суспільний діяч К. Маркс (1818–1883). Його вчення, яке згодом отримало назву «марксизм», базувалось на теорії історичного розвитку людства. Він стверджував, що людство поділено на соціальні стани ще з давніх часів і крокує до того, щоб багаті стали ще багатшими, а бідні – ще біднішими. І для останніх є лише один вихід з цього «порочного кола» – взяти владу у свої руки і втілити у життя принцип соціальної рівності. При цьому відкидались усі принципи природного права, наприклад права власності. Звичайно, що для робочого класу такі постулати стали єдиним правильним виходом із скрутної ситуації [126].

На нашу думку, важливим мінусом марксистської доктрини була сама теоретична природа даної ідеології. На папері і на словах це виглядало дуже красиво і заманливо, але К. Маркс прорахувався саме в тому, що не взяв до уваги саму природу людини як біологічного виду, як хижака. Тому ніхто не звернув уваги на те, що з часом у

соціальному суспільстві проявляться такі неписані закони, що перемагає сильніший, що людина завжди хоче мати більше, ніж має, що бути багатим – добре і приємно, що не всі люди однакові за природою і рівнем розвитку і так далі.

Усе це було прекрасно продемонстровано і доведено на практиці доктриною ленінізму, яка офіційно носила назву «*комунізм*». І якщо К. Маркс вважав, що з капіталістами можна домовитись і, що найважливіше, їх можна перевиховати, то В. Ленін (1870–1924) був переконаний, що від правлячих класів аристократії і буржуазії потрібно повністю позбавлятися самими радикальними методами. Тобто повністю ліквідувати контрреволюційні класи. В. Ленін закликав до встановлення жорсткої диктатури пролетаріату і наголошував, що для досягнення даної високої мети можна і потрібно використовувати будь-які методи, якими б жорстокими і антигуманними вони не здавались [127].

Крім того, ідеї К. Маркса було розвинуто соціал-дарвіністами зовсім під іншим кутом зору. Грунтуючись на наукових працях англійського вченого-натураліста Ч. Дарвіна (1809–1882), соціал-дарвіністи видавали боротьбу між людьми, націями, расами, народами за першість, за визнання бути найкращими. Так, у Європі у I половині XX ст. з'явилися такі течії як *фашизм* і *нацизм* з усіма їх сумними наслідками [128].

Отже, добродійні, на перший погляд, наміри і погляди К. Маркса були трансформовані і перекручені самим непередбачуваним чином.

Ці три основні течії мали одну спільну рису. Вони, без допомоги релігії, об'єднували великі маси населення і розвивались у своєму власному специфічному середовищі.

Протягом XIX ст. контакти між представниками цих соціальних груп були дуже малими. Вони неохоче йшли на контакти і перемовини. Буржуазія сприймала соціальні вимоги пролетаріату як небажання працювати, натомість пролетаріат бачив головною метою діяльності буржуазії бажання швидкого і безмежного збагачення і наживи. Основна боротьба за владу і сфери впливу протягом XIX ст. відбувалась між лібералами і консерваторами. Соціалізм, як важлива політична сила, сформувався тільки наприкінці XIX століття. Звичайно, що ці перші дві течії були яскравими

протівниками соціалізму. Різниця між ними полягала лише в тому, що консерватори прагнули захищати малозабезпечені верстви населення за допомогою методів соціального захисту від, можна сказати, лібералів-буржуа, які максимально і нерідко безсовісно використовували 100% ресурсів своїх працівників. І така тенденція зберігалась аж доти, доки пролетаріат не сформувався у найбільшу політичну силу, клас-гегемон, а соціалізм не висунув на політичну арену свої власні вимоги і положення.

Таким чином, у ХІХ ст. буржуазія стала формувати свої виробництва у підприємства, як правову форму економічного життя, стала власницею засобів виробництва. А робітничий клас, у свою чергу, організувався у партії і профспілки. І якщо в країнах Східної Європи, через недалекоглядність влади і аристократії, на довгі роки переміг соціалізм, то країни Західної Європи змогли зберегти капіталістичну форму організації суспільства через поступливість іншим прошаркам населення. Було створено баланс між політичними і економічними сферами впливу на суспільство, взаємовигідні умови співіснування між капіталом і працею. І величезне значення у цьому процесі мало власне законодавство в сфері охорони праці, соціального страхування, трудових і колективних договорів, які стали визначати інтереси як самого працівника індивідуально, так і колективу трудящих, а також умови взаємовідносин між працівниками і власником підприємства. Ось у таких непростих, нерідко суперечливих умовах, формувалось трудове і соціальне право як нові правові інститути європейського суспільства [129].

Офіційно поява трудового права як галузі, в історії права пов'язується з появою першого колективного договору у 1896 році. Цей вид організації правовідносин дуже швидко набув популярності, і вже в 1913 р. у Німеччині було укладено 12 369 колективних договорів, які охоплювали 1 845 осіб, на 193 760 підприємствах [124, С. 351].

На початку ХІХ ст. з'явилося і таке поняття як «соціальна політика», яке згодом сформувало цілу галузь під назвою «соціальне право». Таку назву нової галузі було запропоновано німецьким вченим, професором історії права і цивільного права Отто фон Гірке ще у 1868 році.

Було створено низку нормативно-правових актів, які регулювали питання соціального забезпечення робітничого класу. Так, в Англії вже в 1804 р. з'явився закон про захист праці дітей, який обмежував обсяг робочого часу для дітей віком від 9 до 16 років, і взагалі заборонив працю дітей віком до 9 років. У 1847 р. з'явився закон з охорони праці, положення якого стали основою сучасного права соціального забезпечення. У Німеччині в 1839 р. також вийшов закон про працю дітей, який обмежив працю осіб віком від 9 до 16 років 10-ма годинами на добу, крім того, дітям було заборонено працювати вночі і по неділях.

За прикладом Англії і Німеччини подібне законодавство почало розповсюджуватись по всій Європі, що у II половині XIX ст. призвело до формування більш якісного і детального законодавства у сфері праці, особливо праці дітей та жінок, яке також регулювало питання робочого часу, захисту від нещасних випадків на виробництві, гарантій заробітних плат [130].

Наприкінці XIX ст. у Німеччині вийшла низка законів, які стали попередниками сучасного законодавства про працю: «Про страхування через хворобу» (1886), «Про страхування від нещасних випадків» (1887), «Про пенсійне страхування» (1889), «Про охорону праці» (1891).

Таким чином, консерватори намагались схилити на свою сторону представників робочого класу і завоювати у них авторитет. Загальна індустріалізація в економічній сфері і гуманізм у соціальній сформували цілий правовий напрям діяльності держави, у якому норми формувались на основі природного права людини на допомогу і захист. І це було вірно. Адже кожний розсудливий представник великого капіталу або підприємець розумів, що з метою отримання максимального прибутку із робочим класом потрібно вміти домовлятися.

Зростання темпів індустріалізації, розвиток міст і збільшення кількості населення призвели до появи такого поняття як «організована злочинність» з такою характерною рисою як насильство. Складні умови проживання робочих мас стали гарним ґрунтом для її зростання. Саме у XIX ст. теоретики кримінального права усвідомили, що деструктивне середовище може стати осередком, де злочинність діє за принципом

небезпечної хвороби. Усе це стало точкою відліку для формування нових принципів кримінального права.

Велике значення, можна сказати, навіть фундаментальне, у цьому процесі посіла теорія відплати відомого німецького філософа І. Канта (1724–1804). У своїй науковій праці «Метафізичні основи юриспруденції» (1797) він висловив думку про те, що єдиною метою покарання може бути лише відплата за злочин. Зокрема він був проти того, щоб покарання розглядали у якості залякування державою своїх громадян. У відплаті він бачив здійснення балансу і був переконаний, що вона має відповідати скоєному злочину [131].

Ця теорія поклала початок науковій розробці питання відповідності злочину і кари. Так, було розроблено інститут покарання, де до кожного виду злочину було застосовано свій вид покарання, і усе це закріплено на законному рівні. Основним видом покарання було позбавлення волі, яке мало для кожного злочину свій встановлений термін.

Але теорія І. Канта мала мало спільного з практичною стороною справи. Тому в європейському суспільстві у 70-х роках ХІХ ст. з'явилися дві нові школи в кримінальному праві, які докорінно змінювали погляд на теорію кримінального права і, звичайно, на її практичне застосування.

Першою такою течією стала *антропологічна школа* Ч. Ломброзо, який вперше в кримінальному праві висловив твердження, що досліджувати потрібно не злочин, а особу злочинця. Він був переконаний, що злочинцями народжуються, і що за морфологічними ознаками людини можна визначити злочинця. Ч. Ломброзо провів безліч досліджень і представив науковому співтовариству масштабний систематичний матеріал, згідно з яким ті чи інші злочинці мали свої характерні морфологічні особливості.

Але його теорія мала один величезний недолік. Вона була бездоказовою і не мала зворотної дії. Так, не можна було стверджувати, що якщо людина має відповідні морфологічні риси, то вона обов'язково є злочинцем. Тому антропологічна школа проіснувала недовго, і в історії науки була зарахована до переліку псевдонаук [132].

Друга школа кримінального права – *соціологічна*, була більш життєздатною. Її засновником став австрійський юрист-криміналіст, професор Ф. фон Ліст (1851–1919). Він висунув ідею про те, що європейським країнам необхідна спільна координація дій правоохоронних органів з метою боротьби із злочинцями, які, для того щоб уникнути покарання, втікали до інших держав. Так, за участі Ф. фон Ліста було створено Міжнародну спілку криміналістів. А в 1893 р. він висунув ідею створення загальної організації, яка б займалась цими питаннями. На сьогоднішній день ця організація відома у світі під назвою «Інтерпол».

Представники соціологічної школи кримінального права бачили причини злочину в соціальних умовах життя злочинця. Вони були переконані, що із злочинцем марно боротись, поки він буде перебувати у деструктивному середовищі. І що можна попередити злочинність, відповідним чином впливаючи на суспільство. Соціологічна школа мала успіх у науковому співтоваристві і розвивається й понині [133].

У 1982 р. на основі таких положень американськими соціологами було сформовано кримінологічну *теорію розбитих вікон*, згідно з якою дрібні правопорушення розглядалися як індикатор криміногенної ситуації в регіоні, що впливало на рівень злочинності в цілому. Теорія отримала таку назву через те, що в суспільстві існує чітка думка про те, що якщо у будівлі розбите одне вікно, і його не ремонтують, то згодом у будівлі усі вікна будуть розбиті. Прихильники цієї теорії вважають, що психологія людей сформована таким чином, що поняття «допустиме порушення» впливає на свідомість людини у прийнятті рішення скоювати правопорушення або ні. А в атмосфері нетерпимості, навпаки, є можливість запобігання правопорушенням і їх рецидивам [134].

Кримінальна наука, як і будь-яка інша, має свої принципи, на яких базуються її погляди. Так, один із найважливіших її принципів є *принцип законності*, який був сформований у ХІХ ст. з двох принципів римського права: *nulla poena sine lege* (немає покарання без закону) і *nullum crimen sine lege* (немає злочину без закону). Принцип законності чітко окреслював норми права і визначав людей, які можуть їх тлумачити і використовувати. Таким чином, він, в першу чергу, обмежив суспільство від свавілля суддів і державної влади. Одноосібне прийняття рішення суддею на свій розсуд, яке

ґрунтувалось переважно на принципах звичаєвого права, не покладаючись на закон, пішло у минуле [135].

На початку XIX ст. розпочалось принципове формування положень кримінального права сучасного типу. Так, у перших кримінальних кодексах європейських країн стали з'являтися переліки злочинів і відповідних санкцій за їх скоєння. Право розвивалось завдяки кримінальній практиці, в результаті якої нові випадки з життя ставали прецедентами для нових правових норм.

Не можна не сказати кілька слів і про види покарання і методи їх застосування. В першу чергу, було значно обмежено використання смертної кари. Завдяки ідеям Просвітництва європейське суспільство прийшло до визначення, що смертна кара є негуманним видом покарання, і якщо не держава вирішує, коли людині народжуватись, то і не їй визначати, коли людині померати. Смертну кару замінювали довічними каторжними роботами.

Стосовно засобів виконання покарання проблеми полягали саме в умовах тримання злочинців, які відбували покарання в загальних в'язницях. Цей метод був дуже неефективний, адже загальні в'язниці ставали осередком розповсюдження злочинності. І молоді злочинці, потрапляючи туди, заражалися нею як хворобою. Щоб вирішити цю проблему, застосовувались різні методи. Наприклад, тримання злочинців в одиночних камерах, що дуже негативно впливало на психіку ув'язнених. Тому більш популярним і дієвим був *метод Обурна*, згідно з яким ув'язнених залучали до спільної роботи, але при повному мовчанні, а решту часу вони утримувались в одиночних камерах.

У наступні десятиліття цей метод зазнав відповідних трансформацій. Суспільство шукало способи вирішення проблеми. Так, в Європі набула поширення програма виправлення злочинців. Але вона мала свій суттєвий недолік. Виявилось, що для більшості ув'язнених результат перевиховання був дієвим лише у стінах виправного закладу. Коли ж вони виходили на свободу і потрапляли у звичне для них середовище, то нерідко повертались до минулого способу життя за межами закону [136].

У кримінальному процесі живуча інквізиційна система у XIX ст. все ж таки поступилась місцем законному кримінальному процесу з встановленим обвинувальним

характером, функції якого до XIX ст. виконував суддя. Обвинувачений отримав можливість захисту у суді.

Представники ліберальних поглядів епохи Просвітництва різко критикували існуючий кримінальний процес і брали за зразок англійський кримінальний процес із його інститутом свідків, судом присяжних, вільною оцінкою і перевіркою доказів, резюмуючими промовама адвоката і прокурора, а також гарантіями дотримання законності у кримінальному процесі.

У судовій системі став застосовуватись *принцип презумпції невинуватості*, який було закріплено у французькій «Декларації прав людини і громадянина» після Французької буржуазної революції кінця XVIII століття. Презумпція невинуватості є характерною ознакою саме демократичного суспільства і встановлює норму, згідно з якою особу не можна вважати винною у скоєнні злочину, поки її вину не буде доведено у суді і закріплено обвинувальним вироком суду.

У сучасному європейському правовому полі презумпцію невинуватості закріплено у Всесвітній декларації прав людини 1948 року. Але в тоталітарних державах, у державах третього світу, а також у тих, які живуть за мусульманськими законами, презумпцію невинуватості й досі не внесено до переліку загальнообов'язкових правових норм.

Усе вищеописане заклало основи існуючої на сьогодні судової системи у кримінальному процесі із сформованим інститутом обвинувачення, захисту і, звичайно, самого судочинства.

Ідеї Просвітництва внесли значні зміни в питання і *сімейного права*, де, в першу чергу, актуалізувалось питання рівності чоловіка і жінки. Крім того, стали розвиватись положення про те, що шлюб має ґрунтуватись не на релігійній, а на цивільно-правовій основі, що давало можливість подружжю розірвати шлюб у будь-який час.

Звичайно, не всі європейські країни позитивно ставились до таких радикальних змін. Там, де церква мала сильний вплив на населення (Іспанія, Італія, Португалія, Росія), досить довго зберігався старий патріархальний устрій, де дружина повністю підкорялась своєму чоловікові, який, як голова сім'ї, визначав, як виховувати дітей, як вести домашнє господарство, в яких стосунках бути із суспільством та інше [137].

Як бачимо, XIX ст. кардинально розвернуло розвиток європейського суспільства у сторону появи і вдосконалення правовідносин у різних галузях суспільного життя, усе більші сфери якого вимагали правового регулювання. Нації стали розуміти, що тільки формування законного правового поля в країні може дати їй відповідний розвиток. Взаємовідносини як між окремими людьми, так і між цілими станами все більш ускладнювались, тому країни як ніколи потребували законів, які б утримували порядок. XIX ст. стало періодом, коли було повністю сформовано як капіталістичне суспільство сучасного типу, так і класичне позитивне право європейських країн. І у XX ст. Європа вступила вже із сформованими галузями права сучасного типу, що стало поштовхом для подальшого активного розвитку європейського права, результатами якого ми користуємось і на сьогоднішній день.

2.2 Створення та діяльність юридичного факультету в університеті

Св. Володимира у I половині XIX століття

Київське юридичне товариство було створено у 1877 р. при Київському університеті Св. Володимира у м. Києві. До нього увійшли переважно вчені юридичного факультету університету. Сам навчальний заклад, його наукові традиції з'явилися на 40 років раніше, у дуже непрості для України часи. А саме у період, коли її як країни не існувало, коли здійснювалось тотальне пригнічення українського народу і його культури.

Сучасна історія України показує нам, як територія нашої держави нерідко ставала осередком важливих політичних подій. Були часи, коли Україна виборювала власну незалежність, і часи, коли вона перебувала під владою сусідніх країн. Щоб зрозуміти, за яких соціополітичних умов формувалося підґрунтя для створення Київського юридичного товариства, повернемося на кілька століть назад і поринемо в історію.

Як відомо, у 1569 р. в результаті Люблінської унії³ було створено нову федеративну державу – Річ Посполиту⁴, із державно-політичним режимом, який

³ Люблінська унія – державний союз між Королівством Польським і Великим князівством Литовським.

⁴ Річ Посполита (досл. пер.) – «загальна справа».

називався «шляхетська демократія»⁵, єдиним виборним монархом, єдиною зовнішньою політикою, єдиною грошовою системою, при цьому обидві частини зберігали свою адміністрацію, казну, військо і суди. Її кордони охоплювали території сучасної Польщі, України, Білорусі, Литви, а також частково території Росії, Латвії, Естонії, Молдови і Словаччини. Протягом двох століть це була величезна країна із загальною площею 990 тис. кв. км. Столицею був Краків, а після травневої революції 1791 р. – Варшава. Країна проіснувала понад 200 років. Саме в цій державі 3 травня 1791 р. було прийнято першу в Європі і другу в світі (після США) конституцію сучасного типу.

У II половині XVII ст. почався процес послаблення Речі Посполитої, який призвів до трьох поділів країни, в результаті яких до Російської імперії відійшли литовські, білоруські й українські землі, а польські землі розділили між собою Австрія і Німеччина. 15 січня 1797 р. було підписано конвенцію, за якою Річ Посполита припинила своє існування: було скасовано польське громадянство і ліквідовано усі рештки польської державності.

У 1815 р. в складі Російської імперії було створено Царство Польське – регіон у центральній Європі, який частково займав території сучасних Польщі, Литви й Білорусі. Царство Польське мало конституційний устрій. 20 червня 1815 р. було оприлюднено Польську конституцію. Царство Польське проіснувало близько 100 років. Після поразки Німеччини й Австро-Угорщини у Першій світовій війні і політичного перевороту у Російській імперії в 1917 р. Царство Польське припинило своє існування і у листопаді 1918 р. утворилася незалежна держава – II Річ Посполита [138].

Українські землі завжди були дуже родючими, тому за всіх часів своєї історії Україна була житницею Західної Європи. Для Речі Посполитої вона мала важливе стратегічне значення. Адже поневолений український народ і родючі українські землі сприяли збагаченню і владі. Польські шляхтичі стали переїздити до України. Їх надзвичайний соціокультурний вплив призвів до того, що вже через 100 років

⁵ *Шляхетська демократія* – політична система, при якій шляхта (дворянство) мала широкі повноваження в процесі керування країною.

існування Речі Посполитої в Україні з'явилися осередки елітної польської культури, стали виникати заможні польські маєтки.

До середини XVIII ст. потужний вплив польської культури здійснювався і на Київ. І навіть після того, як Київ та його околиці перестали бути частиною Польщі, і перейшли до складу Російської імперії, поляків у місті залишалося дуже багато. У 1812 р. у Києві нараховувалось близько 4 300 польських панів, натомість російських дворян – всього 1 000. 25% виборців були поляками. У місті було багато польських шкіл. У Київському університеті навчалися спочатку переважно польські студенти. І тільки у 1860 р. їм було заборонено вступати до цього вузу. Варшавські заводи і дрібні польські магазини мали свої філії у Києві. У 1860–1863 рр. мером міста був поляк Йосип Завадський.

Російська влада десятиліттями боролась із польською культурою на території нашого міста. Реакційна політика царизму з кожним роком дедалі суворішала і призводила до нових заходів. І що характерно, київські поляки були досить доброзичливі стосовно автохтонних українців. Нерідко бідні польські дворяни українізувались і ставали частиною зростаючого українського визвольного руху. Такі активісти приїздили до Києва разом із проукраїнськими нащадками козачих офіцерів з лівого берега Дніпра і вели українську пропаганду серед селянського населення [139].

Історія виникнення Київського університету Св. Володимира бере свій початок із Західної України, з невеличкого містечка Кременець, що на Тернопільщині, яке на початку XIX ст. стало культурно-освітнім центром регіону.

Після поділу Речі Посполитої і напередодні утворення Царства Польського на сучасних польсько-литовсько-українських землях було проведено низку освітніх нововведень. Так, у 1803 р. було створено Віленський університет (Вільнюс, Литва), у 1805 р. – Вищу Волинську гімназію (Кременець, Україна) і у 1816 р. – Варшавський університет (Варшава, Польща).

Вища Волинська гімназія була створена відомим польським державним діячем, графом Ф. Чацьким. Складалась вона з двох відділень: вищого і нижчого. В нижчих класах учні навчалися чотири роки і вивчали математику, географію та мови (польську,

російську, латинську, німецьку і французьку). На вищих курсах – математичні, гуманітарні та юридичні дисципліни.

Гімназія досить швидко розвивалась. Вже у 1810 р. вона налічувала 612 учнів, мала свою астрономічну обсерваторію, ботанічний сад і бібліотеку, яка налічувала 34 тис. томів, серед яких були важливі рідкісні видання минулих століть. Гімназія стала вищим освітнім центром регіону. Всього за декілька років вона отримала популярність і в Південно-Західному краї, і в Австрії, і в Німеччині. З різних регіонів туди прямували молоді люди за освітою. Керував гімназією польський професор математики і секретар Краківської академії Ю. Чех [140].

У 1810 р. гімназію було перейменовано у Кременецький ліцей (Додаток Б). З політичної точки зору він став родючим ґрунтом для усіляких виступів. Осередок полонізованої науки і освіти на території Російської імперії прагнув до обстоювання власних національно-суспільних інтересів, адже засновник гімназії граф Ф. Чацький до останніх своїх днів (помер у 1813 р.) вірив у відродження колись могутньої держави Речі Посполитої. Мріяв про це не тільки він. Тому у листопаді 1830 р. відбулося Польське національно-визвольне повстання (Листопадове повстання) проти Російської імперії, і сталося це на території Царства Польського, Північно-Західного краю⁶ і Правобережної України.

Це повстання переросло у війну (Російсько-польська війна 1830–31 рр.), яка тривала рік – до 21 жовтня 1831 р. Результатом цієї війни стала повна поразка польського народу. 26 лютого 1832 р. Російська імперія видала «Органічний статут», згідно з яким Царство Польське проголошувалося частиною Російської імперії, скасовувались його військо і сейм. Так воно стало звичайною російською провінцією. Тисячі поляків у той час емігрували до Європи. Таким чином, території сучасних Польщі і Західної України стали осередком боротьби польського народу за незалежність [141].

⁶ *Північно-Західний край* – в Російській імперії XIX – XX ст. частина Західного краю, назва шести білоруських та литовських губерній, що були утворені 18 червня 1840 р. за наказом Миколи I на території колишнього Великого князівства Литовського: Віленська, Ковенська, Гродненська, Мінська, Могилевська і Вітебська губернії.

Майже всі учні і викладачі Кременецького ліцею брали участь у повстанні. Указом від 21 серпня 1831 р. ліцей було закрито. У 1833 р. прийнято рішення перевести його до Києва, а корпуси Кременецького ліцею зайняла Волинська духовна семінарія.

На той час у Києві виникла гостра необхідність у створенні вищого навчального закладу, зокрема юридичного. Тому спочатку було розроблено проект заснування Юридичного університету Св. Володимира. Але за кілька місяців прийнято рішення про заснування загального університету. Таким чином, Кременецький ліцей було переведено із Кременця до Києва і засновано Університет Св. Володимира [142] (Додатко В).

Створенню Кременецького ліцею, а потім і Університету Св. Володимира в Києві передувала ще й низка важливих соціально-політичних змін у Російській імперії. Початок XIX ст. став періодом, коли імператор Олександр I проводив свої перші державні реформи за допомогою графа Михайла Михайловича Сперанського – відомого російського державного діяча і реформатора, який був основним ідеологом самодержця.

Імператора Олександра I виховала його бабуся, імператриця Катерина II, яка наприкінці свого життя дружила з Вольтером і позитивно ставилася до його ліберальних поглядів. Тому майбутній імператор був вихований у ліберальних поглядах, і, коли зійшов на престол у 1801 р., мав на меті здійснити важливі зміни державно-політичного устрою країни. Але його оточення було категорично проти і не дало йому досягнути бажаного. З часом реформи було поступово згорнуто, тому вони й не принесли бажаного результату. Тільки через півстоліття вже імператор Олександр II зміг насправді здійснити важливі масштабні ліберальні перетворення, які увійшли в історію країни під назвою «великих реформ» [143].

У 1809 р. М.М. Сперанський підготував, за наказом Олександра I, план загального державного перетворення, який називався «Вступ до укладення державних законів». Цей документ Михайло Михайлович підготував на основі своїх важливих теоретичних досліджень з теорії і філософії права. Він надавав великого значення державному регулюванню в розвитку вітчизняної промисловості і своїми політичними поглядами і

перетвореннями зміцнював самодержавство. Він був переконаний, що державне регулювання потрібно закріплювати на законодавчому, зокрема конституційному рівні [144].

Це було цілком зрозуміло, адже європейське суспільство на початку XIX ст. вже сформувалося таким чином, що для забезпечення порядку в країнах самодержавства тільки релігії і страху було більше не достатньо. Провідні європейські країни стали приймати конституції, створювати парламенти, надавати усім верствам населення громадянські права. Вони були готові поступитися частиною своєї влади, тільки щоб утримати престол.

М.М. Сперанський вважав, що громадянські права і свободи мають бути забезпечені не тільки законами і правом, а й конституцією країни, яка б гарантувала їх. Тому в основу його плану державних реформ лягла саме вимога закріплення громадянського устрою. Тобто державну владу потрібно було будувати на постійних засадах, а роботу уряду перевести на міцну конституційно-правову базу. Він вважав, що в основних законах держави можна знайти міцний фундамент для громадянських прав і свобод. Це дало б можливість забезпечити взаємозв'язок громадянського устрою з основними законами.

З одного боку, він закликав скасувати кріпосне право і зробити все населення вільними громадянами, а з іншого – визнавав поділ усього населення на класи і розрізняв їх права. План М.М. Сперанського був покликаний змінити суспільний устрій і державний порядок. Він говорив про необхідність створити правову державу з конституційним устроєм, тому що безпека людини і майна – це перше невід'ємне надбання кожної людини, а недоторканність має бути обов'язковою для громадянських прав і свобод, які він поділяв на права майнові і немайнові. Саме в законі він бачив засіб захисту безпеки і свободи [145].

Михайло Михайлович закликав до введення системи поділу влади на основні гілки: законодавчу, виконавчу і судову при збереженні монархічної форми правління. Незважаючи на те, що імператор прагнув радикально лібералізувати суспільство, він ще не бачив принципу демократизації суспільства, як ми це розуміємо на сьогоднішній день, тому коли він пропонував залучати народ до прямої участі в законодавчій,

виконавчій і судовій владі на основі виборчої системи, то мав на увазі тільки тих осіб, хто має власність. Адже тільки той, зазначав він, хто має власність, зацікавлений в захисті права власності.

При цьому М.М. Сперанський пропонував широку децентралізацію влади в регіонах, тобто поряд із Державною Думою створювати думи на місцях. Закони мали б створюватись імператором і Думою разом. Виконавча влада була б представлена міністерствами, які формував би сам імператор. Але відповідальність міністри несли б перед Державною Думою. Судову гілку влади М.М. Сперанський пропонував створити із виборчих суддів і суду присяжних. В якості вищого суду мав працювати Сенат, члени якого обиралися б туди довічно Державною Думою і затверджувалися б особисто імператором. При цьому монарх очолював би усі гілки влади і залишався представником кожної з них [146].

Михайло Михайлович вважав, що у цій системі потрібно було створити установу, яка б забезпечувала взаємодію окремих гілок влади і контролювати виконання законів. Такою установою стала Державна Рада, яку було створено 1 січня 1810 р., – вищий законодавчий орган в 1810–1906 рр. і верхня палата законодавчої установи Російської імперії в 1906–1917 роках мала широкі повноваження [147]. Через неї стали проходити усі законопроекти.

Таким чином, Михайло Михайлович Сперанський на початку XIX ст. розробив систему стримування і противаг у взаємодії вищих органів влади та імператора. Він був переконаний, що Російська імперія у своєму розвитку вже дійшла до того моменту, коли могла б почати реформи, отримати конституцію, а разом із нею – громадянську і політичну свободу.

Цей проект сподобався імператору. Він був готовий прийняти усі ці перетворення. Але на нього постійно здійснювався тиск придворного оточення, зокрема членів його сім'ї, які намагалися не допустити радикальних реформ у Російській імперії. Тому проект був різко розкритикований представниками консервативних поглядів на чолі з М.М. Карамзіним, а згодом імператор був змушений зовсім від нього відмовитись. Але за цей час, все ж таки, йому вдалося створити 1 січня 1810 року. Державну раду, яка проіснувала понад 100 років [148].

М.М. Сперанський продовжив свою активну реформаторську діяльність і за правління імператора Миколи I. Саме Михайло Михайлович складав «Маніфест про сходження на престол імператора Миколи I» [149]. В день присяги 14 грудня 1825 р. група офіцерів, членів таємного товариства «Союз спасіння», почала повстання з метою зашкодити військам і сенату принести присягу новому царю. Насправді ж, їх вимоги також були досить прогресивними для того часу. Вони вимагали створення тимчасового уряду, відміни кріпосного права, рівності усіх перед законом, свободи слова, преси, праці, сповіді, введення суду присяжних, обов'язкової військової служби для усіх верств населення, виборності чиновників і, найголовніше, зміни форми правління на конституційну монархію або республіку. Одним словом – загальної лібералізації російського суспільно-політичного устрою. Як відомо, активісти цього повстання увійшли в історію під назвою «декабристи». Повстання було придушено, організаторів страчено, а решту соратників заслано до Сибіру [150].

Умови, за яких імператор Микола I сховався на престол, налякали його на все життя і змусили здійснити низку радикальних заходів для попередження подібних прецедентів: зміцнити державний лад, навести порядок у державній адміністрації. Звичайно, це не можна було зробити без упорядкування старого і формування нового законодавчого поля. Тому Микола I одразу звернув увагу на роботу Комісії і з складання законів. Її фактичний керівник М.М. Сперанський одразу подав імператорові дві записки – «Короткий історичний огляд Комісії із складання законів» і «Припущення до остаточного складання законів». У першій він коротко описав діяльність законодавчих комісій XVIII – початку XIX ст., а в другій представив план роботи із систематизації вітчизняного законодавства [151].

Так, у 1826 р. разом із М.М. Сперанським імператор продовжив справу свого брата – кодифікацію законів Російської імперії. В результаті було закінчено роботу над правовим кодексом, який називався «Зведення законів Російської імперії», – офіційним виданням діючих законодавчих актів країни, який працював аж до Жовтневої революції 1917 року. «Зведення» складалось з 16 томів і включало у себе закони з основних галузей права – цивільного, кримінального, адміністративного, сімейного та інших.

У Російській імперії це був важливий прецедент здійснення систематизації російського законодавства, що стало новим етапом в історії розвитку російського позитивного права і найважливішим засобом забезпечення законності в країні. Звичайно, це здійснило величезний вплив на розвиток вітчизняної юриспруденції і загальної правової системи Російської імперії загалом і України зокрема.

Для роботи над «Зведенням» імператор створив особливий підрозділ – Друге відділення Власної Її Імп. Величності канцелярії – державний орган із створення вітчизняних законів [152].

Під час роботи над «Зведенням» М.М. Сперанський, спираючись на теоретичні рекомендації англійського філософа Ф. Бекона у його науковій праці «Зразок трактату про загальну справедливість, або про джерела права», сформулював 6 загальних правил для створення даного документа:

1. Виключити із «Зведення» усі закони, які вже не застосовуються.
2. Виключити усі повторення в законах.
3. Зберегти первісну форму викладення закону.
4. Скоротити багатослівні і великі закони.
5. Із суперечливих законів обирати найкращі.
6. Дане «Зведення» затвердити на державному рівні.

На сьогодні у вітчизняному праві положення, описане у п. 5, називається колізійною нормою. До того ж, за таким самим правилом був складений збірник кодифікованих законів візантійського імператора Юстиніана I – «Дігести». Але вітчизняне суспільство, на той час, не могло брати на себе відповідальність за рішення, наскільки той чи інший закон є кращим. Тому було прийнято рішення користуватися найпізнішим законом [153].

Вся робота із створення «Зведення законів» була закінчена на 1 січня 1830 року. Далі він пройшов ревізію і був уведений в дію 1 січня 1835 року. Так М.М. Сперанський заклав основи юридичної науки в Російській імперії.

На ґрунті такої широкомасштабної соціально-політичної діяльності Михайло Михайлович опосередковано займався й освітнім питанням. Створюючи «Зведення законів» він розумів, що впровадження даного кодексу в життя є можливим тільки за

наявності нових юристів, вихованих у дусі нового законодавства. Адже на той час вітчизняне правознавство знаходилося у не найкращому стані. На всіх існуючих на той час юридичних факультетах Російської імперії викладалась тільки моральна наука – етика і застарілі системи природного і римського права. Із російського законодавства вивчалися тільки цивільні і кримінальні закони, а також судочинство без історичних пояснень і без роз'яснення внутрішнього сенсу і значення законів.

Установа, в якій створювалося «Зведення законів», стала науково-практичною школою правознавства. Тому М.М. Сперанський ужив заходів для підвищення рівня юридичної науки в Російській імперії. З цією метою із духовних академій, переважно українських, відбиралися найкращі студенти і прикріплювалися до II Відділення власної III Імп. Величності канцелярії, де під керівництвом самого Михайла Михайловича вивчали нове «Зведення законів», одночасно слухаючи лекції у СПб університеті, а потім відправлялися до Берлінського університету на стажування [154].

Цими студентами були К.О. Неволін, С.М. Орнатський, С.О. Богородський, О.О. Федотов-Чеховський та інші, які у майбутньому стали відомими вітчизняними юристами, що працювали в Київському університеті. Таким чином, навколо М.М. Сперанського утворилося коло майбутніх юристів – принципово новий науково-позитивний напрям тогочасного правознавства.

У Берліні молодими студентами опікувався професор римського права, засновник історичної школи права Ф. фон Савіньї. Вони слухали лекції Г. Гегеля, А. Рудорфа, К. Кленце. Багато хто з перших вихованців дістав позитивні характеристики від німецьких вчених. Тому, після повернення додому, вони отримали можливість скласти докторський іспит, оминаючи магістерський. Деякі з нових юристів не тільки успішно склали цей іспит, а й встигли захистити докторські дисертації. Саме цей період ознаменував початок нової епохи розвитку правознавства в Російській імперії [155].

Юристи нової генерації отримали посади на кафедрах в університетах, більшість – в Університеті Св. Володимира. Наприклад, К.О. Неволін вже у 1837 р., у віці 31 року, став ректором Університету і пропрацював на цій посаді аж до 1843 року. Його друзі С.М. Орнатський і С.О. Богородський неодноразово обіймали посади деканів

юридичного факультету і проректорів Університету. С.О. Богородський розробив проект організації кафедр юридичного факультету. Таким чином, у Києві утворився юридичний факультет, принципово новий за стилем викладання та світосприйняття не тільки в Університеті Св. Володимира, а й в усій Російській імперії.

Київський університет Св. Володимира було відкрито у 1834 році. Студентами його стали представники вищого і середнього класу. Наказ про створення Університету датується 8 листопада 1833 року. 25 грудня того ж року було затверджено Статут університету. 15 червня 1834 р. відбулось офіційне відкриття Університету, а 28 серпня 1834 р. почалося викладання перших лекцій. У перший рік свого існування до університету вступили всього 62 особи. А вже в 1838 р. кількість студентів збільшилась учетверо – до 267 осіб, серед яких головним контингентом були діти дворян і чиновників.

Початковий педагогічний склад університету був переважно польський, адже викладачів перевели з Кременця до Києва. Потім, з метою встановлення балансу, в університеті було прийнято рішення запрошувати німецьких викладачів.

Спочатку було започатковано філософський факультет, а в 1835 р. розпочалась робота над створенням юридичного факультету. В Кременці його не було. І там працював лише один юрист – професор римського права О.М. Міцкевич, який переїхав разом із ліцеєм до Києва. З Віленського університету було запрошено проф. І. Даниловича, білоруса за походженням, але польського вченого за поглядами і переконаннями. Його було призначено на кафедрі кримінального права. На юридичному факультеті було сформовано 7 кафедр:

- 1) кафедра цивільних і межових законів;
- 2) кафедра законів державного благоустрою, благочиння і фінансів;
- 3) кафедра законів поліцейських і кримінальних;
- 4) кафедра римського права;
- 5) кафедра загальнонародного права;
- 6) кафедра державного права.

Пізніше було створено ще 5 кафедр:

- 1) кафедра фінансового права;

- 2) кафедра міжнародного права;
- 3) кафедра політичної економії і статистики;
- 4) кафедра історії слов'янських законодавств;
- 5) кафедра історії найважливіших іноземних законодавств – давніх і нових [156].

Через п'ять років юридичний факультет став найсильнішим у Російській імперії. Адже це був перший «справжній» юридичний факультет серед усіх на той час існуючих. У Київському університеті, завдяки плану М.М. Сперанського, вперше стало вивчатися позитивне право, зібране в єдине ціле у вигляді «Зведення законів» [157].

Одночасно з цим польський національно-визвольний рух зростав, і вже в середині 30-х років XIX ст. на Правобережній Україні було створено таємну організацію «Союз польського народу», якою керував польський комітет у Парижі. Один із відділів союзу був створений у Києві. Керував ним студент фізико-математичного факультету Київського університету Владислав Гордон. Студенти університету брали активну участь у цій діяльності. Серед них стали розповсюджувати польські рукописи і книги революційного змісту. З 1837 р. царська поліція стала розкривати один за одним відділи Союзу. Так, у 1838 р. було розкрито відділ у Києві.

Результати цієї діяльності для університету були дуже невтішними. Шість студентів було віддано у солдати до Кавказького корпусу без вислуги років з позбавленням дворянства, п'ять студентів також віддано в солдати із вислугою років і без позбавлення дворянства. Чотирнадцять студентів потрапили на військову службу на 10 років із вислугою років до отримання офіцерського звання. Дев'ятьох було вислано до Казанського університету для закінчення навчання, після цього вони мали обов'язок відслужити на державній службі у Великоросії 10 років. Майже всі ці студенти були поляки-католики, семеро з них – студенти юридичного факультету. Загалом число арештованих і засуджених складало 1/8 від загального числа студентів.

Було прийнято рішення Київський університет закрити на рік. Це був тимчасовий захід уряду, який давав собі час для більш зрілого вирішення справи. Польських професорів переводили до інших університетів, ближче до Великоросії. В цьому плані юридичний факультет постраждав найменше. Усі студенти незалежно від віросповідання і національності підлягали переведенню до інших вишів або

звільненню на службу. Так університет втратив усіх своїх студентів і половину викладачів.

У 1840 р. Київський університет продовжив свою роботу, і вже у 1842 р. для нього було видано новий статут. Адже Статут 1835 р. носив тимчасовий характер, хоча більшість його параграфів було написано саме для Університету Св. Володимира, виходячи із недавніх соціополітичних тенденцій. Заговори і повстання польських націоналістів змусили уряд Миколи I посилити контроль над діяльністю студентів і викладачів. Тепер вони значно були обмежені в правах. Кількість кафедр на факультетах було збільшено, а викладачів для них катастрофічно не вистачало. Через те, що серед наявного контингенту викладачів справжніх вчених було дуже мало. Це були переважно професори-чиновники, які не могли похвалитися значними науковими здобутками.

Університет тримався на окремих особистостях, нині – знаних вчених із гучним світовим ім'ям, які розвивали українську науку, починаючи із 30-х років XIX ст. Серед них: видатний хірург, перший декан медичного факультету, завідувач хірургічної клініки факультету *В.О. Караваєв*; відомий анатом *О.П. Вальтер*, який написав перший в Російській імперії підручник з анатомії та створив університетський анатомічний театр, на той час найкращий в країні; професор хімії *Г.М. Фонберг*, з якого почався розвиток хімічної науки в Київському університеті; відомий український історик *М.І. Костомаров*; всесвітньо відомий український поет *Т.Г. Шевченко*, який в Київському університеті працював в Археографічній комісії; український вчений – історик, етнограф, філолог, перший ректор Університету Св. Володимира *М.О. Максимович*, який виступав проти русифікації української культури, провів генетичний зв'язок між княжою та козацько-гетьманськими добами в історії України, довів безпідставність гіпотези про «великоруське» поселення Київщини за княжої доби, вперше переклав українською мовою «Слово о полку Ігоровім»; український історик, архівознавець, археограф, автор перших наукових праць з історії Правобережної України *В.Ф. Домбровський*; український ботанік, який описав понад 100 нових для науки видів рослин *В.Г. Бессер*; професор ботаніки, ректор Університету

Св. Володимира *Р.Е. Траутфеттер*; видатний вчений-зоолог *К.Ф. Кесслер*, який багато зробив у справі вивчення фауни України [156].

Таким чином, у середині 30-х рр. XIX ст. у Києві було створено перший університет, який за короткий час перетворився на потужний осередок української наукової думки. І хоча в перші десятиліття його роботи соціально-політична ситуація в регіоні була дуже несприятливою для становлення і розвитку науки та освіти, Київський університет вистояв, втримав основні важелі управління і продовжив свій шлях до розвитку, до формування власних освітянських традицій, до створення нових кафедр, науково-педагогічних напрямків, до збільшення кількості і якості педагогічного складу, студентської молоді, до укріплення свого впливу в освітній сфері, що дало йому можливість майже через 200 років стати одним із найкращих освітніх закладів України.

У 1848 р. Європою прокотилася хвиля буржуазно-демократичних революцій. Це були національно-визвольні рухи багатьох поневолених народів Східної і Центральної Європи, що отримали назву «*Весна народів*». Внаслідок описаних подій у Відні було проголошено першу австрійську конституцію. Революційні події надали величезного поштовху до національно-визвольного руху в Східній Галичині, внаслідок чого було остаточно ліквідовано панщину. Західноукраїнський народ нарешті ставав господарем на своїй землі, що поступово пробуджувало в ньому потяг до громадянства та національного життя.

У Львові було створено Головну руську раду, яка стала першою українською політичною організацією. Вона мала на меті представляти українське населення Східної Галичини і вимагала проведення демократичних реформ, забезпечення вільного національного розвитку українського народу і поділу Галичини на східну, де проживали українці, і західну, населену переважно поляками.

У своїй загальній декларації Рада проголошувала галицьких українців частиною великого українського народу і закликала їх до національного відродження. Це спричинило значне поширення українського революційного руху в регіоні [158].

У жовтні цього ж 1848 р. у Львові було зібрано Собор руських вчених – перший з'їзд діячів української науки і культури, на якому було схвалено єдину граматику

української мови і висунуто вимогу впровадження її в усіх школах. У Львівському університеті було відкрито кафедру української мови і літератури. У липні 1848 р. розпочав роботу перший австрійський парламент, зібраний із 383 осіб, серед яких Галичину представляли 96 осіб, із яких – 39 українців [159].

«Весна народів» поширилась на землі Буковини і Закарпаття. На цих землях також почались заворушення і виступи. Усі ці дії австрійський уряд зміг приборкати тільки з допомогою армії Миколи I. Австрійську конституцію було скасовано, а Головну руську раду розпущено.

Незважаючи на те, що революція 1848–1849 рр. у Західній Україні закінчилась поразкою українського народу, позитивні результати все ж таки були. А саме було ліквідовано основну перешкоду для національного розвитку регіону – панщину. А також, звичайно, революція дуже активізувала національно-визвольний рух народних мас і значно підняла рівень національної свідомості українського народу.

На ґрунті загальноєвропейської революційної кризи наприкінці 40-х років XIX ст. почалося піднесення й українського національно-визвольного руху. В цей період на соціально-політичну арену вийшла українська інтелігенція, яка розпочала боротьбу за відродження України. Суспільним осередком цього руху стало організоване у 1847 р. М. Костомаровим Кирило-Мефодіївське товариство – українська таємна політична організація національного визвольного руху. Товариство виникло, можна сказати, в Київському університеті, там, де нерідко особисті професійні амбіції перемішувались із національно-визвольними ідеями. До нього переважно входили викладачі і студенти вишу. Організаційним ядром Товариства стали відомі українці М. Костомаров, Т. Шевченко, М. Гулак, П. Куліш, О. Маркевич, Г. Андрузький, В. Білозерський, Д. Пильчиков, М. Савич та інші. Дана організація основні завдання своєї діяльності вбачала у відродженні України і створенні конфедерації слов'янських народів на чолі з Україною. Товариство прагнуло до здійснення радикальних реформ, зокрема знищення царизму, скасування кріпосного права, встановлення демократичних прав і свобод, зрівняння у правах усіх слов'янських народів стосовно національної мови, культури та освіти [160].

Кирило-Мефодіївське товариство видало «Книгу буття українського народу», авторство якої багато сучасних вчених приписують М. Костомарову. На сторінках цього твору автор намагався осмислити природу української нації, проголошував Україну центром усіх слов'янських народів. Прослідковуючи зв'язок між минулим і майбутнім, автор акцентував увагу на волелюбності українського народу і неминучому відродженні України як самостійної країни на міжнародній арені. На відміну від поляків, які головною метою своєї національно-визвольної боротьби бачили свободу, українці прагнули, в першу чергу, до соціальної рівності [156, С. 31].

Члени Кирило-Мефодіївського товариства не тільки збирались на квартирах для обговорення революційних ідей, вони ще вели активну громадсько-політичну діяльність: розповсюджували програмні документи Товариства, твори Т. Шевченка, виступали з лекціями в навчальних закладах Києва, збирали кошти на відкриття нових українських шкіл, писали і видавали книжки, зокрема П. Куліш написав перший підручник з історії України «Повість про український народ», який було видано у 1846 році [161].

У лютому 1847 р. донос на Кирило-Мефодіївське товариство зробив, на жаль, студент саме юридичного факультету Київського університету. Провідних членів Товариства було заарештовано на різні терміни – від півроку до трьох. Найсильніше було покарано Т. Шевченка – Микола I був розгніваний його карикатурами на імператрицю. Тому його було віддано в солдати Оренбурзького корпусу на 10 років без права писати й малювати. Було заборонено і вилучено з продажу твори: «Кобзар» Т. Шевченка, «Повість про український народ», «Україна» П. Куліша, «Українські балади» М. Костомарова.

Розкриття діяльності Кирило-Мефодіївського товариства в Києві призвело до жорстоких репресій не тільки стосовно студентів, а й Київського університету загалом. На підставі розпорядження київського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова постійно здійснювались обшуки студентів: «Мати ретельний нагляд по округу і по університету, вжити заходів до того, щоб не залишилось ні у кого творів Шевченка і програмних документів кирило-мефодіївців, щоб не ширились між студентами думки про колишню волю Малоросії, про Гетьманщину, про окреме існування, звертаючи особливу увагу

на тих, хто займається малоросійськими древностями, історією і літературою» [153, С. 31].

Як польський, так і український національно-визвольний рух чимдалі, тим сильніше лякав уряд Миколи I, що примушувало його вдаватись до все більш жорстких репресій. В хід було пущено офіційну реакційну ідеологію царського уряду. В 1847 р. Київський університет отримав циркуляр міністра народної освіти С.С. Уварова з питання слов'янства, в якому говорилось, що завдання викладачів Київського університету полягає в тому, щоб «зливати й приміряти між собою на терені моральної освіти поляків з росіянами і поширювати серед своїх вихованців ідеї російської офіційної народності» [153, С. 31].

С.С. Уваров взагалі відрізнявся необ'єктивними консервативними поглядами стосовно єдиної слов'янської народності, які пояснював розробленою ним *теорією офіційної народності*, яка стала державною ідеологією Російської імперії в період царювання Миколи I і слугувала своєрідним символом для консолідації політичних сил, що виступають за самобутній шлях історичного розвитку Росії. Теорія проголошувала три основні засади, на яких базувалась власність Росії, а саме: православна віра, самодержавство і народність. Це була антитеза девізу Великої французької революції «свобода, рівність, братерство» [162].

Микола I все своє життя боявся повстань – настільки був наляканий, свого часу, декабристами. Тому, як вже зазначалось, вів жорстоку політику тотального контролю. С.С. Уваров, коли у 1833 р. отримав посаду міністра народної освіти, запропонував імператору спрямувати освіту своєрідним, самобутнім шляхом, а саме: не просто надавати знання, а готувати розумних, гарно підготовлених виконавців, вірнопідданих імператора.

Можна сказати, що він намагався створити недумаючих виконавців, запрограмованих тільки на віддане служіння імператору, позбавлених аналітичного мислення і критичного сприйняття навколишнього світу. Цікавою в його теорії є думка стосовно поняття «народність». Він розумів його як необхідність дотримуватись власних традицій, не допускати іноземного втручання і впливу, вести боротьбу із західними ідеями свободи думки, слова, особистості, індивідуалізму і раціоналізму.

При цьому усіляко не допускав до навчання вихідців з нижчих станів, вважаючи, що це «задоволення» створено виключно для представників дворянства.

Звичайно, що з такими поглядами під час своєї міністерської діяльності він посилював контроль над університетами і гімназіями. Царизм вимагав від викладачів Київського університету одного – виховання вірнопідданих майбутніх царських чиновників [163].

Усі вищеописані революційні події, як зазначалося, дуже налякали імператора Миколи I та його приспівників, що призвело до посилення репресій царизму щодо вищої школи. І Київський університет у цьому, звичайно, не став виключенням. З боку ректора і деканів за викладанням було встановлено суворий контроль, заборонено викладання філософії, курсу природного права, а також державного права європейських країн. Було заборонено запрошувати до викладання іноземних вчених і посилати своїх професорів у закордонні наукові відрядження.

Божевільна реакційна політика уряду Миколи I в останні роки його правління (помер у 1855 р.) призвела до повного занепаду Київського університету. Наукову діяльність професорсько-викладацького складу було зведено до мінімуму. Панувала жорстка цензура друкованого слова. Але все ж таки у 1846 р. до Європи було направлено на стажування найкращих випускників юридичного факультету – І.М. Вігуру, П.Л. Тутковського і М.І. Пилянкевича [164, С. 95].

У своєму нарисі «Життя та діяльність М.Д. Іванишева» О.В. Романович-Словатинський писав про І.М. Вігуру, який став кандидатом законодавства, викладачем кафедри російських державних законів: «Серед його студентів ходили розмови про те, що він начебто заговорив було про парламенти і конституції, за що йому зробили відповідне навіювання, наклавши печатку мовчання на його уста, після чого він забув про конституції і парламенти, і говорив тільки про департаменти, відділення і столи, про ордени і мундири» [165, С. 147].

Не зважаючи на те, що у 1842 р. на юридичному факультеті було відкрито 8-му кафедрі «Загальнонародне правознавство» (міжнародне право), вести заняття не було кому. На факультеті залишилося всього три професори: К.А. Мітюков, М.Д. Іванішев та О.О. Федотов-Чеховський. Факультет повідомляв, що буде змушений закритися

через відсутність викладачів. Адже, до того ж, Статут 1842 р. вимагав повної спеціалізації науки і ускладнив умови захисту вчених ступенів [166].

Звичайно, що при такому стані справ успіхи студентів-юристів не могли бути задовільними. Порівняно із поколіннями 30-х років XIX ст. нові вихідці факультету, окрім К.А. Мітюкова, не отримали ні потрібної любові до науки, ні потрібної майстерності викладання. Ніхто з них не дістав учених звань. Між цим поколінням 40-х і вихованцями М.М. Сперанського 30-х років виникла величезна різниця. Не потрібно забувати, що останні все ж таки були вихованцями духовних училищ. І хоча їх здобутки і таланти були різними, усіх їх об'єднувала одна велика мета – служіння на благо вітчизняної юридичної науки, спираючись на свої знання, світогляд і світосприйняття.

Яскравим, показним є приклад П.Л. Тутковського, кандидата законодавства з кафедри міжнародного права. Вихованець К.О. Неволіна, С.О. Богородського, М.Д. Іванішева, він отримав прекрасну юридичну освіту в Київському університеті і став найкращим студентом на факультеті випуску 1842 р. Разом із І.М. Вігурою і М.І. Пилянкевичем він проходив стажування за кордоном. Обрав для себе як спеціалізацію загальнонародне правознавство (міжнародне право) і відбув до Німеччини, Франції й Англії для підвищення кваліфікації. Повернувшись до Києва, він викладав міжнародне право, а саме історію позитивного міжнародного права і догматичну частину міжнародного права. А також подавав великі надії як майбутній вчений.

У 1849 р. П.Л. Тутковський передчасно помер від туберкульозу. Усі знали, що він мав слабе здоров'я, але між собою перешіптувались, що «його передчасній смерті сприяв той духовний розлад ідей, який відобразився на ньому більше, ніж на інших його товаришах. Тутковський не міг так легко і швидко змиритись з життєвою практикою як, наприклад, Вігура, або з тодішніми російськими умовами університетського викладання, як Вернадський. Він виніс з Європи запас тодішніх ліберальних ідей і не знайшовши на батьківщині ніякого застосування їм, помер «тургенєвською» зайвою людиною 40-х років» [167, С. 395].

Узагалі юридичний факультет у 50-ті роки XIX ст. втратив усіх своїх молодих вчених. М.І. Пилянкевич, П.Л. Тутковський, І.М. Вігура – ці викладачі Київського університету передчасно померли у молодому віці. Як писав М.Ф. Владимирський-Буданов: «Так зійшли зі сцени усі юристи закордонного посилення 1844 року».

Отже, як бачимо, будь-які спроби розвитку української науки в Південно-Західному краї в першій половині XIX ст. переважно придушувались ще в зародку. Усе це призвело до гальмування розвитку української наукової думки. За 22 роки (1834–1855) викладачі Київського університету видали всього близько 100 наукових праць. Звичайно, де було братися новим вченим силам.

Після смерті Миколи I до влади прийшов імператор Олександр II. Він відрізнявся своїми ліберальними поглядами і увійшов в історію як великий реформатор. Тому більшість жорстоких санкцій режиму Миколи I було скасовано і Російська імперія вступила в новий етап свого розвитку – період «великих реформ», серед яких відома селянська реформа 1861 р., університетська реформа 1864 р., судова реформа 1864 р. та інші.

У Київському університеті відновилося викладання філософії та права європейських держав. І хоча вища освіта і наука в Південно-Західному регіоні отримали таке бажане і довгоочікуване піднесення, питання про відродження України, зокрема української самостійності, народності, освіти і науки, залишалося похованим ще на декілька десятиліть [168].

Юридичний факультет у перші десятиліття свого існування був дуже прив'язаний до I-го відділення філософського факультету Київського університету: майже всі науки останнього мали слухати студенти-юристи. Зокрема, вони вивчали філософію, історію літератури, історію світову і історію Росії, латинську, німецьку і французьку мови.

А професорсько-викладацький склад факультету сформувався як стійкий осередок юридичної думки, де закладалися традиції, проводилися наукові дослідження, виховувалися молоді українські вчені, які згодом утворили Київське юридичне товариство як сформований осередок консолідації юридичної науки у всіх провідних галузях права. Професори і викладачі юридичного факультету не тільки займалися

науково-педагогічною діяльністю, а й багато робили для розвитку правової думки в цілому. Зупинимось на основних здобутках кожного з них.

Олександр Миколайович Міцкевич (1804–1871), польський вчений білоруського походження, перший професор юридичного факультету, член його правління та секретар юридичного факультету, перший завідувач кафедри римського права. Викладав римське і литовське право латинською мовою, зокрема інституції Юстиніана [169].

Ігнат Миколайович Данилович (1787–1843), польський вчений литовського походження, професор поліцейського права, один із перших професорів Київського університету. Став першим викладачем кримінального права і першим деканом юридичного факультету у Київському університеті. Окрім кримінальних томів «Зведення законів» викладав історію кримінального права.

І.М. Данилович мав тісні зв'язки з М.М. Сперанським, із спілкування з яким з'явилося захоплення вченого історією давнього польсько-литовського права. За дорученням М.С. Сперанського, під час свого перебування у Києві, він збирав інформацію з цього питання, зокрема: матеріали з історії першого польського законодавства у часи самодержавства перших польських государів (860–1140), матеріали з історії давніх сеймів періоду роздроблення на окремі князівства (1140–1333), матеріали для хронологічного каталогу найважливіших сеймів у період 1180–1790 років.

У 1826–1827 рр. видав дві дуже важливі пам'ятки литовського і білоруського права: «Судебник Казимира» (Судебник 1468 р.), автентична назва «Лист» – перший уніфікований збірник правових норм та судочинства Великого князівства Литовського, який діяв тоді на українських землях, що входили до складу цієї держави. Складався з 28 статей, в яких було визначено систему судів, їх компетенцію, а також норми цивільного, кримінального і процесуального права. А також «Білорусько-литовський літопис 1446 р.» – перший загальнодержавний літопис Великого князівства Литовського, присвячений історії Литви, України і Білорусі XIV – XV ст., який вперше знайшов сам І.М. Данилович у Білостокській області (Білорусь) і опублікував його у 1827 році. У 1819 р. він також першим знайшов російську копію першого Литовського

статуту, яка вважалась абсолютно зниклою, у 1823 р. – ще й латинський і польський його переклади. Але вченому так і не вдалося опублікувати його, тому що у 1928 р. усі зібрані ним матеріали і копії було передано у Познань, де вони були безнадійно втрачені разом з оригіналами, які зберігались у Варшавській бібліотеці [170].

Олександр Олексійович Федотов-Чеховський (1806–1892), російський вчений, доктор законодавства, професор римського і цивільного права, у 1840–41 рр. декан юридичного факультету.

Працюючи наприкінці життя на посаді помічника завідувача центрального архіву при Університеті Св. Володимира, багато часу віддавав розібранню давніх актів, зокрема прослідкував застосування на практиці першого і другого Литовських статутів у період 1529–1588 рр.

Багато сил О.О. Федотов-Чеховський приділяв зібранню матеріалу для біографії В.В. Стефановича (1697–1773), одного із найвідоміших українських юристів і державних діячів XVIII ст., голови Комісії з перекладу «книг правових», які проф. О.Ф. Кістяківський у 1879 р. видав під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». До того, як Олександр Олексійович провів свої дослідження, про участь В.В. Стефановича у цій роботі не було відомо нічого. Саме він пролив світло на це питання [171].

«Права» було створено на підставі Литовських статутів, Хелмінського права, Саксонського зеркала, українського звичаєвого права, російського законодавства і судової практики.

Кодекс так і не було введено до застосування через те, що у II пол. XVIII ст. було знищено рештки української автономії і на її території було розповсюджене загальноросійське законодавство. Але ця титанічна робота мала величезне позитивне значення для подальшого розвитку українського правознавства. Як уже зазначалось, вперше в Україні «Права» було опубліковано у 1879 р. відомим українським вченим О.Ф. Кістяківським [172].

Як бачимо, дослідницька діяльність І.М. Даниловича і О.О. Федотова-Чеховського мала величезне значення для дослідження історії держави і права України. І хоча Україна протягом довгого часу була емансипована сусідніми країнами, та у правовому

полі, протягом усієї історії свого існування, звикла до позитивної нормативно-правової бази, починаючи з Руської Правди, поступово переходячи до Литовських статутів, створених на основі тієї самої Руської Правди, а також Магдебурзького права.

Як вже зазначалось, на початку XIX ст. М.М. Сперанський займався систематизацією російського права. А в Російській імперії на той час – на початку XIX ст., на відміну від сусідніх держав, ще не існувало загального сформованого позитивного законодавства, що відкидало Росію, з точки зору правового регулювання, на кілька століть назад. На відміну від більшості представників російської аристократії, М.М. Сперанський був переконаний, що перш ніж приступити до роботи над «Зведенням законів», потрібно було вивчити юридичний спадок провідних сусідських країн, зокрема український, і використати їх досвід, набутий століттями, для застосування у власній, російській державі.

Відомий американський історик, професор Єльського університету Т. Снайдер у своїй відомій науковій праці «Перетворення націй: Польща, Україна, Литва, Білорусь (1569–1999)», у якій масштабно розкрив ідею формування сучасних модерних націй, зокрема української, з цього питання писав так: «В широкому розумінні українська культура була основою Російської імперії, забезпечуючи її засадничими міфами, народними піснями і казками і навіть освіченими чиновниками. Протягом понад століття після проголошення Російської імперії у 1721 р. з українців вийшло багато її видатних архітекторів, апологетів і шукачів пригод. Лише у 1820-х рр. ця українська традиція імперської служби почала давати тріщини і ставити дилеми перед представниками української культури. Чіткіше окреслені ідеї про офіційну національність змушували українців обирати між державною службою і власними уподобаннями. Тим часом нові західні ідеї етнічного патріотизму надали підстави для ідентифікації з українським народом. Якщо не входити в деталі, українська еліта служила царям настільки довго, наскільки вона була бажаною в столиці імперії, яка дозволяла різні трактування Росії. Критичний момент настав тоді, коли Україні накинuli вужчі ідеї Росії. Тому Кримська війна позначає не лише зміну в російському ставленні до України, а й зміну в українському ставленні до Росії.

В середині XIX ст. до лівобережного захисного патріотизму додалось романтичне почуття провини окремих правобережних поміщиків, що стало причиною формування у Києві народницького руху з елементами національного характеру. Багато киян, часто польського походження, намагались донести політику українського селянства... Валуєвський циркуляр 18 липня 1863 р., відомий своєю підтримкою поглядів про те, що української мови «не було, нема й бути не може», звинувачував поляків у її пропаганді. Росіяни пізно зрозуміли, що Україна може бути нацією окремою і від Польщі, і від Росії, а одразу після усвідомлення категорично заперечили цю можливість. Ємський указ 1876 р., який забороняв видання та ввезення будь-яких українських текстів, свідчив про модерне ототожнення мови з національністю та розуміння того, що українці можуть бути нацією. В останній чверті XIX ст. панівною стала ідея про те, що Росія була єдиною нацією, а всі східні слов'яни були росіянами.

Саме тоді українська ідея російських підданих отримала відгук в іншій імперії. Вірші Тараса Шевченка (1814–1861) читали і в Росії, і в австрійській Галичині. Шевченко був надзвичайною особистістю: селянський син, що бачив Вільно і Варшаву, кріпак-художник, якого задля його мистецтва викупили з неволі його шанувальники з Санкт-Петербурга, поет свободи, що усталив граматику та зробив вишуканою сучасну українську літературну мову. Після скасування в рік Шевченкової смерті кріпацтва його досягнення проклали шлях модерній українській політиці, де культура була теоретично та практично поєднана з селянством.

Після 1876 р. російські піддані перенесли розмаїття модерної української політики до Австрії. Михайло Драгоманов (1841–1895), найвпливовіший український політичний діяч, подався до Львова після того, як втратив університетську посаду в Києві у 1876 році. Михайло Грушевський (1866–1934), найбільший український історик, переїхав до Львова з Києва після запрошення Львівського університету в 1894 році. В'ячеслав Липинський (1882–1931), найвизначніший український політичний теоретик, емігрував до австрійської Галичини у 1908 році. До цього переліку також входить і Дмитро Донцов, найвідоміший український націоналіст, ідеї якого, втім, були прийняті в Галичині XX ст., яка від останньої чверті XIX ст. вже сприймала модерну українську націю як даність» [173, С. 153–155].

Костянтин Олексійович Неволін (1806–1855), російський вчений, доктор прав, професор кафедри енциклопедії права і державних установ, учитель цілого покоління українських і російських юристів, ректор Київського університету (1837–1843), став першим викладачем державного права у всій Російській імперії. Його викладання базувалось на вивченні положень «Зведення законів». Таким чином, було закладено основи викладання російського позитивного права, зокрема такої галузі як цивільне право вперше у Російській імперії. Його наукові праці стали відомими у галузі історії і філософії права. Відомі українські вчені – юрист І.А. Максимович, економіст М.Х. Бунге, юрист А.К. Цімерман – учні К.О. Неволіна.

Вчений створив «Енциклопедію законодавства», яка мала величезний вплив на розвиток правознавства у всій Російській імперії і перевершила всі відомі на той час вітчизняні та європейські енциклопедії. Його наукова праця «Історія російських державних законів» стала фундаментом для розвитку даного наукового напрямку. 1851 р. видав «Історію російських цивільних законів» [174].

Сава Осипович Богородський (1804–1857), російський вчений, професор кафедри кримінальних законів, викладав кримінальне право і кримінальне судочинство, кілька разів обіймав посаду проректора і декана юридичного факультету. Протягом 1849–1854 рр. проводив для студентів дуже важливу і цікаву юридичну практику. На той час судові процеси були закритими. Судочинство було таємне і письмове, тому рішення суду не оприлюднювались у пресі. Професори університету не мали можливості стежити за судовою практикою. С.О. Богородський домовився про те, що професори юридичного факультету отримували друковані матеріали із діловодства Сенату, а С.О. Богородський використовував їх як матеріали для практичних занять студентів [155]. Крім того, як криміналіст, вчений неодноразово працював депутатом у різних кримінальних процесах.

Найголовнішою науковою працею С.О.Богородського стала «Нариси історії кримінального законодавства в Європі з початку XVIII століття».

Сергій Миколайович Орнатський (1806–1884), російський вчений, доктор прав, професор кафедри державних законів, декан юридичного факультету. Проводив додаткові заняття з практичного судового діловодства. Його перу належать такі праці:

«Про хід відкриття старожитностей в Києві до початку 1836 р.» (1836), «Звіти про дії комітету вишукування старожитностей в Києві» (1838–1839 pp.).

У промові «Про відношення між загальним і приватним в законодавстві і законотворчості» пояснював різноманітність законів в Європі і Росії не впливом історичних і соціополітичних умов розвитку народів, а випадковим збігом обставин і свавіллям законодавців. Після смерті Миколи І сам себе спростовував у праці «Про єдність всезагального вищого закону правди» (1856), де навпаки переконував, що різноманітність законів є неминучим як наслідок цілої низки географічних і історичних умов [175].

Микола Дмитрович Іванішев (1811–1874), український вчений, доктор юридичних наук, професор кафедри законів державного благоустрою, декан юридичного факультету (1849–1861) і ректор Київського університету (1862–1865). Він був першим ученим, який вважав, що потрібно вивчати усі діючі слов'янські норми права, щоб зрозуміти давньоруське право. І був переконаний, що головним фактором отримання прибутку є промисловість, яка підпорядковувалася законам сільської промисловості і обробної промисловості.

Його курс «Закони державного благоустрою» Статутом 1863 р. було перетворено на науку поліцейського права.

Захоплювався історією права, зокрема Польсько-литовським правом і південно-західними (українськими) нормативно-правовими актами. Брав участь у створенні у 1852 р. Центрального архіву в м. Києві при Університеті Св. Володимира. За його участі було видано «Архів Південно-Західної Росії» (до 1865 р.), «Літопис Граб'янки» – козацький літопис II половини XVII – початку XVIII ст., у якому було описано історію козацтва з часів його заснування і до 1709 р. Це одна з найвидатніших пам'яток української історіографічної прози вказаного періоду. А також «Літопис Величка» – один з найвидатніших творів української історико-мемуарної прози XVII – XVIII століть. Він написаний українською мовою XVIII століття.

«Літопис Величка» і «Літопис Граб'янки», разом з «Літописом Самовидця» і «Історією Русів» входять до комплексу козацької історіографії [176].

Григорій Олексійович Цветков (1807–1856), викладач кафедри законів про державні повинності і фінанси, секретар юридичного факультету. Товариш М.Д. Іванішева по інституту, сучасник С.О. Богородського і К.О. Неволіна. Відомий і талановитий викладач юридичного факультету свого часу.

Каленик Андрійович Мітюков (1823–1885), український вчений, доктор юридичних наук, професор кафедри римського права. У 1861–1867 рр. був деканом юридичного факультету, 1863–1871 рр. – проректором Університету, а у 1865 р. – ректором Університету Св. Володимира. На думку В.С. Іконнікова, – найталановитіший романіст і один з найкращих професорів Київського університету середини ХІХ ст. Був одним із засновників Київського юридичного товариства [177, С. 109].

Микола Іванович Пилянкевич (1819–1856), кандидат юридичних наук, викладач кафедри енциклопедії законодавства. Займався вивченням історії філософії права. Його єдина масштабна наукова праця – «Історія філософії права» – була опублікована через 20 років після смерті автора за редакцією його наступника по кафедрі професора М.К. Ренненкампа, адже в той час, коли ця робота була написана, філософія в університеті була заборона. І хоча в роботі Миколи Івановича не було нічого протизаконного, Університет Св. Володимира не знайшов можливості її опублікувати. Це справило велике негативне враження на молодого вченого і назавжди відбило у нього бажання активно займатись наукою. Він помер у віці 37 років у самотності й злиднях і став прикладом придушення молодого таланту вченого жорстоким реакційним режимом імператора Миколи І [178].

Іван Мартинович Вігура (1819–1856), кандидат законодавства, викладач кафедри російських державних законів, після К.О. Неволіна читав курс державного права Російської імперії – «самий небезпечний і делікатний для того часу предмет, який було поставлено під самий пильний контроль», намагався розвивати його, але, ставши заручником жорсткого режиму Миколи І, не зміг втілити в життя всі свої плани і не зробив вченої кар'єри, розчарувавшись у існуючій на той час системі освіти і науки країни [179].

Платон Лукіч Тутковський (1820–1849), кандидат законодавства, працював на кафедрі загальнонародного права. Викладав історію позитивного міжнародного права і догматичну частину міжнародного права на основі наукових праць Уорда, Уітона і Пюттера. Активно працював у науковій сфері історії міжнародних відносин, а також історії дипломатії Київської русі.

Василь Андрійович Незабитовський (1824–1883), український вчений, доктор політичних наук, професор кафедри міжнародного права. Обіймав посади декана юридичного факультету і проректора університету. Здійснив важливий внесок у науку фінансового права, переважно працюючи над питанням його історичного розвитку у вітчизняному законодавстві.

На підставі праці Р. Моля та І. Канта про необхідність розмежування сфер держави і суспільства виробив власне вчення про право. Його наукова праця «Вчення публіцистів про міждержавну власність» (1862) стала фундаментальною роботою того часу в галузі теорії права. Центральне місце у цьому вченні посідає особа людини. В.А. Незабитовський вважав, що право виникло набагато раніше, ніж держава, а саме в умовах спільного проживання, де його основною умовою є недоторканність людини і мир, тому вважав науку права наукою людського миру. Вчений був переконаний, що основною метою права є загальне благо. Таким чином він намагався захистити права особи в суспільстві – там, де нерідко одна особистість приноситься в жертву заради загального блага.

У міжнародному праві відрізняв загальнонародне право від міждержавного, де перше забезпечує права людини незалежно від національності і громадянства, а друге переслідує інтереси самих держав.

Після його смерті (1883), у 1884 р. за редакцією члена Київського юридичного товариства О.В. Романовича-Словатинського було видано збірку творів ученого. Був одним із засновників Київського юридичного товариства [180].

Микола Карлович Ренненкампф (1832–1899), український вчений німецького походження, доктор державного права, професор кафедри юридичної енциклопедії, ректор Київського університету (1883–1887). Був членом університетського суду, київський міський голова (1875–1879).

У своїх наукових працях досліджував питання теорії права, зокрема співвідношення моральності і права. Його цікавили аксіологічні⁷ аспекти права з точки зору юридичного позитивізму. Він був переконаний, що право та моральність є цілком самостійними і аж ніяк не протилежними явищами, що розвиваються під впливом один одного. Вчений розглядав людину як істоту соціальну, яка має найбільше потреб, але може задовольнити їх лише за допомогою інших людей, і розробив п'ять основних принципів моральності:

- 1) моральність є внутрішнім особистим законом людини, який спрямовує її до добра стосовно себе, інших і усього світу;
- 2) з морального закону може виникнути особистий обов'язок, але не юридичний примус;
- 3) моральність обслуговує кожний випадок у його індивідуальних рисах з боку спонукання, а не результатів;
- 4) дія визнається моральною, якщо здійснюється з доброю метою, навіть якщо вона не принесе успіху;
- 5) моральні обов'язки при їх виконанні здатні до нескінченного розвитку.

Крім того, М.К. Ренненкампф був переконаний, що у цивілізованому суспільстві не може бути підстав для протиставлення природного і позитивного права, оскільки останнє закріплює і охороняє природні права людини, складаючи єдину загально соціальну систему правового регулювання суспільних відносин [181].

Як бачимо, створення та розвиток юридичного факультету в Київському університеті у I половині XIX ст. відбувався не тільки в непрості часи становлення науково-педагогічної думки, а й за складних соціополітичних умов. Але українська земля багата на таланти. Українська наука пробивала собі дорогу навіть там, де це було майже неможливо. Тому даний осередок наукової юридичної думки став міцним фундаментом для створення Київського юридичного товариства у другій половині XIX ст., в якому юридична наука набула свого найкращого розвитку шляхом створення наукових шкіл, формування нових наукових напрямів, а також виховання молодого

⁷ *Аксіологія* – філософська дисципліна, яка досліджує категорію цінностей як змістотворних підстав людського буття, що задають вектор і вмотивованість життя людини.

покоління українських вчених-юристів, наукова спадщина яких і досі вражає своїм професіоналізмом і оригінальністю.

Висновки до розділу 2

1. Геополітичне розташування України та її історія обумовили її приналежність до європейського правового поля. В межах власних країн або приналежності до сусідніх, український народ завжди мав, в реаліях свого часу, високий рівень правової культури. Історичні події в Європі в I половині XIX ст. призвели до формування і впровадження відповідних демократичних начал в провідних європейських країнах, що не могло не вплинути на Російську імперію загалом, і Україну зокрема. Тому прагнення українських юристів розвивати правову науку у відповідності до реалій і традицій свого регіону було цілком закономірним.

2. Розвиток науки в Російській імперії в першій половині XIX ст. призвів до появи низки вітчизняних університетів, зокрема Київського, який невдовзі став осередком наукової думки Південно-Західного краю. Суспільно-економічний розвиток та початок Великих реформ в другій половині XIX ст. призвели до того, що на початку 70-х рр. XIX ст. в Україні остаточно сформувався прошарок юридичної інтелігенції – науковців і практиків, яка володіла належною освітою та досвідом і у своїй діяльності прагнула до створення наукового центру, де б синтезувались професійні можливості юристів та відбувався розвиток юридичної науки в провідних галузях. Вони прагнули долучитись до загального процесу створення новітнього правового поля в епоху Великих реформ і становлення основних принципів вітчизняної демократії.

3. У дослідженні розкриті передумови виникнення юридичних товариств при університетах України наприкінці 60-70-х років XIX століття. Серед них слід відзначити політичні, економічні та наукові передумови. Розвиток науки був спричинений об'єктивними обставинами розвитку капіталістичних відносин, економічних реформ. Діяльність науковців, практична реалізація їх наукових ідей залежала від суспільно-політичної ситуації, в якій доводилось працювати. Суттєво сприяв реалізації задуму провідних вчених-юристів того часу стосовно організації взагалі усіх наукових товариств Університетський статут 1863 року. В дослідженні

виявлено, що прогресивні положення цього статуту надавали певні можливості перебудувати і поліпшити освітню та наукову роботу в університетах. Розширення університетами своїх прав, відновлення їх автономії позитивно впливало протягом наступних років на зростання кількості студентів, підвищення авторитету професорсько-викладацького корпусу, а також на появу наукових товариств і розвиток наукових досліджень. Також появі товариств сприяв досвід зарубіжної та вітчизняної прогресивної науки, розвиток юриспруденції, рівень самосвідомості провідної вітчизняної інтелігенції. Лейтмотивом діяльності юридичних товариств стало проведення широкого кола наукових досліджень у різних галузях юридичної науки.

Розділ 3

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО ЮРИДИЧНОГО ТОВАРИСТВА

3.1 Заснування Київського юридичного товариства

Сучасна юриспруденція – фундаментальна і досить давня наука. І на сьогодні жоден з нас вже не уявляє собі існування будь-якої держави без цієї важливої складової. Термін цей має латинське походження і поєднує два поняття: правознавство і мудрість. А ще визначається як сукупність юридичних наук і практичної діяльності юристів.

Перші згадки про юриспруденцію відомі ще з часів Давнього Єгипту, а це майже 4 тисячоліття назад (середина IV тис. до н.е. – VII ст. н.е.). Вже тоді люди усвідомлювали цінність права і розуміли важливу роль юриспруденції для держави і суспільства. А вже перше оформлення юриспруденції в науку відбулось в Давній Греції в роботах грецьких філософів. Пізніше, вже в Давньому Римі правова наука сформувалась в стійкий фундамент, який став основою для сучасної юриспруденції.

З точки зору права, Римська імперія була настільки високо розвинутою країною, що кожен її громадянин вважав ганьбою не знати закони своєї країни. Вона увійшла в світову історію, як країна, яка збудувала правову систему, максимально наближену до досконалості, яка потім стала основою для формування правових систем різних держав світу вже в II тисячолітті н.е. (для порівняння: Римська імперія впала в IV ст. н.е., а Київська Русь розвинулась тільки у IX ст. н.е.).

У IV ст. н.е. Римська імперія вона розділилась на Східну і Західну частини. І продовженням на Сході стала Візантійська імперія, а Західна розпалась на безліч маленьких держав. І саме Візантійський імператор Юстиніан провів великомасштабну роботу з кодифікації Римського права (перша половина VI ст. н.е.), що, власне, було передане нащадкам у вигляді Зведення законів Юстиніана, який носив назву «*Corpus Iuris Civilis*» найважливішою частиною якого були «Дигести».

Саме завдяки його діяльності європейські країни у другому тисячолітті стали формувати свої держави вже на основі положень римського права у поєднанні із внутрішнім звичаєвим правом народів. Саме на такому фундаменті, протягом багатьох століть, юриспруденція, як наука, розвивалась в провідних країнах світу поєднуючи в собі наукові праці видатних вчених і найкращі практичні результати практикуючих юристів.

Так, теоретична і практична діяльність, у даному випадку, прагнула однієї мети. Як писав відомий український вчений-криміналіст, голова Київського юридичного товариства, професор Київського університету Олександр Федорович Кістяківській у своїй відомій статті «Про значення і цілі юридичних товариств в правовому житті нашої Батьківщини і про ставлення їх до судової реформи»: «Те, що викладається з університетської кафедри і що застосовується в суді, те, що описується в науковому трактаті і те, що міститься в судовому рішенні, те, над чим оперує, що вивчає і прагне зрозуміти і здійснити в сучасному світі професор або вчений-юрист-письменник і те, що складає предмет занять, дослідження і результат діяльності судді, по суті не відрізняється... Мета вченої юриспруденції або мета викладацької діяльності професора або письменницької вченого юриста – це взагалі сприяти шляхом навчання, шляхом друкованого слова розкриттю основних начал справедливості і розповсюдженню в свідомості спеціалістів, а потім і в свідомості суспільства, найсправедливіших, найкращих в дану хвилину ідей і способів справедливості людської» [182, С. 328].

Саме цей принцип історія бачить у римлян, і саме його втілює в сучасності. Саме там перші юристи, які писали наукові праці, присвячені праву, одночасно були й практикуючими діячами юрисконсультами, радниками. Саме вони мали незаперечне право *jus respondendi* давати цінні поради, відповіді, консультації усім, хто потребував правової допомоги. Пізніше воно було закріплене в законі і, як певний результат практичної діяльності, вилилось в широкомасштабну письменницьку діяльність юрисконсультів. Саме «Дигести» в Кодексі Юстиніана були наповнені витягами із творів римських юрисконсультів.

Із розвитком університетів практична частина юриспруденції стала розвиватись саме там, де багато юристів-практиків розвивали свої науково-теоретичні знання і передавали їх одночасно в лекційну залу. І якщо у Європі класичні університети стали з'являтися з XI ст. (Болонський ун-т було відкрито в 1088 р., Паризький – у 1208), то до Російської імперії, до складу якої входила більшість українських етнічних земель, цей процес дійшов лише у середині XVIII ст., коли у 1755 р. було відкрито Московський університет. Усі інші провідні університети країни, зокрема Київський було відкрито вже на початку XIX ст. завдяки ліберальному правлінню імператора Олександра I.

І тільки тоді, за прикладом європейських університетів, стали з'являтися наукові осередки, де практика поєднувалась із теорією. І якщо в Європі вже давно юридичні посади займали вчені, освічені люди, які поєднували професорську кафедру і судейське крісло, то в Російській імперії до введення в дію судових статутів 1864 р. більшість суддів, адвокатів, прокурорів юридичної освіти не мали. Кримінальні і цивільні палати було наповнено такими ж неспеціалістами. І навіть Сенат – найвищий апеляційний і касаційний суд був заповнений непрофесіоналами, а лише особами, які просто робили якусь кар'єру – адміністративну, військову, технічну, педагогічну, але ніяк не юридичну. Тому, головою повітового суду міг бути полковник, сенатором – директор гірничого департаменту Міністерства фінансів, а в таких судах, як магістрати і ратуші засідали, переважно, купці і міщани. Для цієї діяльності, пов'язаної з правосуддям, правотворчістю, юридичної освіти не вимагалось як, власне, і ніяких юридичних знань. Люди наймали свої «теплі» місця і відправляли правосуддя так, як їм було вигідно. При такій системі активного розвитку юриспруденції, як науки, бути не могло.

І тільки в 1864 р., коли розпочалась судова реформа в Російській імперії, ситуація почала змінюватись. Згідно нового законодавства, усі особи, професійна діяльність яких стосувалась права, були зобов'язані мати юридичну освіту. Спочатку це було на рівні наявності диплому про юридичну освіту, але, пізніше, із розвитком капіталістичних відносин, суспільної свідомості, формування нових верств, рівень правосвідомості освіченого населення країни став зростати, як і поняття важливості теоретичної юриспруденції і практичного правознавства.

Саме юридична практика, як колись за часів Давнього Риму, і як вже давно було в Європі, стала давати ті знання, на яких почала активно розвиватись теоретична наука права. Так, в науковому співтоваристві країни стало з'являтися все більше і більше випускників університетів, які ставали вченими, викладали в університетах і одночасно поєднували свою наукову діяльність з практичною роботою, зокрема в судах. Саме навколо таких видатних постатей в університетах стали формуватись наукові осередки – юридичні товариства, які об'єднували як вчених теоретиків, так і представників практичної юриспруденції. В юридичних товариствах стало відбуватись розповсюдження і вдосконалення юридичних знань, а також встановлення єдності і взаємодії теоретичної і практичної юриспруденції.

Самим першим таким товариством стало Московське, засноване в 1865 р., другим – Курське в 1875 р., третім – Київське в 1877 р., у 1877 р. – Санкт-Петербурзьке, у 1879 р. – Новоросійське, в 1900 р. – Харківське та інші.

Ці наукові товариства з'являлись при університетах, які було відкрито у великих містах країни, і які були центрами відправлення правосуддя. Так вони стали масштабними осередками, в яких відбувалось поєднання теоретичної і практичної інформації і розвитку юридичної науки в усіх, існуючих, на той час, галузях права. В таких товариствах збирались усі, хто мав хоч якесь відношення до права, як викладачі університетів, так і працівники судових інстанцій. На засіданнях вони виступали із доповідями, обговорювали нагальні питання. Для вчених була корисна інформація про дію законів на практиці, а практикуючі юристи мали можливість ознайомитись із теоретичними засадами того чи іншого питання. В результаті яскравим вираженням цієї співпраці ставали періодичні видання товариств. З цього приводу О.Ф. Кістяківський писав, що «правове життя нашої Батьківщини в нинішньому своєму моменті представляє чудову особливість. Воно має велику схожість з тим станом, в якому знаходилось в кінці минулого століття правове життя західноєвропейських народів, коли вони приступили до оновлення основ правового життя у всіх відношеннях» [182, С. 339].

На підставі всього вищевказаного було окреслено два головні напрямки діяльності юридичних товариств Російської імперії. Перше – це прагнення до пошуку кращих

засад справедливості, де закон повинен був займати центральне місце в правовій системі країни (на сьогодні це конституційний принцип верховенства права), а друге – вдосконалення тих знань, які вже існували, з метою підвищення рівня техніки діючого права.

Юридична освіта в університетах була дуже важливою складовою даного процесу ще й через те, що на початковому етапі вона давала можливість зрозуміти закон, а вже потім окреслювала шляхи його застосування. Адже всім відомо, що є норми прямі, які легко дотримуватись, і непрямі (на сьогодні відсильні і бланкетні), які тлумачаться тільки за допомогою інших норм. Таке тлумачення вже буде залежати від конкретної мети у тому чи іншому процесі. І, звичайно, на цьому етапі дуже важливим є рівень справедливості і совісті особи, яка здійснює цей процес.

Таким чином, в середині XIX ст. було сформовано чітку думку, що головним завданням юриспруденції було висвітлити основи людського правосуддя і справедливості, визначити засоби здійснення правосуддя в суспільстві за допомогою законів і, найголовніше – розвивати правову свідомість кожної людини, громадянина, кожного правника, судді з метою вдосконалення та підвищення морального і соціального рівня населення цієї країни. Так, у своїй діяльності юридичні товариства прагнули не тільки вдосконалення законодавчого поля і техніки права, а й загально-суспільного рівня правосвідомості і культури населення. Це постійна, безперервна діяльність, яка здійснюється століттями, й понині складає і розвиває загальні поняття української сучасної юриспруденції.

Процес створення Київського юридичного товариства розпочався в 1874 р., коли ректор Київського університету М.Х. Бунге 8 червня 1874 р. представив Попечителю Київського навчального округу клопотання і проект статуту для відкриття Київського юридичного товариства. Вчений комітет Міністерства народної освіти розглянув проект статуту і повернув його на доопрацювання [183].

Після внесення відповідних змін 30 жовтня 1876 р. міністр народної освіти граф Д.А. Толстой своїм наказом затвердив статут Київського юридичного товариства і направив відповідне подання Попечителю київського навчального округу П.О. Антоновичу. Першими членами Товариства і його організаторами були

В.Г. Демченко, Р.І. Базинер, О.Ф. Кістяківський, К.А. Мітюков, М.А. Розов, О.В. Романович-Славатинський і П.К. Скорделлі [184] (Додаток Д).

На першому засіданні Товариства 4 січня 1877 р. ректор Київського університету Св. Володимира О.П. Матвеев прочитав листа від попечителя Київського навчального округу №11695 від 13 листопада 1876 р. про дозвіл на відкриття Товариства на підставі раніше затвердженого 30 жовтня 1876 р. статуту Товариства, і запропонував першим членам Товариства розпочати організації Товариства за статутом [185].

Потрібно сказати, що Київське юридичне товариство було третім юридичним товариством в Російській імперії, і його Статут значно відрізнявся від статутів двох попередніх Товариств. Це пояснювалось тим, що з першого дня діяльність Товариства була зосереджена на розвитку права в Південно-Західному краї, тобто на українських етнічних землях.

Згідно Статуту метою діяльності Київського юридичного товариства була розробка вітчизняного права, встановлення між юристами, як теоретиками так і практиками, зв'язку, надання їм підтримки у науковій діяльності і середовища для обговорення важливих питань.

Членами Товариства могли бути особи, які отримали вищу юридичну освіту, мали друковані праці з права або працювали в судових установах. Членів товариства обирали шляхом балотування на зібраннях звичайною більшістю голосів. Пропозиція про прийняття особи до лав Товариства повинна була бути здійснена як мінімум двома членами Товариства. Професори і викладачі юридичного факультету Університету Св. Володимира мали право вступати до Товариства без балотування. Кожний член товариства щорічно, на початку року, вносив у касу 5 руб. членського внеску. Якщо особа протягом 2-х років цього не робила, то її автоматично виключали з лав організації.

Окрім дійсних членів, КЮТ мало ще почесних членів і членів-співробітників, які не платили членські внески. Останні мали право дорадчого голосу. Почесними членами ставали особи, які мали загально визнані заслуги у своїй науковій діяльності в галузі права, або ті особи, які надавали певну підтримку самому Товариству.

Пропозиція для обрання особи в почесні члени повинна була виходити від 10 дійсних членів. Обраним вважався той, хто отримав 2/3 голосів.

КЮТ збиралось не менш як один раз у місяць, окрім літніх місяців, в будівлі Київського університету Св. Володимира. На засіданнях Товариства велись протоколи секретарем. Товариство мало бібліотеку, іноді видавало «Труди Київського юридичного товариства».

Управління справами Товариства було зосереджено в руках Голови, секретаря і скарбника, яких обирали щорічно на загальному засіданні Товариства. Одночасно з Головою і секретарем обирались і їх заступники. Усі стосунки з іншими товариствами і державними установами, а також приватними особами здійснювались через Голову і секретаря, на обов'язках яких лежало діловодство і адміністрація Товариства. Крім того, Товариство мало власну печатку.

Кожний член Товариства мав право вносити свої пропозиції для обговорення безпосередньо під час засідання або через Голову. Рішення будь-якого питання можна було оскаржити лише через рік і тільки за поданням 10 дійсних членів. На початку кожного року перше зібрання було публічним. На ньому зачитувались звіти за минулий рік, важливі події, а також загально цікаве юридичне питання. Крім того, публічні зібрання відкривались у випадку певних вітчизняних подій, які являли собою важливий момент в історії вітчизняного права.

Під час засідань Товариства і Відділення, на яких зачитувались наукові доповіді членів і обговорювались наукові питання, могли бути присутніми тимчасові гості, введені членами, або постійні гості по виданим Головою білетам. Зміни і доповнення Статуту можна було здійснити за погодженням 2/3 членів Товариства і із обов'язковим затвердженням в органах державної влади [186].

Так, на підставі §3 і §10 Статуту було обрано Головою товариства В.Г. Демченка, а секретарем – Р.І. Базинера. Далі, згідно §4 Статуту до складу Товариства увійшли: П.А. Андрієвський, Г.М. Барац, І.П. Боголюбов, Д.І. Бородін, В.В. Виндінг, В.І. Данилов, Ф.А. Деденколов, І.С. Іскра, Д.К. Карвольський-Гринєвський, П.І. Кашнер, О.А. Квачевський, І.Г. Мілорадович, Є.І. Нагорський,

В.А. Незабитовський, В.І. Нейкірх, І.А. Опекаловський, Д.І. Піхно, В.С. Шуба, А.Ф. Соколов, Д.Г. Тальберг, Ф.С. Шкляревський, Ф.М. Чарнецький [187] (Додаток Г).

Товариство прийняло рішення збиратись два рази на місяць по неділях о 12 год. в аудиторії № 6 Університету Св. Володимира. З першого дня своєї діяльності КЮТ підтримувало наукові зв'язки із іншими юридичними товариствами Російської імперії, зокрема Московським, Курським і Санкт-Петербурзьким [188].

Фінансові кошти Київського юридичного товариства зберігались в Київському міському товаристві взаємного кредиту, куди регулярно на рахунок поступали вільні гроші з правом їх отримання за необхідністю. Обов'язки скарбника Товариства виконував секретар [189].

Одним із перших організаційних питань Товариства стало створення власної бібліотеки. Даним питанням займався О.В. Романович-Славатинський, який планував зібрати бібліотеку з книг історико-догматичного характеру з усіх галузей права, а також створити якомога більшу колекцію магістерських і докторських дисертацій з права. За його пропозицією було створено особливий комітет із голови бібліотеки, секретаря і двох членів Товариства, один з яких займався питаннями теоретичної, а другий – практичної юриспруденції. Крім того, було відкрито вільне приймання книжок від усіх бажаючих.

Першим головою бібліотеки став О.В. Романович-Славатинський, а секретарем – О.А. Квачевський. І одразу що вони зробили – це замовили повне зібрання Зведення законів Російської імперії для Товариства.

Згідно §4 протоколи засідань Київського юридичного товариства було вирішено друкувати в журналі Київського університету Св. Володимира «Университетские известия», в газеті Міністерства юстиції «Судебный вестник», а також окремими відбитками накладом 150 екземплярів [190].

На момент утворення до КЮТ входило 19 осіб. До кінця першого (1877) року діяльності товариства їх кількість збільшилась до 86 осіб. Самі члені Товариства вважали, що найбільшим досягненням їх роботи в перший рік були не стільки результати наукової діяльності, а саме об'єднання окремих наукових і

адміністративних сил. Адже у своєму склад Товариство змогло об'єднати як юристів-теоретиків, так і юристів-практиків [191].

3.2 Створення Відділення звичаєвого права

На засіданні КЮТ від 16 лютого 1879 р. О.Ф. Кістяківський вніс на розгляд пропозицію про створення при Товаристві відділення звичаєвого права, яку він пояснював тим, що селянська реформа 1861 р. складала цілу епоху в історії розробки вітчизняного звичаєвого права. Під час розробки положення про селян, які вийшли із кріпосної залежності, було підняте питання про звичаєве право селянського населення, адже до 1861 р. ця категорія населення офіційно не мала прав і у своїх стосунках користувалась виключно звичаями. Тому в цьому положенні було в багатьох нормах висвітлено силу звичаїв у відповідності до різних галузей правовідносин – сімейних, цивільних, суспільних. Новий крок було зроблено у цьому напрямку при створенні судових статутів.

Вперше це питання було піднято під час складання правил про порядок судочинства у мирових судових установах. Ініціатором цього був відомий вітчизняний юрист, сенатор М.В. Калачов. В результаті в §130 Статуту цивільного судочинства з'явилась норма: «Під час прийняття рішення, мировий суддя може, посилаючись на одну або обидві сторони, керуватись відомими місцевими звичаями, але тільки в тому випадку, коли застосування місцевих звичаїв дозволяється законом, або у випадках, коли відповідних норм у законах немає» [192, С. 10–11].

Такими чином, було дозволено застосування звичаїв у судових спорах вже не тільки відповідно до селянського стану, а й для всього населення країни.

У 1875 р. на першому загальноросійському з'їзді російських юристів у Москві питання про звичаєве право зайняло одне з основних місць. Підняв це питання знову М.В. Калачов, який виступив перед вченими із доповіддю «Про ставлення юридичних звичаїв до законодавства». Думки і погляди почесного юриста про важливість звичаєвого права і необхідність його обробки були активно підтримані вченим світом. Зокрема, він запропонував створити Збірник юридичних звичаїв по різних місцевостях з описом як ці звичаї застосовувались на практиці.

Ця пропозиція дуже сподобалась вченому співтовариству, що з'їзд прийняв рішення клопотати до уряду про створення комісії для роботи над таким збірником у вигляді урядового органу. Цю ідею було практично втілено у 1876 р. при етнографічному відділенні Імператорського Російського географічного товариства. Результатом діяльності цієї комісії став «Збірник народних юридичних звичаїв». У 1878 р. Московське юридичне товариство, одне із найстаріших товариств такого типу, також визнавало важливість звичаєвого права, і тому також створило комісію для таких досліджень.

Таким чином, О.Ф. Кістяківський зазначав, що важливість звичаєвого права була цілком усвідомлена як науковим співтовариством, так і урядовими колами. Тому цілком серйозно на з'їзді піднімалось питання про застосовування звичаєвого права в загальних судах, адже в таких спеціальних судах як комерційні, його вже давно застосовували. Важливість даного питання полягала в тому, що Російська імперія була багатонаціональною країною і звичаєве право в таких умовах мало величезне значення [193].

Крім того важливе значення мало воно і для теорії права. Тому галузеві інститути позитивного права, через вивчення народного юридичного побуту отримували найкраще пояснення. Не можна не брати до уваги значення звичаєвого права, не дивлячись на його простоту і не витіюватість, адже нерідко його прості норми ґрунтувались на глибоких положеннях, сформованих народами протягом багатьох століть, які давали відповіді при вирішенні найскладніших завдань.

Не можна, також, не звернути увагу на значення вивчення звичаєвого права з точки зору методології. Правова наука, на той час, була переповнена суб'єктивними поглядами, справедливості яких нерідко доводилась авторитетом імен, а не природою явищ. У ній ще було багато метафізичних, прийнятих на віру, положень. А історичний матеріал, у певному сенсі, оживляв науку, впливав на її реальний, а не видуманий зміст. Тому вчений був переконаний, що вивчення звичаєвого права повинно було започаткувати в правовій науці експериментальний, заснований на практичних дослідженнях, метод вивчення юридичних положень.

«Воно повинно привчити дослідника надавати більше значення віруванням і переконанням народу, ніж суб'єктивним поглядам окремих вчених. Воно, за необхідності, повинно розкрити очі юристу, закон і звичай – це тільки форма живучого в народі змісту – відомих юридичних переконань. Крім того, воно може привчити юриста – дослідника до дбайливого ставлення із життя народу, яке потрібно покращувати, а не ламати, до пошуку в надрах народу тої прогресивної основи, шукати якого ми іноді ходимо у море» [194, С. 12].

Таким чином, обґрунтувавши свою ідею, О.Ф. Кістяківський запропонував створити відділення звичаєвого права при КЮТ, членів відділення обирати з членів Товариства після представлення останніми наукових праць із даного питання, звільнити їх від членських внесків при представленні відповідних наукових праць раз в місяць, збирати засідання відділення раз в місяць і обрати окремого секретаря.

Х.Д. Мельгаф зазначив, що §1 Статут КЮТ дозволяв втілити у життя цю ідею без особливого клопотання. О.Ф. Кістяківський підкреслив, що §3 Статуту КЮТ зазначає, що членами Товариства можуть бути лише особи із юридичною освітою, або ті, хто займав відповідну посаду у судовому відомстві, або автори наукових праць з юриспруденції, а для розробки питання звичаєвого права потрібно було залучати т.зв. «місцевих діячів», які перебували у взаємодії із народом і знали його юридичні звичаї. А за Статутом такі особи вступати до лав Товариства вступати не мали права.

В.Г. Демченко зазначив, що звичаєве право було найкращим попередником між позитивним правом і життям народу. Тому запропонував тих осіб, про яких зазначав О.Ф. Кістяківський, залучати в якості членів-співробітників, а не створювати з них особливого відділення при КЮТ.

О.А. Квачевський зазначив, що факт прагнення уряду і Товариства збирати юридичні звичаї вже був констатований, тому було потрібно втілювати ідею О.Ф. Кістяківського обов'язково, і вважав, що потрібно допустити до участі і змагателів, яким потрібно було дати право голосу і особової участі в засіданнях з метою обміну між ними думками і ідеями.

Таким чином, КЮТ отримав можливість організувати концентрацію сил, збираючих звичаї. П.К. Скорделлі підмітив, що було б важливо встановити, хто і за

якими критеріями буде визначати придатність представлених наукових праць на здобуття звання члена Відділення звичаєвого права. О.Ф. Кістяківський відповів, що він особисто, займаючись протягом 4 років звичаєвим правом, зміг взнати про те, що багато хто із вчених готовий займатись збиранням і обробкою матеріалів із звичаєвого права, і що він, шляхом приватного листування мав можливість отримати велику кількість таких матеріалів, певні з яких мали велику цінність, а все разом, якщо було б об'єднано і опубліковано, могло б скласти великий науковий матеріал. Але, через те, що збирання звичаїв окремими приватними особами мало багато невідповідного і випадкового матеріалу, то він вважав, що краще за все було б сконцентрувати збирання звичаїв при відповідній стійкій установі, якою і було Київське юридичне товариство.

Зокрема, вчений зазначав, що найкращими збирачами могли бути особи, які знаходились безпосередньо біля народу. Наприклад, землевласники, священники, народні вчителі та інші подібні особи. А у якості заохочення за їх роботу він пропонував надавати їм звання члена КЮТ по Відділенню звичаєвого права, що дало б можливість брати безпосередню участь у засіданнях Товариства і виробити власну систему збирання і дослідження звичаїв. А оцінка результатів буде відбуватися товариством на загальних підставах. Цих людей О.Ф. Кістяківський називав «живою силою» дослідження і був переконаний, що тільки у співпраці з ними можна було отримати справжній результат. Натомість як В.Г. Демченко вважав, що таке залучення не потрібно, і що Товариство може справитись із поставленими завданнями тільки в особі власних членів-вчених, викладачів, чиновників і державних діячів. Чим була викликана така позиція В.Г. Демченка, невідомо. О.Ф. Кістяківський припускав, що можливо Василь Григорович боявся певного розколу між членами Товариства, представників різних станів. На це Олександр Федорович зазначив, що для науки немає значення, якими дипломами володіє людина і чи володіє взагалі. Головне – це спільний науковий результат!

Натомість В.Г. Демченко все одно наполягав на тому, що відділення звичаєвого права за своїм особовим складом тоді не було б однорідним і цілісним із самим Товариством. Крім того, розкидане по всіх регіонах, воно не зможе мати тоді і самостійної діяльності в Києві. І, як і раніше, пропонував залучати окремих осіб у

якості членів-співробітників біля дійсних членів. На що О.Ф. Кістяківський зазначив, що його пропозиція стосувалась тільки тих осіб, які були важливими спеціалістами з даного питання, але не мали юридичної освіти. І які за масштабами своїх знань і користі їх роботи цілком заслуговували бути членами КЮТ. Він був переконаний, що не порядно було б Товариству експлуатувати їх працю як простих кореспондентів. А стосовно географічної розрізненості членів відділення зауважив, що він бачить роботу цих двох категорій членів КЮТ як плідну співпрацю, адже тільки тоді вчені із Київського університету зможуть видавати важливий результат, коли будуть мати в руках матеріал, зібраний членами КЮТ на місцях. Без останніх, зазначав Олександр Федорович, члени КЮТ у Київському університеті будуть безсилі у своїй роботі з даного питання. Він був переконаний, що у Києві буде працювати група осіб – відомих вчених-професіоналів, яка створить гарне ядро для розробки питань звичаєвого права, до яких зі всіх куточків українських земель буде стікатись інформація і консолідуватись у Київському університеті.

В.І. Демченка підтримав В.Р. Коломійцев, який теж вважав, що для збирачів звичаїв, які жили в народі і з народом, можна було заснувати звання члена-кореспондента або члена-співробітника.

Як бачимо, позиції науковців розділились. Питання було винесене на голосування, в результаті якого 17 голосами «за» проти 6 Товариство прийняло рішення прийняти пропозицію О.Ф. Кістяківського і доручити йому на одному із наступних засідань представити проект додаткових норм Статуту по даному питанню. Окремо О.Ф. Кістяківський підняв питання про необхідність внесення додаткових статей у Статут Товариства, зокрема про те, що:

- Товариство на початку року мало публічне зібрання, на якому окрім читання звіту пропонувалось читати ще якусь цікаву доповідь;
- подібні зібрання Товариство могло б мати і з причин якихось важливих подій вітчизняної історії, які б являли собою важливий момент у юридичному житті суспільства;
- Товариство, окрім дійсних членів, ще могло б мати і почесних, обраних з осіб, що мали видатні заслуги в юриспруденції, а також членів-співробітників;

– необхідно було розробити Правила заміщення голови і секретаря Товариства на випадок відсутності або хвороби.

І ці пропозиції – зміни до Статуту В.Г. Демченко не підтримав і зазначив, що потрібно залишитись при існуючому Статуті без змін і не допускати почесних членів до Товариства, адже нерідко до їх лав потрапляли особи, які не мали великих наукових заслуг, та й взагалі вибори почесних членів, зазвичай, були пов'язані із великими незручностями. На що О.Ф. Кістяківський зазначив, що така точка зору не могла бути визнана підставою проти запропонованих змін, і що тільки Товариству вирішувати, вносити запропоновані зміни чи ні. Товариство підтримало пропозиції О.Ф. Кістяківського і доручило йому скласти проект статей за вищеописаними питаннями [195].

Як бачимо, така позиція наукового юридичного співтовариства стосовно осіб іншого стану була дуже радикальною. Але, як показує історія, вона була притаманна не всім науковим товариствам. Все залежало від спрямованості наукових досліджень. Наприклад, у Київському відділенні Російського технічного товариства при Київському університеті люди з народу – інженери, механіки, управляючі заводами, землевласники – були не новина. Юристи ж, навпаки, ретельно охороняли свої кордони.

На наступних зборах 3 березня 1879 р. дискусія продовжилась. На засіданні О.Ф. Кістяківський був відсутній через хворобу, головував В.Г. Демченко. Голова прочитав записку О.Ф. Кістяківського Міністру народної освіти про створення Відділення звичаєвого права і проект додаткових параграфів.

Д.І. Піхно заявив, що питання створення даного відділення він вважав настільки серйозним, а зміни у Статуті настільки суттєвими, що закликав Товариство поставитись до цього питання з максимальною увагою, і визначити, яким найкраще шляхом досягнути цієї мети. Він бачив у роботі відділення тільки два завдання: збирання матеріалів та їх обробку. Зрозуміло, що обробкою могли займатись лише кваліфіковані юристи, а збирати матеріали міг і не спеціаліст. Тому він приєднався до думки В.Г. Демченка і теж зазначив, що не обов'язково робити цих людей дійсними членами Товариства, що вистачить залучити їх у формі членів-співробітників.

Він вважав, що права дійсних членів навряд чи знадобляться цим людям, адже більшість з них жила за межами Києва. Але найголовніше, на чому наголошував Д.І. Піхно, це те, що членство таких осіб у Товаристві могло негативно вплинути на вирішення тих чи інших питань, коли справа стосувалась голосування. Тому він запропонував створити окрему комісію, яка б разом з О.Ф. Кістяківським склала остаточну редакцію оновленого Статуту.

На захист О.Ф. Кістяківського встали А.Г. Должанський та О.А. Квачевський. Зокрема, вони зазначили, що заперечення Д.І. Піхна нічим не відрізнялися від заперечень на минулому зібранні. І якщо останні Товариством було відхилено, то немає необхідності створювати особливу комісію, а навпаки дати справі подальший хід, ознайомились із новими проектом Статуту і на наступному зібранні обговорити пропозиції і зауваження до нього разом із Головою О.Ф. Кістяківським.

А Є.І. Левінський взагалі зауважив, що зміни Статуту, згідно §16 останнього, можна приймати лише на загальних зборах Товариства, а останнє таким не було. І.М. Барац апелював йому, що в Статуті не було поняття загальних зборів, тому КЮТ, по аналогії з іншими товариствами вважало, що загальні збори відбулись, якщо на засіданні були присутні 2/3 дійсних членів, проживаючих у м. Києві.

В результаті цих дебатів головуючий В.Г. Демченко виніс на голосування питання про створення спеціальної комісії. Рішення було прийнято позитивно більшістю голосів: 15 проти 9. До складу комісії, окремі О.Ф. Кістяківського та П.К. Скорделлі, увійшли В.Г. Демченко, Д.І. Піхно, В.С. Стрельников і Х.Д. Мельгаф.

Так, Д.І. Піхно і В.Г. Демченко, користуючись хворобою О.Ф. Кістяківського, повернули хід вирішення питання у свою сторону [196].

На наступному засіданні 17 березня 1879 р. О.Ф. Кістяківський додав у вищезгадану комісію ще кілька осіб: О.В. Романовича-Славатинського, О.А. Квачевського, С.Д. Делюсто і І.Я. Давиденка, яка вже через тиждень, на засіданні 24 березня 1879 р. представила результати своєї роботи. Так комісія визнала:

- важливе теоретичне і практичне значення вивчення вітчизняного звичаєвого права;
- необхідність залучення окремих сил, за допомогою яких можна було б збирати і обробляти інформацію;

- прийняти в лави дійсних членів осіб, які активно займаються розробкою питання, але не мали відповідної юридичної освіти;
- необхідність для осіб, що вивчатимуть звичаєве право, близького знайомства з етнографією і побутом народу;
- визначення особливих звичаїв, які надавались для дослідження самим законом;
- керівництво і направленість діяльністю Товариства залишити за юридично освіченими особами: професори, судді, прокурори, присяжні повірені (адвокати), приватні повірені, які б у вирішенні нагальних питань могли б приймати рішення;
- умовою вступу до відділення стало представлення на розсуд Товариства письмової роботи із звичаєвого права, що захищало Товариство від переповнення;
- особи без юридичної освіти, не компетентні в певних юридичних питаннях, не мали права голосу;
- факт, що в звичаєвому праві ці особи могли бути набагато більш компетентні, ніж освічені юристи, адже, на той час, звичаєве право було галуззю зовсім новою, і тому мало хто з юристів був з нею достатньо знайомий;
- вивчати звичаєве право не тільки населення території України, а й сусідніх народів, що входили до складу Російської імперії [197].

На підставі всього вищезазначеного, Комісія прийняла рішення утворити при КЮТ особливе Відділення звичаєвого права. Таким чином, О.Ф. Кістяківський все одно досягнув бажаного результату. А от В.Г. Демченко все одно залишився при своїй особливій думці, що у цьому відділенні не було ніякої необхідності і користі. З цього приводу він говорив на засіданні: «Спеціальною метою кожного товариства завжди визначається його спеціальний склад. Не можна розсовувати склад за ці межі, не руйнуючи спеціальний характер товариства. Що б сказали про Товариство природознавців, яке б прийняло до свого складу жвавих збирачів метеликів і комашок і навіть тих солідних рудокопів, які знаходять і збирають рідкісні і цінні для науки мінерали?... Зовсім не так легко досягнути утворення особливого відділення звичаєвого права в запропонованому вигляді. Ми повинні не випускати з уваги тих запальних форм, в яких утворюються товариства. Ми не можемо претендувати на

створення товариства, відмінного від інших товариств і в дисгармонії із своєю власною спеціальною метою.

Якщо ж виступимо з такою претензією, то ризикуємо поставити в скрутне становище як себе, так і тих, кому доведеться задовольняти наші бажання навіть за неможливих умов» [198, С. 43–44].

Його підтримав А.Ф. Соколов, який зазначив, що в новому проекті Статуту було багато незрозумілого.

Такі дебати могли продовжуватись нескінченно. Але О.Ф. Кістяківський знову поставив на голосування питання про утворення відділення звичаєвого права. В результаті 17 – «за» проти 7 осіб визнали цю ідею корисною і необхідною, а проект, розроблений комісією, розглянути на наступному засіданні.

28 березня 1879 р. О.Ф. Кістяківський додав, що за діючим статутом Київського юридичного товариства, тими існуючими силами і засобами, які він давав можливість залучити і організувати, неможливо було успішно виконати завдання із збирання матеріалів і розробки звичаєвого права. Адже, в той час, як діюче писане право мало визначені джерела права, які завжди у юриста були під рукою, наприклад, Зведення законів Російської імперії, загальні статuti, рішення сенату як урядового, так і касаційного, рішення судів і навіть наука, представлена вітчизняною і закордонною літературою, звичаєве неписане право мало дуже мало друкованих джерел. Головним його джерелом було побутове життя народу – маловідоме, малодосліджене і мало закріплене друкованим словом.

Отримувати з цього джерела матеріали КЮТ не мало можливості, адже його члени проживали, переважно, у містах і не мали контакту з відповідними сферами життя. тому й було прийнято рішення про залучення до Київського юридичного товариства таких людей, які самим життям, діяльністю і побутовими обставинами мали можливість вивчати життя народу. Таких осіб можна було зустріти серед абсолютно різних верств суспільства. Перше місце займали священники, які були найближчими до народу. Потім землевласники, управляючі, орендатори маєтків, вчителі теж могли представити необхідні відомості про юридичні звички у побуті народу.

О.Ф. Кістяківський не розділяв існуючої думки про те, що введення в КЮТ осіб, не маючих вищої юридичної освіти, призведе до створення в межах Товариства чужорідної галузі знань, з якою у Товариства було мало спільного. Вчений підкреслював, що звичаєве право складало взагалі центральну частину права, а етнографія з кожним роком набувала все більшого значення, як посібник для вивчення права взагалі. А історія права в ХІХ ст. завоювала собі міцне місце в дослідженнях юристів, що принесло вивченню права велику користь. Вчений зазначав, що КЮТ не буде винятком, адже в Російській імперії існували такі товариства, які об'єднували в собі самі різні елементи особового складу і галузей знань.

В результаті обговорень і дебатів до статуту Товариства було внесено такі зміни, а саме:

- основною метою Відділення звичаєвого права було збирати матеріали з вітчизняного звичаєвого права і їх обробки;
- члени КЮТ автоматично були членами відділення;
- до лав КЮТ входили як дійсні члени, так і спеціальні члени і члени-співробітники;
- для вступу в Відділення звичаєвого права КЮТ вищої юридичної освіти не потрібно було, а тільки письмова робота із звичаєвого права;
- члени Відділення були зобов'язані час від часу представляти свої наукові роботи;
- Відділення могло мати окремого секретаря і особливі засідання;
- на випадок хвороби або відсутності голови і секретаря, їх обов'язки виконували заступники, яких щорічно обирали разом із обиранням голови і секретаря;
- почесними членами КЮТ ставали особи, які мали загально визнані заслуги за свою роботу на ниві правознавства, а також особи, які надавали Товариству значну матеріальну підтримку;
- питання, яке було вирішено на одному зібранні, не може бути перевирішеним на наступному. У випадку, якщо рішення буде негативним, то його знову можна було ініціювати не менш як 10 членами Товариства і раніше, ніж через рік від дати першого рішення [199].

Таким чином, було розроблено 13 вересня 1880 р. другий, доповнений, варіант статуту, який попечителю київського учбового округу С.П. Голубцову представив

ректор Київського університету К.М. Феофілактів 24 грудня 1880 року. Статут було затверджено Міністерством народної освіти 23 січня 1881 року. Більше Статут КЮТ не змінювався [200].

Після цього голова КЮТ О.Ф. Кістяківський одразу запропонував приступити до організації роботи Відділення звичаєвого права. Він вважав, що воно повинно було складатись з двох категорій членів: із тих, хто буде збирати матеріал, і тих, хто буде займатись його обробкою.

Так, він запропонував прийняти у члени Відділення трьох осіб, відомих своїми роботами із звичаєвого права: П.Е. Єфіменка, А.Я. Єфименка та М.Н. Кулішера. У якості осіб, які могли б гарантовано виконувати перше завдання, Голова Товариства вказав на отців: О.І. Доброгаєва, О.Ф. Рубановського, Ф.Н. Кістяківського, пані С.І. Симиренко та народного вчителя О.А. Дилинського, яких, після детального ознайомлення з їх роботами, було зараховано до лав дійсних членів Відділення звичаєвого права КЮТ. Підніше дійсними членами відділення стали І.Г. Данилов, відома письменниця із звичаєвого права А.М. Євреїнова та інші. Секретарем Відділення став Н.П. Новицький, а його заступником М.І. Кулішер [201].

Після смерті О.Ф. Кістяківського у 1885 р. діяльність Відділення пригальмувалася. Вже в ХХ столітті професор Г.В. Демченко з цього приводу скаже: *«З діяльності цього відділення нічого не вийшло»*. В ХХ ст. єдиним членом Відділення звичаєвого права КЮТ була жінка – Олена Гінзбург.

3.3 Організаційна діяльність

За другий рік діяльності (1878) кількість членів Товариства виросла до 100 осіб, а у 1879 р. до 134 осіб. 26 січня 1879 р. Головою товариства став професор О.Ф. Кістяківський, а секретарем П.К. Скорделлі [202].

В грудні 1879 р. між Головою Товариства О.Ф. Кістяківським і іншими членами КЮТ та керівництвом університету стався конфлікт. В одному із листів до свого друга Олександр Федорович називає їх прізвища: М.К. Рененкамф, К.А. Мітюков, Ф.Ф. Єргард, О.В. Романович-Славатинський, В.Г. Демченко, Р.І. Базинер, В.С. Стрельников, О.А. Квачевський, Д.Г. Тальберг [203]. Тому 20 листопада 1879 р.,

перебуваючи у Єревані О.Ф. Кістяківський написав заяву і вийшов із складу дійсних членів Товариства. Разом з ним із лав Товариства вийшло ще кілька вчених юридичного факультету, як поділяли його погляди [204]. Ця ситуація у протоколах Товариства не відображена, лише в архівних документах. Крім того у протоколі засідання КЮТ від 26 листопада 1879 р. О.Ф. Кістяківський зазначений як Голова.

З того моменту, як Товариство очолив Олександр Федорович, розпочалась ще більш активна робота. В першу чергу він запропонував змінити спосіб складання протоколів засідань Товариства через те, що існуючий порядок, коли наукові доповіді включалися до протоколу, хоч і був зручним, але ставив процес друкування протоколів в залежність від доповідачів, які часто невчасно подавали свої доповіді до друку. Тому він запропонував доповіді друкувати окремо. І члени Товариства погодились на цю пропозицію.

В грудні 1879 р. було організовано Раду Товариства, яка складалась із 5 осіб: В.Г. Демченко, О.А. Квачевський, В.С. Стрельников, І.Я. Давиденко, Р.І. Базинер.

Особи, які не були членами Київського юридичного товариства, але дуже хотіли потрапити на засідання, могли придбати білети. Переважно це були студенти юридичного факультету Київського університету.

У 1879 р. бібліотека КЮТ налічувала 131 назву і 226 томів, а також 12 періодичних видань в 103 томах. Всього 143 назви і 329 томів.

З метою встановлення зв'язку між КЮТ і його іногородніми членами, у 1879 р. почали друкувати повістки. Секретарем в різні періоди були П.К. Скорделлі, Р.І. Базинер, А.С. Білогриць-Котляревський та інші. Протоколи завжди друкувались із затримкою через те, що Товариство постійно боргувало журналу за це гроші.

На засіданні Товариства 5 грудня 1880 р. виступив С.Ф. Делюсто і заявив, що Товариство уповноважило його заявити Голові КЮТ О.Ф. Кістяківському, що Товариство одноголосно обрало його почесним членом, і що воно здійснило це обрання без попередньої повістки відкритою подачею голосів, вираженою вставанням, як і відбулося [205].

У 1881 р. Київське юридичне товариство налічувало вже 231 особу, а Відділення звичаєвого права – 16 осіб [206].

Активно Київське юридичне товариство пропрацювало лише кілька перших років, коли загальна захопленість ідеями реформ і розвитку країни різко не обірвалась із вбивством терористами імператора Олександра II 1 березня 1881 року. В наукових працях даного періоду ми виділяємо цілі напрямки, питання, які досліджувались довгий час, або робились доповіді різних вчених стосовно однієї проблематики. Детально ми їх розглядаємо у 4 розділі дисертації.

Останніми опублікованими протоколами за цей період були протоколи за 1880 р., які з'явилися на сторінках журналу «Университетские известия» аж в грудні 1881 року. А перший випуск «Трудов Киевского юридического общества», як доповнення до протоколів цього 1880 р. вийшов у 1883 році. На засоби друкованої інформації було накладено печатку мовчання. Ось як про це говорить у своєму «Щоденнику» О.Ф. Кістяківський: «Царство російське – царство деспотії і рабства. Тільки деспотія могла дійти до тих притиснень, які відбувались. Тільки деспотія так повільна, так неповоротка, так боязлива у зціленні заподіяних нею зол. Раби не здатні твердо, свідомо і мужньо вимагати необхідних змін у суспільному устрої. Вони прибирають або відправляють свої повелителів. Імператор Олександр II – спокутував гріхів свого роду і свого народу. Він, кращий і більш ліберальний за своїх попередників, поплатився за їх помилки, притиснення і деспотизм. Він поніс на собі гріхи свого батька, самого загартованого деспота. Він постраждав за не облаштування Російського царства, вина якого повинна бути віднесена до цілого народу, а не однієї людини, навіть якщо це й імператор. Особистий недолік імператора Олександра II був у тому, що він не вмів вибирати людей, що він був поверхневий ліберал, а не самостійний мислитель, знайомий із природою загальних принципів. Я гребую і відвертаюсь від цього вбивства. Воно мене занурило в глибоку печаль. Я ходжу сам не свій. Без сліз я не можу читати описи, що з ним зробили терористи. Так, імператор Олександр поніс на собі гріхи цілого російського народу. Він постраждав за органічні недосконалості його устрою. В них же ж він винен настільки, наскільки будь-який правитель, діючий у відомому середовищі, винен в тому, що він не міг раптом переробити це середовище, йому зрозуміле, а з віддаленим середовищем він знайомий не був...

Уряд наш, на чолі із новим імператором Олександром III виявляє мало схильності йти вперед шляхом надання конституції. Друк заляканий. Усі чогось чекають... Олександр III став на реакційну дорогу. Потроху наклав печатку мовчання на друк. Застій прийнятий як урядова система. Реакція безсумнівна» [207, С. 333, 336, 344, 345].

З цього моменту в Російській імперії розпочався період реакції і контрреформ. Багато політичних діячів країни вважали цей факт логічним наслідком ліберальних реформ Імператора Олександра II. Діючого імператора оточили представники консервативних течій, такі як професор К.П. Победоносцев, М.Н. Катков, граф Д.А. Толстой та ін., які закріпили свою політику в «Маніфесті про непорушність самодержавства» від 29 квітня 1881 р., і закликали імператора до радикальних дій: «Час страшний і час не терпить. Або зараз рятувати Росію і себе, або ніколи. Якщо будуть Вам співати попередні пісні сирени про те, що потрібно заспокоїтись, потрібно продовжувати в ліберальному напрямку, потрібно поступатись т.зв. суспільній думці, – о, заради Бога, не вірте, Ваша Величність, не слухайте. Це буде загибель, загибель Росії і Ваша: це ясно для мене як день... Божевільні лиходії, які занестили батька Вашого, не задовільняються ніякою поступкою і тільки розлютилися. Їх можна вгамувати, зле насіння можна вирвати тільки боротьбою з ними на життя і на смерть, залізом і кров'ю. Нову політику потрібно заявити негайно і рішуче. Потрібно покінчити разом, саме зараз, усі розмови про свободу друку, про свавілля сходок, про представницьке зібрання», – писав К.П. Победоносцев Олександрові III [208, С. 315–317].

В результаті контрреформ було знищено проект *політичної реформи*, яка увійшла в історію під назвою «Конституція Лорис-Мелікова», яка вперше конституційно обмежувала самодержавство. Олександр III графа М.Т. Лорис-Мелікова відправив у відставку з посади міністра внутрішніх справ, а на проекті конституції написав: «Слава Богу, цей злочинний і нагальний крок до конституції не було зроблено, і весь цей фантастичний проект було відкинуто в Раді Міністрів вельми незначною меншістю» [209, С. 70].

Новий міністр внутрішніх справ М.П. Ігнат'єв також прагнув створити представницький орган, але у вигляді земського собору. Цей проект також було відхилено, а його автора звільнено з посади.

Стосовно *селянської реформи* було здійснено заходи з посилення влади дворянства за рахунок селянства, що закріплювало патріархальний устрій на селі. Цим влада хотіла підтримати дворянство, в якому бачила свою опору. Основні зміни в результатах *судової реформи* полягали в скасуванні інституту мирових суддів в повітах і значному скороченню суду присяжних.

Одразу після вступу на престол у 1881 р. імператор видав «Положення про посилену і надзвичайну охорону», яке давало можливість владі областей і губерній вводити *режим надзвичайного управління* на невизначений термін, під час якого влада могла висилати небажаних осіб, закривати газети, навчальні заклади. У 1882 було оприлюднено «Тимчасові правила про друк», які посилювали *цензуру*.

З'явилися нормативно-правові акти, які обмежували *права національних меншин*. Наприклад, «Травневі правила» 1882 р. різко обмежували права єврейського населення. Це було продовженням шовіністичних тенденцій, які існували ще за царювання Олександра II стосовно українського народу: «Валуєвський циркуляр» 1863 р., який забороняв друкування книжок українською мовою (окрім художньої літератури) і «Емський указ» 1876 р., який повністю витиснув українську мову із усіх сфер культури і освіти (книгодрукування, церква, музика, театр, публічні виступи).

У сфері *освіти* в 1884 р. було видано новий університетський статут, який скасував університетську автономію і загальмував розвиток жіночої вищої освіти. А в 1887 р. з'явився «Циркуляр про куховарчиних дітей» (1887), який забороняв вступати до гімназій дітям нижче середнього класу і домашньої прислуги.

Земська контрреформа 1890 р. посилила державний контроль над земством. А у 1892 р. з'явилися «Правила про місцевості, що перебувають на військовому положенні», які регулювали процес передачі влади від цивільних до військових органів, широким повноважень набула *військова юстиція*.

В таких непростих умовах Київське юридичне товариство продовжувало працювати, але протоколи більше не друкувались. Посаду голови, після смерті О.Ф. Кістяківського у 1885 р., обійняв професор В.Г. Демченко і перебував на ній аж до 1909 року. Доповнення до протоколів, що зазвичай друкувались в «Університетских известиях» стосувались питань віддалених, іноді мало актуальних,

не нагальних, але у загальному не політично-зухвалих: «Загальні риси історії кримінального права», «Страхування на випадок безробіття у Швейцарії», «Водоволодіння в Закавказькому краї», «Нормування правил дуелі в законі», «За і проти суду присяжних», «Основні питання власності в новому Німецькому укладенні», «Зауваження на проект кримінального укладення», «Зауваження на проект Статуту про неспроможність», «Справедливість, розсуд судді і судова опіка» та інші. В останнє десятиліття XIX ст. йшла робота над новим цивільним кодексом Російської імперії. КЮТ переважно розглядало ті чи інші питання в цьому напрямку.

Протоколи так і не друкувались. Інформацію про питання, що розглядались на засіданнях ми знаходимо лише в газеті «Право» (1898–1917), де друкувались короткі повідомлення про засідання Київського юридичного товариства та інших.

Пожвавлення діяльності Товариства почалось вже після революції 1905 р., коли суспільний протест проти існуючої влади здійснив революційне піднесення, в результаті чого імператор Микола II був змушений дарувати своєму народу конституцію – «Маніфест 17 жовтня 1905 р.», яка закріплювала громадянські права і свободи, утворювала парламент, який складався із Державної Ради і Державної Думи. Звичайно усі ці події не могли не вплинути на діяльність юридичних товариств.

Таким чином діяльність Київського юридичного товариства поділилась на два періоди: XIX і XX століття.

У 1909 р. розпочався другий активний період діяльності Київського юридичного товариства. Відновилось друкування протоколів і «Трудів Київського юридичного товариства». На першому засіданні Київського юридичного товариства від 17 січня 1909 р. під головуванням професора В.Г. Демченка останній зазначив, що бездіяльність Товариства в останні роки «була пов'язана з тим нестабільним станом, в якому знаходилось усе суспільство країни загалом і Київський університет зокрема. Київське юридичне товариство завжди стояло близько до тих питань, які хвилювали усіх останнім часом, по яких було висловлено безліч суперечливих думок і які викликали гостроту, вкрай недоречну для вченого товариства» [210, С. 7].

Рішення це було прийняте Головою Товариства В.Г. Демченком. Можливо, це було й вірно, адже право завжди йде рука об руку з державою. Без держави немає

права, і ніяка держава не може існувати без права. Це два взаємопов'язаних поняття. І коли у суспільстві кояться різні події революційного характеру, галузь права приймає у цьому безпосередню участь.

В.Г. Демченко поступив мудро, адже історія знає прецедент, коли небажання Голови Московського юридичного товариства Сергія Андрійовича Муромцева промовчати або витримати паузу призвело до закриття товариства у 1899 році. С.А. Муромцев був вченим прогресивних поглядів, головою першої Державної Ради, засновником конституційного права в Росії.

У період жорсткої реакції він співчутливо ставився до студентських революційних хвилювань, через що залишив у 1881 р. посаду проректора Московського університету, а у 1884 р. взагалі залишив університет. МЮТ було єдиним місцем, яке пов'язувало С.А. Муромцева з вченим співтовариством. Але, незважаючи на це, він все одно був активно вірним своїм ідеям і переконанням, тому на засіданнях Товариства все одно допускав обговорення питань, які жорстко сприймалися цензурою. МЮТ отримало два попередження у 1889 і 1892 р., а у 1899 р. С.А. Муромцев прочитав доповідь на спільному засіданні Ради університету і Товариства любителів російської словесності, присвяченому 100-річчю з дня народження О.С. Пушкіна, у якій було таке висловлювання: «Святкуючи сьогодні пам'ять поета, ми вітаємо разом з тим перемогу, отриману російською особистістю над рутиною життя і владною опікою!» [211, С. 10].

Фактично, це був заклик до радикальних змін у суспільстві. Негативного забарвлення прийняла ця ситуація через те, що на засіданні були присутні члени імператорської сім'ї, а також студентська молодь, яка ці слова сприйняла бурними оваціями. Звичайно, влада не подарувала професору С.А. Муромцеву цього вчинку, і 9 липня 1899 р. Московське юридичне товариство було закрито.

Не обійшлося без подібних ситуацій і в Київському юридичному товаристві. У січні 1903 р. було прочитано реферат *«за змістом своїм взагалі не зручний для публічного обговорення»*, внаслідок чого попечитель Київського навчального округу В.І. Беляєв надіслав голові Товариства лист-роз'яснення, який можна сприймати як перше попередження [212].

У березні 1904 р. трапився другий випадок, через який Київське юридичне товариство ледь не закрили. 28 лютого 1904 р. КЮТ проводило засідання, присвячене пам'яті відомого російського правознавця, одного із засновників конституційного права в Росії професору Борису Миколайовичу Чичерину, який помер 3 лютого 1904 року.

На цьому засіданні були присутні студенти Київського університету і Політехнічного інституту, які на доповіді професорів Трубецького, Челпанова і Цитовича реагували бурними оплесками, розкидали прокламації революційного змісту і співали революційні пісні. Після цієї події ректор Київського університету М.В. Бобрецький звернувся до Попечителя Київського навчального округу В.І. Беляєва з пропозицією про заборону публічних зібрань наукових товариств в стінах Київського університету. Але голові Товариства В.Г. Демченку вдалось владнати ситуацію і Київське юридичне товариство продовжило свою роботу.

«Із всіх вчених товариств, утворених при університеті, тільки одне лише юридичне залучає на свої засідання багаточисельну публіку в тих випадках, коли по заявленим доповідям або очікуються дебати або вони збуджують інтерес. На сьогоднішній день я вважаю доцільним публічні засідання вчених товариств взагалі не дозволяти», – зазначав М.В. Бобрецький [213, Арк. 9а].

На першому засіданні у 1909 р. професор В.Г. Демченко склав із себе повноваження Голови КЮТ через стан здоров'я. Наукове співтовариство обрало його почесним членом товариства. Його місце зайняв професор В.А. Удінцев, заступником голови став член київської судової палати П.О. Ананьєв, секретарем – професор О.Д. Білімович, його заступником – приват-доцент О.О. Жилін, скарбником – П.К. Скорделлі (Додаток Е).

Рада Київського юридичного товариства складалась з таких осіб: А.Н. Гедда, О.С. Гольденвейзер, Н.С. Грабар, Г.В. Демченко, М.І. Ясинский.

У ХХ ст. Київське юридичне товариство провело кілька спільних з іншими товариствами засідань. Спільно з Київським психіатричним товариством, яким керував професор І.О. Сікорський, було проведено низку засідань, присвячених питанням

психіатричної експертизи, розлученню через душевну хворобу одного з подружжя, науковій діяльності італійського вченого-криміналіста Ч. Ломброзо.

З Київським товариством патронату, яким керував О.М. Гедда, спільне засідання було присвячене пам'яті професор О.Ф. Кістяківського, який свого часу багато зробив у справі організації допомоги звільненим із тюрми особам [214].

З Історичним товариством Нестора Літописця, головою якого був професор Ю.А. Кулаковський, основною темою спільного засідання було 50-річчя ювілею звільнення селян від кріпосництва [215].

У 1912 р. професор В.А. Удінцев переїхав до Санкт-Петербургу на кафедру цивільного права в Санкт-Петербурзькому університет, тому місце Голови КЮТ зайняв професор Г.В. Демченко, син першого голови Товариства В.Г. Демченка.

Зібрання КЮТ, як і раніше, відвідували гості, у т.ч. студенти Київського університету. У ХХ ст. до них приєдналися і слухачки Вищих жіночих курсів. У 1912 р. в бібліотеці Товариства нараховувалось 1314 назв в 2099 томах. У 1913 р. секретарем КЮТ став М.М. Паше-Озерський.

1914 р., на відміну від попередніх років діяльності КЮТ у ХХ ст. був багатим для Товариства на суспільно-політичні та наукові події, урочисті засідання, що висвітлювались на засіданнях (Додаток Г).

Так, В.М. Левітський зробив доповідь про Перший російський з'їзд діячів з питань суду малолітніх, у якій зазначав, що для останніх було створено окремі суди і було запроваджено інститут піклування.

Професор П.М. Богаєвський запропонував на початку кожного нового року представляти КЮТ доповідь на тему: «Міжнародний союз і його управа». На початку 1915 р. він планував виступити із доповіддю «Міжнародний союз на межі двох століть (1815–1915)» [216].

8 березня 1914 р. було проведене річне зібрання Товариства, присвячене доповіді професора Варшавського університету Е.В. Спекторського на тему: «Століття історичної школи юристів», яку вчений присвятив вченню Савіньї, яке складалось із соціології, теорії і політики права. Його соціологічний напрям було збудовано на заміні абстрактного індивіда конкретною людиною і реальним суспільством. Його теорія

права відмовилась від релігійного і націоналістського обґрунтування об'єктивності права, яка була обумовлена державною волею. Вчений виводив право із «народного духу», на чому сформував свій соціологічний напрям у правознавстві. Його погляди про джерела права і задачі юриспруденції стали основою школи т.зв. вільного права. А політика права Савіньї розглядала законодавство не як набір довільних норм, а як систему норм, що постійно змінювалася відповідно до змін конкретного суспільства, що, власне, і було доведено на прикладах Франції і Німеччини в XIX столітті [217].

На засіданні Товариства 15 березня 1914 р. помічник присяжного повіреного Л.М. Зайцев зробив важливу доповідь на тему: «З'їзд російських криміналістів у Петрограді 13–16 лютого 1914 р.», у якій зазначив, що на з'їзді піднімалися актуальні суспільні питання, важливі для вирішення. Наприклад, хуліганство, зростання якого відчувалось з кожним роком. Доповіді вчених були спрямовані на критику урядового проекту, в якому заходи боротьби з хуліганством були занадто жорсткими. На з'їзді зазначалось, що раціональним заходом боротьби може бути визнана лише культурно-просвітницька діяльність держави, натомість як підвищена репресія діючого законодавства такого результату не дасть. Таким чином, резолюція з'їзду стосовно питання про хуліганство відхилила урядовий проект, осуджуючи тілесні покарання і інститут невизначених вироків.

Ще більш радикальним було питання про аборти. У доповідях думки розділились. В одній було представлено кримінально-соціальне обґрунтування того, що аборти не можна карати. В іншій, навпаки, було висвітлено кримінально-юридичне обґрунтування карності абортів. Разом з тим, загальною думкою з'їзд прийняв резолюцію виключити аборт з переліку злочинів.

Цікавим також було висвітлене на з'їзді питання про карну частину законопроекту про друковані органи [218].

26 квітня 1914 р. помер В.Г. Демченко, перший голова КЮТ. Товариство вшанувало пам'ять покійного і прийняло рішення видати неопубліковані праці вченого з сімейного і спадкового права.

28 липня 1914 р. розпочалась Перша світова війна. Київське юридичне товариство продовжило працювати вже в нових реаліях.

Відкриваючи 20 вересня 1914 р. 10-те засідання КЮТ Голова Товариства Г.В. Демченко виступив із доповіддю, в якій вказав на ту важливу ситуацію, яка склалась в суспільстві і запропонував усі наступні доповіді і статті присвячувати питанням, актуальним у військовий час, зокрема економічної політики, міжнародного права та інші. Ці доповіді є дуже цінними для нашого дослідження, адже вони показують стан правового поля країни під час Першої світової війни [219].

Першим виступив В.М. Левитський із доповіддю «Роль суспільства у справі допомоги дітям захисників Батьківщини». Дана доповідь стосувалась різних установ для бездомних і безпритульних малолітніх. Зокрема він зазначив, що до початку ХХ ст. це було справою окремих благодійних і громадських організацій, натомість вже на початку ХХ ст. це стало національним обов'язком суспільства, адже в цей період бездомні діти були переважно дітьми захисників вітчизни.

В основу організації такої діяльності доповідач поклав два принципи: трудовий і розвитку самостійності та самодіяльності. Для цього в Києві було організовано Бюро праці і Трудовий притулок для дітей Київського патронату. З метою покращення ситуації доповідач запропонував створити у місті міський комітет і районну організацію, які б досліджували стан малолітніх на місці і могли б організувати майстерні, трудові артілі, а головне – могли б здійснювати над малолітніми нагляд і контроль.

Після доповіді відбулось обговорення, в якому О.М. Бутовський заперечував проти практичних дій, запропонованих доповідачем, пояснюючи це тим, що не можна вмішуватись у справи сім'ї і застосовувати до них насильницькі дії. О.Д. Білімович вважав, що в умовах війни було б важко створити нові підприємства, краще було б знаходити їм робочі місця на вже існуючих. П.К. Скорделлі запропонував створити ремісничі курси для малолітніх, як вже було зроблено у Санкт-Петербурзі. А П.Л. Кованько звернув увагу на виховний аспект такої діяльності. І, наприкінці, Г.В. Демченко підкреслив, що окрім трудового принципу потрібно не забувати про принцип матеріальної допомоги [220].

На 11-му засіданні Товариства 4 жовтня 1914 р. О.М. Бутовський представив доповідь на тему «Війна і судові новели (розірвання квартирних договорів і

призупинення судочинства)», у якій звернув увагу вченого співтовариства на Наказ від 28 липня 1914 р. про розірвання квартирних договорів, який, на думку доповідача, розповсюджувався тільки на тих осіб, яких призвали на військову службу. Причому призив одного з членів сім'ї не міг слугувати підставою для розірвання такого договору. В Наказі зазначалось, що якщо призвана особа протягом місяця не розривала такий договір, то вона втрачала це право на розірвання договору.

Стосовно судочинства доповідач розглянув Наказ від 13 вересня 1914 р. про призупинення судочинства, який також можна було застосувати тільки до тих підсудних, які відправились на службу в армію. Із цивільних справ призупинення стосувалось тільки позовних справ, по кримінальним – перебування на службі прокурора, обвинуваченого або цивільного позивача. Суди призупиняли справи за клопотанням сторін або на розсуд суду на термін до 3 місяців з моменту припинення бойових дій. Призив в армію третіх осіб не міг бути підставою призупинення справи. Також із призупиненням судочинства призупинялась і позивна давність як у цивільному так і кримінальному процесі.

На думку членів КЮТ, доповідь була дуже цікавою. Професор Т.М. Яблочков підкреслив, що стосовно розірвання договорів оренди місячний термін надавався для використання права відмови, але не накладав обов'язок виселитись протягом цього часу. Таким чином законодавець, підкреслював вчений, захищав права не тільки тих, хто пішов на війну, а й тих, хто залишився. На завершення доповідачу було висловлено подяку за цікаве повідомлення [221].

Л.М. Зайцев на засіданні 25 жовтня 1914 р. зробив доповідь на тему: «З приводу договорів між особами, які належать до двох воюючих держав». Його доповідь стосувалась права на судовий захист осіб, які перебували у підданстві воюючих з Росією держав. Зокрема, доповідач підкреслив, що в Російській імперії правом на судовий захист користувались фізичні особи-іноземці як ті, що проживали в цій країні, так і ті, що не проживали, але мали на її території нерухоме майно.

Права іноземних юридичних осіб на той час регулювались міжнародними конвенціями та договорами, а також деякі мали спеціальний дозвіл уряду. З початком війни конвенції втрачали силу, тому і право на судовий захист першої категорії

юридичних осіб втрачало силу. Юридичні особи другої категорії втрачали свої права захисту особливим актом влади, який відміняв раніше наданий дозвіл. А от судові процеси, де однією із сторін була фізична особа-іноземець не скасовувались. А загалом, зазначав доповідач, дана ситуація вимагала більш детального законодавчого роз'яснення.

Його підтримав О.М. Бутовський, який зазначив, що відповідні нові законодавчі акти були б дуже потрібні, але в умовах війни не варто було розраховувати на їх появу. А права і інтереси іноземних підданих, так само як і військовополонених, мали би виконуватись у державі, яка поважає себе, усвідомлює свою силу і живе за встановленим правовим порядком. Тому навіть за умови скасування конвенції за іноземцями повинні були залишатись їх права.

К.Н. Ніколаєв зазначив, що в країні навіть не було юридичних підстав для того, щоб позбавити прав фізичну особу-іноземця. О от юридичні особи-іноземці і справді залишились у підвішеному стані. Його підтримав В.І. Смесов, який підкреслив, що фізичні особи-іноземці, під час перебування на російській території, користувались усіма правами російських підданих, а от іноземні юридичні особи, із скасуванням дії міжнародної конвенції чи договору, мали б припинити свою діяльність в Російській імперії [222].

На засіданні 8 листопада 1914 р. С.І. Шелухін представив доповідь на тему «Німецька колонізація в Росії», у якій звернув увагу на великий процент німців серед власників землі. Причому трапилась ця ситуація через те, що німці довгий час отримували землі від держави. Відомою політикою Російської імперії було залучення німецьких спеціалістів за допомогою різноманітних пільг. І їм надавали землю, кошти для будівництва будинків, на 30 років звільняли від податків, що призвело до того, що 2/3 землеробської землі належали німцям. Враховуючи війну з Німеччиною, доповідач запропонував здійснити в країні повну ліквідацію всього німецького землевласництва Південно-Західного краю.

Професор О.Д. Білімович запропонував здійснити не примусове відчуження цих земель, а примусове їх переведення в інші місцевості. А професор П.М. Богаєвський звернув увагу на подвійне підданство німців, рахуючи, що позбавлення німців землі

потрібно починати з позбавлення їх російського підданства, перші кроки до чого, на той час, вже було зроблено Інститутом міжнародного права. П.К. Скорделлі закликав притримуватись принципу універсальної ліквідації німецького нерухомого майна в Російській імперії. Підсумок під дискусією підвів професор Г.В. Демченко, який зазначив, що найкращим принципом дій у даній ситуації був «*salus populi suprema lex esto*» (безпека – найвищий закон), який краще всього відповідав державному значенню даного питання [223].

Цікаве питання «Про суд у військовий час» підняв І.Л. Бабат на засіданні 15 листопада 1914 року. У доповіді він зазначив, що для армії були потрібні окремі військові суди. І дуже важливим питанням тут була підсудність цивільних осіб військовим судам під час війни. Всебічно розглядаючи дане питання доповідач звернув увагу на англійську систему, де це було можливо в окремих, точно визначених законом випадках. Тому пропонував вести таку норму у вітчизняне законодавство. Зокрема у закон 30 липня 1914 р., який докорінно змінював процесуальний кодекс військових судів. Зокрема, він встановлював правила нової підсудності по відношенню до місця і предмету злочину, а також особи, яка скоїла злочин. Крім того, цей закон вводив новий інститут «корпусних судів» і значно покращив касаційне провадження у військових судах.

Не всі присутні за засіданні Товариства погодились із доповідачем. А Н. Бутовський вважав, що цей закон не потрібно було вивчати через те, що військову юрисдикцію в судочинстві взагалі потрібно було скорочувати. В.А. Анагорський звернув увагу на тимчасовий характер даного закону, який в деяких питаннях допускав порушення принципів сучасного як цивільного так і кримінального процесу [224].

В честь 50-річчя запровадження Судових статутів 22 листопада 1914 р. було проведене урочисте зібрання Товариства спільно з представниками судового відомства. Відкриваючи засідання Голова Товариства Г.В. Демченко зазначив, що «світова трагедія, яка сьогодні відбувається, робить несвоєчасним особливо урочисте святкування навіть такого дорогого і заповітного для кожного юриста дня, яким є 20 листопада 1864 року. Сьогоднішнє вшанування повинно стати скромним згадуванням про велику реформу Імператора Олександра II і її славетних виконавців» [225, С. 97].

Далі професором М.І. Мітіліно було представлено історичну доповідь «Цивільний суд до і після реформи», яку вчений присвятив порівняльній характеристиці цивільного суду в два вказані періоди. Доповідач висвітлив складну систему дореформених судів, в яких панували станові і відомчі засади, і був абсолютно відсутній єдиний для всіх суд.

«Некультурність, моральна несамотійність суддів, залежність суду від адміністрації, множинність інстанцій, панування канцелярії, повна незабезпеченість тих, хто позивається через панування канцелярської таємниці, відсутність гласності і публічності процесу, хиткість і випадковість результатів судового процесу, не побудованого на змагальності і позбавленого участі адвокатури, виконання рішень суду поліцією, нетвердість меж відомства різних судів і начал підсудності при множині окремих порядків судочинства, недовіра суддям, яке проявлялось в існуванні формальної системи доказів, – все це перетворювало дореформений цивільний процес в царство нескінченної тяганини і нерідко кричущої неправди. Необхідність докорінної реорганізації всього судового устрою і всього цивільного процесу була очевидною», – зазначав Михайло Іванович [226, С. 97–98].

Як відомо, робота над судовою реформою розпочалась у 1848 р. і тільки у 1864 р. нові судові статuti набрали силу закону. Основним началом устрою нового судочинства стало відокремлення суду від адміністрації. З'явилась гласність суду, адвокатура і присяжні повірені, усі кандидати на судові посади зобов'язувались мати вищу юридичну освіту і практичний стаж, судова влада помалу виокремлювалась в окрему гілку влади, в основу судочинства було покладено змагальність, публічність процесу і вільна оцінка доказів судом.

Звичайно, підкреслював вчений, через 50 років усі бачили недоліки судових статутів і питання, які вимагали доопрацювання. В 10-х рр. ХХ ст. спостерігалось зростання правосвідомості і ускладнення цивільного обороту. Що, на думку вченого, вимагало зробити цивільний процес більш простим, дешевим і швидким.

Його підтримав і присяжний повірений П.О. Тулуб, який у своїй доповіді «П'ятдесятиліття судової реформи» зробив акцент на роботі комісії М.В. Муравйова – міністра юстиції Російської імперії в 1894–1905 роках, яку було створено у 1894 р. для

перегляду діючих судових статутів. Ця робота фактично стала продовженням реакційного курсу царату 80 рр. XIX ст. і була направлена на ліквідацію принципів буржуазного судочинства. Було принципово перероблено кримінальний процес і частково цивільний, направлений на закріплення влади самодержавства. Але цей проект так і не вступив у дію через те, що не отримав підтримки ні в друкованих виданнях, ні в міністерстві, ні в Державній раді. Крім того, його розгляд по часу співпав з назріванням революційної ситуації, яка вибухнула у 1905 р., тому муравйовські проекти було задвинуто на задній план. Робота даної комісії яскраво ілюструє кризу політичних інститутів самодержавства і прояв неспроможності політики царату, що і привело його до загибелі у 1917 році [227].

І останньою в 1914 р. доповіддю, присвяченою військовим питанням, була «Війна і духовний заповіт» професора В.І. Синайського, у якій він розглянув гостре питання заповіту в умовах війни з її багаточисельними жертвами. Проблема ускладнювалась ще й тим, що вітчизняне спадкове законодавство було дуже далеке від справедливості. І у справі спадкування за законом нерідко спадок передавався особам далекого споріднення, натомість як близькі родичі могли взагалі нічого не отримати.

В умовах війни доповідач підняв актуальне питання військових заповітів, які в російському законодавстві того часу поділялись на «військово-походні», «морські», «госпітальні» і «закордонні». І виявилось, що усі ці види заповітів не використовувались. Вчений наполягав на тому, що усі військові, які захищали у ці непрості часи свою Батьківщину, заслуговували на можливість висловити, за необхідності, свою останню волю. Він пропонував законодавчо закріпити ті чи інші способи, наприклад, як в швейцарському цивільному кодексі: усний заповіт вважався дійсним, якщо промовлявся у присутності 2-х свідків. В Німеччині таких свідків потрібно було троє.

Крім того, вчений наголошував, що спадкову правоздатність в умовах війни повинні були мати і неповнолітні особи, яких, на той час, держава могла закликати на фронт.

Після доповіді професор Т.М. Яблочков підкреслив, що це питання є дуже актуальним, особливо для тих військових, які опинились на ворожій території і навпаки [228].

Усі ці питання поставали, обговорювались, ставали об'єктом суперечки, але так і не були вирішені. Перша світова війна продовжувалась, а соціально-політична криза наростала.

1915 рік став 39-м роком існування Товариства. На початку 1915 р. до лав Київського юридичного товариства входило 4 почесних члени: заслужений професор Київського університету М.Ф. Володимирський-Буданов, член Державної Ради, сенатор А.Ф. Коні, член Державної Ради, сенатор М.С. Таганцев і ректор Київського університету Св. Володимира, заслужений професор М.М. Цитович, а також 124 дійсних члени і 1 член Відділення звичаєвого права.

Діяльність Київського юридичного товариства за 1915 р. поділилась на дві частини. Перша – це до травня 1915 р., протягом якої було здійснено п'ять чергових зібрань і одне річне. А друга – це евакуація КЮТ разом з Київським університетом Св. Володимира до Саратова, де воно і перебувало до кінця 1915/16 академічного року, а точніше до осені 1916 року [229].

Перше засідання у 1915 р. відбулось 24 січня, на якому члени Товариства обговорювали результати роботи за 1914 рік і планували 1915-й [230]. Друге засідання 7 лютого було присвячене пам'яті академіка І.І. Янжула, який помер 31 жовтня 1914 року. На ньому професор М.П. Яснопольський і професор М.М. Цитович прочитали свої доповіді: «Академік І.І. Янжул, як вчений, викладач науки фінансового права» і «Праці академіка І.І. Янжула з питань економічної політики» [231].

На засіданні Київського юридичного товариства 21 лютого 1915 р. приват-доцент П.Л. Кованько підняв важливе питання про закон 1 травня 1914 р. «Про ввезення жита з Німеччини», який встановлював податки на хліб, що привозився з-за кордону. Прийняття останнього було пов'язане із спекуляціями в хлібній політиці Німеччини [232].

Цікавою була доповідь на засіданні 4 квітня 1915 р. і професора М.І. Мітіліно на тему «До питання про практичне застосування права забудови», у якій він підняв

проблему сучасних житлових правовідносин великих міських центрів. У цих стосунках він вбачав у більшості негативні риси. Відсутність таких елементарних умов здоров'я, як світло і повітря, вода і каналізація, а також дорожнеча житла і надзвичайна скупченість населення – усе це згубно діяло на фізичне і психологічне здоров'я міських жителів. До цього долучалось незабезпеченість міських жителів у правовому полі.

Доповідач звернув увагу на забудову міста як на цілком раціональний акт господарської діяльності міського самоуправління, яке правильно розуміло свої інтереси. Доповнив, що інститут забудови міста був досить новим, про який було мало відповідних уявлень, тому широка популяризація інституту була необхідною умовою його практичного застосування і розповсюдження, відповідального за вказані соціальні задачі. Що популяризація інституту повинна була сприяти виникненню будівельних союзів на кооперативних засадах і виробленню об'єднаними силами юристів – правників і теоретиків задовільного зразка договору про встановлення права забудови. А також підкреслив, що закон про право забудови мав би бути обов'язково внесений в Цивільний кодекс, прийняття якого усі так чекали, але яке, свого часу, так і не було прийняте.

Це питання було одним із тих, вирішення яких на сьогодні не піддається сумніву, але на початку ХХ ст. думки вчених розділились.

А.В. Порховіков вважав цей закон укладеним цілком для капіталістів. Його підтримав приват-доцент П.Л. Кованько, який зазначав, що цей закон не відповідав проблемі квартирної споживання. Зокрема, він зазначав, що ціни на квартири визначались принципом монопольності, де попит завжди перевищував пропозицію. Розселення на великі території практично було майже не здійснюваним через надзвичайну дорожнечу житла. Право забудови не могло задовольнити робочий і середній клас без відповідного втручання держави. А.Н. Туткевич вказав на невідповідність інституту права забудування для міської землі через те, що придбання землі могли собі дозволити лише заможні верстви населення.

Захищаючи свої твердження і сам інститут забудови професор М.І. Мітіліно приводив у докази багаточисельні цифри і фактичні дані, які свідчили про безсумнівний успіх даного інституту. «Інститут права забудови є одним із

найраціональніших рішень нагального житлового питання», – зазначав вчений [233, Арк. 1].

У вересні 1915 р. Київський університет, а разом з ним і Київське юридичне товариство було евакуйовано до Саратова. Внаслідок того, що до Саратова прибуло мало членів КЮТ, останнє, заручившись підтримкою Саратовського юридичного товариства, створеного при Саратовській судовій палаті, порушило клопотання до саратовського губернатора на предмет дозволу проводити надалі спільні засідання Київського і Саратовського юридичних товариств. Губернатор такий дозвіл надав 4 грудня 1915 р., тому перше таке спільне засідання двох товариств відбулось 14 грудня 1915 року [234].

На цьому засіданні було порушено цікаве питання. Професор Є.В. Спекторський прочитав доповідь на тему «Теорія солідарності», яку описав у 1893 р. французький соціолог Еміль Дюркгейм в своїй науковій праці «Про розподіл суспільної праці». Він вважав, що суспільство вміє само себе структурувати і стає суспільством, як таким, завдяки взаємозв'язку окремих індивідів. Соціальна солідарність об'єднувала їх в одне ціле і створювала колективну свідомість, з чого з'являлись соціальні погляди і уявлення.

Євген Васильович зазначав, що *теорія солідарності* прагнула подолати однобічність системи приватного і публічного права шляхом підпорядкування їх системі суспільного права, збудованого на взаємозалежності людей. Для Франції вона мала велике значення через надзвичайний індивідуалізм кодексу Наполеона, прагнула дати французькій республіці нову теорію держави і основи соціальної політики. Ще одне важливе принципове значення цієї теорії вчений вбачав в тому, що вона давала можливість пов'язати право із соціологією, знищити імперативну теорію права, висунувши на перший план автономію, яка б замінила теорію керованої держави на теорію самокерування народу. Витісняючи державу суспільством, а також проповідуючи децентралізацію і федералізм, теорія солідарності, в певній мірі, приходила до ідеалізації певних особливостей середньовічного суспільства.

Дана доповідь викликала жваве обговорення. Наприклад, професор П.М. Богаєвський зазначив, що теорія солідарності гарно застосовувалась на практиці,

зокрема її ідеї були використані в процесі створення Червоного хреста [235]. Детально він розказав про утворення даної організації на наступному засіданні товариств 13 лютого 1916 р. у своїй доповіді «Червоний хрест і найголовніші моменти його життя і організації» [236].

На цих об'єднаних засіданнях з боку Саратовського юридичного товариства приймали участь: О.О. Ніконов, В.О. Бельський, О.М. Вольський, М.О. Корабльов, М.Л. Поляков, М.І. Розумовський.

З боку Київського юридичного товариства: О.Д. Білімович, П.М. Богаєвський, П.Л. Кованько, Є.М. Спекторський, М.М. Цитович, Т.М. Ельчишев, Т.М. Яблочков, М.І. Синайський, О.О. Соколов, Яснопольський, М.М. Паше-Озерський, О.Е. Кристер.

Нагальну проблему евакуації розглянув на засіданні 28 лютого 1916 р. професор М.І. Синайський у своїй доповіді «Сучасна евакуація в Росії, як юридичний інститут», де розглянув можливість формування тих чи інших юридичних конструкцій, наприклад, права і обов'язки евакуйованих.

«Евакуація, як правовий інститут, створена сучасною війною внаслідок відторгнення Німеччиною начал міжнародного права, запереченням, яке виражається в тому, що Німеччина, за будь-яку ціну, може вдатися не тільки до задущливіх газів, а й використовувати місцеве населення і всі його матеріальні блага для розвитку своєї могутності. Війна держав сьогодні замінена війною народів», – зазначав вчений [237, Арк. 21].

Деякі вчені в обговоренні не погодились з доповідачем. Наприклад, М.М. Поляк зазначив, що евакуація не є правовим інститутом, а скоріше явищем, яке викликає певні юридичні наслідки. А от П.М. Богаєвський визнавав евакуацію правовим інститутом, але інститутом саме публічного права.

Фінансові проблем країн – учасників Першої світової війни, висвітлив професор Л.М. Яснопольський у своїй доповіді «Фінансові завдання, поставлені війною і способи їх вирішення» на засіданні 6 березня 1916 року. В даній доповіді вчений оприлюднив суми, які країни вже витратили на початку 1916 р. (загалом 76 млн. руб.) і зазначив, що з такими витратами після війни буде потрібна нова фінансова і економічна програма, в основу якої мають бути покладені нові принципи. На думку

вченого, це: 1) усунення тієї опіки, яка існувала на той час в галузі господарсько-майнових відносин; 2) двоцентралізація економічна, фінансова і адміністративна, як основа самодіяльності суспільства і 3) організація економічних сил країни [238].

Доповнив дану доповідь професор О.Д. Білімович на наступному засіданні товариств 21 березня 1916 р. доповіддю «Соціальна теорія розподілу», яка піднімала соціальні питання справедливості в умовах капіталізму, яка виникла із необхідності теоретичного обґрунтування державної соціальної політики.

Ця теорія розподілу доходів була розроблена у 1913 р. українським вченим М.І. Туган-Барановським і довгий час була дуже популярною в економічній науці. Вчений зазначав, що для створення гармонійної соціальної системи необхідна така державна політика, яка мала б знищити соціальну нерівність. У ній він протиставляв закон виробництва багатства закону розподілу його на доходи [239].

О.Д. Білімович вважав, що дана теорія дуже позитивно впливала на розподіл нерівності, і що нею обов'язково повинна була скористатись економічна наука. І що розподіл і особисту цінність товару потрібно було обов'язково внести в економічну схему утворення доходів.

Важливу доповідь на тему «Міжнародний союз криміналістів і проблема міжнародної злочинності» представив М.М. Паше-Озерський, у якій зазначив, що за 27 років роботи дана організація досить вправно справлялась із завданням об'єднання найбільш активних і живих сил сучасної криміналістики. Союз розробляв питання процесуального права, боротьби із міжнародною злочинністю, найголовнішими формами якої називав крадіжку, шахрайство, підробку грошей і торгівлю жінками [240].

На засіданні 27 березня 1916 р. професор Т.М. Яблочков розглянув питання обов'язковості змагального процесу в цивільному праві у доповіді «Тягар затвердження в цивільному процесі» [241].

І останній протокол Київського юридичного товариства, який зберігся в архівах України, датований 17 грудня 1916 року. На цьому засіданні КЮТ вже повернувшись до Києва, розглядало проблеми нотаріату. О.М. Боборикін представив доповідь на тему

«До питання про право і обов'язки нотаріусів приймати від сторін під час укладання угод грошові суми для зберігання і передачі».

Розглядаючи усі «за» і «проти» доповідач підкреслив, що дане питання залишалось не вирішеним протягом 50 останніх років, як, власне, і інших проблем нотаріату. Пояснював він це так: «1. За 50 років існування російського нотаріату було зроблено лише одну спробу загальної реформи нотаріальної частини, яка не дала ніяких практичних результатів через те, що складений особливою нарадою 14 травня 1904 р. проект нової редакції нотаріального положення по зміненим обставинам не отримав подальшого руху. 2. Законодавчі новели по окремим випадкам змінення нотаріальної догми пішли тільки по відношенню до покращення діловодства нотаріальних архівів і старших нотаріусів, але не торкнулись самих нотаріусів, за виключенням однієї новели про звільнення нотаріусів з посади без заяви. 3. Реформа 1864 р., заснована на принципі відокремлення нотаріальної частини від суду поставила нотаріусів в таке ізольоване від суду становище, що будь-який корисний вплив органів нагляду суду на службову діяльність нотаріусів став майже неможливим, і за судом залишилось, таким чином, лише право дисциплінарної репресії по кожному випадку порушення нотаріусом правил нотаріального положення. 4. Відсутність корпоративної організації нотаріату, прийнятої всюди в Західній Європі у вигляді особливих нотаріальних рад по кожному округу з дисциплінарною і адміністративною владою над службовою діяльністю нотаріусів, привело цей корисний інститут до «розпилення», зробило його нездатним до подальшого самовдосконалення і повернуло його до наряду застою і розкладення. 5. Вина в цьому останньому випадку повинна бути віднесена і до того, що інститут нотаріату не користувався увагою з боку вчених юристів і теоретиків цивільного права і тому в нашій літературі немає великих праць з історії і догм нотаріату, а юристи – практики користуються й досі працями на французькій або німецькій мові, або ж довідниками з нотаріального положення» [242, Арк. 62–63].

Ця характеристика, на прикладі нотаріату, характеризує ставлення самодержавства до своєї країни і підводить ризику під цілою епохою в її історії. В правовій системі подібні проблеми були повсякчасно. Аристократія вперто не хотіла

розвивати суспільство своєї країни, турбуючись лише про інтереси свого стану. Влада періоду імперіалізму демонструвала, що їй не потрібні реформи, не потрібен соціальний розвиток, не потрібен її народ. Усе це призвело до того, що одного разу вона стала не потрібна своїй країні.

Аналізуючи організаційно-наукову діяльність Київського юридичного товариства у ХХ ст. потрібно зазначити, що це вже у більшості були інші люди, ніж ті, що створювали товариство у 1877 р., молоді, у більшості прогресивні, наповнені демократичними ідеями. Життя постійно змінювалось і ставило перед ними питання в нових реаліях, які вони намагались оперативно вирішити. Далася взнаки і промислова революція кінця ХІХ – початку ХХ ст., і революційні заворушення початку ХХ ст., і Перша світова війна 1914–1918 рр., тому одразу відчувається, як змінився темп життя і діяльності організації на початку ХХ століття.

Як відомо, у 1917 р. імператор Микола ІІ зрікся престолу і стали відбуватись події політичного характеру: створення Тимчасового уряду, Центральної Ради, Жовтнева революція, війна між більшовиками і УНР. В таких умовах робота юридичного товариства була не можливою.

Останні відомості про Київське юридичне товариство ми знаходимо в архівному фонді 858 «М.М. Паше-Озерський» ЦДІА в м. Києві, який вступив до лав товариства у 24 листопада 1912 р. у віці 23 років, а 15 жовтня 1913 р. став секретарем Товариства, до останнього дня був його активним діячем і зберіг усі документи останніх років для нащадків. Вже після проголошення радянської влади у Києві 14 лютого 1919 р., 8 квітня він отримав «Звернення тимчасового комітету із створення Національної бібліотеки Української держави до Юридичного товариства при Київському університеті про присилання усіх видань в 2-х екз.», а 21 червня 1919 р. було складено «Акт опису квартири професора М.М. Паше-Озерського співробітниками Всеукраїнського комітету з охорони пам'ятників мистецтв і старини для взяття на облік» [243].

Після цього діяльність Київського юридичного товариства, яка тривала більш як 40 років припинилась.

3.4 Просвітницька діяльність

Аналіз програмних документів Київського юридичного товариства (КЮТ) показує, що створений київськими юристами своєрідний осередок науково-просвітницької діяльності був націлений на досягнення двоєдиної мети: розробку теоретичних і практичних питань вітчизняного права та поширення юридичних відомостей. Поява просвітницького напрямку в діяльності наукових організацій Російської імперії другої половини XIX ст. була цілком закономірною, а у випадку з юридичними товариствами навіть необхідною. Вирішення завдань піднесення рівня народної правосвідомості і освіти у другій половині XIX ст. набувало виключно важливого значення. До засобів досягнення просвітницьких цілей Київським юридичним товариством належали:

1. участь у засіданнях;
2. видання друкованих органів, друкування протоколів засідань і праць членів КЮТ, брошур юридичного змісту;
3. читання публічних лекцій;
4. надання премій за наукові твори за встановленими і вільними темами;
5. створення бібліотек;
6. організація бюро щодо надання безкоштовної юридичної допомоги населенню (Додаток Є).

У товаристві здійснювалася велика дослідницька робота, яка часто призводила до написання нових, оригінальних підручників, освітянських програм, до створення нових юридичних актів.

Важливим засобом впливу на широкі кола населення були публічні лекції, які влаштовувалися для усіх осіб, що цікавилися правознавством. Їх читали майже усі члени КЮТ. Серед визначних лекторів слід назвати таких членів КЮТ: О.Ф. Кістяківського, В.Г. Демченка, Г.В. Демченка, В.А. Удінцева, О.О. Ейхельмана, П.П. Цитовича та інших видатних вчених та ораторів. Публічна лекція зазвичай була в середині 80-х років XIX ст. такою рідкістю, що про неї говорили як про неабияку подію. Ось чому читання у КЮТ були настільки популярні, що бажаючих побувати на них не зупиняла навіть необхідність сплатити вхідний квиток. Найбільша кількість

прочитаних за рік публічних лекцій в усій Російській імперії було на рахунку членів Курського юридичного товариства, які в 1898–1899 році виступили з дев'ятьма лекціями. Юристи намагалися обирати для публічних читань повідомлення на найцікавіші і злободенні теми: «Особисті і майнові права жінок за російським правом», «Про винагороду жертв судових помилок», «Про захист дітей на заході Європи і в Росії», «Про алкоголізм і злочинність» [244].

З метою стимулювання і заохочення наукової творчості у сфері юриспруденції, залучення нових перспективних діячів Товариства, в Київському юридичному товаристві засновували премії за наукові твори за встановленими і вільними темами. Найцікавіший в цьому відношенні досвід Санкт-Петербурзького юридичного товариства, куди у березні 1886 р. був переданий капітал, утворений присяжними Санкт-Петербурзького комерційного суду, для присудження премій: двох – по 1000 рублів за кращі твори «Про договір купівлі-продажу згідно російського права» і «Про товариство за російським правом», двох – за твори про Джона Говарда [245]. У КЮТ таких прикладів не виявлено.

Таким чином, довіривши певному науковому юридичному товариству проведення конкурсу наукових робіт, їх оцінку і присудження премій, представники юридичної громадськості за допомогою товариства підключилися до рішення просвітницьких завдань. Більш традиційною формою роботи юридичних товариств в цьому напрямі було самостійне стимулювання наукових досліджень. Наприклад, у 1899 р. ревізійна комісія Санкт-Петербурзького товариства, відмітивши зростання вільного капіталу, висловила бажання виділення його на заохочення наукової діяльності у вигляді призначення премій з усіх галузей права. А Казанським товариством була заснована премія для студентів на честь імператора Олександра II за твір про суд присяжних.

З першого року своєї діяльності робота Київського юридичного товариства привернула увагу не тільки вчених і юристів-практиків, а й звичайних студентів. Тому, на засіданні 27 травня 1877 р. було прийняте рішення, з метою своєчасного ознайомлення студентів із питаннями, що обговорювались в КЮТ, дати їм можливість бути присутніми на засіданнях Товариства і робити загальне оголошення в залі оголошень Київського університету про майбутнє засідання [246].

7 квітня 1891 р. спеціально обрана Комісія КЮТ з питань публічних лекцій розглядала їх тематику. Після обговорення дійшли думки про те, що: а) лекції мають бути посилені слухачам середньої освіти; б) лекції мають бути з усіх напрямів юридичної науки. Важливе місце займали лекції з приводу ювілейних дат видатних юристів і знакових юридичних подій.

Складні часи 1905–1906 рр. негативно відбивалися на роботі Товариства. Це стосувалося і публічних лекцій. Так протягом 1905 р. були прочитані всього дві популярні лекції. В цей час на засіданні були присутні всього 40 осіб, в основному члени Товариства. Подальше поживлення лекційної діяльності відбувалося з проявом відповідного ставлення до розвитку народної освіти, в тому числі і юридичної. Так на 15 зібраннях Товариства у 1906 р. відбулося обговорення 9 повідомлень на освітянську тематику.

Київське юридичне товариство підтримувало постійні зв'язки з іншими товариствами, як у Києві, так і за його межами. У самому університеті було декілька наукових товариств і багато юристів одночасно працювали в різних товариствах. Зв'язки між товариствами були доброзичливими та діловими. Відбувалися сумісні засідання КЮТ з іншими товариствами: Київським товариством Нестора Літописця, Київським психіатричним товариством тощо.

Особливе значення для успішної діяльності наукових товариств мало створення ними власних бібліотечних фондів, тому питання про комплектування бібліотек при юридичних товариствах розглядалося в якості найважливішого на перших засіданнях товариств, що утворювалися. Включення завдання формування фонду юридичної літератури в розряд першочергових пояснювалося природою і призначенням наукових товариств як центрів збору і накопичення наукової інформації, по-перше, і створення реальних можливостей вільного використання цієї інформації членами юридичних товариств (а в ідеалі й іншими зацікавленими особами) з метою підвищення їх загального і професійного рівня. По-друге, основними джерелами поповнення бібліотек юридичних товариств були пожертвування приватних осіб і організацій у вигляді окремих книг і цілих зібрань та обмін виданнями між науковими товариствами. Так, у відповідності із заповітом нотаріуса Р.Д. Андрєєва його вдова передала до

Санкт-Петербурзького юридичного товариства бібліотеку чоловіка, що складалася з 700 томів. У бібліотеку Курського юридичного товариства товариш прокурора окружного суду К.С. Зарудний прислав праці свого батька – видатного російського юриста, редактора Судових Статутів 1864 р. – С.І. Зарудного. В якості першого дару бібліотеці Кавказького юридичного товариства було надіслано твір «Про мусульманське спадкове право» сенатором бароном Торнау [247].

Питання про створення бібліотеки в Київському юридичному товаристві було ініційовано на першому засіданні від 4 січня 1877 року. Даним питанням займався О.В. Романович-Славатинський, який планував зібрати бібліотеку з книг історико-догматичного характеру з усіх галузей права, а також створити якомога більшу колекцію магістерських і докторських дисертацій з права. За його пропозицією було створено особливий комітет із голови бібліотеки, секретаря і двох членів Товариства, один з яких займався питаннями теоретичної, а другий – практичної юриспруденції. Крім того, було відкрито вільне приймання книжок від усіх бажаючих.

Київське юридичне товариство з перших днів свого існування мало свою бібліотеку. В протоколах КЮТ постійно спостерігається стала тенденція про активне і регулярне пожертвування книг у бібліотеку Товариства [248].

Ілюстрацією поповнення бібліотечного фонду юридичних товариств завдяки взаємообміну виданнями є факти відправлення до бібліотеки Київського товариства Санкт-Петербурзьким товариством усіх наявних протоколів, журналів і видань товариства, Московським товариством — «Юридичного вісника» за 1888–1892 рр. і восьми томів «Збірки правознавства і громадських знань» [249]. Зі свого боку Курське товариство спрямувало до Київського юридичного товариства протоколи засідань і звіти про свою діяльність. Але не лише юридичні товариства поповнювали бібліотеки один одного. Так, у бібліотеку Київського юридичного товариства збірку праць своїх членів прислало Науково-літературне товариство з Юр'ївського університету.

Другорядне значення серед джерел поповнення бібліотек мало придбання книг і журналів за рахунок власних засобів юридичних товариств. Причини такого явища неоднозначні: з одного боку, пояснення вбачається в недостатній фінансовій базі громадських наукових організацій (це зауваження більшою мірою справедливо для

провінційних об'єднань юристів). Наприклад, В'ятське юридичне товариство взагалі кілька разів знімало питання про бібліотеку з порядку денного через відсутність яких-небудь засобів на її придбання, а Кавказьким юридичним товариством за 25 років (з 1873 по 1898 рік) на книги було витрачено всього 1297 рублів 60 коп. Особливо скромно виглядає ця цифра порівняно з розмірами сум, що витрачалися на виписку книг і журналів, бібліотеками наукових підрозділів урядового апарату, коли щорічне виділення 1 тисячі рублів (як у випадку з Військово-медичним вченим комітетом) вважалося надзвичайно невеликим [250]. З іншого боку, у столичних юридичних товариств як наукових організацій, що мали популярність і авторитет, не було гострої необхідності витрачати власні засоби на придбання книг і журналів, які у більшості своїй поступали або в дар, або в обмін. Тому цілком звичайним явищем для Київського юридичного товариства була відсутність у витратних статтях фінансового звіту рядка про витрати на купівлю літератури для бібліотеки. Так, член Товариства І.Т. Тарасов подарував бібліотеці Товариства дві свої праці: 1) про акціонерні компанії; 2) про поліцейський арешт. Було вжито заходів для більшої доступності користування бібліотекою Товариства.

Що стосується кількісної сторони розвитку бібліотек, то з невеликих стопок книг вони поступово перетворювалися на цінні для фахівців збірки нормативного матеріалу і наукової літератури з основних галузей права і пов'язаних з ним наук. Наприклад, бібліотека Санкт-Петербурзького юридичного товариства, розпочавшись з однієї шафи в залі столичного світового з'їзду, де зберігалися книги, протоколи та інші видання для використання їх під час засідань, до 1902 р. вже налічувала понад 2000 найменувань. Провінційним товариствам теж вдавалося збільшувати об'єм своїх бібліотек. Так, до 1900 року бібліотека Курського юридичного товариства налічувала 565 томів, а Кавказького – 693 томи (312 найменувань). Динаміка зростання бібліотечних фондів свідчить про те, що юридичні товариства приділяли серйозну увагу цьому аспекту своєї роботи, що інтерес до них не слабшав з боку людей юридичного кола, які бачили в товариствах організації з великим науковим потенціалом. Все це сприяло популяризації юридичних знань. Дуже часто на зібраннях Товариство розглядалося питання про поповнення бібліотеки Товариства основними творами з кримінального,

цивільного, римського і державного права. Було доручено бібліотечному комітету Товариства скласти список найважливіших праць з вказаних напрямів права і цей список передати до управління бібліотеки університету Святого Володимира. Майже на кожному зібранні Товаристві відбувалися акти дарування бібліотеці Товариства своїх творів членами Товариства. Так О.Ф. Кістяківський подарував праці: а) про смертну кару; б) про запобігання засобів ухилятися від слідства. М.Я. Рудченко подарував «Збірник про квартирну повинність, М.П. Забугін «Матеріали з тюремного питання».

Важливим для себе напрямом, разом з поширенням правових знань, Київське юридичне товариство вважало створення для усіх суб'єктів права, передусім, селян, реальних можливостей захисту своїх прав, внаслідок чого при багатьох товариствах створювалися спеціальні бюро з надання безкоштовної юридичної допомоги населенню. Спочатку юридичним товариством розглядалися три можливі способи облаштування юридичної допомоги. Перший, найбільш дорогий, полягав в регулярних, 1-2 рази на місяць, відвідуваннях юридично підготовленою особою одного і того ж села до тих пір, поки не буде відчутно в населенні віддання перевазі порад цього професіонала над порадами заступників; потім місце відвідувань повинне було мінятися.

Другий, дешевший спосіб, передбачав призначення на губернію декількох осіб, близько шести, які б в якості юрисконсультів постійно роз'їжджали по селах, і третій варіант (якому і було віддано перевагу) полягав в облаштуванні консультаційного бюро в губернському місті. Юридична допомога, що робилася населенню, на думку членів КЮТ повинна була базуватися на принципах професіоналізму, безоплатності і обов'язковій підзвітності юрисконсульта у своїх діях перед юридичним товариством. Такі бюро були створені і діяли при Київському, Курському, Кавказькому, Санкт-Петербурзькому, Казанському товариствах.

О.Ф. Коновець у своїй праці «Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.) (1992) зазначав: «широкого розмаху набула популяризація наукових знань у товариствах природознавців, які відіграли виняткову роль у формуванні наукового

світогляду, піднесення культури в Україні наприкінці XIX – початку XX століттях» [251, С. 44].

Київське юридичне товариство не стало виключенням. Його організація та діяльність на теренах України у другій половині XIX – початку XX століть викликає сьогодні як історичний, так і практичний інтерес.

Безперечно, КЮТ, поряд з науковою роботою здійснювало велику культурно-просвітницьку діяльність: організовувало публічні лекції, готувало спеціальні курси у сфері юриспруденції, як для училищ та шкіл, так і для вищої освіти, брало участь у міжнародних з'їздах та конгресах. Засідання КЮТ завжди супроводжувалися дискусіями, були доступні усім, хто цікавився юриспруденцією. Фактично, в усі роки своєї діяльності КЮТ відіграло важливу роль в консолідації наукових юридичних сил.

Діяльність КЮТ була багатогранною і пронизана високими науковими ідеями. Ефективність цієї діяльності забезпечувалася активною працею визначних діячів науки, культури, освіти. Слід відзначити, що діяльність і внесок багатьох з них висвітлювалися на сторінках періодичних видань і протоколах зібрань Київського юридичного товариства. Ці науково-біографічні дані є цінним джерелом для сучасних істориків науки і освіти, вони дають можливість краще зрозуміти минуле.

Так, член Товариства О.А. Квачевський виступив 14 квітня 1879 р. з доповіддю про твір професора Лозанської Академії (Франція) Е. Леєра «Елементи російського цивільного права». О.А. Квачевський зазначив, що хоча в Товаристві побутує думка про марність повідомляти реферати про твори іноземної літератури, знайомство з ними стає все більш необхідним. І робить ґрунтовний порівняльний аналіз як самої праці Е. Леєра, так і інших праць вітчизняних юристів. О.А. Квачевський, популяризуючи працю Е. Леєра робить висновок: «В усякому разі Росія повинна бути вдячна професору Ернесту Леєру за постійну увагу до російського права» [252, С. 24].

У протоколі зібрання КЮТ № 10 від 1 жовтня 1879 р. Голова Товариства О.Ф. Кістяківський зачитав некролог про члена Товариства Антона Фомича Данилевського, який отримав у свій час юридичну освіту у Київському університеті, після закінчення якого займав посаду судового слідчого в Києві. Свою працю він

присвятив обов'язкам практичного юриста. Був активним членом КЮТ. На полюванні випадково поранив коліно і від цієї рани через декілька днів помер. О.Ф. Кістяківський писав: «Я знав покійного нашого члена Товариства, працелюбну людину, чесного службовця, симпатичного, дружелюбного члена Товариства. Смерть його і наша втрата глибоко мене засмутила. Маю надію, що і Ви панове, розділите мої почуття про втрату одного із скромних і шанованих наших сочленів» [253, С. 68].

Голова КЮТ О.Ф. Кістяківський також зробив заяву, що дійсний член Київської Археографічної комісії І.П. Новицький прагне виступити на одному з наших зібрань з доповіддю про чиншове право Південно-Західного краю до XIX ст. Ухвалили: запросити І.П. Новицького зробити свою доповідь 13 жовтня 1879 р. І.П. Новицький з успіхом виступив на черговому зібранні Товариства і викликав непідробний інтерес у юристів і взагалі присутніх до цієї проблематики [253].

На черговому 11 зібранні КЮТ Голова Товариства О.Ф. Кістяківський виступив з короткою доповіддю про смерть С.М. Соловйова. Він сказав: «Перш ніж приступити до наших звичайних занять, зверну Вашу увагу на надзвичайно важливу і незворотну втрату, якої зазнала 4 жовтня цього року російська наука і російське суспільство, зі смертю російського історіографа С.М. Соловйова. Заслуги покійного відомі всім. Ім'я Соловйова повинно стати в історії російської науки поряд з іменем Карамзіна. Його ім'я дороге нам і як юриста» [191, С. 70].

Виступаючий дав ґрунтовну оцінку юридичних праць Соловйова, серед яких: погляд на історію формування державного порядку в Росії від Петра Великого; про сільську громаду; про місництво та інші. О.Ф. Кістяківський відзначив велику заслугу С.М. Соловйова у питанні надання автономії університетам Російської імперії.

Вченими, що зробили важливий внесок у популяризацію освіти і науки були: О.Ф. Кістяковський, В.Г. Демченко, М.М. Цитович, О.О. Ейхельман, В.А. Удінцев, О.В. Романович-Славатинський та інші.

Загалом, культурно-просвітницька діяльність КЮТ набула значного розмаху і значення. Лекційна пропаганда досягнень юридичної науки здійснювалася на високому рівні і в різних напрямках юриспруденції. Науково-популярні лекції пропагували наукові ідеї, поширювали юридичні відомості як серед освіченої публіки, так і серед

звичайного населення. Адже наукові праці, що видавалися Товариством в основному були доступні для сприйняття і розуміння лише справжніх науковців. Для більшості населення вони були незрозумілі, і навіть нецікаві. Отже основна публіка не завжди знала про діяльність Товариства, вона не звертала уваги на газетні публікації про праці юристів – членів КЮТ, байдуже сприймала ці праці і тому не завжди Товариство розраховувало на розуміння і підтримку з її боку. Тому Товариство постійно відчувало потребу у такій підтримці.

Однією з важливих форм культурно-просвітницької діяльності і одночасно залучення до дослідної справи широких верств населення, стали численні зібрання, які давали багато матеріалу для кращого розуміння законів, підзаконних актів, складних питань юридичної науки. Ця робота заклала підвалини для подальшого розвитку пропаганди юридичних знань з метою вивчення основних проблем юридичної науки. А це, в значній мірі, сприяло розбудові української культури, формуванню національної свідомості народу.

Своєю культурно-просвітницькою діяльністю члени КЮТ підвищували рівень освіченості і компетентності в юридичних колізіях того часу. Членів КЮТ цікавила не тільки наука. Вони виступали за реформування Товариства на засадах свободи. Багато сил і енергії було віддано видавничій діяльності, створення відділень товариства, які публікували і пропагували результати досліджень у різних аспектах юриспруденції. Стосовно публічних лекцій, то Товариство постановило проводити щотижневі зібрання з тим, щоб в одну суботу заслуховувати просвітницькі лекції, в наступну – розглядалися нагальні юридичні питання, які стосувалися юридичної практики.

Праці членів КЮТ були високопрофесійними. Вони містили багатий матеріал для формування багатьох наукових юридичних концепцій. А величезна культурно-просвітницька роль Товариства в популяризації юридично-наукових знань шляхом проведення публічних лекцій, видання науково-популярних творів сприяли популяризації юридичних знань. Члени Товариства активно впроваджували досягнення юридичної науки у навчальний процес. При цьому багато уваги приділялося методологічним питанням юридичної освіти та її методики викладання. Проаналізовані нами матеріали в даному підрозділі дисертації сприяють доповненню й

збагаченню історії науки й освіти збереження та передачі досвіду минулого наступним поколінням вчених. Необхідність поглибленого вивчення основних напрямів діяльності КЮТ має важливе практичне значення для функціонування сучасних наукових і освітніх установ України, відновлених або новоутворених.

Таким чином, розуміння важливості просвітницького напрямку у своїй діяльності було властиво усім науковим юридичним організаціям, в тому числі і Київському юридичному товариству. Але реальна робота у більшості з них обмежувалася одиничними заходами. В той же час, історія вітчизняних юридичних товариств показала, що соціальні проблеми в суспільстві не були об'єктом для монопольної дії з боку держави, єдино здатної вирішити їх, навпаки, недержавні утворення могли зробити суттєвий внесок в процес реалізації громадянами своїх соціальних прав. І Київське юридичне товариство не було виключенням.

3.5 Правотворча діяльність

Діяльність Київського юридичного товариства не була б повною без висвітлення його правотворчої діяльності, адже члени КЮТ неодноразово брали участь у розробці різних законопроектів, адже до його лав входили провідні вчені-юристи, представники судових установ, відомі адвокати, судді, правознавці, які створили в Києві стійкий осередок української юридичної думки у другій половині XIX століття.

Це і проект Кримінального укладення, і проект Статуту про неспроможність, і законопроект «Про зрівняння прав спадкування з законом» і чиншове питання, яке ми детально розглянемо в четвертому розділі дисертації, і залізничне питання і законопроекти «Про волосне і селищне самоуправління» і «Про попередження дроблення дрібної земельної власності». Розглянемо деякі з них.

Активний розвиток капіталізму в Російській імперії у другій половині XIX ст. призвів до стрімкого розширення залізничної мережі по всій країні, яка будувалась як державою, так і приватними компаніями, але переважно за займані у держави кошти. Кожного року створювались нові залізниці, кожна з яких працювала за власними правилами. Усе це призвело до того, що в середині 70-х рр. XIX ст. виникла нагальна

необхідність у створенні єдиного для всієї країни залізничного законодавства, яке б встановлювало єдині юридичні норми експлуатації залізничного транспорту [254].

У квітні 1876 р. уряд Російської імперії ініціював питання про стан залізничної справи в країні. Для цього було створено *Комісію з вивчення залізничної справи в Росії* під головуванням графа Едуарда Трохимовича Баранова, до якої входили провідні вчені і політичні діячі того часу. Це і відомий правознавець, державний діяч і судовий оратор, член Київського юридичного товариства А.Ф. Коні, і майбутній міністр шляхів сполучення С.Ю. Вітте, і військовий інженер, член головної інспекції залізниць Міністерства шляхів сполучення А.А. Вендрих, і головний діловод Комісії М.М. Анненков, який згодом будував Закаспійську залізницю [255].

Комісія звернулась до юридичних товариств країни, серед яких було і КЮТ, з проханням зібрати необхідні матеріали з іноземної і вітчизняної залізничної і судової практики, які можна було б максимально вивчити за участі представників науки, торгівлі, військової справи і промисловості. А також просила представити низку проблемних питань із залізничної справи, які на той час ще не мали вирішення. Дане питання було ініційоване з метою вдосконалення вітчизняного законодавства, а саме введення окремих норм для регулювання правовідносин на залізничному транспорті.

Голова КЮТ професор О.Ф. Кістяківський запропонував членам Товариства прийняти цю пропозицію і зайнятись вирішенням даної справи. На засіданнях КЮТ було розглянуто багато питань з даної проблеми. Деякі з них було детально описано в протоколах Товариства. Наприклад, на засіданні від 15 вересня 1879 р. О.Ф. Кістяківський висловив кілька положень, які, на його думку, вимагали розгляду для введення в загальні правила і залізничне законодавство.

По-перше, він запропонував ввести правило, згідно якого власник купонного білета, який мав силу 14 днів, мав би право переривати і відновлювати, протягом цього часу, свою подорож на кожній станції, яка знаходилась на шляху слідування потягу.

Виявляється, що у другій половині XIX ст. існували купонні білети, які видавались на 14 днів, і пасажир мав право протягом цього часу вийти на будь-якій станції, яка була внесена в купонну книжку. Проблема полягала в тому, що пасажир не міг зійти на будь-якій станції, а тільки на основних, тих, що внесені в купонну книжку.

І це складало проблему для пасажирів, адже в другій половині XIX ст. шляхи сполучення не були так розвинуті як зараз, і кожний кілометр для пасажира був великою проблемою. Якщо пасажир їхав з Києва до Санкт-Петербурга, то в купонній книжці стояли станції Ніжин, Конотоп, Ворожба і т.д. І пасажир не міг зійти в Броварах відвідати родичів, він обов'язково мав їхати до Ніжина, а потім до Броварів добиратись своїми силами. Вчений вважав, що це було дуже незручно для пасажирів і пропонував ввести вказане правило.

По-друге, Олександр Федорович пропонував ввести білети туди і назад. Вчений зазначав, що вони практикувались у всьому світі між 2-3 станціями, між якими здійснювались подорожі туди і назад протягом 2-3 днів. На початку 80-х р. XIX ст. це було дуже актуально для подорожей у пригороди, куди населення виїжджало на відпочинок у вихідні, святкові та весняно-літні дні. Вчений вважав, що для публіки, яка дорожила кожною хвилиною свого відпочинку такі білети були б справжнім подарунком.

По-третє, О.Ф. Кістяківський наголошував на необхідності введення зменшеної платні за проїзд членам наукових конгресів, з'їздів і відряджень. Зокрема він зазначав, що уряд визнав справедливість і ґрунтовність цих клопотань, натомість як залізничні товариства з особливим розумінням надавали право безкоштовного проїзду залізницями судовим слідчим, мировим суддям, працівникам поліції, і вже ніяк не вченим, які заслуговували цього, на думку вченого, набагато більше.

«Підґрунття для такого пониження полягало у визнанні великої культурної для народу сили науки, тієї науки, яка винайшла і залізницю, і телеграфу, і електричне освітлення, і зробила великі відкриття в галузі поліпшення суспільства.

Таким чином, через те, що підтримка культурного значення науки є постійним, нормальним обов'язком будь-якої держави, якщо вона хоче бути культурною, бажано було б, щоб раз і назавжди було встановлене обов'язкове правило для залізничних товариств про введення залізничної плати за проїзд членів конгресів, з'їздів і вчених відряджень на місце призначення» [256, С. 59].

Те саме стосувалось і вартості квитків на всеросійські промислові і технічні виставки для осіб робочого класу, які отримали від офіційних установ право на таку поїздку.

По-четверте, О.Ф. Кістяківський пропонував ввести в обіг так звані довгострокові окружні білети, які також активно практикувались в іноземних державах і давали можливість великій кількості населення здійснювати подорожі на великі відстані. При чому вартість таких білетів була суттєво меншою, ніж вартість білетів окремих відстаней з даної подорожі. Вчений вважав, що активні поїздки населення у віддалені регіони країни могли ї суттєво підвищити економічний і культурний стан країни.

Із усіх пропозицій О.Ф. Кістяківського дискусію викликала тільки перша. Більшість колег вченого вважали, що дана ситуація не була проблемною, варто було лише внести в купонну книжку додаткові сторінки для всіх проміжних станцій, як вважав професор В.Г. Демченко, або залишати додаткові вагони на станціях на всякий випадок, як зазначав А.Г. Должанський.

Проф. Д.І. Піхно звернув увагу присутніх на те, що дана пропозиція могла викликати технічні і економічні проблеми. Зокрема, він зазначав, що на кожний поїзд призначалась відповідна кількість вагонів, відповідно до кількості пасажирів. У випадку раптового збільшення кількості пасажирів потрібно було б причепити додатковий вагон, що можна було зробити тільки на великих станціях. На маленьких станціях могло бути видано тільки стільки білетів, скільки було вільних місць, що могло скласти відповідні труднощі для всіх бажаючих подорожувати. На що М.Є. Країнський зазначив, що зазвичай, пасажирів за білетами прямого сполучення було мало, тому технічна сторона даної пропозиції не може складати проблему [257].

Були і патетичні висловлювання присутніх, які явно не розумілись на особливостях залізничної справи. Наприклад, А.Т. Должанський зазначив, що залізниці існують для суспільства, тому зручності публіки мають стояти вище технічних утруднень. Якщо існують білети прямого сполучення, які дають право вийти на будь-якій проміжній станції, то технічні утруднення залізниці не могли порушувати права пасажирів.

На що професор Д.І. Піхно зазначив, що залізниці не можна сприймати тільки як приватну установу, адже в їх роботі була зацікавлена казна, яка гарантувала залізницям відповідний прибуток. Тому не можна було дозволяти зайві витрати, не маючи впливу на казну. Додаткові вагони мали б відповідні витрати, адже пасажирський рух завжди був дуже нерівномірний.

О.А. Квачевський зазначив, що заперечення Дмитра Івановича мали свій особливий характер, на який не можна було не звернути відповідної уваги, адже воно мало загальне значення по відношенню до усіх залізничних питань. Коли пасажир заявляв про будь-яке порушене право, то залізничне управління, зазвичай, заявляло про незручність чи невігідність вимог пасажирів для управління, не беручи до уваги право. Адже очевидно, що точка точка зору не була відповіддю на питання, адже на питання про право можна відповідати тільки юридично.

Таким чином, зауваження О.Ф. Кістяківського мало під собою чисто юридичну основу, в той час як Д.І. Піхно відповідав не запереченням права пасажирів, а міркуванням про невігідність виконання цього права для залізниць у технічному відношенні.

Право, на думку вченого, не можна сприймати через призму вигідності особи, яка це право має реалізувати. Але існує система і, в даному випадку, реалізація права не можлива без врахування технічної сторони справи, адже які б права населенню не давались, вони не зможуть бути реалізовані, якщо буде порушено технологічний процес перевезень залізницею.

М.Е. Країнський зазначав, що ті невеликі прибавки на експлуатацію, які пропонував Олександр Федорович були мізерними у порівнянні з тими сумами, які зникали на залізницях під виглядом витрат на експлуатацію. І що достатньо встановити суворий контроль над залізничним господарством, щоб отримати потрібну економію експлуатації, яка б дала можливість надати пасажирів необхідні зручності під час перевезення.

В результаті дискусії О.Ф. Кістяківський зазначив, що число пасажирів, що переривали і відновлювали свою подорож, було дуже малим, тому це не могло суттєво вплинути на технічну сторону перевезення [258].

Комісія працювала 4 роки. В результаті було визначено, що робота вітчизняних залізниць була незадовільною і кошти, витрачені на її будівництво, себе не виправдали. В першу чергу це відбувалось через те, що деякі залізниці будувались без врахування економічного значення, із слабкою пропускнуою здатністю і незадовільним технічним обслуговуванням.

Комісія визначила, що основною причиною такого стану справ була саме відсутність єдиного залізничного законодавства. Так і народилась ідея створення Статуту російських залізниць, яка у самому Міністерстві шляхів сполучення була сприйнята негативно. Чиновники під головуванням міністра шляхів сполучення К.М. Посьета в будь-який спосіб заважали створенню Статуту через те, що боялись викриття своїх зловживань і негараздів. Але це не дало свого результату [259].

Перший загальний статут Російських залізниць було підписано імператором Олександром III 12 червня 1885 року. З цього моменту на залізницях країни вводилось пряме безперевантажувальне сполучення, що, звичайно, значно прискорило рух вагонопотоків. Статут складався з трьох розділів: «Розділ про перевезення пасажирів і вантажів залізницями», «Розділ правил про підсудність і давності залізничних позовів про порядок виконання рішень по позовах до залізниць» і «Розділ поліцейських залізничних правил», а також регламентував діяльність транспортної адміністрації, порядок перевезення людей і вантажів. У зв'язку з цим в Міністерстві шляхів сполучення було створено спеціальні органи для оперативного регулювання і керівництва експлуатаційною роботою, що стало важливим кроком в процесі вдосконалення вітчизняних залізниць. Також при Міністерстві було створено Раду із залізничних справ, яка стала його дорадчим органом і контролювала роботу різних установ із облаштування, утримання і експлуатації залізниць різних форм власності.

Загальний статут Російських залізниць став першим кодифікованим джерелом права саме у залізничній справі. Це був нормативно-правовий акт, обов'язковий до виконання усіма залізницями країни, що стало першим кроком у формуванні єдиного правового поля на усій мережі вітчизняних залізниць [260].

Таким чином, у діяльності залізничного транспорту в Російській імперії, за допомогою юридичних товариств країни, зокрема КЮТ, було встановлено державне

регулювання і контроль, що і було відображене у роботі залізничної адміністрації. Цей документ став основою для подальшого законодавства з даного питання, зокрема для Загального статуту залізниць СРСР (1920 р.). Слід зауважити, що основні параграфи даного статуту досі застосовуються у залізничному господарстві і є основоположним джерелом сучасного статуту залізниць України.

Законопроект «Про волосне і селищне самоуправління» став одним із перших питань, яке Київське юридичне товариство розглянуло у у 1909 р., на початку другого етапу діяльності Товариства. Ініційований він був в рамках земської реформи імператора Олександра II, яка розпочалась ще у 1864 р. із видання «Положення про губернські і повітові земські установи» і передбачала створення системи місцевого самоуправління. Підставою для цієї реформи була думка, що управління регіонами з центру вважалось нераціональним через помилкові і запізнілі рішення, а також переконання, що місцеві органи управління знають свій регіон краще всього з усією специфікою населення.

Під час реформи створювались повітові управи і земські зібрання, на з'їздах яких головували представники дворянства. Ці установи займались місцевими господарськими питаннями: будівництвом шкіл і лікарень, облаштуванням курсів для навчання населення, розвитком місцевої торгівлі і промисловості, утриманням залізниць. Земська реформа позитивно впливала на розвиток місцевої ініціативи, господарства і культури.

В даному напрямку КЮТ співпрацювало з Відділом Спілки землевласників стосовно питання про місцевий суд. Відділ просив в Товаристві створити комісію, яка б могла підготувати свої пропозиції для вказаного законопроекту відповідно до особливостей Південно-Західного краю. При цьому в КЮТ було передано законопроект, коротка пояснювальна записка і додаткові матеріали.

На засіданні Товариства 17 січня 1909 р. вирішувалось, яким чином здійснювати цю співпрацю. З одного боку, пропонувалось висловити думку від Товариства загалом, а з іншого – доручити це окремим, найактивнішим вченим. Друга пропозиція була більш прийнятною, тому зайнялись цим питанням О.М. Гедда, В.С. Смирнов і Г.В. Демченко [261].

Свої погляди вони висловлювали на Загальному з'їзді членів спілки, після чого ознайомлювали наукове співтовариство КЮТ із результатами обговорення даного питання на приватному зібранні представників Київського окружного суду. Так, на засіданні КЮТ 31 січня 1909 р. О.М. Гедда виступив з доповіддю «Основні засади перетворення місцевого суду», у якій зазначив, що на Загальному з'їзді членів спілки усі одностайно прийшли до висновку, що волосний суд потрібно якомога швидше замінити призначуваними одноосібними суддями. На що в КЮТ виникла протестна реакція. В.М. Драган, Г.В. Демченко, А.В. Туткевич висловились різко проти цієї пропозиції [262].

Справа в тому, що волосні суди були селянськими судами, де справи вирішувались зазвичай малоосвіченими селянами. Вони з'явилися серед селянського населення одразу після селянської реформи 1861 року. Процес звільнення селян був напряму пов'язаний із організацією сільського управління, що полягала в тому, щоб адміністративну і судову владу, яка раніше концентрувалась в руках поміщика, замінити правильними поліцейськими і судовими органами.

Законодавці довго вирішували, якими мають бути суди. Існувала думка, що загальностанові. Але згодом цю ідею вони відкинули через те, що селян потрібно було «захистити від усіляких посягань на подаровану свободу» і не дозволити здійснювати спроби з боку поміщиків до відновлення кріпосних відносин.

«Потрібно було відсунути від мужика згубну руку місцевого «наказового» і корисливу руку колишнього пана. Отже, потрібно було дати йому свою адміністративну судову одиницю» [263, С. 568–569].

Тому на місце скасованої влади поміщика поставити селянські органи управління. Щоб поміщик не створив нову форму кріпосної залежності, були відкинуті усі форми участі дворянства в сільському управлінні. Так селяни залишились ізольованими від інших станів. В установу, на яку передбачалося покласти завідування адміністративно-судовими справами селян отримало назву *волості*. Управління здійснювалось селищним сходом і селищними зібраннями на чолі із селищним старостою, який мав, окрім управлінських, поліцейські і адміністративно-каральні повноваження. Органом урядового нагляду над селянськими управами стали мирові посередники, повітові

мирові з'їзди і губернські присутності з селянських справ. Вони займались непорозуміннями, справами і скаргами, які могли виникнути між поміщиками і селянами.

Але ідея створення всестанової організації волості не зникла взагалі. Її активно намагались розвинути і в 70-х, і в 80-х рр. XIX століття. На початку 80-х рр. було створено Каханівську комісію, якій було доручено розробити проект реформи місцевого управління, але її робота не була закінчена, а в урядових колах закріпилась попередня тенденція аж до 1902 р., коли було створено Комісію для перегляду законодавства про селян. Ця комісія також впевнено висловила за збереження встановленого устрою, але під впливом соціально-політичних змін і поглядів у цьому ж 1902 р. було створено течію абсолютно протилежного характеру. Вилилось це в створення в 1902 р. Особливої наради про потреби сільськогосподарської промисловості, які висловлювались про необхідне зближення селян з іншими станами на ґрунті загального права, суду і управління.

Після революції 1905 р. цей напрям було закріплено законодавчо Наказом 5 жовтня 1906 р. «Про відміну деяких обмежень в правах сільських обивателів і інших колишніх податкових станів», на підставі чого в Державну думу було внесено кілька законопроектів, в тому числі і законопроекти «Про місцевий суд» і «Про волосне і селищне управління», який пропонував повну заміну селянської волості всестановою, наділеною земськими функціями [264].

Це питання стало першим в обговоренні на засіданні Ради і Бюро Товариства 11 лютого 1909 року. Щоб розібратись у ситуації було прийняте рішення залучити М.М. Цитовича і інших членів зайнятись даним питанням після чого, на окремому зібранні Товариства 28 лютого, розглянути ці окремі думки, а в якості гостей запросити членів Обласного комітету, а також окремих осіб, спеціалістів з даного питання: П.М. Вакара, Ф.Я. Вороного, Б.Д. Григоренка, А.М. Верєрова і М.А. Суковкіна.

А професор О.О. Жилін, у своїй доповіді на засіданні КЮТ 14 лютого 1909 р. «Наказ 5 жовтня 1906 р. про відміну деяких обмежень в правах сільських обивателів» зауважив, що після того, як представники усіх станів отримали можливість приймати участь в законодавстві, стало необхідним зрівняння всіх підданих перед законом. Саме

в цьому напрямі змінювалось місцеве управління і суд. Але окрім цього була необхідна відміна деяких обмежень в правах селян, які протирічили маніфестам 1905 року [265].

У свою чергу, професор М.М. Цитович детально вивчив дане питання, розібрав законопроект і визнав його незадовільним. Він виступив на засіданні із доповіддю «Сільська община, як орган місцевого управління», у якій зазначав, що сільську общину не можна замінити дрібною земською одиницею або всестановою волостю, тому що не будуть дотримані інтереси кожного члена сільської общини. І підкреслював, що сільські общини були не замінними організаціями місцевого управління.

Але існувала проблема іншого характеру, яка полягала в тому, що відокремленість селянської общини робила її недоступною для більш культурних верств населення, а насправді завдання управління сільськими общинами носило загальнодержавний, а не становий характер. В цьому були зацікавлені усі верстви сільського населення.

Тому реформування цього інституту вчений бачив в заміні станової сільської общини на безстанову, у відокремленні адміністративної частини сільської общини від земельної і у заміні станового селянського суду судом безстановим [266].

Дана доповідь викликала жваві дебати. Більшість присутніх підтримали доповідача. А.М. Невєров так само, як і доповідач, вважав необхідним обов'язкове введення селищного управління в якомога більшій кількості місцевостей. А також висловився за розширення кола осіб, які приймали участь в управлінні. Його підтримав М.С. Грабар і зазначив, що для таких посадових осіб потрібно було встановити освітній ценз, хоч б у вигляді вимоги грамотності.

В.І. Лазаревич рекомендував звернути особливу увагу на фінансову сторону законопроекту. Г.М. Рейхенберг вважав, що буде вірно залучати великих землевласників до участі в селищному управлінні, але не можна дозволяти великі маєтки перетворювати в самоуправляючі одиниці.

О.О. Жилін і М.С. Грабар запропонували розповсюдити право участі в селищному управлінні на жінок. П.П. Чагін висловив думку, що в західних губерніях ця організація може не прижитись через різнонаціональність населення. А от Д.Б. Туткевич вважав цей проект взагалі неприйнятним через те, що він був чужим для

історичних і національних основ і рекомендував церковний приход, як осередок нижчого органу місцевого самоуправління [267].

Стосовно застосування даного закону на українських землях на засіданні КЮТ 16 травня 1909 р. представив свою доповідь Ф.Я. Вороний «Про сільське суспільне (селищне) і волосне управління», у якій зазначив, що для українських земель цей проект вже не був доцільним через те, що в селянському і козацькому селищі відбувалося явне відмирання вузькоземельної організації.

З іншого боку доповідач наголошував, що управління сільською общиною за допомогою одноосібної влади сільського сходу було основним недоліком цього проекту. Він вважав, що потрібно відновити ідею самоуправління в її чистоті. Як досвід організації міського управління призвів до більш досконалої форми управління, яка складалась із думи і міської управи, так і в селах тепер вже було необхідним впровадження при сільському старості Ради із адміністративних справ.

Стосовно волосних управ автор вважав, що вони взагалі не були потрібні для сіл через те, що вони виснажували сільські фінанси і розбещували сільську адміністрацію. І що функції, які завжди покладались на волосну адміністрацію, вона виконувала лише формально. Але, через те, що волость була необхідною для місцевої державної адміністрації, її повне скасування, на той момент, було неможливим. Тому потрібно було приймати усі міри для того, щоб волості вели загальносуспільні справи. Для цього потрібно було справедливе вирішення питання про склад волосної общини і розумне розподілення справ і обов'язків місцево-суспільної влади.

М.М. Цитович у відповідь зазначив, що сільську раду, на той час було важко організувати в сільських общинах. А от заміна загальних сходів вибірними була бажаною, і її потрібно було зробити обов'язковою, а не такою, що залежить від розсуду селян [268].

Даний законопроект було внесено в II Державну Думу ще 20 лютого 1907 р., але не було розглянуто. До нього повернулись весною 1908 р. у Раді з питань місцевого господарства. Рада визнала, що цю реформу потрібно провести, але перекроїла законопроект під себе, адже в Раді засідали саме помісні землевласники. В III Державну думу проект було внесено 12 листопада 1909 року. Його обговорювали в

комісії з місцевого самоуправління 24 лютого 1909 р., а потім постатейно в спеціально створену підкомісію з селищного управління. Підкомісія встановила ценз осілості в один рік, допустила жінок до селищного сходу, знизила норму чисельності селищного сходу з 150 до 120. Підкомісія закінчила розглядати законопроект 29 березня 1911 р., але подальшого руху він не отримав.

Законопроект Міністерства юстиції «Про зрівняння прав спадкування по закону осіб чоловічої і жіночої статі» став справжньою новелою у цивільному законодавстві Російської імперії, адже аж до початку ХХ ст. жінки майже нічого не успадковували від своїх батьків.

На засіданні Київського юридичного товариства 16 жовтня 1910 р. член Київської судової палати О.М. Гедда представив науковому співтовариству доповідь стосовно вказаного законопроекту, який було внесено в Державну думу на розгляд 3 лютого 1909 року.

Доповідач зазначив, що в епоху таких радикальних змін і розвитку деякі норми цивільного законодавства вже геть застаріли і не відповідали сучасним умовам життя. До їх числа відносились і законодавчі норми про порядок законного спадкування. Сучасна правосвідомість суспільства Російської імперії не могла миритись з несправедливістю розподілу спадку між особами чоловічої і жіночої статі, адже згідно чинного законодавства донька отримувала тільки 1/14 долю від спадку, а син – 13/14.

А взагалі мало б бути навпаки, адже донька більш потребувала спадку ніж син, який мав можливість працювати і отримувати пенсію за військову та цивільну службу. Крім того, в бокових лініях сестри взагалі не мали права на спадок від брата. Звичайно, що все це дуже важко відображалось на житті жінок. Вказаний законопроект зрівнював осіб жіночої і чоловічої статі в правах на спадок.

Державна дума проект розглянула, визнала його бажаним і 29 травня 1909 р. відправила до Міністерства юстиції на розробку.

Історична основна для даного проекту була немала. Дане питання ініціювала до розгляду і Катерина II, і М.М. Сперанський при обговоренні складеного ним проекту цивільного кодексу. У 1848 р. граф Д.М. Блудов, який управляв II відділенням Власної Його Величності канцелярії, займався переглядом законодавчих норм із спадкового

права стосовно саме жінок і зазначав, що діюче законодавство «було залишком давніх, із зміною багатьох цивільних відносин, всього суспільного побуту і навіть особливостей власності і володіння, давно щезнувши понять».

Він підкреслював, що така нерівність була викликана саме необхідністю чоловіків відбувати військову службу. Але із певними перетвореннями військової повинності, ця нерівність втрачала усілякий сенс і ніде в європейському законодавстві вже не зустрічалась.

Але до подання гр. Д.М. Блудова влада віднеслась дуже обережно, тому його ідея не мала успіху. З іншого боку він оселив в розумах провідних діячів країни думку про необхідність деякого узгодження вимог і почуття справедливості. З'явилась думка про встановлення порядку односпадкування по відношенню до родових маєтків, тобто нерухомого майна, адже зрівняння чоловіків і жінок у спадкуванні могло призвести до роздроблення родового майна [269].

У 1864 р., після введення в дію Судових статутів, дане питання було знову підняте дворянами Смоленської губернії. Вони ініціювали клопотання до Міністерства внутрішніх справ про перегляд законодавства з даного питання, підкреслюючи, що «діюче законодавство, яке усуває від спадку сестер при братах, протирічить основним засадам справедливості, не допускаючим такої відмінності в правах чоловіків і жінок на майно, і умовою життя сучасного суспільства, по яким особи жіночої статі не можуть забезпечити самі себе» [270, С. 398].

Міністерство юстиції, яке співпрацювала з МВС, позитивно сприйняло дану ідею, наголошуючи, що така нерівність у спадкуванні знаходилась у прямому протиріччі із самою системою спадкування за законом. І навіть придане доньки не вирішувало даного питання, враховуючи, що його розмір не визначався ні законом, ні звичаєм. Спадкування за заповітом також цієї проблеми не вирішувало.

Однак, Міністерство юстиції зазначило, що дворянство однієї губернії не мало права законодавчої ініціативи, тому дане питання було передане у II відділення Власної Його Величності канцелярії, де також подальшого розвитку не отримало.

Надалі це питання нерідко піднімалось серед юристів-практиків, наприклад, коли розпочалась робота над новим Цивільним укладенням у 1882 році. І в цьому проекті

даний принцип рівності вже було впроваджено. В Ст. 15 зазначалось, що *«особи жіночої статі спадкують порівну з особами чоловічої статі»*. Так, дружина спадкувала за чоловіком так само, як і він за нею; мати так само як і батько; доньки за батьками так само, як і сини.

О.М. Гедда підкреслив, що Міністерство юстиції дуже позитивно віднеслось до даного законопроекту і зазначило, що в таких змінах вже ніхто не сумнівався, адже нерівність в правах спадкування вже давно була несправедливим пережитком минулого. А зрівняння майнових і цивільних прав чоловіка і жінки відповідало загальному напрямку усіх новітніх законодавств.

«Таким чином, на даний час, потрібно вважати остаточно визнаним і близьким до санкціонування законодавчими установами давно сприйняте правосвідомістю суспільства начало рівності жінок і чоловіків в спадкових правах. Начало це так тісно пов'язане із вимогами самої елементарної справедливості, так відповідає умовам сучасного життя, що воно абсолютно зливається в нашій уяві з буденними, звичайними поглядами на право і правду», – зазначав доповідач [270, С. 402].

Доповідь Олександра Миколайовича викликала позитивні відгуки членів Київського юридичного товариства. П.К. Скорделлі висловився проти відміни деяких обмежень, пов'язаних із родовим майном, і був переконаний, що придане треба було зараховувати. Професор А.Д. Білімович зазначив, що з економічної точки зору цей проект не викликав заперечень, але єдине, чого вчений побоювався, це надмірного дроблення землі. А Голова КЮТ В.А. Удінцев схвалив відміну обмежень, які лежали на родовому майні, а також місцевих норм спадкування в Чернігівській і Полтавській губерніях. Зазначив, що зворотної дії цей закон не повинен був мати. І висловив побажання, що найближчим часом і цей закон і нове Цивільне укладення буде введено в дію [271].

На жаль, сподівання Всеволода Аристарховича не було втілене в життя. Ні новий Цивільний кодекс, ні закон «Про зрівняння прав спадкування по закону осіб чоловічої і жіночої статі» владою Російської імперії прийнято не було. Вона вперто гальмувала будь-який розвиток країни намагаючись зберегти в сім'ї залишки давньо-феодалного устрою, не дивлячись на активний розвиток капіталізму і нові соціополітичні умови

розвитку початку ХХ століття. І хоча таке рішення влади, на перший погляд, викликало подив, та пояснювалось воно дуже просто. Влада, яка не хотіла сприймати нових реалій життя і істерично хапалась за поняття самодержавства і абсолютної влади аристократії, ні в якому разі не могла дати жінкам права:

«Дана ініціатива зустріла несхвалення політичного характеру через те, що зрівняння жінок із чоловіками в спадковому і сімейному праві призвело б до того, що жінка предстала б перед законом у вигляді повноправної особи. Проте визнання в ній особи, рівної по гідності з чоловіком призвело б до надання жінці політичних прав, а подібна думка не витримала критики з боку багатомільйонної армії противників емансипації» [272, С. 75].

Висновки до розділу 3

1. Науковими товариствами слід вважати такі організації, які функціонували на основі затвердженого статуту і склалися з вчених і спеціалістів, що займалися дослідницькою роботою, з метою всебічної розробки певної галузі науки. Дослідники, об'єднані загальними інтересами у вільні, не регламентовані становими, майновими, освітніми межами, групи, відіграли видатну роль не тільки в науковому і культурному розвитку суспільства, але й у його соціальному розвитку. Специфіка юридичних товариств полягала в тому, що ці організації об'єднували в своїх лавах вчених-юристів і основною метою їх діяльності була всебічна розробка основ юридичної науки.

2. Основною метою діяльності Київського юридичного товариства була розробка вітчизняного права і встановлення між юристами – теоретиками і практиками відповідного зв'язку шляхом підтримки їх наукових ідей і праць, а також організації наукового середовища для їх обговорення. Днем відкриття й початком діяльності КЮТ слід вважати 4 січня 1877 року. Законодавчою основою діяльності Товариства був статут, виконання якого суворо дотримувались. В цьому документі були зафіксовані мета і завдання КЮТ. Членами-засновниками Товариства стали відомі юристи юридичного факультету Київського університету: В.Г. Демченко, О.Ф. Кістяківський, П.К. Скорделлі, Р.І. Базинер, К.А. Мітюков, М.А. Розов, О.В. Романович-Славатинський.

3. В діяльності Київського юридичного товариства було виділено 3 періоди: перший період (1877–1881) – створення Товариства, початок його діяльності. Найбільшим досягненням даного періоду є дослідження більшості наукових питань членами Товариства. Другий період (1881–1909) – малоактивний, який проходив у умовах реакції і контрреформ, що позначилось на гальмуванні розвитку певних галузей права і правових інститутів. Третій період (1909–1919) – діяльність Товариства початку ХХ століття, припинення його діяльності. З’ясовано, що діяльність КЮТ була багатогранною, широкомасштабною, пронизаною високими науковими ідеями і демократичними тенденціями. Ефективність цієї діяльності забезпечувалась активною працею найвизначніших діячів науки, освіти та судової системи. Товариство було організацією з ефективною організаційною структурою і програмою діяльності, досягло непересічних результатів як у дослідженнях прикладного характеру, так і в популяризації науки.

4. У 1879 р. було створено Відділення звичаєвого права Київського юридичного товариства. Причиною цього стала селянська реформа 1861 р., коли селян було звільнено від кріпосної залежності. Це спричинило появу великої верстви населення – селянства, права якої законодавчо не визначались. У своїх стосунках і правовідносинах вони користувались тільки звичаєвим правом. Важливість звичаєвого права була цілком усвідомлена як науковим співтовариством, так і урядовими колами. Російська імперія була багато-національною країною, адже ці дослідження мали величезне значення для формування і розвитку, як загальної теорії права, так і окремих юридичних галузей. Тому до розробки і дослідження регіональних юридичних звичаїв провідні українські юристи підійшли з усією відповідальністю.

5. КЮТ видавало «Труды», а також «Протоколы заседаний юридического Общества Университете Святого Владимира» (1877–1881, 1909–1916). Наукові праці з різних галузей юридичної науки, опубліковані в «Университетских известиях», різні за своїм характером, обсягом і науковим значенням. Поряд з короткими науковими повідомленнями і описами епізодичного характеру, тут завжди знаходили місце ґрунтовні наукові дослідження, друкувалися дисертації та монографії.

6. Організаційна діяльність Київського юридичного товариства була б не повною без висвітлення її правотворчої діяльності. Вчені-юристи, члени Київського юридичного товариства неодноразово брали участь у розробці різних законодавств, які стосувались залізничної справи, волосного і селищного самоуправління, урівнення прав спадкування чоловіків і жінок, чиншового питання тощо.

Розділ 4

НАУКОВА СПАДЩИНА КИЇВСЬКОГО ЮРИДИЧНОГО ТОВАРИСТВА

Наукова спадщина для будь-якого вченого товариства – це ядро, фундамент, увесь сенс діяльності, адже саме вона є відображенням великої мети організації – розвитку науки і суспільства.

Юридичні товариства за специфікою свого наукового напрямку мали свої особливості, що суттєво їх відрізняло від технічних або природознавчих товариств. Їх діяльність була тісно пов'язана із державою і усіма соціо-політичними змінами, перетвореннями, реформами – усім тим, що рухає державу вперед.

Досліджуючи діяльність Київського юридичного товариства ми мали справу із юридичною спадщиною вчених і юристів-практиків, які проживали переважно в Києві в непростий час перебування українських етнічних земель у складі Російської імперії. Тому досліджуючи кожне наукове питання для нас було дуже важливо показати той історичний контекст, в рамках якого розвивались провідні галузі українського права.

До лав Товариства входили вчені і юристи практики різних політичних поглядів. Хтось був переконаним монархістом і прихильником самодержавства, а хтось прагнув розвивати юридичну науку в Південно-Західному краї відповідно до особливостей української науки і культури. На цьому ґрунті нерідко траплялись непорозуміння під час обговорення тих чи інших юридичних питань.

Звичайно, Емський і Валуєвський циркуляри не дали нам можливості заглянути ще глибше і побачити справжню картину взаємостосунків між членами Товариства, але за допомогою архівних документів і щоденника О.Ф. Кістяківського ми взнали, що члени Товариства нерідко наполягали на тому, щоб не все друкувати в протоколах. Але О.Ф. Кістяківський вірив в силу слова для нащадків і намагався максимально відображати реальні події в стінах Київського юридичного товариства.

А ще абсолютно зрозумілим став той факт, що в Київському університеті II половини XIX ст. перемагали проросійські наукові сили. Люди, які щиро вірили, що

український народ є частиною російського, а українська мова – діалектом російської. Тому радикально налаштованим вченим-українофілам довелося виїхати за кордон, залишивши жевріти в київському науковому співтоваристві слабкий вогонь української національної державності, який, власне, на початку ХХ ст. розгориться вже в сильне полум'я українського національно-визвольного руху, і до нього приєднаються викладачі і вчені, які мріяли про це роками.

Але цей період – це наша українська історія. З іншого боку він дав науці багато талановитих вчених-юристів і практиків. І їх внесок в розвиток українського права є безцінним.

Ми дослідили спадщину Київського юридичного товариства виходячи з протоколів засідань організації і наукових праць. І хочемо сказати, що це були справді важливі, цікаві і актуальні для Південно-Західного краю доповіді. В них простежується дух часу і потреб українського суспільства в зазначений період.

Відкидаючи усі численні спроби русифікації української науки, ми намагались показати результати роботи українських вчених і юристів-практиків і відобразити їх важливе значення для нащадків. Тому усі досліджені питання ми розділили за галузями, саме так, як вони називаються в сучасній юридичній науці. Адже конституційне право, наприклад, утворилось із державного, а теорія держави і права бере свої витoki із енциклопедії законодавства.

Дослідження кожного з питань ми здійснювали в контексті їх розвитку в історії України, обов'язково протягуючи ці дослідження до наших днів. Адже тільки так можна усвідомити і зрозуміти значення наукового надбання вчених Київського юридичного товариства для сучасної науки українського права і її нащадків.

4.1 Державне та конституційне право

Вже понад тисячу років розвивається в Україні державне право і разом з ним основні засади державотворення. Багато істориків стверджують, що за часів наших предків ще не існувала Україна, тому і ототожнювати себе із ними ми не можемо. Ми так не вважаємо і підтримуємо думку М.С. Грушевського про те, що Київська Русь була давньоукраїнською державою.

Взагалі М.С. Грушевський був видатною постаттю в історії сучасної України – вчений-історик, професор Львівського університету, громадський і політичний діяч, революціонер, голова Центральної ради, голова Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) у Львові, засновник української наукової історіографії – він стояв на засадах сучасного українського державотворення. Його перу належить 10-ти томна монографія «Історія України-Русі», заборонена російським урядом, у якій він обґрунтував думку про те, що український народ є окремим етносом, відмінним від російського і інших східнослов'янських народів, активний розвиток якого розпочався з середини I тисячоліття н. ери. Київську Русь вчений розглядав як давню форму української державності, а український народ як гегемона у державному спадкуванні Київської Русі. Це була його власна теорія походження і розвитку державності українського народу. Тому до ідеї про збирання земель руських під єдиним російським прапором він ставився різко негативно. Він робив ставку на україноцентризм і відкидав загальні принципи загальноросійської історії. Після подій 1905 р., коли було послаблено політику царату стосовно національного розвитку українського народу, свої політичні погляди базував на принципах конституційного парламентаризму і автономії України [273].

Із нашими предками ми маємо кілька спільних ознак держави. Це і українська етнічна територія, і народ, що проживає на цих землях споконвічно, і право, яке перейшло до нас видозмінюючись з одного нормативно-правового акту до іншого, влада, яку український народ і мав, і втрачав. З нашими предками нас пов'язує багато. І в першу чергу це споконвічні традиції, які пов'язують усі ці ознаки держави із сучасністю, і які міцно закарбовані в генетичному коді українського народу.

Найголовнішою з усіх цих ознак держави є державна влада, тому в різні часи на чолі українського державного управління стояли різні правителі: в Київській Русі – засновник давньоруської держави князь Олег, князь Ігор і його дружина Ольга, князі Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах; в Галицько-Волинському князівстві – Данило Галицький; у Великому князівстві Литовському – князі Гедиміоновичі; за Козацької доби – Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Пилип

Орлик; Української народної республіки – М.Грушевський, П. Скоропадський, В. Винниченко.

Історично так склалось, що державна влада має тільки дві основні форми: монархія і республіка. І Україна до ХХ ст. перебувала переважно під монархічною формою правління, але обов'язково не абсолютною, тобто з елементами парламентаризму.

Київська Русь була ранньофеодальною державою, де панівна верства населення складалась із князів і бояр. Очолював країну Великий київський князь, якому підкорялись місцеві князі, які мали певну автономію в межах свого регіону. Вони були взаємовигідні один для одного. Тому Київську Русь можна назвати ранньофеодальною монархією, федерацією з елементами демократії.

Перші київські князі Олег, Ігор і Святослав мали майже необмежену владу. Опираючись на військову дружину, вони підтримували порядок у суспільстві. Окрім князів в Київській Русі існував окремий орган влади – боярська дума, до складу якої входили представники боярських родів. А народну думку представляло віче – народні збори, з якими великі князі не могли не рахуватись. На віче сходились представники усіх верств населення – від бояр до смердів. На ньому розглядались різні важливі питання: рішення про військовий похід, систему управління, суду.

Судочинство здійснювалось також князем або представниками князівської адміністрації і церковних органів спочатку за допомогою звичаєвого права, а пізніше вже кодифікованої збірки правових норм – «Руської правди», укладеної Ярославом Мудрим. Руська правда закріплювала становище окремих класів населення, відповідальність за злочини, здійснення цивільних правочинів та інше. Київська Русь була могутньою державою Східної Європи періоду IX – XIII ст., яка охоплювала територію понад 1 млн. км², на якій проживало 4,5 млн. населення. Для тих часів це величезні цифри [274].

На чолі Галицько-Волинської держави стояв князь, який мав верховну владу, приймав законодавчі акти, здійснював управління і судочинство, контролював оподаткування і карбування монет, очолював військо і вирішував питання зовнішньої політики і економіки, контролював церковні справи. У 1253 р. отримав корону він

папського посланця з Риму і став королем Русі. А окрім корони за його правління з'явилися такі атрибути влади, як герб-тризуб, жовто-блакитний прапор із червоним левом на тлі і печатка.

Окрім князя Галицько-Волинською державою керувала боярська влада, до якої входили великі бояри-землевласники, галицький єпископ, суддя княжого двору, воєводи і намісники. Галицько-Волинська держава також мала сильне військо, яке виконувало зовнішню охоронну функцію і внутрішньо забезпечуючи владу князя і бояр. Військо було найманим із місцевих жителів. На початку XIV ст. окремі українські міста стали отримувати Магдебурзьке право.

Отже, за часів свого правління король Данило Галицький створив монархічну державу з елементами демократичного державно-політичного режиму, яка ще 100 років після його смерті проіснувала як успішна країна.

Правова культура Київської Русі була дуже розвинена, тому поширилась потім на Галицько-Волинське князівство і Русько-Литовську державу. Норми «Руської Правди» і українського звичаєвого права змінювались із соціально-політичним розвитком цих держав, зокрема поширенням феодалізму [275].

За доби Литовсько-Руської держави відбулась перестановка сфер впливу – спостерігалась тенденція до звуження норм звичаєвого права і встановлення пріоритету позитивного права, тобто державного законодавства. Основними джерелами державного права були привілеї (грамоти) великого князя, а також договори, інструкції, листи, грамоти, статuti, універсали, артикули, вироки і декрети [276].

Пізніше, коли Литовсько-Руська держава перетворилась у Велике князівство Литовське (ВКЛ), останнє вже стало класичною феодальною державою. І що характерно, соціально-правове становище різних верств населення визначалось не національністю, а розміром земельної власності, яку феодали отримували шляхом купівлі-продажу землі, заволодіння общинними землями, освоєння пустуючих земель і князівських пожалувань.

Так, з часом, вже на початку XVI ст. оформилась окрема верства населення – магнати – великі землевласники, які завдяки своїй економічній силі здобули широкі

політичні права і привілеї. Середні ж і дрібні феодали називались шляхтою. Другою найчисленнішою верствою населення країни було селянство, яке між собою розділялось за різним ступенем феодальної залежності. І третьою великою верствою були міщани – міське населення. Там теж існувала своя градація: найзаможніші купці, середні торговці і міські низи.

Біля князя було сформовано управлінський апарат. Але його влада не була абсолютною. Повноваження Великого князя обмежував сейм, – постійнодіючий законодавчий, виконавчий і судовий орган. З кінця XV ст. уся діяльність князя здійснювалась тільки за згодою сейму.

У II половині XV ст. у ВКЛ відбулась велика адміністративно-територіальна реформа, яка була спрямована на скасування державної автономії українських земель. Литва наблизила систему місцевого управління на українських землях до системи, яка існувала в Польщі через те, що намічалась Люблінська унія – об'єднання Королівства Польського і Великого князівства Литовського в єдину державу – Річ Посполиту, що і трапилось у 1569 році. Так було уніфіковано адміністративно-територіальний устрій на українських землях, що входили до Польщі і Литви. Як бачимо, ВКЛ було монархічною державою з елементами парламентаризму [277].

Уся територія Речі Посполитої була розділена на три частини: Велику Польщу, Малу Польщу (Україна) і Литву. На чолі держави стояв король. До 1573 р. корона передавалась спадково, з 1573 по 1795 – монарх обирався сеймом.

Законодавчим органом був сейм, який складався з двох палат: вищої, до складу якої входили державні посадові особи і вище духовенство, і нижньої – ради земської, яка складалась із представників шляхти. При королі діяла постійна Сенатська рада. Раз на два роки король був зобов'язаний скликати сейм, на якому вирішувались важливі державні питання.

В Речі Посполитій діяв принцип *Liberum veto* (вільне вето), який дозволяв кожному депутату сейму виступити проти і тим самим припинити обговорення питання. В сеймі кожний шляхтич представляв свою область, був нею вибраний, тому ніс перед нею відповідальність за рішення сейму. Рішення мало бути одноголосним. А

прийняття рішення більшістю проти меншості вважалось порушенням принципу політичної рівності.

Крім того, в країні діяв закон «Nihil novi» (нічого нового без загальної згоди), який забороняв королям приймати закони без згоди шляхти. Це закон було підписано у 1505 р., і в історію він увійшов під назвою «Радомська конституція», яка стала останнім кроком у процесі формування шляхетської республіки (шляхетської демократії) в Речі Посполитій. Цей державно-політичний режим надавав шляхті широкі повноваження в управлінні країною. Крім того, в Речі Посполитій було здійснено розподіл влади на три гілки – основна ознака демократії. Виконавчу владу представляв монарх, законодавчу – сейми і сеймики, судову – суди [278].

Доречи, саме з моменту входження українських етнічних земель до складу Речі Посполитої їх неофіційно стали називати «Україною». Хоча сама назва походить ще з часів Київської Русі – в писемних джерелах вона з'являється у XII столітті. Пізніше, в XVII – XVIII ст. назва «Україна» стане синонімом назві «Військо Запорозьке», «Гетьманщина» і «Малоросія». За часів Б. Хмельницького його почнуть використовувати в документах і творах народної творчості. Із розвитком української національної свідомості значення цього поняття посиляться і вже наприкінці XIX ст. термін «Україна» використовуватиметься для назви усієї української етнічної території як абсолютно самостійне і національно сформоване поняття [279].

Але повернемося до конституціоналізму. Він бере свій початок ще із стародавньої Греції і Римської імперії і є однією з форм лібералізму. В досліджуваний період відображав трансформацію феодалізму в капіталізм, коли активно розвивався клас буржуазії. Адже при феодалізмі людина, як одиниця, не мала ніякого значення, а при капіталізмі стали виникати ідеї рівності і свободи особистості. Звичайно, ці ідеї формувались спочатку в роботах філософів і мислителів.

Ідеї конституціоналізму і лібералізму краще всього лягають на те суспільство, де є елементи демократії, що і спостерігалось в Речі Посполитій. Таким чином, український народ ще в XV ст. став частиною великого європейського суспільства. Одночасно із поступовим закріпаченням українського селянства, загалом українці, які жили в Речі Посполитій, розвивались в умовах західної цивілізації, що посилювало інтеграцію

українських етнічних земель в Європу. Це мало вплив на українську правову культуру і правосвідомість, і зміцнило взаємини між українськими регіонами. Сформувались умови для зародження конституційних ідей.

Такий процес призвів до того, що у освічених і національно свідомих українців виникло бажання відродити свою власну українську державу на території колишньої Київської Русі. На цьому бажанні виникло, наприкінці XV ст. українське козацтво, яке стало провідною українською соціальною верствою і почало впливати із Запоріжжя на усі інші українські регіони.

Першим українським філософом – представником лібералізму, був польський священник Станіслав Роксолан-Оріховський (1513–1566), який був одним з перших, хто заперечував божественне походження влади, а державу вважав спілкою громадян, які пов'язані між собою загальною правовою системою. Пропагував ідеї свободи, як найважливіше надбання людства, розвивав концепцію природного права, обґрунтував окремі елементи правової держави (свобода, рівність, справедливість, верховенство права, правовий статус монарха, сенату, взаємозв'язок природного і позитивного права).

Відомими його працями є: «Про природне право», «Настанови польському королю Сигізмунду Августу» (1543), «Літопис» (1554) та інші, в яких він висловив думку, що здорова і сильна держава може існувати лише за умови верховенства права, коли усі верстви населення будуть дотримуватись правових норм (на зразок Римської імперії), розвитку ідей лібералізму, в основу якого покладений принцип свободи особистості [280].

Справу С. Оріховського продовжили інші українські філософи, мислителі і державні діячі. Йосип Верещинський (1530–1599) – український державний та суспільно-політичний діяч. Він також розробляв концепцію української діяльності. Вважав, що Україна має бути козацькою автономією в складі Речі Посполитої. І розробив конституційний проект Української козацької держави, який визначав органи влади і управління, військово-політичну організацію, правову систему. Цей проект було подано на розгляд польському уряду, але невдовзі відхилено [281].

У середині XVI ст. (1552–1554) отаманом Д. Вишневецьким було засновано Запорізьку Січ, яка стала осередком національно-визвольного українського руху. Запорізька Січ мала полково-сотенний устрій. Верховна влада перебувала в руках Козацької Ради, яка обирала гетьмана. В межах Речі Посполитої козаки створили свою власну республіку, із власним незалежним військом і особливою юрисдикцією, і почали боротьбу за незалежність.

Конституційні ідеї в козацькій державі розробляли: козацький ватажок Северин Наливайко (перша половина 1560-х – 1597), польський і український поет Симон Пекард (1567–1601), церковні публіцисти другої половини XIX ст. І. Борецький, З. Копистенський, М. Смотрицький, П. Могила.

Український політичний, церковний і освітній діяч П. Могила (1596–1647) першим описав умови утворення української держави, а саме порозуміння і злагода усіх верств населення та монархічну владу, сильно обмежену законами. Вважав, що право є найбільшою суспільною цінністю, вищою за будь-яку владу, як царську, так і церковну. Його діяльність стала основною державотворчої політики Б. Хмельницького [282].

Отже, у XVI ст. Річ Посполита була країною з досить прогресивними, для того часу, демократичними засадами, яка проіснувала понад 200 років, потім занепала і була ліквідована Третім розподілом Речі Посполитої у 1895 р. через те, що провідні верстви населення так і не змогли домовитись між собою про розподіл влади, що неможливо у процесі розвитку демократії. Через 100 років через цю саму причину буде зруйновано Російську імперію.

«На середину XVII ст. остаточно визріли політичні, соціальні та національні умови для формування Української держави. Про це свідчить національно-визвольна війна українського народу, яка носила антифеодальний характер і мала низку спільних рис із європейськими буржуазними революціями. На цей час українська національна еліта вже напрацювала певний конституційний досвід. Разом це створювало можливості для виникнення вітчизняного конституціоналізму як юридичного явища» [283, С. 34].

Процес становлення українського конституціоналізму відбувався за часи гетьмана Б. Хмельницького, після того як у 1648 р. було створено українську незалежну державу – Гетьманщину. В ній діяла Генеральна Рада, яку очолював гетьман і тримав в своїх руках всі три гілки влади. Гетьман видавав універсали (законодавча), керував Генеральною Радою (виконавча) і вирішував судові справи (судова). Було видано «Статут про устрій війська запорозького», який став діючим українським конституційно-правовим актом. Судочинство здійснювалось за допомогою звичаєвого права.

Як відомо історія Гетьманщини була досить складною, сусідні держави ніяк не хотіли миритись із незалежністю України. Тому у 1654 р. між Україною і Московією було укладено Переяславську угоду, згідно якої Україна ставала автономною частиною Російської держави. Спочатку так і було, але з часом, протягом наступних століть, російський уряд став все більше втручатись у справи України. Українські гетьмани пручались, намагались відновити українську незалежну державу.

Так, у 1710 р. гетьман Пилип Орлик склав «Конституційні права і свободи українського війська», які базувались на дуже демократичних засадах. Головним лейтмотивом даного документу було те, що він закріплював історичні засади української державності, яка бере свій початок із часів Київської Русі. Конституція П. Орлика встановлювала національний суверенітет України, верховенство права, визначала кордони України, принципи внутрішньої і зовнішньої політики, поділяла владу на три самостійні гілки – законодавчу (Генеральна Рада), виконавчу (Гетьман і його уряд) і судову (Генеральний суд) і встановлювала соціальне забезпечення незаможних верств населення. «Україна з обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування» [284, С. 15].

Ця українська козацька конституція, на той час, була найдемократичнішою в Європі і світі. Вона чітко встановлювала демократичний устрій, парламентсько-президентську республіку і державне правління в Україні і уособлювала в собі ідеал політичних прагнень українського народу. Конституція П.Орлика не стала чинним документом, але уособлювала в собі усі результати розвитку українського конституціоналізму і правової думки українського народу XVIII століття [285].

«Із самого початку утвореного союзу стало очевидним, що між українським і російським народами у підходах до реалізації системи державної влади були значні ідеологічні розбіжності, викликані різними світоглядами, різним сприйняттям демократичних принципів державної організації. Це створило передумови для того, що у другій половині XVIII ст. фактично розпочався процес державно-правового підкорення України, який перетворив її з рівноправного союзника, самостійної політичної одиниці на одну із російських губерній» [286].

Протягом усього XVIII ст. український народ прикладав усі зусилля для утримання своєї державності і розвитку конституційно-правової думки в Україні, незважаючи на тотальне притиснення прав українського народу російською владою. Основним осередком розвитку соціально-політичних та конституційних ідей в Україні стала Києво-Могилянська академія. Тому філософські і конституційно-правові вчення того часу мали тісний зв'язок із теологією. Історії України відомі праці таких видатних українських філософів і мислителів, як С. Яворський, Ф. Прокопович, Я. Козельський, Г. Сковорода. В їх роботах розвивались і поширювались відомі, на той час, ідеї конституціоналізму, природно права і суспільного договору. У такий спосіб вони намагались застосувати ці ідеї до життя і соціально-політичних умов України [287].

У 1764 р. наказом імператриці Катерини II було ліквідовано гетьманат, у 1775 р. зруйновано Запорізьку Січ, а у 1781 р. ліквідовано весь адміністративно-територіальний устрій. Україна знову втратила свою державу. Її було перетворено на звичайну провінцію Російської імперії. І тільки Галичина, Північна Буковина і Закарпаття залишились у складі Австрійської імперії. 90% українських територій вперше потрапили до складу країни з абсолютною монархією. Цар контролював усі три гілки влади. Законодавчим органом був сенат, який розробляв закони, які потім затверджував імператор. Виконавча влада була зосереджена в руках міністерств, що посилювало централізацію державного апарату. Міністри призначались імператором і підпорядковувались безпосередньо йому.

З кінця XVIII ст. в Європі стали з'являтися перші конституції сучасного типу: в Польщі (3 травня 1791р.) – перша в Європі і друга у світі після США, у Франції (3 вересня 1791р.). Це не могло не вплинути на ідеологію Російської імперії. Але

соціально-правова система цієї країни, у порівнянні із країнами західної Європи, була дуже нерозвиненою.

З цього періоду український конституціоналізм продовжив свій розвиток в уже нових реаліях. Як зазначає професор В.О. Томсінов: «В історичній літературі прийнято вважати, що поява в XVIII ст. у свідомості представників російського правлячого стану думки про необхідність введення в Росії конституційних або «фундаментальних законів», встановлюючи міцні юридичні підстави і певні рамки здійсненню державної влади і не підлягаючих скасуванню, було результатом впливу на російське освічене суспільство політичної ідеології і досвіду державного розвитку провідних західноєвропейських країн – наприклад Англії і Швеції. Такий вплив, безумовно, мав місце: про це свідчить сам зміст конституційних проектів, які склалися на початку царювання Анни Іоанівни і за часи правління Катерини II. Однак, навряд чи буде вірним надавати йому виключне значення. До думки про прийняття в Росії «фундаментальних законів», утворюючих стійку юридичну конструкцію верховної державної влади, підводило представників російської знаті передусім російське політичне життя, в безмежному перебігу якого ніхто не міг почувати себе у безпеці – ні проста людина, ні аристократ, ні навіть сам государ» [288, С. 60].

Така ситуація склалась через те, що ще у 1722 р. Петром I було видано Статут «Про право спадкування престолу», згідно якого влада передавалась не від батька до сина, а до того, кого вибирав сам государ. А якщо імператор помирав і не визначав спадкоємця, то його обирала приближена до трону знать, адже закон роз'яснень з даного питання не давав. Тому кожне сходження на престол наступників Петра I: Катерини I, Петра II, Анни Іоанівни, Єлизавети I «було, по суті своїй, справжнім державним переворотом. Особливо вопіючим актом свавілля було сходження на престол Катерини II. Його результатом стало вбивство імператора Петра III і відсторонення від престолу його законного спадкоємця – цесаревича Павла Петровича» [288, С. 61].

Саме він, ставши імператором, вже після смерті матері, почав впроваджувати в життя свою програму державної діяльності, яка передбачала реформування державної адміністрації, армії, правосуддя, поліції, промисловості, торгівлі, землевласництва і кріпосного права. Його теж було вбито внаслідок палацового перевороту 1801 р., через

неконтрольовану, хаотичну політику, а також образу, звільнення і опалу багатьох придворних [289].

Ця система була дуже новою і незрозумілою українському народу, адже вона базувалась на анархії і беззаконні. Звичайно, у цій країні були свої світлі голови, але їх було катастрофічно мало.

Ідеї лібералізму успадкував від батька і імператор Олександр I, який разом із державним діячем М.М. Сперанським розпочали низку помірковано-ліберальних реформ: законодавчу, освітню, міністерську, селянську в рамках «Плану державних перетворень Росії». Він прагнув розділити владу на три гілки, ввести конституцію, відмінити кріпосне право. Зокрема, його бажання ввести в країні конституційно-монархічну форму правління були досить серйозним. Тому він навіть доручив помічнику М.М. Сперанського М.Л. Магницькому привезти з Парижу проект конституції, що той і виконав. А ще разом з проектом привіз записку про легкий спосіб її введення.

У 1809 р. М.М. Сперанський склав для імператора конституційний проект. В якому ним було прописано правовий механізм, який дозволяв законодавчо реалізувати концепцію розподілу влади, механізм закріплення і гарантії громадянських і політичних прав, механізм для ефективного проведення реформ державного апарату. В прийнятті конституції М.М. Сперанський бачив не лише засіб для вирішення багатьох нагальних потреб того часу, а й основу стабільного і поетапного посилення російської державності [290].

Робота з реформування призупинилась у 1812 році. У 1815 р. імператор Олександр I дарував Польщі конституцію, яка продіяла аж до 1830 року. А у 1818 р. у Польщі розпочалась робота над конституцією для Росії. Це був справжній законодавчий проект із задіянням провідних умів держави, який на французькій мові називався «Конституційна хартія Російської імперії», а на російській – «Державна статутна грамота Російської імперії».

«Статті документа показують, що Державна статутна грамота наділяла російських підданих правами і свободами, які мали, на той час, піддані і громадяни самих розвинутих держав: Англії, США, Франції. Серед цих прав і свобод були, наприклад,

такі, які представлялись англійським Habeas Corpus Act 679 р. (Актом про краще забезпечення свободи підданого і про попередження ув'язнень за морями), французькою Декларацією про права людини і громадянина 1789 р., Біллем про права США 1791 р і т.д.» [288, С. 81–82].

Тобто, основні положення конституції Росії, укладеної у Варшаві в період 1818–1820 рр. відповідали нормам конституцій, які діяли, на той час, в провідних країнах світу.

Але усі ці реформи, нововведення і ідеї зачепили інтереси всіх верств населення, особливо вони не подобались аристократії і чиновникам на чолі з представниками царської родини. На імператора почався тиск, а проти М.М. Сперанського поплелись інтриги. В результаті сестра імператора велика княгиня Катерина Павлівна, навколо якої згуртувались незадоволені імператором аристократи, представила йому М.М. Карамзіна, відомого російського історика і літератора, який передав імператору «Записку про давню і нову Росію» – своєрідний маніфест представників консерватизму. У ній він писав: «Чи будуть хлібороби щасливі, звільнені від влади господської, але надані в жертву їх власним порокам? Немає сумнівів, що селяни є щасливішими, маючи пильного піклувальника і прихильника» [291, С. 20].

Олександр I спочатку віднісся до цього негативно, але пізніше реформи зупинив, а М.М. Сперанського вислав у заслання на довгих 9 років. В вищих прошарках суспільства стане закріплюватись ідея про те, що самодержавство є основою для щастя і добробуту країни.

Конституцію Росії Олександр I вводити в дію відмовився. Пояснював він це тим, що розчарувався у своєму народові і вважав його не готовим до таких радикальних змін. На Міжнародному конгресі в Троппау в 1820 р. він у бесіді із французьким послом зазначив: «Я люблю конституційні установи і думаю, що кожна порядна людина повинна їх любити. Але чи можна їх вводити байдуже у всіх народів. Не всі народи готові в рівній степені до їх прийняття» [291, С. 77].

Можливо народ був не готовий, можливо імператор не володів потрібною широтою політичного мислення. Але ми думаємо, що свою вирішальну роль зіграв приклад долі його батька Павла I і попередників. Імператор зрозумів натяк вищого

стану. Історія Росії чітко вказувала на те, що неугодних монархів російська аристократія радикально і безсоромно міняла.

Звичайно, що в країні було багато представників різних верств населення, які чекали на конституцію і не схвалювали це рішення. Але тих, хто був проти, було більше. Країна, яка тільки виходила із беззаконня, хаосу і анархії не була готова підтримувати важливі політичні рішення влади. До протесту дворянства додавались неосвіченість і самодурство чиновників, гарним прикладом яких є одіозна постать вищезазначеного помічника М.М. Сперанського М.Л. Магницького. В той час, як М.М. Сперанський перебував в опалі, М.Л. Магницький отримав посаду попечителя Казанського навчального округу, де активно намагався реформувати процес навчання в Казанському університеті. Відбулось це призначення через те, що М.Л. Магницький звинувачував університет в розтраті і безбожному викладанні дисциплін, тому пропонував урочисто зруйнувати будівлю університету.

Імператор цю пропозицію не підтримав і відправив М.Л. Магницького виправляти ситуацію. Останній скасував усіляку самостійність університету, звільнив більшість професорсько-викладацького складу, римське право замінив візантійським, з викривальною метою створив кафедру конституцій, де розглядались англійська, французька і польська конституції, примусив професорів усіх кафедр проповідувати перевагу Святого Писання перед наукою, політичну економію він пропонував викладати по Біблії, пропонував скасувати викладання філософських наук в університетах. Загалом, із університету він створив монастир [292].

Внаслідок цієї діяльності відбулось повне падіння університету. І вже при імператорі Миколі II виявилась величезна розтрата казенних грошей, М.Л. Магницького було відсторонено від справ, а на його майно накладено секвестр⁸. Сам він помер у злиднях.

В російській літературі його ім'я стало прозивним. Публіцист-революціонер О.І. Герцен писав з цього приводу: «Вільної Росії ми не побачимо... Ми помremo в сінях, і це не від того, що при вході в хороми стоять жандарми, а від того, що в наших жилах бродить кров наших прадідів – січених кнутом і битих батогами, донощиками

⁸ *Секвестр* – заборона користуватись майном, яка накладалась органами влади.

Петра I Бірона, наших дідів – катів, на зразок Аракчєєва і Магницького, наших батьків, судивших декабристів, судивших Польщу, служивих і III відділенні, забивавших в гріб солдат, засікавших в могилу селян. Від того, що в жилах наших лідерів, наших журнальних верховод догниває така ж гидка кров, набута їх батьками в передніх, з'їзжих і канцеляріях» [293, С. 297–298].

Останньою спробою повернути державний лад в сторону конституціоналізму стало повстання декабристів у 1825 р., які виступили на Сенатській площі за підтримки гвардійців у момент безвладдя між смертю імператора Олександра I, незаконне сходження на престол його брата Миколи I, що, власне, теж було незаконним і відповідним палацовим переворотом. Але дворянство мовчало і декабристів не підтримало. Тому повстання було придушено. М.М. Сперанського було введено до складу Верховного суду із справи декабристів. Коли їм виносили вирок, він плакав. Жарт долі – саме його декабристи бачили першим президентом російської республіки, якщо вдалося б повалити самодержавство. Пізніше саме Михайло Михайлович став викладачем юридичних і політичних наук майбутнього імператора – реформатора Олександра II.

Тому правління, наляканого декабристами, Миколи I було різко консервативним і застійним. Єдине, що він зробив доброго для своєї країни, це закінчив разом із М.М. Сперанським роботу над «Зведенням законів Російської імперії», чим досягнув мети ще свого батька – створити незмінне позитивне право і продовжив освітню реформу свого брата. Так у Києві у 1834 р. з'явився перший університет. І разом з ним перші кроки зробила наука державного права, яка згодом, майже через 100 років перетвориться в науку конституційного права.

Однією з перших кафедр юридичного факультету була кафедра державного права, яка отримала назву «Основних законів і установ Російської імперії, законів про стани людей в державі». Через рік, у 1835 р. її було об'єднано із кафедрою енциклопедії законодавства.

Першим викладачем державного права в Київському університеті був професор К.О. Неволін. Його курс був строго догматичним: в його основу було покладено матеріал Зведення законів Російської імперії, який на той час вважався найкращим

прикладом кодифікаційної мудрості, доповнений історичними нарисами вченого. Таким було сформовано основні принципи викладання науки російського державного права і його завдання [294].

У 1837 р. К.О. Неволін став ректором Київського університету, тому поєднувати адміністративну і викладацьку роботу ставало дедалі складніше. У 1838 р. на посаду викладача державного права було призначено молодого М.Д. Іванішева. Але йому не довелося викладати даний курс, тому що 9 січня 1839 р. університет було закрито через те, що деякі студенти вузу приймали участь в суспільно-політичній діяльності в Києві і потрапити під слідство [295].

Роботу університету згодом було відновлено, але курс державного права було передано учню К.О. Неволіна С.П. Романовському, який спеціально для цього був переведений в університет Св. Володимира. З 1840 р. він читав дві дисципліни з цього напрямку: «Істрію російського законодавства» і «Російські державні закони» [296].

У 1844 р. С.П. Романовський перейшов на службу в СПб, і курс державного права було доручено професору С.О. Богородському. Вихованець Ярославської духовної семінарії, він належав до плеяди молодих вчених, які перебували на підготовці М.М. Сперанського. До числа цих талановитих молодих юристів належав і К.О. Неволін. Тому вони ще з тих часів товаришували. Хоча С.О. Богородський був професором з кримінального права, одночасно з цим з 1845 по 1847 рр. викладав і державне право через відсутність відповідного спеціаліста [297].

В 1842 р. Новий статут Київського університету знову виокремив науку державного права в окрему кафедру. У 1847 р. на неї було призначені І.М. Вігуру, молодого кандидата законодавства. Окрім «Основних законів і державних установ Російської імперії» він читав ще курси «Статут про службу цивільну і закони про стани» і «Державні і губернські установи».

Як зазначали сучасники Івана Мартиновича, його курс державного права був мало оброблений. Він представляв собою матеріал Зведення законів, в якому питання дуже дивно висвітлювались, часто другорядні питання він розповідав із більшими подробицями, ніж важливі питання. Питання про статuti орденів або постанови про

цивільні мундири займали в курсі таке ж саме місце, як існування верховної влади в країні, Державної ради або Сенату, міністерств або дворянства.

Для викладання курсу І.М. Вігури був придатний, але в науковому відношенні дуже слабкий і не давав поняття природи і індивідуальних особливостей російського державного права, російських установ. В ньому слухачі не могли взнати ті історичні мотиви і реальні сили, під впливом і тиском яких державне право формувалось.

«У виправданні наукової апатії і непродуктивності Вігури потрібно зазначити, що він читав самий небезпечний і делікатний для того часу предмет, який було поставлено під самий пильний контроль начальства і навряд чи в інших університетах стояв на більш високому рівні» [298].

Останні роки правління імператора Миколи I були дуже важкими для Київського університету. Викладачів не вистачало. Нерідко студенти замість своїх факультетських лекцій слухали лекції інших факультетів. Викладання юридичних дисциплін не викликало до них особливої любові. Особливо слабким було викладання державного права.

Саме в цей період Європою прокотилась низка буржуазних революцій, що мало свій вплив і на прогресивні уми країни. Українська державна еліта, в цей час не припиняла своєї діяльності, маючи на меті відродження української державності. Притиснення інших народів в Російській імперії, зокрема українського, відсутність у них прав і свобод стало причиною національно-визвольного руху на початку 40-х рр. XIX ст., центром якого став Київ.

При Київському університеті стали утворюватись таємні товариства. Спочатку це був студентський гурток «Київська молодь», пізніше «Кирило-Мефодіївське товариство». Засновниками товариства стали М. Гулак, М. Костомаров та М. Білозерський. Пізніше до лав товариства увійшли Т. Шевченко, П. Куліш, студенти О. Навроцький, О. Маркович, І. Посяда, Г. Андрузький, О. Тулуб, М. Савич.

В рамках цієї організації продовжили розвиватись українські конституційні і політико-правові ідеї, що, власне, і було її основною метою. Товариство підготувало кілька документів: «Статут Слов'янського товариства святих Кирила і Мефодія», «Книгу буття українського народу», а також проект конституції України під назвою

«Конституція республіки», який у 1850 р. підготував студент Г. Андрузький. Взірцем для цього документа стала конституція США 1787 року. Г. Андрузький пропонував створити федерацію слов'янських народів – Слов'янські сполучені штати із центром у Києві, до яких Росія б не входила. Загалом, діяльність Кирило-Мефодіївського братства мала важливий вплив на розвиток українського конституціоналізму вже у другій половині XIX століття [299].

Ситуація радикально змінилась із сходженням на престол імператора Олександра II у 1855 р., який розпочав підготовку низки важливих соціо-політичних реформ, з яких в країні розпочався розвиток капіталістичних відносин. Нові верстви населення, такі як буржуазія і пролетаріат, закріпили ці зміни і вимагали введення конституції. Крім того, її підтримувала і прогресивна, просвічена частина аристократії.

Сам імператор ніколи до цієї ідеї позитивно не ставився. Він не любив різких змін status quo влади і вважав, що конституція може призвести до розколу в країні. Але просвічені аристократи переконали його дати іншим верствам населення можливість хоча б народного представництва. Голова Комітету міністрів П.О. Валуєв постійно підбурював імператора до цього кроку.

«Ви станете могутнішим за Ваших попередників. Ви остаточно закріпите за Росією повернене і омите кров'ю цілих поколінь західне родове надбання. Ви примусите Західний край, нарешті, повернутись лицем до Москви і стати спиною до Варшави. Тоді Західне питання буде вирішено назавжди і польська справа буде назавжди програною» [300, С. 567].

В 1880 р. Імператор погодився дати народу представництво в Державній Думі і доручив міністру внутрішніх справ М.Т. Лорис-Мелікову зайнятись розробкою цього питання. П.О. Валуєв у своєму щоденнику одразу написав:

«Долі збуваються. Можливо, для переходу до іншого порядку думок і справ потрібно, щоб під нами земля ще більш захиталася» [300, С. 423].

«Великі реформи» імператора Олександра II не дали потрібних результатів. Вони розкололи суспільство на дві частини. На тих, хто були задоволені ними, і на тих, хто ні. Особливо була проти адміністрація. Чиновники на місцях дуже часто саботували нові правила. Наприклад, на українських землях суд присяжних було введено тільки у

1879 р., через 15 років після його офіційного закріплення в Судових статутах 1864 року. Просвічене оточення імператора також було переконане, що вирішення революційного питання було можливе лише шляхом певних поступок самодержавства, надання народу певних прав і свобод.

«Питання про введення в Росії представницького правління з конституцією і відповідно перетворення самодержавства в конституційну монархію, яке виникло в процесі підготовки і проведення селянської, судової і земської реформи, було протягом усього царювання Олександра II постійним предметом дискусії в середовищі російської правлячої еліти і інтелігенції» [288, С. 151].

28 січня М.Т. Лорис-Меліков представив імператору відповідну доповідь, 17 лютого 1881 р. імператор погодив розробки і наказав підготувати остаточний проект на 1 березня, що і було вчасно виконано. Цей документ назвали «Конституція Лорис-Мелікова», хоча насправді він конституцією не був. Це був акт про створення представницького органу в Російській імперії. Але, безперечно, він став би першим важливим кроком до конституції. На 4 березня планувалось представити проект в Державну Раду [301].

Як відомо, імператора Олександра II було вбито саме 1 березня 1881 р. терористами-народовольцями за крок до прийняття даного документу. Цікаво те, що створення і активна діяльність таємних революційних товариств в Російській імперії розпочалась із першими реформами імператора. Вимоги революціонерів, можна сказати, бігли попереду можливостей і бажань влади. Те, що імператор здійснював, для них було недостатньо, адже усі реформи відбувались в рамках монархії і самодержавства, а революціонери вимагали демократії і конституції. Протягом всього царювання на імператора було здійснено 11 замахів. І ні в кого не виникало питань, що останній замах, який увінчався для терористів успіхом, було так вчасно здійснено – 1 березня 1881 року. Що це – випадковість, збіг, чи може ретельно спланована акція, коли влада «підгодовує» опозицію, щоб її руками прибрати неугодного правителя?

Ми більш схиляємось до цієї думки, тому що в ній є логічність і послідовність фактів і дій. В історії випадковостей не буває. В історії усі події мають причини і сенс. Існує думка, що саме цей теракт було здійснено з легкої руки діючої влади. Ймовірно,

що більш за революціонерів імператор своїми діями дошкуляв тій частині аристократії, яка прагнула зберегти самодержавство і врятувати монархію. Останньою краплею в діях Олександра II став його поспішний шлюб з княжною К.М. Долгорукою, яка довгий час, ще з 1866 р. була його фавориткою і мала від нього трьох дітей. Імператор одружився з нею одразу після смерті своєї першої дружини влітку 1880 р., ледь витримавши 40-денний траур. Історик І.Є. Дронов з цього питання писав так: «На початку 1881 р., судячи зі всього, в нього остаточно визрів план коронувати княгиню Юр'ївську імператорською короною і одночасно оприлюднити певну «конституцію», яка повинна була виправдати і обґрунтувати такий безпрецедентний крок. Крім того, таким чином, Олександр II, напевно, намагався переключити неминучий вибух пристрастей з коронації, – його особистої і важливої справи, на конституцію, питання, яке тривожило насамперед Росію. За бійками з приводу конституції, розраховував цар, забудуть про незаконну коронацію його морганістичної дружини» [302, С. 327].

Російський двір на чолі із спадкоємцем престолу Олександром Олександровичем (майбутнім імператором Олександром III) вважали цю коронацію позором для сім'ї Романових. В очах аристократичної верстви населення імператор переступив межу: прийняття конституції порушувало звичний політичний порядок, а коронація – соціальний, які існували в Росії протягом багатьох століть. Професор Б.М. Чичерін, один із основоположників конституційного права в Росії, вважав, що смерть була б для імператора найкращим виходом з тої ситуації, яка склалась [303, С. 118].

Хитросплетіння показують нам, що в історії все взаємопов'язано, і країною керують звичайні люди, які також мають свої бажання і почуття, забуваючи про ту відповідальність, яку вони несуть перед своїм народом.

Саме в цих умовах – «великих реформ» і палацових інтриг в країні створювались юридичні товариства, які одним своїм існуванням були «заточені» на діяльність в рамках реформування країни. Коли імператора вбили, робота їх призупинилася. Зокрема в Київському юридичному товаристві ми спостерігаємо 20-річний період застою і наукової апатії. І це зрозуміло, адже юридичні питання, пов'язані із розвитком держави і її правової думки не могли досліджуватись в часи реакції і контрреформ імператора Олександра III.

Повертаючись до діяльності Київського юридичного товариства потрібно більш детально зупинитись на науковій діяльності одного з його активних провідних членів, професора О.В. Романовича-Славатинського, який став основоположником науки державного права в Київському університеті і одним із перших в Російській імперії. Його наукова діяльність якраз припала на період «великих реформ».

Розпочинаючи свою наукову діяльність він одразу ж в перших вступних лекціях зробив акцент на тому, що потрібно змінювати принципи викладання державного права. Протягом 1860-62 рр. він проходив стажування за кордоном, відвідав найкращі університети Німеччини, Франції, Швейцарії, Італії, але найбільше його цікавила Англія з її парламентаризмом і самоуправлінням (мається на увазі англо-саксонська правова система).

Коли він повернувся додому і розпочав освітню діяльність, то принципово змінив курс державного права. Розповідав про нові завдання науки державного права, методи її розробки і викладання, західно-європейські конституції і історію політичних вчень, цілий семестр читав порівняльний курс про кріпосне право і його відміну [304].

Вчений наголошував, що в рамках суттєвих державних змін курс державного права мав викладатись на високому рівні, а в Київському університеті навіть такі елементарні книги як «Загальне державне право» Й. Блюнчлі були невідомі. Підготовка за кордоном дала свої плоди. Йоган Блюнчлі, якого наводив у приклад Олександр Васильович був відомим швейцарським правознавцем і політичним діячем, прихильником конституційної монархії. Він поділяв усе населення, в залежності від природності до державного управління, на чотири класи (урядовий, аристократичний, середні класи і «великі народні класи»), до яких зараховував робочих і селян вважаючи, що пролетарії не здатні до державного управління).

О.В. Романович-Славатинський був молодим представником свого покоління, прогресивним вченим, який на початку своєї кар'єри щиро вірив, що ті зміни, які в 60-х рр. XIX ст. розпочав Олександр II, дадуть свої важливі результати, і Російська імперія вийде на один рівень із європейськими державами. Зокрема, він зазначав, що в державному управлінні значення станів, як місцевого урядового елемента, внаслідок реформ, було послаблено, натомість як роль безстанового земства посилилась.

«Стани в нашому державному устрої представляються тепер якимось анахронізмом, уламком старини. Натомість як земство є новим фактором нашого суспільного життя, живого і наповненого майбутнім», – писав вчений [305, С. 7].

На хвилі реформ він прагнув цього, але до самого жовтневого перевороту 1917 р. аристократія так і не допустила до влади представників інших станів.

В Київському університеті з 1862 р. він читав детальний курс «Англійського державного права», який був дуже популярний серед слухачів, настільки, що читався в найбільшій аудиторії університету і ледь вмщував усіх бажаючих слухачів. Крім того читав «Історію російського права», «Російське державне право», «Іноземне державне право» і «Історію політичних вчень».

Все життя він звертався за досвідом до провідних європейських країн. Іноді їздив в Європу, знайомився із змінами, новими порядками, що потім і використовував у науково-педагогічній діяльності.

В 1872 р. вийшла його наукова праця «Посібник для вивчення російського державного права за методом історико-догматичним», яка призначалась, в першу чергу, студентам. Він розглянув сутність і організацію верховної самодержавної влади і устрій імператорської сім'ї; систему державних установ; статuti цивільної служби, а також діяльність земств, церкви, суду і військових сил. Вона складалась із трьох частин: в теорії державного права було висвітлено історичний розвиток вчень про державу і загальні теоретичні основи для оцінювання існуючих державних установ; окремо було розглянуто структуру і функціонування іноземних установ; вітчизняні державні установи досліджувались у порівнянні із західно-європейськими, за прикладом яких свого часу створювались вітчизняні, але з часом набули власних особливостей, притаманних своїй країні.

О.В. Романович-Славатинський захоплювався устроєм провідних європейських країн, але одночасно з цим був переконаним монархістом, тому робив акцент на важливості монархії, і складається враження, що свої наукові праці писав виключно в угоду самодержавній владі. Тому в його історичних нарисах є низка перекручень і вирваних із контексту тверджень. За негативним ставленням до державного устрою Литви і Польщі, він возвеличував Росію, незважаючи на те, наскільки соціально-

політичний розвиток російської держави, на той час, відставав від сусідніх європейських країн. Адже саме поняття самодержавства було законодавчо закріплене лише в першій половині XIX ст. у Зведенні законів Російської імперії.

Наприклад, елементи демократії в Київській Русі, такі як віче і боярська рада, вважав тимчасово необхідним проявом, але робив акцент на будь-яких проявах централізації князівської влади. Зазначав, що люди нездатні жити без князя, общини обирали собі князів, закликали і виганяли їх. А віче і боярська рада могла існувати тільки через те, що князі ще не набули потрібної самодержавної влади. Підкреслював, що саме із часів Юрія Долгорукого було встановлено нові самодержавні порядки, розвинулась Москва. І вже ніхто не міг вказувати государю як правити.

«Ця царська влада, напрацьована великоруським племенем, в якій втілилася велич і єдність російської землі – створіння глибоко національне. Народ і царська влада, прижилась в нас, як Англія зі своїм парламентом. Подібно до того, як англійський парламент – палладіум її громадянської свободи, царська влада в Росії – палладіум єдності російської землі і рівноправ'я російського народу. Зрозуміло, чому російський народ завжди беріг свою царську владу, як зіницю ока. Зрозуміло, чому він обурювався проти тих, хто її торкався. Політичне існування Росії, єдність і успіх російської землі співпадають із долями царської влади: разом вони з'явилися, зміцніли, бідували, розвивались. В найтяжчі часи, коли доводилося спочатку починати своє політичне існування, великоруський народ перш за все брався за відновлення царської влади, забезпечував її собі і розділяв із царем і радість, і горе. За поданнями великоруського народу цар – уособлення держави. За народними поглядами, російський цар – не начальник війська, не обранець народу, не глава держави або представник адміністративної влади. Цар є сама держава – ідеальна, благодворна, але разом з тим і грізне її вираження... Цар має бути безгрішним. Якщо народу погано, винен не він, а його слуги; якщо царська велич є важкою для народу, значить царя ввели в оману; сам собою він не може захотіти нічого поганого для народу» [305, С. 22–23].

Ця цитата з роботи вченого дуже гарно відображає ту суттєву відмінність між українським і російським народами. Саме через неї між ними регулярно відбуваються

протистояння. Адже в генетичному коді Росії – самодержавство, а України – демократія.

Через 14 років професор О.В. Романович-Славатинський видав ще одну наукову працю «Система російського державного права в її історико-догматичному розвитку» (1886), яка була розширеним і вдосконаленим варіантом першої роботи. Після вбивства Олександра II було видано у 1884 р. новий університетський статут, який ліквідував автономію університетів і ставив під контроль роботу професури і поведінку студентів. Тому таку дисципліну як іноземне державне право було заборонено. Олександр Васильович був переконаний, що така важлива і «нешкідлива» дисципліна, у якій, підкреслимо, розглядались демократичні і конституційні устрої провідних європейських країн, була конче потрібна студентам і ніяк не могла зародити в головах російської молоді революційні ідеї.

Для цієї роботи вченого характерні більш сформовані засади науки державного права і більше патетики і похвали самодержавству. З першої сторінки вчений став пропагувати *теорію панславізму*, яку Російська імперія, свого часу, запозичила в Австро-Угорщини, – ідеологію, в основу якої полягало об'єднання науки слов'янських народів в межах однієї країни.

«Самодержавне монархічне начало збирало в єдине ціле роздроблену російську землю, з'єднувало розкидані нею племена в цільну і єдину російську націю з особливими притаманними їй індивідуальним рисами, з особливим юридичним і політичним світоглядом, який суттєво відрізнявся від світогляду греко-римського і романо-германського... Російська держава – єдина потужна держава, створена слов'янським генієм із російським самодержцем на чолі, уособлюючим в собі потужність і прагнення слов'янства – органічне, мимовільне створення російського народу, природний продукт тих реальних мотивів і сил, якими була обставлена його історія» [306, С.38, 40].

Вчений стверджував, що у XII ст. сформувалось на руській землі три основні політичні засади: 1) новгород-псковське вічове начало – демократичне; 2) галицько-волинське шляхетське начало – олігархічне і 3) ростовсько-суздальське начало – монархічне. І що саме великоруський народ зробив вибір в силу третього напрямку.

Вплив Золотої орди на становлення абсолютної монархії в Росії вчений відкидав. Місію великоросійського народу вбачав в об'єднанні окремих слов'янських народів під егідою самодержавної влади. Вважав його необхідним і єдино важливим. Був переконаний, що окремі народи були дуже вдячні монархам Росії за це, тому готові були за неї стати грудьми і не дати повторитись на російській землі тому сценарію, який реалізувався у Франції. Через 30 років на російській землі ці народи на чолі із російським реалізували ще гірший сценарій.

Як бачимо, історію пишуть люди. І нерідко так, як вигідно їм чи владі. Наукові праці О.В. Романовича-Славатинського проникнуті повністю хвалебними одами царю і самодержавству всупереч усім історичним фактам. Дивно, як в одній людині поєднувалась любов до самодержавства і захоплення демократичним устроєм західноєвропейських країн. Можна було б придумати безліч тому пояснень, але ми пошукаємо відповідь у сучасників. Професор О.Ф. Кістяківський у своєму «Щоденнику» так писав про О.В. Романовича-Славатинського: «Його товариш медик Бец висловився про нього так: «Славатинського достатньо вивезти в Бровари і там пригостити, щоб він повернувся звідти із думкою, благоприємною для того, хто пригостив» [307, С.340].

З цього ми робимо висновок, що це просто була така подвійність в характері вченого, його соціальна позиція. Уся наукова спадщина О.П. Романовича-Славатинського – це неприкрита пропаганда монархії і самодержавства. Абсолютно популярний у всі часи метод «загравання» із владою. Залишається зрозуміти з чим вчений був нещирий: із парламентаризмом чи самодержавством? Але як би не складалось, наука державного права саме таким чином розвивалась в його працях. І це була дань сучасності, його власний погляд. Але ні про які конституційні ідеї в його роботах ми інформації не знаходимо.

У 1882 р. до Київського університету приїхав професор О.О. Ейхельман. В історії українського права він відомий більше як спеціаліст з міжнародного права, але свого часу він читав і курс державного права, для якого і видав у 1886 р. «Нариси із лекцій з російського державного права». Наприкінці XIX ст. він став одним із провідних вчених

Київського юридичного товариства, який дуже полюбив Україну і в майбутньому дуже багато працював на ниві відновлення української державності (Додаток Ж).

В основу своєї державницької концепції він поклав глибокі теоретичні знання про політичну систему країни. Досліджував правові аспекти функціонування держави. Член Київського юридичного товариства професор В.А. Незабитовський зазначав, що статті О.О. Ейхельмана, в яких він аналізував вітчизняні і закордонні наукові праці з державного і міжнародного права, мали критичне забарвлення.

В Київському університеті він читав спочатку загальну історію права, потім міжнародне право, державне право. В контексті вивчення останнього виходили його наукові праці: «Історія іноземних законодавств» (1885), «Огляд центральних та місцевих установ та управлінь», «Огляд всіх форм місцевого оподаткування і натуральних повинностей» (1895). Стосовно останньої роботи він навіть запропонував проект реформи в системі місцевого самоврядування, який викликав жорстку протестну реакцію в урядових колах.

Але насправді фундаментальною науковою працею вченого в галузі державного права стали «Нариси з лекцій з російського державного права». Ця робота вийшла всього через чотири роки після вищеописаної наукової праці О.П. Романовича-Славатинського. Але вона принципово відрізнялась від останньої високим рівнем професіоналізму і компетентності. У ній вчений демонструє високий рівень знань як вітчизняного державного права, так і державного права провідних західноєвропейських країн. Безпрецедентний приклад наукового перфекціонізму.

За походженням О.О. Ейхельман був балтійським німцем. Можливо саме це надало йому можливість неупередженого ставлення до такої делікатної науки як державне право. Підготовлена на високопрофесійному науковому рівні дана робота розповідала про весь устрій і правове регулювання Російської імперії. В його роботі ми не бачимо прихильності до певного напрямку чи форми правління. Наприклад, широко використовуючи порівняльний метод він притримувався золотої середини у твердженнях, виходячи із принципів безконфліктного співіснування різних форм державного правління.

«Необмежена монархія не виключає широкого розвитку суспільної самостійності в управлінні, строгого панування принципу законності і здійснення усіх цілей державного добробуту. Конституційна ж монархія і республіка, самі по собі, ще не забезпечують таких порядків» [308, С. 33].

Він бачив в державі необхідне формування, яке є комфортним для проживання людини, для її природи і потреб. В державі, зазначав вчений, народ повинен усвідомлювати свою відокремленість від інших народів і бути пов'язаним спільним національним началом на підґрунті патріотизму до своєї держави. Також опираючись на роботи Й. Блюнчлі дав визначення поняття держави – це політично-організований народ, об'єднання влади і народу, суспільство із засадами людської свободи, створене історично не без впливу космополітичних начал відповідно до культурної епохи.

Історію будь-якої держави він розглядав як результат певної необхідності і історичної долі окремих постатей, адже саме людський розум регулярно вдосконалює суспільство. Правда, притаманна ця місія лише небагатьом, на думку вченого. Свободу в рамках держави бачив як, в першу чергу, обов'язок, моральну відповідальність, яка є основою будь якого порядку в людстві. Історію держав вважав основою теорії державного права. В рамках історії України вважав, що українська держава історично існувала ще з IX ст., у XVII ст. була повноцінним суб'єктом міжнародних відносин і була знищена у XVIII ст. в результаті союзу з Московським царем. До історії Росії ставився з повагою, але без патетики, пояснюючи багаточисельні об'єднання земель на первинних етапах формування країни протидією монголо-татарському гнобленню. Зробив акцент на українських землях: «Самим великим і важливим приростом до території Москви в XVII ст., хоч і не зовсім повним, було приєднання Малоросії до Москви у 1654 р. «на положенні вічного союзника» із «підданством царю». В XVIII ст. відбулось поступове адміністративне об'єднання Малоросії з імперією» [308, С. 70].

З міжнародної точки зору вищою, верховною владою О.О. Ейхельман вважав право державного суверенітету. Піднімав до розгляду соціальні питання, підкреслюючи, що держава не повинна прагнути до збагачення за рахунок народу, а усі відповідні виплати витрачати на потреби держави і незаможних людей, адже саме це

підкування розвиває моральні і духовні сили народу, його ініціативу і підприємливість, фізичне здоров'я.

Державне право розглядав як науку, яка вивчала організацію усієї державної влади і взаємодію її з об'єктами державної влади: населенням і територією. Вчений бачив необхідність у розвитку позитивної теорії державного права, адже саме вона розкривала величезне поле дослідницького матеріалу і емпіричних законів державно-правового життя народів і служила необхідним засобом глибокого наукового розуміння державних порядків окремих країн, а саме внутрішніх соціальних сил кожного інституту державного права. Саме таке ставлення до розвитку позитивного державного права мало величезне значення для країни, адже воно впливало на правильну постановку проблем реформування, якщо воно було необхідне. Важливість науки державного права вбачав ще й у тому, що вона була основою, фундаментом для прикладної політики.

В якості джерел права в Російській імперії виділяв: закони, розпорядження, звичаєве право, міжнародні договори і юридичні аналогії. Стосовно форм держави вчений виділяв три: монархію, аристократію і республіку. На сьогодні в Україні їх лише дві. Про нежиттєздатність третьої – аристократії і про значення кожної з них у такий важливий період їх формування О.О. Ейхельман говорив так: «До сучасної культурно-правової держави форма аристократії не могла пристосуватись, і вона щезла. Вона взагалі мало міцна форма. Попередня ж монархія майже всюди в Європі прийняла на себе нові елементи – народне представництво, без згоди якого – т.зв. парламенту, монарх не може видавати закони і призначати податки... Але й демократія або республіка підпала під обмеження. Із чистої вона перетворилась на представницьку. Вільні повноправні громадяни не самі особисто приймають участь в законодавстві, а посилають в народне зібрання – в парламент своїх депутатів для остаточного вирішення справ» [308, С. 55].

Загалом дана наукова праця була створена за принципом сучасних коментарів до правових кодексів. Кожне положення в тексті вчений детально коментував, нерідко у порівнянні із західноєвропейськими країнами. В ній було висвітлено принципи існування імператорської влади, порядок наслідування престолу, вступ на престол,

свободу зречення престолу, організацію опіки неповнолітнього імператора, верховної влади, підданства, законодавства, народу, станів податків тощо.

У другій половині XIX ст. на Україні сформувався прошарок наукової інтелігенції, який став шукати можливості для національного самовираження і самоідентифікації. В Києві жити з таким поглядами вдавалось далеко не всім.

«Негативні конотації «імперії» найсильнішими були у Центральній та Східній Європі, де у XIX ст. піднявся найгрізніший ворог імперій та імперіалізму – етнічний націоналізм. Найгрізнішим він був через те, що проголошував новий принцип легітимності політичної спільноти. Він надав більшій суворості принципу «самовизначення націй», ототожнюючи нації з етнокультурними групами, найважливішою ознакою відмінності яких є мова. З погляду етнічного націоналізму, імперії є незаконними політичними утворами, адже їхні кордони не збігаються з територіальними межами регіонів, заселених націями. Кожна «цивілізована» нація має право жити в своїй окремій державі, а імперії є політичними утворами, які це право зневажають, і тому їх можна вважати «тюрмами народів» [309, С. 37].

Приблизно через 20 років історія доведе правильність цих слів. Адже у 1918 р., коли закінчиться Перша світова війна будуть зруйновані чотири імперії: Австро-Угорська, Російська, Османська і Німецька.

Відомий український вчений, історик, громадський діяч професор М.П. Драгоманов був провідним членом наукового співтовариства Київського університету, але звинувачення в українофільстві змусили його шукати кращої долі за кордоном. Емський наказ 1876 р. був спрямований проти українофільства. М.П. Драгоманова, П.П. Чубинського та інших викладачів Київського університету було звільнено з посад, декого вислано, ліквідовано «Громади» – національні культурно-просвітницькі організації, створені українською інтелігенцією з метою пробудження національного духу народу.

На Паризькому міжнародному конгресі в 1878 р. М.П. Драгоманов виступив із доповіддю «Українська література, заборонена російським урядом», яка дуже сподобалась європейському просвіченому співтовариству. К. Маркс в тексті даної

доповіді підкреслив такі слова: «Тарас Шевченко – син народу в повному сенсі цього слова. Більш, ніж хто-небудь інший, він заслуговує титул народного поета» [310].

У 1875 р. він переїхав до Відня, де його діяльність носила відображення ліберально-конституційних тенденцій вченого. В еміграційний період професором М.П. Драгомановим було розроблено концепцію ідеального суспільства, яка ґрунтувалась на принципах децентралізації і об'єднання прогресивно розвинутих особистостей. А саме федералізації і місцевого самоврядування.

У 1884 р. він розробив конституційний проект реформування Російської імперії. Пропонував перетворити її у децентралізовану федеративну державу «Вільна спілка». Проект конституції містив демократичні права і свободи людини і громадянина, недоторканість особи і житла, таємницю листування, свободу віросповідання, мови, навчання, традицій, право позиватись до суду. Окремо в документі було розкрито принципи місцевого самоврядування, які передбачали поєднання на місцях державної адміністрації та місцевих органів влади. Суб'єктами федерації мали б стати 20 областей. Головою держави мав бути спадковий імператор або обраний голова держави, влада якого була б обмежена двопалатним парламентом.

Вчений був поміркованим реформатором, тому ідею революційного руху не визнавав. Пропонував вводити зміни в державі шляхом конституції. Він вважав, що це перший крок до скасування «допотопного чудовиська – російського самодержавства». Даний проект конституції не передбачав утворення української автономії за етнічним принципом.

Пізніше погляди М.П. Драгоманова більше схилились до створення української національної держави, відокремлення українського народу і протидії панславистській парадигмі. Ця еволюція конституційних поглядів вченого поставила на перше місце права людини, парламентаризм і конституційні засади, і поступово здійснила важливий вплив на розвиток українського національно-визвольного руху вже наприкінці ХІХ століття [311].

«Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. столиця України стала осередком національно-визвольного руху, який характеризувався переходом від поміркованого культурництва до усвідомленої політичної діяльності, оформлення політичних партій,

боротьби за впровадження української мови у шкільництво і судову систему... Вже перебуваючи в еміграції О. Ейхельман згадує: «В київській атмосфері я переродився... З кінця 80-х рр. при близькім знайомстві з студентами я ознайомився з українським життям, яке порадувало моє молоде серце» [312].

Першим, хто гостро зреагував на такі зміни, було українське студентство, яке активно долучалось до процесу демократизації суспільно-політичного життя, адже наприкінці XIX ст. в Київському університеті серед студентства переважала українська демократична молодь, яка поширювала революційні ідеї. Помалу революційний настрій заповнював усі верстви українського населення, зокрема інтелігенцію, представників вищої школи.

На початку XX ст. в Російській імперії на перше місце вийшли соціальні питання багаточисельного населення, які діюча влада взагалі не вирішувала. Усе це вилилось в активний революційний рух і масові виступи проти монархії. Кульмінацією цього стала «Кровава неділя» 9 січня 1905 р. – розстріл мирної демонстрації робітників промислових закладів, які йшли до Зимового палацу з колективною Петицією про робочі потреби. Даний документ включав як економічні, так і політичні вимоги. Розстріл мирної демонстрації, внаслідок якого загинуло кілька сотень людей, викликав хвилю обурення в російському суспільстві і у всьому світі, що і стало поштовхом до початку Першої російської революції 1905–07 років.

В результаті цих подій імператор Микола II доручив міністру фінансів С.Ю. Вітте підготувати «Маніфест про вдосконалення державного порядку», внаслідок чого відбулась організація Державної Думи із виборним складом депутатів, і октройована⁹ конституція 1905 р., яка дарувала народу громадянські права, свободу, недоторканість особистості, свободу слова, спілок, парламент, який складався із Державної Думи і Державної Ради. Автор реформи – Сергій Юлієвич з цього приводу писав, що Маніфест 17 жовтня «остаточно і безповоротно виводить Росію на шлях конституціоналізму, тобто в значній мірі обмежує владу монарха і встановлює співвідношення влади монарха і виборних від населення» [313, С. 7–10].

⁹ *Октройована конституція* – це конституція, подарована монархом своєму народу.

Усі ці події дали можливість студентській молоді відкрито збиратись на «віча» в стінах Київського університету, на яких вони вільно вживали українську мову, співали українські пісні, читали вірші. О.О. Ейхельман щиро підтримував їх у цьому.

В даних умовах наука державного права розпочала свій шлях перетворення на конституційне право. А внесок вчених Київського юридичного товариства в процес його становлення та розвитку відображає їх високий рівень професіоналізму і компетентності.

Суспільство багатонаціональної Російської імперії зробило крок вперед в напрямку конституціоналізму, і хоча уряд країни і зміг призупинити масові хвилювання, та повернути суспільство до колишнього життя йому вже було не під силу. Повсюди організовувались профспілки, розвивалась багатопартійність. Не могло це не вплинути і на обстановку в лавах Київського юридичного товариства. А саме – відбувся ще більший розкол в соціально-політичних поглядах вчених.

Прогресивна частина організації, в уособленні О.О. Ейхельмана, ставила перед собою завдання розробки нагальних юридичних питань та активізації української державницької роботи. Інша ж, на чолі із Д.І. Піхном, радикально протестувала в рамках діяльності Союзу російських націоналістів з проросійськими шовіністичними вимогами.

«Частина тогочасних вітчизняних науковців не повною мірою усвідомлювала всю значущість демократичних зрушень, які посилились на початку ХХ століття. Так, з одного боку, Київський університет не виправдав сподівань міністра освіти С. Уварова на те, що він стане основою монархізму та русифікації, а став одним із провідних осередків українського руху.

Проте, з іншого боку, після 1905 р. цей вищий навчальний заклад, за твердженням очевидців, виступив в ролі «осередку україножерства¹⁰». Це яскраво проілюстрували активні антиукраїнські виступи викладачів університету Д. Піхно, Т.Флоринського, А. Сікорського та інших. Навіть у 1917 р. професорсько-викладацький склад

¹⁰ *Україножерство (українофобія, антиукраїнізм)* – агресивне неприйняття України, її народу, суверенітету, мови, історії, культури.

Київського університету активно виступав проти проголошеної Центральною Радою автономії України» [286, С. 53].

Так, на початку ХХ ст. в Київському юридичному товаристві працювали вчені абсолютно протилежних поглядів. Це були два паралельні світи: діяльність українських вчених в рамках національно-визвольного руху і в рамках збереження самодержавства і монархії.

Саме міф про єдину могутню російську націю, в якій українці лише етнічна гілка, руйнувався важче за все. Адже представники російської історичної науки протягом цілих поколінь фальсифікували первинний зміст Переяславської угоди, трактуючи її як акт об'єднання народів. Бажання українського народу мати свою державу змінювало баланс сил в тих двох імперіях, які панували на території України – Російської і Австро-Угорської. Набагато пізніше, вже в еміграції наприкінці 40-х рр. ХХ ст. В.Винниченко напише у своїй праці «Заповіт борцям за визволення» такі слова: «О, Господи, яка то страшна, тяжка річ – відродження національної державності. Як вона в історичній перспективі буде уявлятися легкою, само собою зрозумілою, природною, а як важко, з якими нелюдськими зусиллями, хитрощами, з яким, часом, відчаєм, люттям і сміхом доводиться тягати те каміння державності і складати його в той будинок, в якому будуть так зручно жити наші нащадки» [314].

Події 1917 р. активізували національно-визвольний рух на західних окраїнах імперії, який прагнув відтворення власної української державності. В Україні з'явилась можливість нарешті від'єднатись від Росії і утворити власну державу. Утворилась Центральна Рада, яка у січні 1918 р. видала III і IV Універсали про проголошення самостійності і незалежності Української народної республіки, її свободу і суверенітет. О.О. Ейхельман одразу включився до цього процесу. У листі до прем'єр-міністра Чехії вчений писав:

«Коли в березні 1917 р. відбувся державний переворот в СПб і всеросійська монархія розвалилась, Україна висунула вимоги про відновлення своїх старих, порушених російським урядом, гарантованих договором прав» [315].

В Уряді УНР він неодноразово брав участь у вирішенні зовнішньо-економічних питань. Зокрема брав участь у підготовці Брестського миру між УНР і країнами

Четверного союзу, які протистояли країнам Антанти: Австро-Угорщиною, Болгарією, Німеччиною і Туреччиною. Більшовики нещадно прагнули знищити новостворену українську державу, тому Україна звернулась по допомогу до Німеччини.

Д. Дорошенко в своїй історії України писав, що 4 лютого 1918 р. більшовики отримали наказ: «...нещадно знищити всіх офіцерів, юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції, а війська Муравйова справили Києву криваву різанину, якої місто не бачило з часів Андрія Боголюбського» [316, С. 292–294].

О.О. Ейхельман зазначав, що Київ бомбардували п'ять днів і дуже зруйнували. Внаслідок цього акту в Києві було знищено близько 2,5 тисяч офіцерів. І підкреслював, що ця подія ще раз підтверджувала той факт, що взаємовигідний союз між Україною і Росією неможливий. Адже Росія ніяк не хотіла відмовлятися від своїх імперських амбіцій щодо України.

З іншого боку, по території УНР проходила лінія фронту, тому Центральна Рада була зобов'язана вести ці перемовини. Держави Четверного союзу формально визнавали УНР суб'єктом політичної діяльності на міжнародній арені і зобов'язались допомогти Україні у боротьбі із більшовиками, натомість Україна зобов'язувалась постачати в ці країни продовольчі товари, адже в Німеччині і Австро-Угорщині гостро стояла продовольча проблема.

Сторони відмовлялись від взаємних претензій, обмінювались військовополоненими і зобов'язались вступати у економічні відносини. Брестський мир був дуже вигідний для УНР, адже він врятував Україну від більшовицької експансії. 1 березня 1918 р. більшовики були змушені залишити столицю УНР – Київ. Але німецькі і айстро-угорські війська стали втручатись у внутрішні справи України, що спричинило конфлікт і насильницьке усунення ЦР з політичної арени. Весною 1918 р. до влади в Україні прийшов гетьман Скоропадський.

Плідною була діяльність О.О. Ейхельмана і в уряді Гетьманату. У 1918–19 рр. він обіймав посаду члена Ради міністрів торгівлі і промисловості та міністерства закордонних справ. В травні 1918 р. О.О. Ейхельман брав участь у перемовинах із радянським урядом. У складі комісії його було призначено уповноваженим на конференції для укладання миру з радянським урядом. Цей процес був довгим і

непростим для молоді української дипломатії, але вона в будь-яку ціну прагнула захистити національні інтереси. У цих перемовинах О.О. Ейхельман налагоджував саме дипломатичні відносини між державами. Стосовно взаємодії представників цих двох народів, вчений бачив певний зв'язок, спорідненість між урядами царської Росії і більшовицької, адже вони обидві бачили в українцях своїх прямих суперників [317].

Восени 1918 р. мирні переговори з більшовиками було зірвано. Гетьманат запропонував Білоруській національній республіці утворити союз проти більшовиків, але й ці перемовини не увінчались успіхом. О.О. Ейхельман приймав у них участь як міністр закордонних справ.

У грудні 1918 р. влада в УНР перейшла до Директорії на чолі із В. Винниченком. Працював Отто Оттонович і тут – членом Всеукраїнської національної ради. Директорії вдалось закріпити певні позиції на міжнародній арені. УНР визнала Угорщина, Голландія, Чехословаччина, Італія, Ватикан та інші країни. Але їй так і не вдалось налагодити стосунки з тими країнами, від яких залежала доля України, а саме: із Росією, Польщею і країнами Антанти.

16 січня 1919 р. Директорія проголосила війну Росії, в якій зазнала поразки, а в лютому 1919 р. більшовицькі війська взяли Київ і насильницьким чином проголосили радянський режим.

Підводячи ризику під цим чотирьохлітнім періодом становлення української державності О.О. Ейхельман, як безпосередній учасник цих історичних подій зазначав, що поразка у національно-визвольній війні була неминуча, адже за чотири роки не було розроблено жодної стратегії, жодного наперед продуманого і прорахованого кроку, зав'язаного на співпраці із широкими масами. Робота законодавчих органів була дуже непослідовною і незадовільною, тому більшість укладених законів залишились нереалізованими [318, С.7–11].

Усе це змусило професора О.О. Ейхельмана у 1920 р. емігрувати до Чехії, де він продовжив роботу над розробкою питань української державності вже в рамках новоствореного ним Українського юридичного товариства в Празі.

Кульмінацією діяльності О.О. Ейхельмана як в Україні так і як представника Київського юридичного товариства став його проект Конституції УНР (Додаток Є). Він

його розробив, коли працював в Урядовій комісії з розробки Конституції УНР, який базувався на конституційних поглядах М.П. Драгоманова і найбільше всього відповідав сучасним конституційним засадам України. Він ґрунтувався на поняттях прав людини, загальнолюдських цінностях, глибокому аналізі культурних цінностей українського народу і його ідеалів, запропонував введення низки демократичних механізмів: виборчого права, референдуму, відповідальності органів державної влади перед народом.

Його проект був досить детальний і пропрацьований до найменших дрібниць, що не залишало прогалин і білих плям в документі. Його досить високо оцінили сучасники вченого. Багато хто з них використав положення Конституції О.О. Ейхельмана в своїй подальшій діяльності. Адже вчений був абсолютно переконаний, що конституцію повинні писати вчені, професіонали в галузі права, а не просто політики. Тому в своєму проекті він користувався виключно науковими підходами без політичної упередженості, застосувавши увесь свій досвід, знання, прагнення і любов до України.

Дослідник життя і діяльності О.О. Ейхельмана Я.Б. Турчин влучно підкреслив: «Незважаючи на своє німецьке походження, він, навіть в умовах російського самодержавства, не виступав опонентом української державницької ідеї. Його потяг до демократичних та правових ідеалів державного устрою через активне залучення до державницької роботи отримав можливість реалізуватися вже на початку національно-визвольних змагань українського народу» [286, С. 61].

Як відомо, Україні не вдалось утримати владу і протистояти агресивним сусідам на початку ХХ століття. Але, хоч і на кілька років, та незалежну державу було створено, зроблено важливий крок на шляху до заповітної мрії і розвитку українського конституціоналізму. У внутрішньому соціально-політичному житті України відбулись певні незворотні зміни, що перетворило українців на модерну політичну націю. Над цим працювало багато видатних українців – вчених, політиків, громадських діячів. І ми дуже пишаємося тим, що серед когорти цих талановитих людей, патріотів України назавжди великими буквами вписано ім'я видатного вченого, професора, фахівця з міжнародного і конституційного права Київського університету, провідного члена Київського юридичного товариства Отто Оттоновича Ейхельмана.

4.2 Українське звичаєве право

Правова система будь-якої держави починається із звичаю – неписаного правила поведінки, яке наші пращури на зорі розвитку своєї державності використовували для врегулювання соціальних стосунків. На сьогодні до звичаєвого права суспільство ставиться скептично, вважаючи його пережитком минулого. А даремно. Саме воно є основою, фундаментом правової системи будь-якої держави. Відображає дух народу, його природу, загальні принципи і характер.

Чому звичаєві норми завжди були дуже важливими і сильнодіючими? Тому що їх створило саме життя. Це були найоптимальніші правила поведінки для суспільства в тій чи іншій ситуації. Основною відмінністю звичаєвого права від позитивного є те, що воно не забезпечується примусом держави. Воно міцно закарбовується у свідомості людини як правило, з яким зручно і комфортно жити.

Отже, на первісних етапах розвитку будь-яка держава завжди керується звичаєвим правом, але пізніше, із розвитком соціально-економічних відносин, оформленням права і привілеїв панівних верств населення, виникненням необхідності забезпечити владу правом, як захистом, починає відбуватись кодифікація звичаєвого права і трансформація його у позитивне.

«Проведенню кодифікації права завжди передують інтенсивний розвиток соціально-економічних відносин, що сприяє проголошенню і почасти навіть оформленню привілеїв певного стану, який прагне стати чи фактично вже став домінуючою силою суспільства. Отже, саме через кодифікацію можна створити необхідні умови для забезпечення правом, підготовки знарядь подальшого збереження влади цій силі, яка де-факто свої основні права – привілеї – вже має. Їй необхідно юридично затвердити основи свого панування, узгодивши стосунки центральної влади і провінцій, посилюючи місцевий адміністративно-політичний апарат і самоврядні управлінські структури, забезпечуючи свій вплив і відповідну підтримку з боку військових і напіввійськових формувань на випадок захисту своїх інтересів від опозиції, бунтівного народу, підкоряючи судові установи і процес судочинства своїм ідеологічним установкам володарювання. Таким чином, ці об'єктивні причини є сутнісними, первинними в проведенні кодифікаційного процесу» [319].

Так відбулось і у наших предків: поступово на основі давньоруського звичаєвого права з елементами візантійського права з'явилась перша кодифікована збірка права Київської Русі – «Руська правда», яку було створено Ярославом Мудрим приблизно у 1016 році. Пам'ятка української мови XI ст., яка гарно відобразила специфічні риси сучасної української мови. Вона містить норми спадкового, кримінального, торговельного і процесуального права, і є важливим джерелом для дослідження історії права Київської Русі.

Історії відомі три редакції Руської Правди: Коротка, Широка і Скорочена. Коротка редакція включала 43 статті, включала звичай кровної помсти, підвищені штрафи за вбивство заможних осіб. Охороняла інтереси князя, його урядовців, а також життя, здоров'я і майно. Широку було створено в XII ст., вона складалась із 121 статті, які поділялись на дві частини: Статут Ярослава Мудрого і Статут Володимира Мономаха. У цій редакції було відображено подальшу соціальну диференціацію, привілеї землевласників, залежність смердів, закупів і холопів, приділено увагу правам власності на землю і інше майно, порядок укладання договорів і умови передавання майна у спадок. Крім того, вона вже забороняла кровну помсту і заміняла її на грошові викупи. З'являються позики, відсотки, свідки. Ця редакція представила широкий матеріал для дослідження життя і побуту Київської Русі. Скорочена редакція включала 50 статей. Досі точно не відомо період її створення: до Широкої Правди, чи після [320].

За часи Галицько-Волинської держави звичаєве право мало ще велике значення, а от вже за доби Литовсько-Руської держави литовське звичаєве право синтезувались із українським. Пізніше у Великому князівстві Литовському спостерігається тенденція до звуження значення звичаєвого права, і на передній план виходить вже писане законодавство. Норми українського звичаєвого права стали складовою частиною і Литовських статутів усіх трьох редакцій. Їх називали різними термінами: «звичайний порядок», «обикновеніє», «старина», «обичай давній», «добрі нрави» та інше [321].

Окремим феноменом української правотворчості стало козацьке звичаєве право. Його утворення показує нам, що як би не розвивалась історія українського народу, в корінного українського населення існували свої правові звичаї, глибоко вкорінені в свідомості, складені в міцну систему. А Вестфальський мир 1648 р., який встановив

правосуб'єктність самостійних суверенних країн Європи на міжнародній арені, спонукав інші нації шукати власної державності, однією з яких була українська. Саме цей процес пізніше призводить до кодифікації національного права, до створення писаного нормативно-правового акту, єдиного кодексу прав і обов'язків для усієї нації, яка проживає на окремій території і в межах єдиного соціального простору.

Це прагнення формувало українську національну свідомість, яка бажала розвиватись в межах власної національної держави. Так з'явилося українське козацтво, яке визначило майбутнє українського етносу і стало справжнім порятунком для нього. Процес української національної самоідентифікації відбувся майже одночасно з європейським. У цей період так званого «дикого капіталізму» відбувався процес накопичення капіталу, який на українських козацьких землях здійснювався за рахунок землі. Козаки створили, з одного боку, сильну державу, в якій розвинулась українська національна автентичність, але й, з іншого, слабку, щоб стати повноцінним суб'єктом права на міжнародній арені.

Починаючи з Переяславської угоди 1654 р. між царським урядом і Військом Запорозьким завжди існувала низка законодавчих положень, згідно яких Україна управлялась і судилась за своїми звичаями і законами. Усі ці норми повторювались із закону в закон, навіть в наказах Петра I, який першим захотів запровадити загальноімперське законодавство на Україні.

Козаки не мали свого кодифікованого джерела права. Вони користувались козацьким звичаєвим правом, яке міцно закарбувалось в українській правосвідомості. Козаки створили незалежну козацьку державу з елементами конституціоналізму і демократії, тому політика Петра I, який прагнув європеїзації малорозвиненої Московії, йшла в розріз із цим демократичним українським утворенням між двома світами. З цього приводу Л.А. Кушинська пише: «Козацьке звичаєве право, що було закономірним результатом стихійного правотворення, стало українським національним правовим феноменом. Будучи фактично правом корпорації воїнів, більшість його норм не мало характеру станової замкненості, а навпаки – мало авторитет, поширення та застосування на українських землях. Пояснення цьому просте – переважна більшість козацтва складалась з селян, котрі тікали від панського свавілля.

Споконвічне прагнення вільно господарювати на власній землі обумовило шанобливе ставлення до козацтва, котре саме так і господарювало на території вольностей запорізьких. Дике поле, котре до колонізації XVIII ст. обходили стороною, не лякало козаків. Радше навпаки – сподіваючись на власний захист та відвагу, вони відчували себе досить комфортно там, куди шляхта не зазіхала.

Тож склалась ситуація, за якої козацтво фактично уособлювало в собі всі риси, притаманні давній слов'янській цивілізації – культ землі, шанобливе ставлення до праці, повага до старого звичаю і віри. Однак, таке прагнення реалізувалось лише тими, хто спромігся обрати вільне, але сповнене небезпеки життя замість стабільного, але підневільного. Козацький звичай базувався на тій системі філософсько-правових уявлень, котра була органічно зрозумілою для населення українських земель. Подальший розквіт національної свідомості апелюватиме до козацької слави та честі» [322, С. 110].

В Росії, у цей час, відбувались зовсім інші процеси. Петро I насильницьким шляхом активно намагався насадити європейську культуру в своїй країні. І якщо в Європі процес створення незалежних суверенних держав відбувався природним шляхом, то в Росії – ні. Європейські країни швидко розвинули принципи цивілізованого світу і досягли того рівня, коли були створені їх власні кодифіковані джерела права. В Росію ж було принесено нові порядки, але не відбулось масштабних змін у свідомості народу, що спричинило зростання хаосу у російській правовій системі. Тому спроби Петра I і його нащадків здійснити нову кодифікацію російського права не увінчалися успіхом. Закони країни були розкидані по різних архівам, не існувало їх повних реєстрів. Але найголовніше, не існувало бажання російської аристократії міняти існуючу систему.

Історія показує, що вся кодифікація російського законодавства відбувалась за допомогою права, яке діяло на українських етнічних землях. Це було і в 1497, 1550 рр., коли Судебник Івана III Великого і Судебник Івана IV Грозного створювались на положеннях Руської правди, і в 1649 р., коли Соборне укладення царя Олексія Михайловича створювалось із запозиченням норм Литовського статуту. Та сама історія повторилась і у 1832 р., коли створювалось Зведення законів Російської імперії [323].

Кодифікація російського права, необхідна у нових реаліях, була здійснена лише більше ніж через 100 років, на початку XIX ст., і то, завдяки правлінню ліберального імператора Олександра I, який на початку свого правління одразу звернув увагу на кодифікацію. Тому на основі Соборного укладення царя Олексія Михайловича 1649 р., російського звичаєвого права, Литовських статутів, європейського права у 1832 р. під керівництвом відомого реформатора і громадського діяча М.М. Сперанського було видано перше видання «Зведення законів Російської імперії».

Український народ досяг потреби у кодифікації значно раніше. Навіть не маючи власної держави. І відоме це джерело права в історії України як «Права, за якими судиться малоросійський народ», створене у 1743 році. Це була наступна спроба кодифікації українського звичаєвого права (Додаток З).

Ініціатором створення даного нормативно-правового акту став гетьман Данило Апостол, який у 1828 р. підготував для російського уряду, в честь коронації імператора Петра II, подання про відновлення державних прав України на основі статей гетьмана Богдана Хмельницького. У ньому зазначалась необхідність упорядкування українського законодавства через те, що на українських етнічних землях діяло три основних джерела права – Литовський статут, Магдебурзьке право і Саксонське Зерцало разом із українським звичаєвим правом, норми яких нерідко суперечили один одному. Також через цей документ українська козацька шляхта прагнула закріпитись у правах і привілеях і зрівнятись у цьому із російським дворянством.

У відповідь Данилу Апостолу імператор Петро II видав наказ «Рішаючі пункти», один з яких вказував на необхідність кодифікації права «малоросійського» народу. Тому було створено кодифікаційну комісію у 1728 р. із місцеперебуванням у Глухові під головуванням Василя Стефановича, яка почала створення збірки «Права, за якими судиться малоросійський народ». До комісії входили українські правознавці – представники української шляхти, вищого духовенства, козацької старшини, які працювали над «Правами» 15 років – до 1743 року.

Джерелами «Прав» стали Литовські Статути, «Саксонське зерцало», «Хелминське право», українське звичаєве право і судова практика. Збірка складалась із 30 глав, які поділялись на 532 артикули і 1607 пунктів. Кодекс містив норми цивільного,

кримінального, адміністративного, торговельного і процесуального права. І хоча загальною інформаційною основою кодексу був Литовський статут, «Права» були складені за принципово іншою системою, відмінною від Статуту. Укладачі «Прав», як люди, які у своїй роботі користувались принципами наукової західноєвропейської юриспруденції, допустили у «Права» українське звичаєве право у якості аналогії права. Російський сенат розглядав цей проект аж 12 років, повернув на доопрацювання [324].

«Права» стали дуже цінною пам'яткою української правової культури XVIII ст., яка здійснила вагомий внесок у подальший розвиток українського правознавства. Кодекс відрізнявся високою юридичною технікою, досконалою юридичною термінологією, чітким викладенням норм закону і абстрактних правових дефініцій, що робило його більш досконалим джерелом права серед інших нормативно-правових актів. У XIX ст. цей кодекс став коментарем для Литовського статуту і Магдебурзького права, його використовували як авторитетний підручник у вивченні українського права цілі покоління українських правознавців.

Після «Прав» було здійснено ще кілька спроб кодифікації українського права. У 1750–58 рр. правник Гетьманщини, бунчуковий товариш Федір Чуйкевич за дорученням останнього гетьмана Кирила Розумовського здійснив приватну кодифікацію українського права і уклав збірку правових норм під назвою «Суд і розправа в правах малоросійських». В ній акцент було зроблено на цивільне процесуальне право, земельне, сімейне право і судоустрій. І хоча це була приватна збірка права, нею користувались в судах.

Федір Чуйкевич, під час своєї роботи писав К.Г. Розумовському, що у часи заснування Війська Запорізького на Лівобережній Україні було багато неосвічених людей, але вже за його часів (середина XVIII ст.) ситуація принципово змінилась.

«Не підлягає сумніву, що в період складання Зведення¹¹, правлячий і судячий клас в Малоросії стояв на висоті свого покликання. Цим можна пояснити і доведення до кінця такої важливої праці, як Зведення і значні переваги його» [325, С.98].

Але їх так і не було введено в дію через сходження у 1762 р. на престол імператриці Катерини II, яка взяла курс на скасування усіх автономій країни, в тому

¹¹ Мається на увазі «Права, за якими судиться малоросійський народ»

числі і української козаччини. Крім того, багато в чому ці кодекси суттєво відрізнялися від російського законодавства і взагалі суперечили політиці російського уряду. У 1864 р. останній гетьман Кирило Розумовський зрікся булави і українські території перейшли під керівництво Малоросійської колегії на чолі із генерал-губернатором П. Румянцевим. Але кодифікаційна робота на Україні не припинялась.

Спільні риси з кодексом «Суд і розправа» мав і збірник правових норм «Книга Статут та інші права малоросійські» В. Кондратьєва, створений у 1764 р., який став посібником для судової практики Гетьманщини. У ній знаходяться норми про суд, суддів, форми позовів, докази, вироки, спадщину. Цей документ теж не був офіційно прийнятим, але ним активно користувались у судах Гетьманщини.

Ще однією спробою повернути час назад стала збірка «Екстракт малоросійських прав», яку було укладено у 1867 р. під керівництвом державного діяча Гетьманщини і Російської імперії О. Безбородька. Вона була потрібна для відновлення чинності законодавства Гетьманщини і місцевого самоуправління, зрівняння в правах української шляхти і козацької старшини із російським дворянством. І цей документ царський уряд не санкціонував.

У 1875 р. наказом імператриці Катерини II у 1775 р. Запорізьку Січ було ліквідовано. А у 1881 р. було видане Загальне положення про губернії Російської імперії, згідно якого на Україні було проведено адміністративну реформу і скасовано адміністративно-територіальний устрій Гетьманщини. Так вона стала звичайним регіоном Російської імперії.

Але і в цьому випадку процес кодифікації українського права не зупинявся. У 1786 р., на основі «Екстракту малоросійських прав» О. Безбородька було створено ще одну кодифіковану збірку українського права «Екстракт з указів, інструкцій і настанов», у якій російський уряд намагався об'єднати українські звичаєві і російські діючі норми права. Цей документ закріплював норми суспільних, економічних і політичних стосунків на українських землях, які вже були звичайним регіоном Російської імперії. Для її складання було створено Малоросійську експедицію Урядового Сенату. Український народ вперто не хотів приймати російського загальноімперського законодавства. І це не дивно. Воно йому було геть чужим. Ця

збірка права була єдиною із усіх кодифікацій українського права, введена на Україні офіційно [326].

Наступна хвиля кодифікації українського права відбулась вже на початку XIX ст., коли почалась робота із створення Зведення законів Російської імперії. Це була друга експедиція кодифікаційної комісії, яка працювала двома групами: одна на Лівобережній Україні під керівництвом Ф. Давидовича, друга – на Правобережній під керівництвом А. Повстанського. Група Ф. Давидовича у 1807 р. створила «Зібрання цивільних законів, чинних у Малоросії», до якого входили норми цивільного і сімейного права. А Група А. Повстанського підготувала проект «Зведення місцевих законів губерній та областей, приєднаних до Польщі».

У 1826 р. було створено 2-ге відділення Власної його імператорської величності канцелярії, яке постійно повинно було займатись кодифікаційною роботою. М.М. Сперанський вважав, що в такій багатонаціональній країні, як Російська імперія, не можна було вкоренити єдине загальноімперське законодавство не враховуючи звичаєвого права окремих народів. В рамках цього проекту під керівництвом І. Даниловича 1837 р. відбулась іще одна кодифікація малоросійських прав, в результаті чого було створено кодекс «Зведення місцевих законів західних губерній Російської імперії», яка у більшості своїй складалась із норм цивільного і процесуального права Правобережної України і Білорусі. Державна Рада Російської імперії затвердила цей проект, але офіційного статуту так йому і не надала. У редакції «Зведення законів Російської імперії» 1842 р. частина цих норм, що регулювали цивільні та сімейні правовідносини, увійшла до Т.Х і застосовувалась тільки для Полтавської і Чернігівської губерній [327].

На початку 40-х рр. XIX ст. на території Російської імперії поступово стало поширюватись загальноімперське законодавство, кодифікаційні проекти згорталися. Місцеве право мало не суперечити загальному, підпорядковуватись йому і регулювати лише конкретні відносини. Про «Права» та інші збірки українського права навмисно надовго забули.

Протягом XIX ст. ставлення до звичаєвого права в різні періоди змінювалось. На початку XIX ст. набули розвитку ідеї історичної школи права, які пізніше

сформувались в історію держави і права. Представники цієї школи вбачали в звичаєвому праві відображення народної правосвідомості і ключ для розуміння народного духу. Тому звичаєве право вони назвали «правом сильного» і проголосили найвпливовішим джерелом права. Дослідження звичаєвого права мало величезне значення для розвитку і закріплення національної самобутності України.

Історія показує, що сплески зацікавленості звичаєвим правом відбувалися у періоди революцій або реформ, коли нації отримували шанс на національну самоідентифікацію. В Європі середини ХІХ ст. така зацікавленість спостерігалась під час періоду буржуазних революцій, який ми знаємо під назвою «Весна народів», а в Російській імперії цей процес активізувався у період великих реформ Олександра ІІ, у 60-70-ті рр. ХІХ століття.

«На початку 60-х рр., під час руху умів в Києві, виявилось полум'яне прагнення до вивчення народу. Товариш намагався збудити в товаришеві бажання до записування пісень, побутових особливостей народу. То була наукова сторона народоловства... Адже саме в них переважно і особливо рельєфно проявляються риси зникаючого архаїчного устрою, переживань раннього часу» [328, С. 82, 84].

Для нашого дослідження є дуже цікавим і важливим перший кодекс «Права, за якими судиться малоросійський народ», який свого часу відкрив для нащадків голова Київського юридичного товариства О.Ф. Кістяківський.

У своїй науковій діяльності він багато працював у галузі історії права і цікавився звичаєвим правом. У 1879 р. він створив при Київському юридичному товаристві Відділення звичаєвого права, яке активно пропрацювало тільки за життя вченого. Не всім членам Товариства подобалась ця ідея. У розділі ІІІ даної праці ми детально описуємо процес заснування даного Відділення. Після смерті О.Ф. Кістяківського у 1885 р. роботу відділення було пригальмовано. Пояснювалось це тим, що провідні вчені Товариства не бачили в цьому сенсу. В більшості своїй вони були прихильниками загальноімперського позитивного законодавства. Власне, як і сам О.Ф. Кістяківський. Він любив український народ, був переконаний, що вивчення звичаєвого права є дуже важливим, адже привчає до дбайливого ставлення до особливостей нації. Наголошував, що національне життя народу треба поважати,

покращувати, а не ламати. Що особливості позитивного права можна зрозуміти лише через дослідження норм позитивного права. Що шлях розвитку життя народу можна зрозуміти лише шляхом порівняльного дослідження минулого і сучасності. Але, при всьому цьому, у своїх поглядах ставився до українського народу як до частини великоруського народу. З цього приводу у своєму «Щоденнику» він писав: «Індивідуалізм малоросів разючий, нездатність до організації теж. Малоросійська інтелігенція – це скептики і резонери, це справжні нащадки козаків. Це й примушує думати, що малоросійське плем'я нездатне створити якусь політичну особину. Ми знаємо малоросійське плем'я під Польщею, знаємо його під владою Росії. Але про самобутність його політичного існування історія нам не говорить. Тим мерзеннішими є переслідування, які були здійснені проти невинних українофілів» [329, С. 188].

Кодифікацію українського звичаєвого права О.Ф. Кістяківський вбачав лише як частину загальноросійської кодифікації. Зокрема, у Вступі до першого видання «Прав, за якими судиться малоросійський народ» він писав про створення українського Зведення: «Кодифікація загальноросійських законів в цей час не відбулася, а відповідно не могло бути і мови про здійснення зведення окремих малоросійських законів». Саме така ідея, на жаль, міцно вкоренилась в сучасній історії держави і права України [338, С. 28].

Професор О.Ф. Кістяківський був представником свого часу і теоретичну самостійність українського народу бачив лише як автономію в складі величній Російській імперії. Хоча і він, і І.В. Теліченко (1864–1905) – дослідник українського права, в своїх наукових працях називають Малоросію країною.

«До подання гетьмана¹² про законодавчі негаразди, які царювали в Малоросії, великоросійський уряд навряд чи навіть знав, якими законами користується край, що приєднався до нього... Як на важливу справу дивились на правну комісію і великоросійські сучасники, як, наприклад, це видно із наступного відгуку Мініха: «Полтавський полковник Кочубей мав в Москві важливе доручення при складанні нового Укладення для України – для такої землі, де ніякого права немає, але хто більше

¹² Мається на увазі Данила Апостола

дає, той і справу в суді виграє», – писав дослідник І.В. Теліченко у своїй праці «Нарис кодифікації малоросійського права до введення Зведення законів» [317, С. 419–420].

Про важливе значення «Прав» писав і професор Лучицький І.В., близький друг і колега О.Ф. Кістяківського у своєму нарисі «Праці О.Ф. Кістяківського в галузі історії і звичаєвого права»: «Величезне значення такої рецепції, її вплив на формування устрою в Малоросії, звичайно, повинно було бути не менш значним, ніж така ж рецепція в Німеччині XVI і наступних століть римського права. Тому вже одна тільки вказівка на неї являє собою важливий крок вперед в справі роз'яснення шляху, який лежить перед дослідниками старої Малоросії» [328, С. 71].

Процес першої кодифікації українського права він вбачав як частину загальноєвропейського процесу вивчення права, до якого український народ прагнув завжди, як до прогресивного і повчального. У своїх поглядах він приєднувався до прогресивної частини наукового світу, яка усвідомлювала значення звичаєвого права для розвитку правосвідомості українського народу.

«Народне життя не стоїть на одному місці, з кожним десятиліттям воно змінюється. Старе право і звичаї, старі погляди, обряди, думки, все це зникає, витісняється новими, що зароджуються. Все більше і більше втрачається можливість спостерігати і вивчати уламки старого, залишки і переживання минулого. В Європі вивчення цих переживань, записування і вивчення їх робить з кожним роком усе більші успіхи. Організовано товариства для дослідження цих переживань, видаються спеціальні журнали, друкуються статті і дослідження. Зібраний матеріал створив цілі нові галузі знань: порівняльне право, історію первісної культури, суспільну ембріологію та інше. Серйозне наукове значення даних переживань увійшло там в загальну свідомість, тому не викликає ні питань, ні сумнівів», – писав вчений [328, С. 87].

Усе це пояснює створення, свого часу, окремого українського джерела права. А також показує, що рецепція українського права відбулась самостійно, не в рамках великоросійської рецепції, і раніше за останню. На сьогодні ми знаємо «Права», як перший український кодекс, який є дуже важливою пам'яткою старовини в історії українського права.

Активне дослідження звичаєвого права у 60-70 рр. XIX ст. здійснювалось за допомогою спеціальних програм. На З'їзді російських юристів у 1875 р. було підняте питання про необхідність створення нових і більш вичерпних програм, які стосувались усіх сторін звичаєвого права. Одна з таких програм, з кримінального права, належала перу О.Ф. Кістяківського. Вона була першою і важливою науковою програмою в даній галузі, і довгий час залишалась найкращою із усіх існуючих.

Повертаючись до роботи Відділення звичаєвого права Київського юридичного товариства потрібно зазначити, що до його лав входили дві категорії осіб: як представники народу, на яких покладался обов'язок збирати народні звичаї в тих місцях, де вони проживали, так і провідні юристи Товариства, які потім весь цей зібраний матеріал обробляли. До першої категорії відносились, переважно, священники, народні вчителі.

Аналіз наукових праць Відділення вражає тією колосальною різницею, тією відстанню, як пролягла між позитивним і звичаєвим правом українського народу у другій половині XIX століття. Адже звичаєве право є системою норм неписаних, таких, що виникли у суспільстві стихійно і намертво закарбувались у свідомості людей, тому показує всім іншу сторону життя українського народу, його будні в межах українського села, його реалії і рівень розвитку. Ці правові традиції є справжнім показником розвитку країни. Не наукові дослідження, не проголошення політичні чи заклики, а звичайне життя пересічних людей, їх розвиток, їх можливості, їх погляди.

Перечитуючи ці наукові праці стає зрозумілим, чому Російська імперія отримала таке страшне фіаско у 1917 році. Це саме той випадок, коли прогресивні норми позитивного права і наукових досліджень напряду торкались лише окремої, у порівнянні із усім народом, невеликої категорії людей, натомість як основна маса, найбільший прошарок суспільства – селяни і пролетаріат знаходились на такому далекому рівні розвитку, що й не могли усвідомити усіх тих наукових і соціально-політичних реалій, продиктованих аристократією, в першу чергу для себе. Вплив Російської імперії став знищуючим на правосвідомість більшості українського народу, який у межах даної країни повільно деградував із покоління в покоління, придушений протиукраїнською політикою царату.

Звичаєве право працювало непорушно, на відміну від позитивного. Селянам не потрібно було нагадувати про виконання цих неписаних норм. Стосувалось воно різних сфер життя народу. Тож розглянемо результати роботи деяких членів Відділення звичаєвого права Київського юридичного товариства.

Член Відділення, вчитель з м. Лисянка О.А. Диминський зазначав, що у волосних судах покарання бідних і багатих за один і той самий злочин були різними. В той час, коли тілесні покарання застосовувались виключно для бідних, багаті, зазвичай, обходились штрафом, який платився у вигляді богоугодної справи, а саме як пожертва у церкву.

А позбавлення волі волосними судами взагалі не практикувалось. Цей вид покарань носив виключно адміністративний характер і застосовувався єдино осібною владою волосного старшини і сільського старости, як за злочин, так і в якості покарання для тих, хто не платив податки. Місцем тримання під вартою, зазвичай, була одна з кімнат волосного правління, яку ніколи не опалювали. Тому самі арештовані вважали більш м'яким покаранням ув'язнення в темних підземеллях, які саме для цієї справи у більшості українських місцевостей застосовувались. Крім того, такий арешт супроводжувався повним позбавленням їди.

Окрім волосного суду, існував ще суд сільського сходу, який нерідко відбувався без правильного скликання і складу останнього. Цей суд займався осоромлюваними покараннями, які на практиці нерідко переходили в публічні катування, нерідко дуже жорстокі.

Наприклад, за образу, завдану прихожанином в церкві, винного примусили одягнути теплий зимовий одяг (влітку), водили кілька годин по жарі, потім привели на кладовище, поставили на коліна, дали в руки двохпудовий чурбак і залишили так до ночі.

Іншого винного за безпідставне обмовлення дівчини стосовно її цнотливості, суд приговорив до публічного гавкання по-собачому з-під столу. Доречи, даний звичай досить довго застосовувався на українських землях для того, щоб винний усвідомив, що все сказане про ображеного він «брехав як собака» і був, навіть, перетворений на позитивну норму Литовського статуту.

О.А. Диминський зазначав, що в українського народу були свої погляди на жорстокість покарання за певні злочини. Наприклад, селяни вважали, що за крадіжку бджіл потрібно було застосовувати смертну кару. До того ж вони нерідко застосовували тортури, перш ніж віддати спійманого злочинця поліції. З іншого боку, вони могли не видати злочинця, злочинні дії якого не стосувалися його односельців.

Тюремне ув'язнення селяни вважали справою безглуздою, тому що воно спричиняло, на їх думку, згубний вплив, і той, хто хоч на короткий строк побував у тюрмі, вважався ними людиною остаточно пропашою. Натомість як самосуд серед селян вважався справою абсолютно звичайною і законною з точки зору моралі [331].

Відносно сімейних стосунків, серед селян вважалось абсолютно нормальним панування грубої сили чоловіка над жінкою, яке проявлялось у найбільш різких формах. Ці дії знаходили повне виправдання в загальній масі правових звичаїв українського села і вважались звичайною нормою сімейного побуту. Трохи раніше ця влада була абсолютною, з правом позбавлення життя дружини, але пізніше стала м'якшати. Викликано це було появою на російському троні у XVIII ст. осіб жіночої статі.

Навіть суд присяжних, який, на той час, був дуже популярним і позитивно сприйнятим на українських землях, надавав абсолютно різні вироки у справах вбивства чоловіка жінкою і жінки чоловіком, в чому й проявились особливості місцевих народних поглядів на сімейні відносини.

Член Відділення, отець О. Рубановський із с. Олбіно Чернігівської губ. розповідав, що серед його прихожан була популярною місцева пісня, яка була гарною характеристикою сімейних відносин. У ній усі члени сім'ї чоловіка допомагали йому в катуванні дружини, натомість як тільки його незаміжня сестра від цього відмовилась, мотивуючи це тим, що в майбутньому її також чекає така доля [332].

У Відділенні звичаєвого права працювали й жінки, що було дуже добре, тому що жінка могла надати цікаву інформацію, взяту лише із жіночого селянського товариства.

Наприклад С.І. Самиренко із с. Сидорівка Київської губ. розповіла, що в її місцевості були відомі випадки перелюбства дружини із дозволу чоловіка у випадку довготривалого бездітного життя пари [333].

Дуже позитивне враження справили на членів Відділення звичаєвого права роботи отця Доброгаєва із с. Сачковичі, який не тільки розповідав про ті чи інші правові норми-звичаї, а й відображав їх у контексті розвитку селянського суспільства на українських етнічних землях, що найбільш глибоко відображало дійсне життя народу і його правовідносин, які склались поступово, виключно емпіричним шляхом історії. Тому в них і неможливо було знайти строгу послідовність, а також логічний розвиток відомих соціально-правових начал.

Навпаки, підкреслював о. Доброгаєв, в народі дуже спокійно могли уживатись поряд дуже протирічні погляди. І навіть у сталих реакціях селянства на то чи інше питання існували модифікації сприйняття залежно від конкретного випадку. Крім того, він завжди вказував на обтяжуючі обставини кожного окремого випадку, що давало можливість здійснювати історичну реконструкцію того логічного шляху, який приводив місцеве населення до того чи іншого рішення.

Наприклад, стосовно влади батьків над дітьми, він вказував на досить широкий об'єм цієї влади аж до права життя і смерті. Приводив приклади покарання дітей за допомогою третіх осіб чи батьківського прокляття.

Досить цікаві відомості він розказав про питання влади чоловіка над дружиною і про порушення подружньої вірності. Виявляється, що влада бездітного чоловіка мала низку важливих обмежень, тому вони, як і односельці відносились досить спокійно до питань перелюбства в бездітних сім'ях.

Дуже серйозно народ ставився до питання клятви і присяги. Особливо селяни надавали саме обряду присяги і вважалось, що через порушення його присяга вважалась недійсною, йому і порушення її, в такому випадку, не вважалось. Даний випадок є гарним прикладом поєднання звичаєвого права і позитивного. Адже встановлені, на той час, законом форми судової присяги не відповідали вимогам звичаю, тому і лжесвідчення на суді були явищем звичайним. Так як і приклади сильної кари небесної за порушення присяги, виконаної зі всіма вимогами обряду [334].

Як бачимо, звичаєве право в правовій системі народу – це «країна в країні». Розвиток звичаєвого права в Україні показує нам, що незважаючи на потужні

приниження і придушення українського народу, звичаєве право в нього існувало, тримаючись міцно в свідомості людей, несло на свої плечах національну правову систему народу, який не міг створити свою країну і демонструвало оточуючим свою національну ідентичність і самобутність. Саме завдяки цьому, вже в 1917 р. українці довели, що професор О.Ф. Кістяківський був не правий у своїх роздумах, бо він дуже недооцінював український народ. І хоча ця спроба створити незалежну Україну, врешті решт була невдалою, та в історії вона була. І це стало першим кроком до створення через більш як 70 років суверенної і незалежної сучасної країни – України, як повноцінного суб'єкта прав на міжнародній арені серед європейських народів.

4.3 Теорія держави і права

Сучасна наука теорія держави і права в колі правових інститутів займає почесне, можна сказати фундаментальне місце, адже вона вивчає усі теоретичні засади системи «держава-право». Зокрема природу і закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права в їх постійній взаємодії, формує загальні теоретичні поняття, спільні для всіх юридичних наук.

Теорія держави і права – молода наука. У другій половині XIX ст. – на початку XX ст. її ще не існувало. Вона тільки формувалась, виділяючись в окремий науковий напрям. Такі правові інститути як римське право, цивільне право, кримінальне право розвивались протягом багатьох століть. З часом стали з'являтися більш молоді галузі – сімейне, адміністративне, трудове право. Різні за змістом усі вони були частинками одного цілого і служили розвитку науки права загалом. В сукупності вони вимагали одного – окремої науки, яка б об'єднувала їх в одне ціле, створила систему теоретичних понять, однакових для всіх юридичних наук, яка б створила загальну систему наукових термінів і понять, універсальних для всіх юридичних наук. Тоді б людина, що працювала або навчалась в правовій сфері змогла б отримати теоретичну основу, загальні методи вивчення права і застосування законів на практиці [335].

До періоду Відродження усі юридичні науки жили окремим життям. І їх тлумачення здійснювалось за допомогою екзегетичного¹³ методу. Тобто тлумачення законів згідно кодексу Юстиніана. Перші кроки у створенні окремої теоретико-юридичної науки були зроблені ще в XVI – XVII ст., коли у викладанні і тлумаченні законів в університетах стали використовувати систематичний метод, який пов'язував між собою предмети різних юридичних наук. Цей метод не одразу був прийнятий вченими. Тому саме цей період наповнений низкою наукових праць методологічного змісту.

Серед таких праць дуже важливою, можна сказати, фундаментальною була робота відомого німецького філософа, дипломата, математика, механіка, фізика, історика і юриста Г.В. Лейбніца (1646–1716) «Новий метод викладання і навчання юриспруденції» (1668), в якій він розділив юридичні науки на головні і допоміжні. До головних він відніс догматику і полеміку, а до допоміжних – історію і екзегетику. Після опублікування цього трактату вивчення законів у Німеччині було значно розширене. Позитивне законодавство складалось з римського, церковного і німецького (звичаєвого) права. Виникли окремі види юридичних наук: філософія законодавства (природне право), закони державні (публічне право), закони цивільні (приватне право), закони кримінальні і право народне [336].

Для збереження взаємозв'язку між цими новими науками було створено особливу науку «енциклопедію юридичну», яка стала відгравати роль вступу до вивчення усіх інших юридичних дисциплін. Назва була цілком обумовленою, адже на той час поняття «енциклопедія» позначало загальні відомості в галузі тієї чи іншої науки.

Перші згадки про викладання енциклопедії права в Європі стосуються ще XVII ст., коли у 1638 р. вийшла наукова праця Г. Гуніуса «Універсальна енциклопедія права». Головною метою даної дисципліни на початку її розвитку було ознайомлення студентів-юристів з основами правознавства.

В середині XVIII ст., вже в епоху Просвітництва, дану науку викладали майже в усіх німецьких університетах. Спочатку вона складалась із теоретичних засад юриспруденції і методів її вивчення. Пізніше до неї доповнилась історія права, як

¹³ *Екзегетичний* – метод, побудований на принципі тлумачення книги, документу, нормативно-правового акту

внутрішня (країни), так і зовнішня (зарубіжних країн). Ще пізніше складовою енциклопедії права стала філософія права. І вже в XVII – XIX ст. енциклопедію юридичну у Німеччині стали запозичувати інші народи і пристосовувати її до внутрішнього національного законодавства. На початку XIX ст., в 1815 р. її стали викладати в Голландії, в 1840 р. у Франції.

В Російській імперії – за часів правління ліберального імператора Олександра I в Вищому училищі правознавства у 1805 р., а пізніше в СПб університеті в 1816 році. Першими науковими працями у даному напрямку були: Ф.Д. Правіков «Юридична граматика» [337], М.М. Сандунов «Про спосіб вивчення Російських законів» [338], П.І. Дегай «Посібники і правила вивчення Російських законів» [339]. Але всі вони носили фрагментарний характер.

На українських етнічних землях ця наука і університетська дисципліна розвивалась у часи, коли вони входили до складу Російської імперії, і називалась спочатку «Загальний систематизований огляд законознавства», а потім «Енциклопедія законознавства». Першою фундаментальною працею з теорії держави і права стала робота відомого вченого-правознавця Костянтина Олексійовича Неволіна (1806–1855) «Енциклопедія законознавства», яка побачила світ у 1840 році [340].

Як відомо, Київський університет Св. Володимира було створено у 1835 р., і кафедра енциклопедії права і державних законів була на юридичному факультеті однією з перших. Для порівняння, сьогодні така кафедра називалася б: кафедра теорії держави і права та конституційного права. Костянтин Олексійович на той момент, в 1835 р. захистив докторську дисертацію і обійняв посаду професора вказаної кафедри. Пізніше, з 1837 по 1843 р. К.О. Неволін – ректор Київського університету Св. Володимира.

Його фундаментальна праця поділена на дві частини. У першій було визначено загальний предмет законознавства – закони, а в другій було описано загальний склад законознавчих наук.

У першій частині вчений описав, що таке закони, їх природу, виникнення, їх види і форми, поняття правди, волі, моральності, прав і обов'язків людини, писав процес формування законодавства. Цікаво те, що на сьогодні теорія держави і права є

абсолютно окремою дисципліною, не прив'язаною до галузей. А К.О. Неволін показав розвиток права у взаємозв'язку із галузями права: сімейним, цивільним, державним (конституційним) і міжнародним [341].

Другу частину було присвячено окремим законодавчим наукам в її історичному контексті розвитку. Тому вона включала історію філософії законодавства і історію позитивних законодавств. Історія філософії законодавства розглядалась по давнім країнам (Греція, Римська імперія), в яких було висвітлено поняття право, держава, громадянське суспільство, форми правління, публічне і приватне право, право і мораль, природне право, права і обов'язки людини, сила договору, право народів, право держави.

В сучасному українському праві історія філософії законодавства перетворилась на юридичну науку – Історію вчень про державу і право. Ця світоглядна наука допомагає сучасним юристам зрозуміти політично-правові процеси, які відбувались в історії протягом усього часу розвитку людської цивілізації [342].

Але ще задовго до сучасного визначення К.О. Неволін писав: «Щоб поповнити відсутнє і досягнути можливого ступеню досконалості, філософія повинна вступити в тісний союз із історією. Історія нам надає безліч законодавств в найрізноманітніших видах, таку множину форм життя суспільного, таку множину моральних явищ, що філософії залишається тільки цей грубий матеріал очищати від різних домішок, і відділяючи необхідне від випадкового, загальне від часткового, приймати всезагальне і необхідне в свою систему» [341, С. 633].

Розглядаючи історію позитивних законодавств, К.О. Неволін поставив перед собою мету описати позитивне законодавство провідних країн світу. До нього такого ще ніхто не робив. Спочатку він розглянув побут і правові елементи населення, яке жило поза межами держави, а саме племен Африки, Америки, островів Тихого океану, кочуючих народів Монголії і Туреччини.

Потім позитивне право давніх країн: китайського, індійського, єгипетського, перського, фінікійського, єврейського і мусульманського народів. Далі Давня Греція і Римська імперія. Це законодавство включало в себе сімейну і політичну галузі. Пізніше – військове, кримінальне, цивільне, міжнародне, канонічне право і судочинство.

Досліджуючи право країн Нового часу (починаючи приблизно з 10 ст. н.е.) вчений зробив розділення на германські народи і слов'янські народи. Зробив акцент на розвиткові римського права в різних європейських країнах починаючи з часів падіння Римської імперії в 476 р. н.е., зокрема Англії, Франції, Німеччині і Російській імперії [343].

Довгий час енциклопедія законодавства К.О. Неволіна була єдиною фундаментальною науковою працею з даного питання і становила цілу епоху в юридичному світі середини ХІХ століття.

З часом історія позитивних законодавств перетворилась на сучасну науку і навчальну дисципліну «Історію держави і права зарубіжних країн». На сьогодні вона дає можливість зрозуміти сучасні державно-правові явища в історичному контексті, ознайомитись із світовою політично-правовою культурою, зрозуміти правотворчі процеси в державі, усвідомлювати помилки минулого і прогнозувати провідні тенденції майбутнього [344].

Як бачимо, енциклопедія законодавства К.О. Неволіна була дуже далекою від сучасної теорії держави і права. Основний принцип, на якому була побудована дана робота ґрунтувався на порівняльному методі, завдяки чому можна було ознайомитись з правовими системами інших країн і розвивати вітчизняне право в контексті розвитку світової юриспруденції. Щось запозичити, від чогось відмовитись.

Вона вся ґрунтувалась на історико-правових основах різних країн. І тільки в цих окремих напрямках ми бачимо формування основних правових інститутів і деяких теоретичних понять. К.О. Неволін зробив дуже вірно, адже він зібрав в одній роботі усю історію права різних країн. Це стало тим родючим ґрунтом, на чому стали проростати перші паростки таких сучасних наук як теорія держави і права та конституційне право. І перші кроки в цьому процесі здійснив вже наступник К.О. Неволіна, провідний член Київського юридичного товариства професор М.К. Ренненкампф, який викладав енциклопедію законодавства з 1858 по 1877 роки.

У 1863 р. в Університеті Св. Володимира енциклопедію законодавства було перейменовано на енциклопедію права. Її було розділено на два відділи: енциклопедію юридичних і політичних наук та історію філософії права. Протягом другої половини

XIX ст. різні вчені, які працювали в Київському університеті по-різному ставились до цієї науки. Хтось робив акцент на філософії права, хтось на історії, навіть на психологічному чи соціологічному аспекті. Ідея про створення загально-теоретичної науки лише обговорювалась у науковому співтоваристві. Були і такі його представники, які вважали, що енциклопедія права не могла стати окремою юридичною наукою.

У другій половині XIX ст. в Європі став розвиватись та набирати популярності такий напрям філософії права, як юридичний позитивізм. Цей напрям розглядав право як сукупність норм і правил поведінки, встановлених державою, і забезпечених примусом влади. Тобто, було встановлено, що правом є те, що записано у законі і нічого більше. А норми права були обов'язковими до виконання і не піддавались критиці.

Юридичний позитивізм бере свій початок в Англії. Його засновником був відомий правознавець Джон Остін (1790–1859). У своїх наукових працях «Визначення предмету юриспруденції» та «Лекції про юриспруденцію або філософія позитивного закону» він розвинув ідею свого співвітчизника Дж. Бентама про те, що право – це воля влади, яка могла проявлятися як в особі монарха, так і парламенту, так і певної установи. Цей напрям у XIX ст. в короткі строки набув широкого поширення в Європі і інших країнах світу і є основою правової системи більшості країн і донині. В Україні розвиток цього напрямку припав на 60-ті рр. XIX ст. із початком реформ і розвитком капіталістичних відносин у країні, адже саме в цей період відбувався активний розвиток законодавства, поява нових галузей і інститутів права. Юридичний позитивізм став витіснити норми звичаєвого права, тісно пов'язаного з нормами моралі, наголошуючи на дії права тільки писаного, виданого державою [345].

В Київському університеті цей напрям активно розвивав і застосовував у своїх наукових працях і лекціях професор М.К. Ренненкампф. Особливо це спостерігається у його фундаментальній науковій праці, майбутньому, на довгі десятиліття, підручнику для студентів, який перевидавався кілька разів із змінами і доповненнями «Нариси юридичної енциклопедії» (1868), яку він читав одночасно з історією філософії права і історією іноземних законодавств.

Його «Нариси» стали наступною після роботи К.О. Неволіна фундаментальною науковою працею, за якою вчилися студенти Київського університету. Вчений підкреслював, що розвиток енциклопедії права, як загальнотеоретичної науки, був дуже важливим для сучасного, на той час, права. Адже вона об'єднувала в собі усі положення правознавства в загальне ціле. Зокрема, він підкреслював, що ні в Давній Греції, ні в Давньому Римі, незважаючи на їх високий рівень правової культури, не існувало теоретичної науки права.

В «Нарисах» М.К. Ренненкампа ми зустрічаємо вже більше систематизованих теоретичних положень. Юридична енциклопедія тут виступає вже як молода наука, яка ставила перед собою завдання визначити загальні поняття права, сформулювати загальнотеоретичну цілісну систему правознавства. Вчений детально розглядав поняття «право», принцип його взаємодії із суспільством.

«Право, як порядок суспільного життя складає одне із великих явищ людського життя. Воно поєднує людей в союзи, охороняє їх від різних ворожих сил, забезпечує і полегшує їх розвиток і успіх. Воно розширює межі діяльності людей в часі і в просторі, увіковічуючи земне буття людини, роблячи його учасником минулого, майбутнього і всіх існуючих союзів на землі. Тому думки про те, що право позбавляє людей якоїсь природної свободи, що люди можуть вести одиночне життя один біля одного і жити в світі без юридичної організації є мрійливі і помилкові: за межами союзу, без права, вільна діяльність людей не має міцного ґрунту. Людина, яка живе під владою права, набагато більше виграє в своїй незалежності, ніж приносить їй себе в жертву», – писав вчений [346, С. 28–29].

Природне право М.К. Ренненкампа називав вищим і постійним законом. І чим ближчим є позитивне право до природного, тим воно досконаліше. Детально пояснював поняття «мораль», проводив порівняння моралі і права, показував їх взаємозв'язок, зауважуючи, що між ними завжди буде залишатись певна межа, яка ніколи не допустить їх злиття.

Важливою частиною твору є аналіз принципів поєднання понять «держава» і «право». Саме тут вчений показував, що основними складовими держави є земля, народ і державна влада. Детально розглядав «національність», як один із матеріалів, з

яких складається політичний організм. Цікаво підходив до вивчення поняття «державна влада», наголошуючи, що найголовнішою основою її є не воля народу, не конституція, а сама безумовна необхідність у владі. Без влади держава існувати не може.

Окрему увагу приділяв формам влади, зокрема формі державного правління, яку поділяв на демократію, аристократію і монархію (необмежену і конституційну). На сьогодні теорія держави і права виділяє дві форми державного правління: монархію і республіку.

Як і в сучасній теорії держави і права, вчений в своїх «Нарисах» всю інформацію розділив на дві великі частини: держава і право. Детально розглядав причини виникнення права, джерела права, його природу, взаємозв'язок із державою і роль у суспільстві. Виділяв дві основні форми права: природне і позитивне. Описував принципи їх виникнення і дії у суспільстві. «Закон», – зазначав вчений, – «є вища форма права, за допомогою якого держава висловлює свою волю і свої вимоги абсолютно свідомо, в окремих словах і висловлюваннях із усім необхідним авторитетом і владою» [346, С. 77].

Усі закони вчений розділив на основні або конституційні та звичайні, а також розпорядження (суч. – підзаконні нормативно-правові акти). Описав аналогію права і аналогію закону, які вже тоді застосовувались у випадках, не передбачених законодавцем. Усіх суб'єктів права вчений розділив на фізичні і юридичні особи, пояснив їх правоздатність.

Висвітлив певні теоретичні положення цивільного законодавства: майнові і немайнові права, речові права, зобов'язання, виникнення і припинення прав і обов'язків, охорону і відновлення прав. Окремий розділ присвятив теорії кримінального права, зокрема таким поняттям, як злочин і покарання, судовій практиці. І завершив роботу розділом про поняття і принципи науки, зокрема юридичної, про наукові методи, зокрема юридичні, про емпіричність і спостереження, загальну наукову систему, її роль у суспільстві, філософію права [346].

Як бачимо, енциклопедія права М.К. Ренненкампфа суттєво відрізняється від роботи К.О. Неволіна, і все більш схожа на сучасну теорію держави і права.

Починаючи з 1868 р. вона витримала кілька видань і стала основним підручником з даної дисципліни в Київському університеті ще на кілька десятиліть.

В Київському юридичному товаристві ми зустрічаємо тільки одне питання з даного напрямку, яке стосувалось проблем тлумачення норм вітчизняного права, яке у всі часи було обов'язковою складовою частиною роботи правової системи країни. Це інтелектуальна діяльність, спрямована на розкриття смислового змісту норм права відповідними особами з метою їх практичного застосування. Саме тлумачення стоїть перед втіленням норм права в життя [347].

Із розвитком суспільства постійно виникають нові правовідносини, які ще не врегульовані нормами права, але потребують цього. На цей випадок в українському законодавстві передбачено такі поняття, як аналогія закону і аналогія права, які використовуються в приватних галузях права, зокрема у цивільному, сімейному, господарському.

Так, у Ст. 8 Цивільного кодексу України (ЦКУ) зазначається, що у тому випадку, коли певні відносини не врегульовані вітчизняним законодавством або договором, то вони регулюються тими правовими нормами, які є подібними за змістом – це *аналогія закону*. Також, у разі неможливості використання аналогії закону для регулювання цивільних правовідносин застосовується *аналогія права*, тобто загальні засади цивільного законодавства [348].

Інститут аналогії у вітчизняному законодавстві необхідний для того, щоб заповнювати прогалини там, де відповідні права та обов'язки особи не врегульовані законом, але потребують правового регулювання. Адже в українському законодавстві працює принцип «дозволено все, що не заборонено законом», на відміну від радянського, де працював принцип «дозволено тільки те, що дозволено законом». Тому, згідно ч.1 Ст. 11 ЦКУ цивільні права та обов'язки можуть виникати із будь-яких дій осіб, як передбачених нормативно-правовими актами, так і ні. Останні за аналогією породжують цивільні права та обов'язки [350].

Той самий принцип прописаний і у Ст. 10 Сімейного кодексу України (СКУ). «Якщо певні сімейні відносини не врегульовані цим Кодексом, іншими нормативно-правовими актами або домовленістю сторін, до них застосовуються норми цього

Кодексу, які регулюють подібні відносини. Якщо до регулювання сімейних відносин неможливо застосувати аналогію закону, вони регулюються відповідно до загальних засад сімейного законодавства» [349].

Єдиний випадок, коли аналогію не можна застосовувати – це юридична відповідальність або обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина. Так у ч. 4 Ст. 3 Кримінального кодексу України (ККУ) «застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено» [351]. Також у Кодексі про адміністративні правопорушення (КУпАП), у ч. 1 Ст. 7, зазначається, що «ніхто не може бути підданий заходу впливу в зв'язку з адміністративним правопорушенням інакше як на підставах і в порядку, встановлених законом» [352].

Тому, в сучасному українському законодавстві аналогія права – це засіб заповнення прогалини у законодавстві, коли до ситуації застосовуються норми, які регулюють подібні суспільні відносини. У випадку відсутності необхідної правової норми використовують, в першу чергу, аналогію закону. Аналогія права ж застосовується тільки в тому випадку, коли застосування аналогії закону не можливе. В аналогії права відбувається застосування загальних або галузевих принципів права, основним з яких є принцип правової вимоги, який є спільним як для галузей права, так і для правових інститутів.

Таким чином, для регулювання правових відносин створюється конкретне правило, яке відповідатиме найкращим чином принципам права. На сьогоднішній день аналогія права використовується дуже рідко, адже усі суспільні відносини, що потребують правового регулювання вже прямо або опосередковано врегульовані сучасним українським законодавством.

А от 150 років тому в Російській імперії, до складу якої входила майже вся територія сучасної України, це питання знаходилося лише на стадії становлення. Як вже зазначалось, у XIX ст. теорія держави і права, як наука лише формувалась, тому час від часу піднімалися питання, які потребували наукового обговорення і осмислення.

Так, на засіданні Київського юридичного товариства 27 травня 1877 р. О.Ф. Кістяківський виступив із доповіддю «Основні засади тлумачення закону по

вітчизняному законодавству». Основною метою його доповіді було розібратись у розбіжностях принципів тлумачення закону за різними нормативно-правовими актами (Статут кримінального судочинства, Статут цивільного судочинства та Зведення законів Російської імперії).

Вчений зазначав, що згідно Зведення тлумачення закону повинно було бути буквальним, а не логічним або по смислу. У випадку неясності, неповноти або нестачі закону суддям категорично заборонялось тлумачити закон по смислу, а також закон зобов'язував їх доводити подібні ситуації до керівництва. Навіть урядовий сенат не мав права приступати до вирішення справ для яких не існувало закону, перш ніж не буде ініційовано, обговорено і прийнято відповідний закон. Таким чином, згідно Зведення право тлумачення закону по смислу належало законодавчій, а не судовій владі [353].

Дані категоричні принципи тлумачення закону, свого часу, було введено у вітчизняне законодавство імператрицею Катериною II ще в середині XVIII ст. під впливом наукових праць провідних європейських філософів. Насправді це був важливий момент в історії формування саме російського позитивного права, яке згодом, у XIX ст. діяло майже на всій території України.

14 грудня 1766 р. імператриця Катерина II видала Маніфест, який увійшов в історію під назвою «Наказ», для депутатів, скликаних для роботи в спеціальній кодифікаційній комісії з метою розробки нового зведення законів, який мав би замінити Соборне укладення царя Олексія Михайловича 1649 року. «Наказ» став документом, в якому було сформульовано основні принципи політики і правової системи Російської імперії, адже Катерина II входила до когорти монархів-філософів XVIII ст., які були активними прихильниками раціоналістичної філософії епохи Просвітництва з її пріоритетами у формі розуму, наукової думки, спостережень, логіки і знань, а також освіченого абсолютизму – політики, яку вводили провідні європейські країни в II половині XVIII ст. з метою скасування недоліків феодального устрою на користь ринкових відносин. Їх ще називали «філософи на троні» [354].

Таким чином, Катерина II добре усвідомила необхідність правотворчості, тому прийняла рішення про укладання нового загального Зводу законів і написала «Наказ», в основу якого було покладено наукові праці Ш. Монтеск'є «Про дух законів»,

Ч. Беккарія «Про злочини і кару», Д. Дідро і Ж. Д'Аламбера. «Наказ» вміщував загальні принципи устрою держави, основи законодавчої політики держави, питання юридичної техніки, станову організацію суспільства, кримінальне право і судочинство, а також основи адміністративно-поліцейського управління і регулювання фінансових питань.

На жаль, нове укладення, на той час, так і не було створене через війни у II половині XVIII ст., але сам «Наказ» став важливою філософською працею людини, яка досконально знала історію і усі досягнення сучасної, на той час, правової думки. Найважливішою для нащадків стала розроблена в «Наказі» юридична техніка, яку згодом було використано під час роботи над «Зведенням законів Російської імперії» (1835 р.) і яка стала новелою в правовій системі Російської імперії, адже до «Наказу» таке поняття не було відомим в російському праві. Дана юридична техніка дала можливість визначити нові уявлення про систему законодавства. Зокрема те, що законів повинно бути небагато, вони мають бути незмінними, простими і чіткими в своїх формулюваннях. Окремо вводилась ієрархія нормативно-правових актів. Укази було визнано підзаконними, тому вони мали термін дії і могли відмінитись за необхідністю [355].

Такі консервативні положення, закладені у Зведенні законів, суттєво протирічили вказаним вище статутам, які було видано у 1864 р. в результаті Судової реформи 1864 року. Потрібно зазначити, що це була одна з ліберально-демократичних реформ II половини XIX ст., в результаті якої було запроваджено однакову для всіх регіонів країни систему судів, прийнято нові судові статuti, які ґрунтувались на демократичних принципах судочинства, впроваджено інститути мирових суддів, присяжних повірених, адвокатури, суду присяжних. Відбулось реформування прокуратури, нотаріату і судового слідства.

Судова реформа 1864 р. була, як відомо, сміливим прогресивним кроком вперед в галузі судоустрою і судочинства, адже до цього часу судова система Російської імперії являла собою жалюгідне явище, яке базувалось на принципах судочинства часів Петра I і Катерини II, абсолютному безладу у справах і правових інститутах, хабарництві. І потрібно зазначити, що Звід законів цього питання не вирішував. Небажання влади та її

оточення у I половині XIX ст. здійснювати важливі соціальні перетворення призвело до загальної кризи російського суспільства в I половині XIX ст., тому реформи імператора Олександра II, в т.ч. селянська, судова та ін., вивели країну на новий рівень розвитку і формування соціального життя країни [356].

На українських етнічних землях в I половині XIX ст. судова система була різноманітною. На Півдні і Слобожанщині¹⁴ працювали загальноросійські суди. В Південно-Західному краї¹⁵ – повітові, підкормські, магістратські та ратушні суди. Усі вони були у підпорядкуванні Головного суду в Києві. У Полтавській і Чернігівській губерніях працювали суди, подібні до правобережних, але підпорядковувались вони Генеральному суду в Чернігові [357].

Таким чином, як підкреслював О.Ф. Кістяківський у своїй доповіді, виникла правова колізія між Зведенням і Статутами, адже згідно статутів логічне тлумачення законів було загальним правилом. У кримінальних справах судові постанови у випадку неповноти, неясності або протиріччя законів ґрунтувались на загальному смислі законів. В цивільному законодавстві такі широкі повноваження судді існували навіть у випадку відсутності потрібного закону. Таким чином, в кримінальному законодавстві аналогію закону вже тоді було заборонено, а в цивільному – офіційно дозволено, як зараз, в сучасному українському законодавстві.

Суддя в цивільному процесі був зобов'язаний вирішити справу і визначити права кожної із сторін, навіть у тому випадку, коли не існувало потрібного закону. Причому, в таких випадках він, в першу чергу, користувався аналогією закону, а якщо і вона не допомагала, то «міркуваннями природної справедливості», що на сьогодні тлумачиться як принцип аналогії права. Тому, зазначав О.Ф. Кістяківський, через те, що в кримінальних і цивільних судах заборонялось зупиняти процес через неповноту, неясність, протиріччя і нестачу (тільки у цивільному праві) закону, логічне тлумачення

¹⁴ *Слобожанщина* – історична область на північному сході сучасної України. Межувала на заході з Гетьманщиною, на півдні із Запоріжжям і володіннями Кримського ханства, на сході з Доном, на півночі з Московщиною. В сучасних межах охоплює центральну-південну частину Сумської області, Харківську область, північну частину Луганської області та північно-східну частину Донецької області, західну, центральну, східну, південну частини Білгородської, південні частини Воронежської, та Курської областей.

¹⁵ *Південно-Західний край* – в Російській імперії XIX-XX століть частина Західного краю, найменування трьох губерній Правобережної України – Волинській, Подільській і Київській.

закону ставало справою саме судової, а не законодавчої влади. Із зазначеного вище вчений робив висновок, що логічне тлумачення по смислу було не тільки правом, а й обов'язком судді.

Таким чином, в правовому полі Російської імперії II половини XIX ст. зіткнулись дві відмінні правові системи у галузі судоустрою і судочинства. Перша ґрунтувалась на старих юридичних знаннях і була закріплена у Зведенні, згідно якого суддя був спеціалістом у всіх галузях і в торгівлі, і у військовій справі, і в адміністративній справі, і в сільському господарстві. А друга була сформована на нових, сучасних на той час, принципах судочинства. Але Зведення законів залишалось діючим нормативно-правовим актом, тому Олександр Федорович і представив на розгляд Київського юридичного товариства питання даної правової колізії і ініціював її наукове дослідження.

Під час обговорення члени Товариства погодились з тим, що дане питання було досить важливим. Р.І. Базинер зазначив, що воно поєднало в собі як основи тлумачення законів з одного боку, так і межі влади суду з іншого. Він був переконаний, що норми Статутів не протирічили Зведенню, а лише були покликані відмежувати судову владу від законодавчої. І що такі норми в Статутах прописані були для покращення діяльності, направленої, на розкриття і роз'яснення справжнього смислу законів. А тлумачення законів за аналогією не мало нічого спільного із загальною теорією права, тільки стосувалось питання про межі судової влади і питання про джерела права. На що О.Ф. Кістяківський йому відповів, хоча ця ситуація і розмежовує дві гілки влади, але не можна допустити свавілля суддів у тлумаченні закону за аналогією.

Його думку підтримав і Г.М. Барац, коли зазначив, що практика касаційних департаментів Сенату не підтверджувала такого широкого права судів стосовно застосування аналогії у тлумаченні законів. Навпаки, Сенат постійно вказував на необхідність застосування законів з їх буквальним смислом, а застосування судами, окрім закону, ще й існуючих звичаїв Сенат допускав лише в окремих випадках [353].

Таким чином, описана ситуація показує нам, наскільки у II половині XIX ст. Зведення законів вже відставало від назрілих потреб суспільства, входило у протиріччя

із новими, більш прогресивними законами і потребувало реформування відповідно до соціально-політичних і економічних змін країни.

У 1909 р. відомий правознавець, член Київського юридичного товариства, О.О. Жилін писав у своїй статті «Держава і право в їх взаєминах», що завдяки енциклопедії права «зближуються і подають один одному руки історія і догма, публічно-правові і цивільно-правові науки, і вона одна дає можливість уникнути крайнощів при виведенні загальних начал і загальних теоретичних побудов, крайнощів, неминучих при односторонньому розвитку будь-яких принципів, домінуючих в тій чи іншій окремій галузі правознавства» [358, С. 2].

Ми абсолютно погоджуємось з ним в тому, що історія показує життя людини завжди не в ізольованому стані, а в суспільному. Тому і право людини завжди було продуктом тих історичних умов, того середовища, в якому вона живе і працює.

У своїх поглядах О.О. Жилін погоджувався із професором Б.О. Кістяківським, сином О.Ф. Кістяківського, який у 1909 р. в своїй скандальній статті «На захист права» підписав суровий вирок сучасному, на той час, суспільству за його байдуже ставлення до права і нерозуміння його цінності для суспільного життя. Олександр Олексійович теж вважав, що в Російській імперії дійсно не достатньо цінували високе значення правових норм, мало надавали значення глибокому свідомому засвоєнню основних начал юриспруденції. «Тому не дивно», – зазначав вчений, – «що на початку ХХ ст. прийшов час великих правових реформ, які вимагали серйозного ставлення до юридичних питань» [358, С.12].

М.К. Ренненкампф вважав, що право тісно пов'язане із державою, тому був переконаний, що розвивати енциклопедію права було потрібно у поєднанні цих двох понять. Так, поступово, енциклопедія права почала охоплювати весь зміст правознавства і формувати окрему систему – теоретичну науку права. Протягом другої половини ХІХ ст. в Київському університеті курс енциклопедії законодавства перетворився в енциклопедію права, а на початку ХХ ст. – в окрему науку – загальну теорію права [359].

Предметом дослідження даного наукового напрямку стало загальне вчення про право. Як окрема наукова дисципліна, вона досліджувала не тільки результати,

отримані іншими юридичними науками, а й перероблювала ці результати, намагаючись отримати з них загальні основи, зрозуміти основи права, його ідеї, цілі і принципи. Так, енциклопедія права стала поєднувати в собі перероблені і узагальнені наукові положення, які отримувала із сучасної історії і філософії права, а також сучасних практичних результатів різних галузей права, що дало можливість перевести відомі історико-юридичні факти на мову сучасних юридичних понять [360].

4.4 Римське право

Історія Київського юридичного товариства нерозривно пов'язана із створенням, розвитком і діяльністю Університету Св. Володимира в м. Києві та, зокрема, його юридичного факультету, на якому працювала кафедра римського права. Протягом усього часу діяльності Товариства ми знаходимо велику кількість наукових праць і доповідей членів товариства стосовно різних аспектів римського права. Це і «Генезис преторського права» Й.О. Покровського, і «Договір товариства за римським цивільним правом» П.О. Соколовського, і «Про ставлення російського цивільного права до римського» О.М. Гуляєва, «Боргова відповідальність спадкоємця в римському праві» І.Ф. Кістяківського, «Курс римського права» К.А. Мітюкова, «Про вивчення римського цивільного права» Л.М. Казанцева та багато інших. Римське право було одним із найпопулярніших наукових напрямів діяльності КЮТ [361].

Для того, щоб зрозуміти таку популярність римського права у Київському юридичному товаристві, потрібно простежити за процесом розвитку даного напрямку в Київському університеті в першій половині XIX століття. Як відомо, у 1834 р. було створено університет Св. Володимира в м. Києві, а вже через рік, у 1835 р. і його юридичний факультет, який у першочерговому своєму складі налічував 7 кафедр, серед яких була й кафедра римського права.

Дослідження і вивчення римського права мало велике значення для Російської імперії, адже воно було тим фундаментом, на якому базувалось законодавство багатьох європейських країн. У XIX ст. воно виконувало функції теорії держави і права, адже дана наука виникла лише в XX столітті. В кожній країні Європи рецепція римського права відбувалась по-різному. Можна сказати, що в Росію воно увійшло лише

частково, у вигляді окремих положень. Але на початку XIX ст., коли в країні здійснювалась робота над «Зведенням законів Російської імперії» положення римського права активно досліджувались комісією, адже її керівник М.М. Сперанський використовував за взірць найкращі нормативно-правові акти провідних європейських країн, зокрема римське, французьке, пруське і австрійське законодавство [362].

Тому у процесі створення Київського університету Св. Володимира і його юридичного факультету міністр освіти С.С. Уваров видав розпорядження «викладання римського права зосередити таким чином, щоб, пройшовши скорочено зовнішню історію римського права, за тим пройти внутрішню історію його, в об'єм якої мають увійти інституції¹⁶. Усі їх закінчити в першому півріччі, а друге присвятити пандектам¹⁷, які викладати тематично скороченими» [363, Арк. 14].

Першим завідувачем кафедри римського права було призначено ординарного професора римського і цивільного права Олександра Миколайовича Міцкевича (1804–1871), який був рідним братом польського поета Адама Міцкевича. Олександр Миколайович народився у сім'ї адвоката Миколи Міцкевича, представника дрібної шляхти, на хуторі Заосся, поблизу м. Новогрудка (нині Барановичський р-н, Гродненщина, Білорусь), який на той час належав Литві. Він був представником старовинного литовського роду Римвидів-Міцкевичів. У 1823 р. закінчив Віленський університет. У 1827 р. представив магістерську дисертацію і отримав ступінь магістра римського і цивільного права. З цього ж року викладав римське право у Волинському ліцеї (м. Кременець), на основі якого у 1835 р. й було створено Університет Св. Володимира у м. Києві. З 1835 р. ординарний професор університету по кафедрі римського права, яку він і очолив. Він переїхав з ліцеєм до Києва, став першим професором новоствореного університету, членом його правління та секретарем юридичного факультету [364].

Викладав римське і литовське право латинською мовою за власними лекціями, написаними на основі робіт відомих європейських вчених: Гуго, Гаубольда, фон-

¹⁶ *Інституції Юстиніана* – частина величезної кодифікації римського права «Corpus iuris civilis», яку було здійснено в Візантійській імперії в VI ст. за наказом імператора Юстиніана I.

¹⁷ *Пандекти (дигести)* – систематизована збірка витягів із праць авторитетних римських юристів, яка була частиною величезного зведення у римського цивільного права «Corpus iuris civilis».

Савіньї, Кленце, Штекгардта, Варкенига, Мацієвського, адже підручників і посібників з даної дисципліни на той час ще не було [365, С. 443–444].

Його курс складався із загального вступу, в якому він розмірковував про римське право взагалі і методах його викладання; історію римського права до Юстиніана; історію його від Юстиніана до наших часів; систему приватного римського права. Сучасники відгукувались про О. Міцкевича як про людину з великим багажем знань, світлим практичним розумом і енергійним характером, який мав величезну повагу в товаристві кременецьких професорів [366, С.156].

У 1838 р. вчений переїхав до Харкова, де продовжив свою науково-педагогічну діяльність у Харківському університеті. Єдиною надрукованою науковою працею О.М. Міцкевича стала його урочиста актова промова «*De juris romani indole*» у 1848 році. Помер 16 листопада 1871 р. у своєму невеликому маєтку в с. Губернія, Гродненської губернії, поблизу Кобрини.

Коли, у 1838 р. О.М. Міцкевич покинув Київ і переїхав до Харкова, через переміщення київських професорів-поляків у східні вітчизняні університети, на кафедру римського права було призначено завідувачем Олександра Олексійовича Федотова-Чеховського, відомого російського вченого, доктора законодавства Київського університету Св. Володимира.

В Київському університеті він читав зовнішню історію римського права: історію державного права, історію розвитку джерел права, історію вивчення права, історію рецепції Кодексу Юстиніана європейськими державами; систему римського права: поняття про право та правознавство, різні способи вивчення римського права, план цивільного римського права, вчення про фізичну та юридичну особу, про речі, про дії, про судовий захист у випадку правопорушення [367, Арк. 143]. А також проводив практичні заняття, на яких пояснював інституції Гая у порівнянні з інституціями Юстиніана про які, на той час, було відомо всього кілька років [368, С. 660].

«З постійним прагненням до знань, з любов'ю до праці, в ньому поєднувались високий моральний, глибоко проникнутий духом Євангелія, ідеал, прямота характеру, рідкісна доброта, – усі ті якості душі, які одразу зближували з ним кожного і прив'язували назавжди до нього інших» [369, С. 287].

Після того, як О.О. Федотов-Чеховський перейшов на кафедру російських цивільних законів у 1843 р., у 1845 р. Рада Університету оголосила конкурс на посаду завідувача кафедри римського права. Було бажано, щоб кафедру очолив хтось із вихованців Університету. Так у 1846 р. цю посаду обійняв талановитий вчений, доктор юридичних наук, професор римського права Каленик Андрійович Мітюков (1823–1885).

К.А. Мітюков народився 22 липня 1823 р. в Києві. Початкову освіту отримав в Київській духовній семінарії, згодом на юридичному факультеті Київського університету, після чого залишився працювати в ньому на кафедрі римського права. Науковий ступінь доктора юридичних наук отримав після захисту дисертації на тему: «Про спадкування за римськими законами». Двічі обіймав посаду декана юридичного факультету (1861–63, 1865–67), також двічі проректора університету (1863–65, 1867–71), а у 1865 р. його було обрано ректором університету.

Каленик Андрійович відрізнявся від інших викладачів неймовірним талантом лектора. «За точністю формулювання, за плавністю і жвавістю мови він завжди був одним з найкращих професорів Київського юридичного факультету, який міг пишатись тим, що одна з його найважливіших кафедр має своїм представником талановитого романиста в Росії. Особливо пам'ятними для слухачів професора Мітюкова були його лекції із загальної частини римського права: в цих лекціях була чудова та легкість, з якою пояснювались найзаплутаніші основи, найскладніші ідеї класичного права. Одна з таких лекцій – про юридичні особи, яку професор Мітюков читав у 1850 р. в присутності міністра освіти Ширинського-Шихматова, закарбувалася в пам'яті його тогочасних слухачів, як такий зразок академічного читання, який рідко зустрічається не тільки в російських, а й в закордонних університетах» [367, С. 443].

Викладав К.А. Мітюков свій курс за власними напрацюваннями. Він складався з таких частин: вступ у науку римського права, про поняття римського права, історичне і теоретичне значення римського права, поділ римського права на систему, поняття про історію римського права та літературу з історії права, поділ історії на чотири періоди, вивчення устрою та управління Римської держави, джерела римського права, значення

та дія різних законодавчих органів та джерел і характер права, діючого в кожному періоді.

Каленик Андрійович керував кафедрою римського права 35 років. У 1881 р. він важко захворів і був змушений залишити керівництво кафедрою. А 27 лютого 1885 р. помер у Києві [370].

Як бачимо, у I половині XIX ст. кафедру римського права очолювали талановиті вчені і викладачі, наукова і організаційна діяльність яких дозволила закласти в університеті основні засади вивчення римського права. І хоча 40 роки XIX ст. були непростими для університету і викладачів нерідко не вистачало, кафедра продовжувала працювати, навчати студентів і розвивати свої наукові дослідження.

Після смерті імператора Миколи I у 1855 р. університет отримав друге життя, а державні реформи у II половині XIX ст. вивели вивчення науки римського права на зовсім інший рівень, що і було відображено у наукових працях і доповідях членів Київського юридичного товариства.

Звичайно, виникає логічне питання, чому юридичне надбання вже не існуючого народу мало таке велике значення для Європи і Російської імперії у XIX ст., і має його для сучасної України на початку XXI століття. Для того, щоб дати на нього відповідь, звернемося до історії такого поняття, як «рецепція римського права» і розглянемо, як і в якому контексті це питання досліджувалось в Київському юридичному товаристві.

Термін «рецепція» походить від латинського «*receptio*» – запозичення, прийняття, переробка. У праві він позначає процес впровадження в правову систему держави норм права іншого народу. Рецепція за своєю суттю має низку особливих факторів. Зокрема, вона завжди здійснюється добровільно, крім того, з нормами права до надбання держави переходять наукові погляди і методи застосування.

Сучасні вчені у процесі рецепції римського права виділяють три основні етапи, за якими вона відбувалась у більшості західноєвропейських країн, а в пострадянських модерних державах, зокрема в Україні відбувається й понині. На першому етапі відбувається вивчення або дослідження норм права, коли з'являється інтерес до римського права, як до давнього, але дуже корисного джерела права. На другому етапі здійснюється пристосування їх до потреб сучасної практики, коли шукаються засоби і

можливості суміщення норм римського права і діючого національного законодавства. А на третьому етапі відбувається застосування норм римського права у процесі правотворчості, тобто коли дані норми отримують законодавче закріплення у правовій системі країни.

Таким чином, римське право проникає у правове поле тієї чи іншої держави. І що характерно, незважаючи на те, що воно вже багато століть перебуває у сталій формі і не міняється, але у процесі застосуванні його норм до правової системи країни, змінюється саме через процес тлумачення, осмислення і пристосування до умов сучасності [371, С. 27].

Для більшості європейського суспільства рецепція римського права стала важливим ключовим моментом у процесі формування правової системи кожної з країн. Саме на ній були зав'язані соціально-політичні і економічні процеси розвитку суспільства. Тому, протягом багатьох століть вчені і філософи намагались дослідити вплив рецепції римського права на державно-правовий устрій кожної країни [372].

В Україні рецепція римського права простежується ще з часів Київської Русі, а саме з перших русько-візантійських договорів 907, 911, 944 і 977 років. Саме таким чином візантійсько-римське право з'явилося в перших нормативно-правових актах України. Далі воно з'являється в «Руській правді», де прописані норми як давньоруського права, так і візантійсько-римського [373, С. 11].

Наступним відомим нормативно-правовим актом, що діяв на території України, був Литовський статут XVI ст. у трьох його виданнях: «Старий» 1529 р., «Волинський» 1566 р. і «Новий» 1588 року. В ньому вже зустрічаються норми як національного звичаєвого права Литви, Польщі і України, так і литовського, римського, німецького і польського позитивного права.

В російському праві XIV – XVII ст. також зустрічається візантійсько-римське право, зокрема до «Судебника царя Івана III» додавались статті візантійського права, які називались «Стародавні закони із книг Юстиніана». А «Соборне укладення царя Олексія Михайловича» 1640 р. також містило норми юстиніанівського законодавства. Після приєднання українських територій до Московської держави було створено «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., до складу яких увійшли

правові норми римського права, Литовських статутів, німецького і польського законодавства, а також норми звичаєвого права України. Вплив римського приватного права прослідковується і в «Зібранні малоросійських прав» 1807 року [374, С. 22–23].

Першим правовим кодексом Російської імперії, до складу якої входила більшість земель України на початку ХІХ ст., стало «Зведення законів Російської імперії» (1835) – офіційне видання діючих законодавчих актів країни, яке діяло аж до Жовтневої революції 1917 року. Керував процесом укладання цього кодексу М.М. Сперанський – відомий політичний діяч, який усіяко підтримував буржуазні реформи в Європі і намагався здійснити деякі з них і в Росії за часів правління імператора Олександра І. У своїй «Пояснювальній записці змісту і положення Зведення законів російських» він зазначав, що під час укладання Зведення опирався на кращі зразки римського, французького, пруського і австрійського законодавства [375].

Те саме підтверджено і в науковій праці С.В. Пахмана «Історія кодифікації цивільного права» (1859), у якій він описував сам процес створення «Зведення». На вибір імператору Миколі І було представлено дві системи: створити загальне укладення існуючих діючих законів або скласти укладення виправлене, тобто існуючих законів із доповненнями і виправленнями. Імператор спочатку зупинився на першому варіанті, але згодом «було визнано, що таке зведене укладення в його основах і зведення Юстиніана («Corpus iuris civilis») в дійсному виконанні є однаковою законодавчою справою. Тому було прийняте рішення, що ймовірним зведенням мав бути *Corpus iuris*, із загальним складом законів. Таким чином, було визначено сутність зведення і правила його укладання. А ці правила переважно містяться саме в зведенні Юстиніана, але крім того, керівництвом було прийняте рішення використовувати правила Бекона із відповідними обмеженнями, необхідними для наших законів» [376, С. 4].

Але пізніше офіційно Зведення було прийнято вважати збудованим лише на нормах російського звичаєвого права, адже тоді була дуже популярною *теорія офіційної народності*, створена міністром освіти в 1833 р. (С.С. Уваровим під час правління в Російській імперії царя Миколи І. Це була ідеологія, яка спиралась на три ключові поняття: самодержавство, православ'я і народність, що було антитезою девізу

Великої французької революції «свобода, рівність, братерство». Саме такі постулати поховали усі засади буржуазних реформ в Російській імперії аж до II половини XIX ст., коли до влади прийшов імператор Олександр II, якого, доречі, правовим і політичним наукам навчав сам М.М. Сперанський [377, С. 2].

Для багатьох західноєвропейських держав римське право було дуже відповідним. Адже після їх ліберально-буржуазних революцій з проголошенням свободи особистості, власності, підприємництва стали необхідними норми, які б склали принципово нове законодавство капіталістичних країн, і які б регулювали життя у вільному суспільстві. І норми римського права отримали, в даній ситуації, нове соціально-економічне забарвлення і стали важливим інструментом у процесі буржуазних перетворень [378].

А в Російській імперії дореформеного періоду зберігався феодальний становий устрій і кріпосне право. Тим більше, не потрібно забувати, що М.М. Сперанський намагався проводити реформи але із збереженням монархії і станового устрою країни. Тому і його Зведення законів було орієнтовано не на ті соціальні правовідносини, які на той час існували в Російській імперії. У II половині XIX ст., з початком «великих реформ» і розвитком капіталізму, в Російській імперії офіційно вводити норми римського права не поспішали, адже в країні зберігалось самодержавство і станове суспільство. Тому корисними вони були лише в окремих питаннях. Зокрема сім'я і спадкування. Але з часом, ситуація стала складатись таким чином, що капіталізм породив велику кількість правовідносин, з якими Зведення вже не справлялося. Тому у 1882 р. імператором Олександром III було прийняте рішення створити новий кодекс «Цивільне укладення Російської імперії», робота над яким продовжувалась аж до 1913 року. Імператором було визначено, що проект даного кодексу мав містити напрацювання судової практики і досягнення цивільно-правової науки, в тому числі і іноземної. Через складну соціально-політичну ситуацію в країні в I половині XX ст. цей кодекс так і не було введено в дію.

Члени Київського юридичного товариства на своїх засіданнях неодноразово обговорювали важливість римського права для вітчизняного законодавства. Адже це було актуальним питанням. На сторінках «Университетских известий», де друкувались

наукові праці членів Товариства ми знаходимо велику кількість статей, присвячених актуальним питанням римського права.

У своїй вступній лекції «Рецепція римського цивільного права у сучасних народів і його пряме значення для Росії», яку приват-доцент, член Київського юридичного товариства П.О. Соколовський прочитав 12 вересня 1891 р. в Київському університеті Св. Володимира зазначалось: «Ми вивчаємо державний устрій, цивільне право народу, політична могутність якого знищена назавжди. Його домашні вогнища лежать в руїнах, мова його називається мертвою... Але він набув важливого значення на все наше практичне життя тим, що в нього вчилися всі нові культурні нації складному мистецтву законодавства» [379, С. 1].

Зокрема, він підкреслював, що в процесі створення Цивільного укладення Російської імперії «за відомими даними, система нашого нового укладення буде базуватись на римських засадах, особливо в галузі зобов'язального права. Тому для нашого покоління римське право не повинно являти собою тільки один археологічний інтерес. Ми будемо вивчати його не для того, щоб блиснути технічним слівцем перед суддею і поставити в скрутне становище недосвідченого супротивника. Для нас римське цивільне право повинно мати величезне практичне значення. На ньому можуть ґрунтуватися відповідні законодавчі норми нашого майбутнього цивільного кодексу» [380, С. 10].

Але чому саме римське право? Чому воно набуло такого важливого значення на європейському континенті? Чому провідні країни західної Європи, а за ними і Російська імперія запозичувати його норми для формування свого національного законодавства?

Так, історії відомо, що виникнення римської общини із дрібних поселень дали можливість кожному громадянину римського народу усвідомити взаємозв'язок між його власними інтересами і загальним благом. Саме тісний зв'язок між державними установами і приватним життям людини досягнув найвищого розвитку в Римі, де кожна особа знала, яку частину своєї власної свободи, власних вигод вона повинна приносити в жертву загальному благу. Тобто егоїзм кожного римського громадянина знаходився під суворою дисципліною його обов'язків по відношенню до держави.

Саме такий вольовий характер римського народу, така його дисципліна дали йому можливість завоювати такі великі території і створити потужну Римську імперію. Саме у давньому Римі розпочався процес розгалуження позитивного і звичаєвого права, а починаючи з XIII ст. писане право остаточно набуло статусу позитивного права «*jus positivum*» і стало визначати право, яке було забезпечено авторитетом влади. Таким чином правосуддя забезпечувало обов'язок населення підкорятись владі [380].

Саме з цього часу розпочинається шлях до державної монополії на законотворчість. Таке поняття, як «держава» стає вищим за поняття «суспільство», а природне право людини (*jus naturale*) протиставляється праву суспільства (*jus sociale*), при цьому перше залежить від другого. Таким чином, відбулось об'єднання цих двох понять, що назавжди впустило державу в життя кожного громадянина з метою отримання загального суспільного блага. Сформувалась загальна тенденція підкорення права владі. З'явилося таке поняття, як «суверенітет», яке у XIX ст. чітко сформувало основні сучасні ознаки держави: державна влада, народ і територія.

«Значення рецепції римського права полягало в тому, що примус обгорнули в особливу форму, завдяки якій не потрібно стало «шукати» істину в праві, потрібно було тільки застосовувати те, що вже є. На місці «живого» і гнучкого права з'явився трафарет, який за допомогою відпрацьованої техніки став застосовуватись в різних ситуаціях» [381, С. 109].

П.О. Соколовський зазначав, що у період республіки найкращими правознавцями не тільки видавались і закріплювались закони, а й здійснювались філософські і юридичні дослідження. Це був період процвітання стоїчної філософії і цивілістики. І навіть в криваві часи імперського періоду було закладено фундамент тих глибоких вчень, які тепер є джерелом ідей і положень для сучасних законодавців і суддів того часу.

Першими країнами, які завзято вхопились за римське право почали формувати свою правову систему на засадах рецепції, стали Франція і Німеччина. Саме з цих країн до Болонського університету приїздили студенти вивчати усі тонкощі законодавства Юстиніана. І саме вони розпочали широкомасштабний процес рецепції римського права в Європі. Під керівництвом болонських професорів студенти отримували

непересічні знання, а також глибоку повагу до римського законодавства. Звичайно, повернувшись додому вони всюди максимально поширено намагались застосовувати знання, отримані за кордоном.

І хоча в Німеччині і у Франції, на той час, працювало звичаєве право, але перші кроки римське право вже робило на цих територіях. Зокрема, воно проникло в церкву, яка мала тісні зв'язки з Римом і римською культурою. Вчені-монахи були першими у цих країнах, хто вивчав норми законодавства Юстиніана і намагався впроваджувати його в життя. Для римського права виник сприятливий ґрунт, адже звичаєве право вже не справлялось із вимогами торговельного і промислового життя. Крім того, уряди Франції і Німеччини прагнули сконцентрувати в своїх руках судову владу шляхом впровадження урядових судів, члени якого призначалися б виключно керівником країни із числа вчених юристів-романістів. Таким чином, централізація державної влади не тільки підкорила право, а й визначила його особливу роль у суспільстві стверджуючи, що право – це засіб державної влади.

Вчений підкреслював, що впровадження римського права на територіях цих країн відбувалось складним шляхом. Населення країн не сприймало усі ці реформи. З боку консервативних прошарків населення з'явився різкий супротив. Створення урядових судів поставили людей у пряму залежність від королівської влади. А що вже говорити про латинську мову і латинські терміни.

«Рецепція римського права з'явилась не як теплий травневий дощ, – як страшна гроза вона обрушилася стихійною силою над Німеччиною і Францією, змила багато давніх перевірених установ і на багато які вплинула несприятливо, переробивши їх на римський лад і тим самим позбавивши їх свого, відповідного поглядам народу, характеру», – писав Петро Омелянович [379, С. 7].

Але, незважаючи на цей складний стан суспільства, саме завдяки римському праву було у цих країнах сформовано потрібне потужне національне законодавство. Крім того, з часом стало зрозуміло, що у чистому виді класичне римське право не зовсім підходить північним країнам, тому потроху в римські положення стали все активніше проникати чисто германські норми, і таким чином було створено загальне цивільне право.

Його джерелами стали перші європейські цивільні кодекси. Першим став *Allgemeines Landrecht* – цивільний кодекс Пруссії, який побачив світ у 1794 році. Саме з ним пов'язується введення в публічне право *принципу співмірності*, теоретичне обґрунтування якого належить саме розробнику даного кодексу, відомому німецькому юристу і державному діячу Карлу Готлібу Сварезу. Базуючись на загальних принципах Просвітництва він, зокрема, був переконаний, що держава може обмежувати свободу однієї особистості тільки для того, щоб забезпечити свободу і безпеку інших людей. В іншому ж випадку перевага має віддаватись природній свободі індивідуума. З того часу принцип співмірності широко використовується в Європі саме відносно влади, яка завжди у своїй діяльній повинна пам'ятати, що міри, які застосовуються для того, щоб обмежити свободу однієї особи, повинні відповідати тим цілям, для досягнення яких вони застосовуються [382].

Через кілька років у Франції з'явився *Code civil*. У 1804 р., після Великої французької революції, його було прийнято за ініціативою першого консула Французької республіки Наполеона Бонапарта, тому його ще називають «Кодексом Наполеона». Він складався з 3-х книг і містив норми цивільного, спадкового, сімейного, майнового права, а також норми про статус фізичних осіб, про речі і про зобов'язання. Він став таким популярним, в першу чергу через активну зовнішньополітичну діяльність Наполеона, що в наступні роки його було прийнято в значній частині західної Німеччини, в Царстві Польському, в Бельгії, Люксембурзі, Баварії, Нідерландах, на Сицилії та інших регіонах Європи. З часом, у XIX – XX ст. на основі його нормативно-правових положень або за його прикладом було створено цивільні кодекси багатьох країн Північної і Південної Америки, Азії та Африки (Чилі, Італія, Канада, Іспанія, Єгипет, Швейцарія, Аргентина, Уругвай, Пуерто-Ріко, Лівія, Катар, Ірак, Йорданія, Бразилія, Мексика, Перу, Китай та інші). Загалом, до середини XX ст. норми кодексу Наполеона було використано більш як в 70 країнах світу. Це пояснювалось як політичними причинами, адже Франція володіла значною кількістю колоній, так і високою і впливовою французькою культурою. Крім того, Кодекс Наполеона мав ще й такий великий авторитет завдяки прогресивним нормам і високому юридичному рівню, тому прекрасно підходив для правового регулювання

економічних відносин у більшості буржуазних країн. Із відповідними змінами він діє у Франції й до нині [383].

В 1811 р. вийшло Австрійське укладення. Воно, як і Французький кодекс, базувалося на класичних ідеалах свободи і рівності усіх перед законом і діяло на всіх землях Австро-Угорщини.

Усі ці законодавства базувались повністю на римському праві, яке, таким чином, нарівні із християнством, стало культурним елементом новітнього світу. А кодекс Наполеона вважався класичним прикладом рецепції римського права. Таким чином, вважається, що саме завдяки римському праву Європа вийшла на новий, цивілізований рівень розвитку. Французький і Німецький кодекси стали найголовнішими джерелами права у більшості країн Європи та за її межами, а римське право взагалі отримало нове покликання і розвиток в Європі [384].

Як писав у своїй монографії «Зіткнення цивілізацій» (2003) відомий американський політолог С. Хантингтон, який відомий у світі своїм твердженням про те, що у майбутньому війни будуть вестись не між націями, а між культурами: «Захід, як цивілізація третього покоління багато чого успадкував від попередніх цивілізацій. Захід успадкував від античної цивілізації багато, зокрема грецьку міфологію, філософію і раціоналізм, римське право, латинь і християнство» [385, С. 503].

З наукової точки зору, наприкінці XIX ст. в Російській імперії значення науки римського права для сучасного, на той час, законодавства було ще зовсім малодосліджене. Між тим, дана наука завжди була самою достовірною із усіх юридичних наук. Римське право виступало в ролі чистої прикладної юридичної науки, яка мала свої методи, принципи, інститути та загальну теоретичну базу. Тому воно вважалось наукою, яка не тільки висвітлює відповідні юридичні факти, а ще й відображає закони, які цими фактами керують, зокрема виникнення, існування, зміну і припинення фактичних явищ.

Так, можна із впевненістю стверджувати, що наука римського права наприкінці XIX ст. стала основою для створення в 20-х рр. XIX ст. *загальної теорії права*, засновником якої вважається німецький вчений і державний діяч А. Фальк (1827–1900), який запропонував замінити філософію права загальною теорією права. Загальна

теорія права починає свою історію з наукової праці англійського вченого-юриста, основоположника юридичного позитивізму Д.Остіна «Про предмет науки права», яка побачила світ у 1838 році. Він вважав, що в системі юридичних наук повинно існувати загальне правознавство, головним завданням якого мала бути послідовність понять, які б складали основу права різних держав.

В Російській імперії загальна теорія права виникла в II половині XIX ст., коли вийшла наукова праця російського вченого-юриста, філософа права М.М. Коркунова «Лекції із загальної теорії права» (1886), яка стала першим вітчизняним підручником з даного питання. Після цього з'являлись наукові праці і інших вчених, але усі вони опирались на дослідження держави і права німецьких вчених-філософів: Г. Гегеля, Г. Еллінека, І. Канта, А.-Г. Мюллера, Р. Ієрінга та інших. Тому до жовтневої революції 1917 р. вітчизняних наукових праць із загальної теорії права було досить небагато.

Але, незважаючи на це, у вітчизняному праві було сформовано досить стійку систему загальнотеоретичних знань про державу і право відповідно до реалій Російської імперії початку XX століття. Вже після 1917 р. загальна теорія держави і права була повністю трансформована відповідно до ідеологій марксизму-ленінізму, після чого було сформовано вчення про державу і право з точки зору класових позицій і обґрунтовано неминучість ліквідації буржуазної держави і розвитку соціалістичної [386].

В пострадянський період в Україні розвивається сучасна теорія держави і права. На сьогоднішній день це фундаментальна юридична наука, яка вивчає загальну природу, закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права, а також формує загальні для всіх галузей юридичні категорії і поняття.

Можна сказати, що теорія держави і права є наукою, основною для теоретичного вивчення будь-якої іншої галузевої юридичної науки. Вона орієнтується не на державу або історичний період, а на більш розвинуті форми держави і права сучасного світу. Теорія держави і права складається з двох частин, які мають свій встановлений перелік досліджуваних питань. Теорія держави вивчає виникнення держави, типи і форми держав, ознаки держави, механізм держави, політичну систему суспільства, функції держави, права, свободи і обов'язки людини і громадянина, а теорія права – джерела

права, норми права та їх види, правовідносини, правотворчість, галузі права, юридичну техніку, правові колізії, правопорушення і юридичну відповідальність, правосвідомість і правову культуру, механізм правового регулювання, правові системи світу та інше.

Але наприкінці XIX ст. такої чітко сформованої системи вивчення юридичних понять ще не існувало, і функції теорії держави і права, як освітньої дисципліни, виконувало римське право. Воно стало «природознавчою» наукою серед суспільних наук у навчальному процесі. Поняття «закон» в римському праві розглядалось у якості теоретичного поняття, яке регулювало правовідносини між людьми, а не норми права, як ми розуміємо це на сьогоднішній день. І якщо в природознавчих науках нам відомі сталі і непорушні закони математики, фізики, астрономії, фізіології, як закони природи, то закони права, на той час, були пов'язані з проявом людської особистості. Тому, беручи до уваги змінну природу людського характеру, встановити незмінні правила було досить важко.

Леонід Миколайович Казанцев, професор римського права в Київському університеті, член Київського юридичного товариства, в своїй доповіді «Значення науки римського права», читаної на урочистому зібранні в Київському університеті Св. Володимира 16 січня 1893 р., зазначав, що правові закони не є невід'ємними від людини, адже й до сьогодні є низка соціальних відносин, які правом не регулюються. Але, враховуючи різний моральний рівень розвитку людей, не кожна людина може свідомо притримуватись моральних законів суспільства. Тому і є необхідними норми позитивного права, встановлювані державою відповідно до актуальності правовідносин того чи іншого історичного періоду.

Усі закони права вчений поділяв на дві категорії. Перша – це правила юридичної динаміки, тобто закони історичного розвитку юридичних понять.

Л.М. Казанцев звернув особливу увагу на це поняття, адже серцевиною юридичної динаміки була саме *історія права*. Але у тому вигляді, яка вона є на сьогодні, історія держави і права у XIX ст. ще не існувала, а лише починала формуватись. І хоча до того періоду вона існувала вже давно, то була скоріше історією окремих національних прав, через те, що була орієнтована на вивчення правової системи тієї чи іншої країни, і на пояснення діючих у ній позитивних норм.

Сучасна історія держави і права, яка почала свій розвиток наприкінці XIX ст., поставила перед собою завдання дослідити закони розвитку права взагалі. І хоча вона створилась і розвивалась з історії римського права, але її справжню область наукового дослідження вчений бачив в порівняльному вивченні правових понять усіх народів. В університетах таку нову історію права, на той час, ще не вивчали, і тим більше не до кінця розуміли її важливість, але, тим не менш, вона, як об'єкт юридичної динаміки, вже мала свої перші здобутки. Наприклад, було визначено декілька динамічних законів. Один з них проголошував, що суб'єктивна воля є першочерговим джерелом виникнення приватного права та первинним засобом його захисту. Було відкрито закон, згідно якого в житті кожного народу, період вільного розвитку правових ідей передуює період формалізму¹⁸. Існування подібних законів у суспільстві говорило про те, що творча діяльність людини в галузі права не є абсолютно довільною, а в деякій мірі підпорядковується законам необхідності.

Таким чином, зазначав Л.М. Казанцев, закони історичного розвитку юридичних понять стоять близько за своєю суттю до законів неживого світу, хоча й не співпадають з ними. У житті окремих народів прояв цих законів хоча й відбувався правильно, але у різні періоди часу: один народ проходив історичні періоди швидше, а другий – повільніше.

Другою категорією законів, що діяли в юридичній галузі, стали закони юридичної статичності, як правила існування юридичних понять. Зокрема, вчений зазначав, що усі норми права, які діють в певний час в країні, складають єдиний організм, суттєві частини якого знаходяться між собою у взаємовідношенні. Вся система приватноправових положень є поєднанням законів юридичної статичності. І тут правові закони набувають важливого природного значення, адже, як зазначав Л.М. Казанцев, є такі юридичні закони, які є сталими, і які працюють як моральні закони суспільства. Наприклад, «хто здійснює своє право, той нікому не шкодить», або «те, що є недійсним, не може стати дійсним з часом». Або більш юридичного характеру: «той, хто набуває річ у власника законним способом, сам стає власником» [387, С. 5].

¹⁸ *Формалізм* – дотримання зовнішньої форми у чомусь на шкоду суті справи

Звичайно, такі правила не виникли із появою людства, а лише через певний час розвитку людської цивілізації, але з моменту його встановлення воно настільки вкоренилось в людському суспільстві і настільки довго працює, що його можна було із впевненістю назвати законом із категорії юридичної статистики.

«Творча діяльність людського духа в галузі права робить можливим існування цілей і ідеалів, для досягнення яких ця діяльність прагне. А існування цих цілей і ідеалів вказує на можливість змін. Звичайно, в історії права розкриваються нам незмінні закони історичного розвитку юридичних понять, з чого видно, що і творча діяльність людського духа в галузі права до певного ступеню підпорядкована законам необхідності. Але відкриття цих законів, відносно часу минулого, не може дати нам ніяких вказівок по відношенню до майбутнього. Незважаючи на знання цих законів історичного розвитку ми не можемо сказати, куди буде спрямована Провидінням творча діяльність людства в галузі права. З огляду на це, правила, які управляють співвідношенням юридичних понять, панівних в даний час, у цивілізованих народів, правила, подібні до того, які описані вище про придбання приватної власності, не можна визначати незмінними.

Але, з іншого боку, можливо в майбутньому змінність цих правил не виключає їх з категорії наукових законів. Ці правила існують і панують у цивілізованих народів вже багато століть. Вони служать з значній мірі оплотом сучасної цивілізації і в цьому сенсі можуть і повинні бути названі незмінними або постійними законами юридичного обігу» [387, С. 6–7].

Л.М. Казанцев наголошував, що описані закони юридичних відносин були відкриті і розроблені в науці римського права. І правові науки окремих країн запозичують ці закони із науки римського права і тільки «одягають їх в національних одяг». Навіть закони історичного розвитку юридичних понять отримали своє тверде закріплення саме в науці римського права і в його історії.

І тут постає питання чому саме в науці римського права було відкрито описані вище закони?

Леонід Миколайович пояснює це зовнішньою і внутрішньою причинами. Зовнішня полягала в тому, що римське право з моменту знайомства з ним інших

народів і подальшої його рецепції з XI ст. в Європі стало улюбленим предметом наукових досліджень вчених, що присвятили свої наукові дослідження його вивченню. Адже римське право увійшло в історію народів саме тоді, коли їх власне національне право було дуже мало розвинуте, тому й не мало наукової обробки. А римське право, яке відкрилось усіма своїми багатствами європейським народам, настільки вразило їх творчим генієм римських юристів, що не могло й бути й мови щодо вибору між чужим і своїм. Така рецепція відбувалась в кожній країні своїм шляхом, але важливим є те, що пройшло тільки кілька століть, поки нації не оговтались і не звернули увагу на те, що в них є своє власне, сформоване з давніх часів, національне право. Але римське право вже міцно увійшло в правову систему кожної з цих країн, і тому при розробці національних правових понять вчені-юристи були змушені робити це відповідно до загальної теорії римського права і займались лише розробкою національних особливостей.

Таким чином, наука римського права стала такою популярною і запозиченою через те, що вона стала *першою*. Ось чому майже всі філософи і вчені в галузі права у тій чи іншій мірі займались розробкою питань науки римського права. А це, в свою чергу, стало причиною потужного розвитку цієї науки, що зробило її центром, із якого народились усі галузеві науки національного права кожної країни.

А внутрішня причина полягала в досконалості самих правових норм римського права, адже, певним чином, вона являла собою теорію права. І протягом століть до сьогодення науку римського права вивчають майбутні студенти в університетах, незважаючи на те, що це культура мертвого народу, через те, що воно є науково-теоретичним правовим центром, навколо якого нації формували своє національне право, асимілюючи національні норми з нормами римського права. Саме через те, що Римської імперії вже не існує, її право абсолютно вільно витримує різні зміни і трансформації її норм відповідно до національного законодавства. Адже римське право носить універсальний, загальнолюдський характер і запозичення його положень європейськими народами є досить розумним і важливим кроком у власному національному розвитку країни.

Таким чином, можна сказати, що римське право є загальнолюдською теорією цивільного права, зрозумілою для всіх народів через те, що його положення і норми є універсальними у більшості цивілізованих народів.

Територія сучасної України є унікальним прикладом зіткнення двох різних правових порядків рецепції римського права. У різні часи з одного боку на її землях працювало європейське право, а з іншого – російське. І принципи рецепції римського права цих двох правових систем були різними.

Рецепція римського права в Російській імперії, до складу якої, на той час, входила більшість українських земель, відбувалась іншим шляхом, ніж в Європі. І якщо в європейських країнах воно міцно закріпилось в суспільстві протягом цілих століть доби Середньовіччя, то в позитивне право Російської імперії воно прийшло наприкінці XVIII століття. Тому XIX ст. стало періодом поступової асиміляції норм російського національного законодавства і окремих понять римського права. Тому для університетів Російської імперії вивчення римського права мало величезне значення, адже ті його норми і поняття, які були рециповані, суттєво відрізнялись від національного російського законодавства.

Л.М. Казанцев вважав, що замість того, щоб вивчати принципи рецепції римського права західноєвропейських країн, краще досліджувати його самостійно і виробляти власні принципи рецепції відповідно до потреб національного законодавства Російської імперії.

«Можливо, зрозуміло, і навіть необхідно і пряме запозичення чужого, адже життя людське є постійне спілкування, а це спілкування є вищий закон історії. А замкнутість окремого народу є смертний гріх як проти себе самого, так і проти інших. Але таке запозичення повинно бути відповідним до національних потреб і духу національного права. В цьому сенсі потрібно завжди бажати більшого єднання між законодавчою діяльністю і наукою» [387, С. 13].

Крім того, викладання у вітчизняних університетах римського права ставило за мету не тільки ознайомлення студентів із діючими, в галузі цивільних правовідносин, позитивними нормами, а й формування у них особливих якостей юриста. Зокрема, юридичне мислення, особливу логіку, яка значно відрізнялась від логіки людини іншої

професії, вміння чітко і визначено висловлювати юридичні поняття, тобто знання юридичної термінології і творчість, яка є необхідною у процесі правотворчості. Саме методи і формування цих навичок детально були описані видатними римськими юристами в «Дігестах», тому і особи, які вивчали їх, змогли сформувати в межах своєї особистості потужний юридичний світогляд і стати професіоналами у своїй справі.

Як бачимо, римське право мало такий колосальний вплив на держави Західної і Східної Європи, що згодом виникла класифікація країн за ступенем його рецепції:

- країни, де норми римського права безпосередньо увійшли в національне законодавство (Італія, південь Франції, Іспанія);
- країни, законодавство яких відчуло сильний вплив римського права на вітчизняне законодавство (Німеччина, Австрія, Нідерланди);
- країни, де рецепція римського права відбувалась обмежено, шляхом запозичення окремих норм (північна Франція, Польща, Україна, Угорщина, Російська Федерація);
- країни, в яких рецепція римського права не відбулась (Англія, Ірландія) [388, С. 8].

Таким чином, можна із впевненістю стверджувати, що у процесі формування сучасного українського правового поля, на сьогоднішній день, римське право відіграє дуже важливу роль. Можна сказати, що у багатьох аспектах є фундаментальною наукою. Адже за 26 років незалежності нашої країни в основу українського цивільного законодавства покладено римські принципи свободи договору, неприпустимості втручання в особисте життя людини, охорони права власності, судового захисту цивільного права і інтересу, а також такі засади цивільного законодавства, як справедливість, добросовісність і розумність [389].

І подальший розвиток демократичного, правового суспільства України буде базуватись саме на здобутках українських і європейських вчених, а також на результатах наукових досліджень і практичної діяльності вітчизняних юристів минулого, зокрема членів Київського юридичного товариства, які розвивали науку права на українських землях наприкінці XIX ст. – на початку XX століть. Адже радянський період історії України вирівав із історії капіталістичного розвитку України цілу добу, майже століття, і зараз на початку XXI ст. наукові дослідження членів КЮТ

видаються цілком зрозумілими і корисними, адже вони багато чого пояснюють у правотворчості, правосвідомості і праворозумінні сучасного українського суспільства, а також дають орієнтири для вдосконалення українського правового поля у майбутньому.

4.5 Цивільне право

Цивільне право – одна з найдавніших галузей права, яка тісно пов'язана у своєму розвитку із наукою римського права. У Київському університеті Св. Володимира кафедру цивільного права було створено одразу із самим юридичним факультетом під назвою «Кафедра російських цивільних законів». Діяльні цієї кафедри була тісно пов'язана із кафедрою римського права, адже з нього запозичувалися основні принципи сучасної цивілістики.

Першим професором по кафедрі цивільного права став професор С.М. Орнатський, який відносився до когорти юристів нового покоління М.М. Сперанського. На кафедру його було призначено у 1835 році. На ній він читав дисципліни «Вступ до науки російського цивільного законодавства» і «Історію цивільного законодавства в Росії» за своїми власними лекціями, але акцент завжди робив на внутрішній історії.

Під час викладання цивільного законодавства вчений чітко притримувався тексту Зведення законів Російської імперії, доповнюючи його теоретичними і практичними поясненнями. Він вимагав від студентів вивчати напам'ять норми Зведення. Окремо викладав межові закони.

Пропрацював на цій кафедрі Сергій Миколайович до 1843 р., після чого його наступником став О.О. Федотов-Чеховський – професор російських цивільних законів загальних і місцевих. Пізніше його замінив М.К. Ренненкампф.

Декілька слів потрібно сказати про внесок в розвиток науки цивільного права К.О. Неволіна. В Київському університеті Св. Володимира він розвивав науку історії цивільного права. Дуже важливою для нащадків стала його наукова праця «Історія російських цивільних законів», яку він опублікував у 1852 р., і яка стала першою фундаментальною роботою з історії цивільного права.

У 1861 р. на кафедрі прийшов молодий В.Г. Демченко. На ній він пропрацював все життя, став видатним вченим, створив наукову школу. Основні наукові праці вченого були присвячені питанням спадкового права. Був першим головою Київського юридичного товариства, прокерував ним майже увесь період діяльності організації.

Ця кафедра дала науці багато гарних талановитих спеціалістів, серед яких члени КЮТ Й.О. Покровський, В.А. Удінцев, В.І. Синайський та інші. Наприклад, Й.О. Покровський був відомим, видатним цивілістом і романістом. Викладав обидві дисципліни. Його наукова праця «Основні проблеми цивільного права» (1917) стала фундаментальною і є актуальною і сьогодні.

Професор В.А. Удінцев був спеціалістом з торговельного права. У 1909–1911 рр. він очолював КЮТ. Відомі такі його наукові праці, як «Російське посесійне право», «Російське торговельно-промислове право», «Російське гірничоземельне право», в яких вчений досліджував актуальні проблеми промислового і земельного права початку ХХ століття.

Професор В.І. Синайський був спеціалістом як з римського, так і з цивільного права. В 1912 р. він видав підручник з цивільного права, який одразу став популярним серед студентської молоді. Велике значення вчений приділяв виховній роботі із студентами. У 1912 р. він створив студентський університетський гурток і очолював його аж до 1917 року.

Загалом, потрібно сказати, що розвиток науки цивільного права і її викладання в Київському університеті в II половині ХІХ – на початку ХХ ст. відбувався на високому науково-практичному рівні, відповідаючи реаліям життя і потребам науки. В рамках наукової роботи Київського юридичного товариства хочемо зазначити, що усі питання, які піднімалися на засіданнях організації, у більшості своїй, поділились на два напрями. Це майнові права і розробка проблем правосуб'єктності.

4.5.1 Історія розвитку інституту міни нерухомого майна

У II половині ХІХ ст. обмін нерухомого майна в Російській імперії було заборонено законом. Але причин такої недовіри вітчизняне законодавство не пояснювало. Адже цілком було зрозумілим є те, що обмін нерухомого майна в

багатьох випадках був би дуже корисним і потрібним інститутом вітчизняного законодавства.

В європейській пресі і наукових виданнях неодноразово з'являлись публікації, в яких автори були переконані, що держава повинна була за можливості усувати будь-яку недовіру до обміну нерухомого майна, а отже і до виробничої сили капіталу. Необхідно було, щоб не існувало ніяких перешкод для переходу землі і нерухомості з рук в руки. Тільки в такому випадку земля могла бути об'єктивно розділена, згідно законів політичної економії, і стати власністю тих, хто міг отримати з неї найбільшу користь. Приклад поземельної системи Франції показував, що гарний розподіл землі став результатом законодавчої системи, згідно якої усі угоди з відчуження і переходу землі були простими, безпечними і не дорогими. Провідні країни Європи переймали позитивний досвід Франції, зазначаючи, що якби перехід землі з рук в руки був би таким самим простим, як і грошей, то цінність землі в країні значно б підвищилась.

Таким чином, у XIX ст. європейське суспільство прийшло до того висновку, що народне господарство країни вимагало свободи обігу землі і нерухомої власності. Що це стало вимогою життя, яку потрібно було закріпити на законодавчому рівні. В жодній провідній європейській країні не було заборони обміну нерухомим майном. Майже в кожному іноземному кодексі існували правові норми з даного питання. Тільки у вітчизняному законодавстві даний правочин було заборонено, тому тим, хто хотів здійснити подібний обмін, доводилось вдаватись до обману, що призводило до судових процесів [390].

На засіданнях Київського юридичного товариства, зазвичай, розглядалися ті актуальні проблемні проблеми вітчизняного законодавства, які вимагали негайного вирішення. Так, на засіданні Товариства 9 лютого 1880 р. юрист А.Ф. Соколов виступив із доповіддю «Історичний виклад договору міни нерухомого майна за російськими законодавчими пам'ятками», у якій поставив за мету розібратись в тому, чому в Російській імперії склалась така ситуація, і як її можна було б вирішити. І в першу чергу для цього він звернувся до історії.

Інститут обміну нерухомого майна завжди був тісно пов'язаний із правом власності, одним із найстаріших правових інститутів, відомим ще з часів Київської

Русі, а також інститутом купівлі-продажу, який історично з'явився пізніше договору міни, але законодавче визнання отримав раніше. Але ні в Руській правді, ні в договорах Ігоря і Олега з греками ми не зустрічаємо згадок про обмін нерухомого майна, тому що в ньому не було необхідності. Власність належала сім'ї та роду, а самої землі було багато. Якщо даний правочин і здійснювався, то тільки за законами неписаного звичаєвого права.

У Великому князівстві Литовському ринок нерухомості посідав важливе значення, яке регулювалось у достатутувий період діючими нормативно-правовими актами – великими князівськими наказами та обласними привілеями. Наприклад, в статутній земській грамоті Київської землі 1507 та 1529 рр. було відображено принципи регулювання ринку нерухомості на українських землях.

З канцелярії Великого князівства Литовського виходили чисельні документи про такі види зобов'язань, як купівля-продаж, обмін, оренда, дарування і застава, які підписувались власноруч великим князем і свідчили про чітко сформовану систему здійснення операцій з нерухомістю. В тогочасному діловодстві існували усталені правила документального оформлення таких угод. Договори обміну нерухомого майна вважались найоптимальнішим способом набуття права власності. Такі операції посідали чисельне місце серед інших угод з нерухомістю. Кожний окремий випадок мав свою специфіку. Землевласники на обопільних умовах вирішували важливі питання набуття права власності нерухомого майна у безготівковий спосіб. Існували варіанти грошової доплати під час обміну. Договір міни здійснювався у присутності свідків – «людей добрих» і закріплювався печатками. Пізніше усі положення і процедури операцій з нерухомістю було кодифіковано Литовським статутом (1529, 1566 та 1588 рр.) [391].

За Першим Литовським статутом 1529 р. шляхта мала право відчужувати лише 1/3 частину своїх маєтків, а 2/3 віддавати у заставу. Другий Литовський статут 1566 р. вніс важливі зміни у це положення, після чого було дозволено вільно, без обмежень відчужувати нерухому власність, що стало принциповим моментом в еволюції приватної власності на українських землях II половини XIX століття. Вільні операції з

нерухомістю призвели до поглибленої майнової диференціації всередині шляхтецького стану.

В артикулах Статуту були прописані норми, які регулювали увесь процес відчуження нерухомого майна – купівлі-продажу, обміну, дарування, а також застави і страхування. На перший план вийшли основоположні принципи сучасного українського цивільного законодавства – вільне волевиявлення і рівність сторін. Крім того, Статут зобов'язував документально оформлювати договори відчуження нерухомості у земські книги того повіту, де знаходився об'єкт договору. Крім того, у документах робився припис, згідно якого продавці та їх нащадки більше не мали претензії на продану чи обміняну власність, а також що відчужуване майно, на момент укладання угоди, не було проданим або заставленим.

У своїх наукових роботах з даного питання А.В. Блануца писав: «У Волинському Статуті 1566 р. були кодифіковані норми стосовно шляхетського землеволодіння, які склалися і практикувалися у поземельних відносинах на другу половину XVI століття. Він зафіксував шляхетські права і вольності, в тому числі у сфері правових операцій із земельною власністю шляхти. Відповідні правові норми були спрямовані на захист шляхетських володінь. Важливим стало те (і це підтверджено актовим матеріалом), що вони створили нове, властиве для ранньомодерного часу, правове «поле» у сфері економічної діяльності, що передбачало вільне, необмежене право розпоряджатися цією власністю» [392, С. 137–138].

В якості доказу в Т.6 Архіву Південно-Західної Росії ми знаходимо безліч актів про правочини із нерухомим майном на українських землях в XV – XVIII ст., як підтвердження вищеописаних фактів. Серед них і купівля-продаж, і обмін, і застава. Варто зазначити, що дане зібрання архівних документів було здійснено Київською комісією для розбору древніх актів, яку було створено в Києві у 1843 р. діючим ректором Київського університету Св. Володимира, професором М.О. Максимовичем з метою вивчення і публікації архівних документів. Комісія проіснувала досить довго – аж до 1921 року.

Для нашого дослідження важливо те, що до складу цієї комісії входили відомі українські вчені, еліта Київського університету: В.Б. Антонович, М.Д. Іванішев,

К.К. Іконніков, серед яких були члени Київського юридичного відділення – М.Ф. Владимирський-Буданов, М.М. Ясінський, О.О.Федотов-Чеховський та інші.

В результаті діяльності Комісії нащадкам залишилось фундаментальне видання «Архів Південно-Західної Росії, виданий Комісією для розбору древніх актів, що працювала при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторі (1859–1914)» – видання історичних документів і літературних пам'яток Правобережної і Західної України XIV – XVIII ст. в 35 томах. Дана робота проводилась у часи, коли українські землі входили до Російської імперії, тому обмежувалась цензурою. Із 8 000 актів до Архіву потрапило лише 2 220 – ті документи, які вписувались в офіційну політику історіографії Російської імперії [393].

Нормативне регулювання даного питання в Російській державі стояло на значно низькому рівні, ніж на українських землях. Можна сказати, що його майже не було. Перші найдавніші згадки про обмін нерухомого майна на російських землях відноситься до II половини XIV ст. в грамотах про спірні справи 1456 і 1462 років. За часів Івана Грозного іноді в його наказах зустрічались узаконення обміну нерухомого майна. Існували договори міни, в яких зустрічались межі мінових маєтків, поняття неустойки, обмін малих земель на великі з доплатою, підписи свідків і дяка, який писав договір. Це царювання було комфортним для даного правочину. Переважно за законами звичаєвого права [394, С. 318].

А от за царювання першого царя роду Романових, Михайла Федоровича (Михайла I), обраного на престол Земським собором у 1613 р., до договору міни стали відноситись дуже негативно, адже він давав можливість певним людям збагачуватись за рахунок держави. З цього часу почалась боротьба уряду з договором міни нерухомого майна. На початку XVII ст. російське інтелігентне суспільство за допомогою спритних ділків вдавалось до певних хитрощів під час укладання цивільних угод. Це змусило уряд шукати шляхів припинення цих юридичних вивертів.

Такими чином, у I половині XVII ст. боротьба уряду того часу з фіктивними угодами і договором міни виразилась в багатьох наказах, які обмежували даний правочин. Але усі вони не мали такої потужної сили, щоб вирішити дану проблему на державному рівні.

Зі вступом на престол царя Олексія Михайловича було здійснено спробу закінчити боротьбу з цим договором. Законодавець в цей час намагався окреслити межі обміну нерухомого майна. Зокрема це було виражено в «Укладенні царя Олексія Михайловича» 1649 р., який став першим систематичним джерелом права на російських землях. В даному юридичному документі взагалі не існувало окремого розділу, присвяченого цивільним договорам, що, звичайно, було суттєвою прогалиною документа.

За царя Федора Михайловича договір міни отримав багато свободи. З 1676 р. було дозволено росіянам обмінюватись землями з українцями. І взагалі маєтки обмінювались без обмеження. Це призвело до різного роду проблем.

«Виявляється, що крутість з одного боку, і обманута дурість і п'янство з іншого, відносно договору міни, довели це питання до офіційного обговорення, і змусили з'явитись відповідні міри для протидії цим зловживанням» [395, С. 285–286].

Цей період показав, що будь-які послаблення з боку уряду призводили до певних негативних наслідків, і договір міни, абсолютно невинний за своєю природою, був абсолютно шкідливим для тодішнього російського суспільства. Так з'явився відомий Наказ Петра I про єдиноспадкування.

Петро I розумів, що усі зловживання відбувались не через природу договору міни, а через той безлад, який відбувався у всіх майнових стосунках Росії. Не існувало правильного обліку помісних земель. Він став наводити порядки і видавати накази, які визначали порядок здійснення різних майнових операцій.

Аналізуючи історію інституту договору міни в Росії А.Ф. Соколов дійшов висновку, що заборона Петром I маніпуляцій з нерухомим майном, зокрема купівлі-продажу, обміну і застави, були спричинені, в першу чергу, активним збагаченням духовенства. З давніх часів так повелось, що було прийнято відписувати церкві або монастирю своє майно на поминки – «майно по душі». Майже в кожному заповіті певні землі віддавались духовенству.

«Кожний жертводавець був переконаний, що віддає власність не фізичним особам, а Богу, тому і народилось загальне переконання про недоторканість пожертвованих маєтків. Внаслідок такого погляду церкви і монастирі отримували різні

права і пільги, які відрізнялись від прав на нерухоме майно інших власників. Більше всього жертвував вищий стан з государями на чолі, які пожертвами збагачували церкву» [395, С. 8].

В середині XVI ст. 1/3 нерухомого майна усієї держави належала онастирям. Таким чином, багатство духовенства постійно зростало. На церковні землі приходила велика кількість селян, які працюючи на монастирських землях також мали певні пільги, звільнювались повністю або частково від податків, мали переваги в суді, внаслідок чого усі приватні маєтки пустували, а в монастирських було повно люду.

У II половині XVII ст. у власності патріарха, чотирьох митрополитів, десяти архієпископів, одного єпископа і монастирів знаходилось 118 000 дворів, в яких проживало приблизно 900 000 осіб, – 1/10 всього населення Росії, включаючи Сибір, Приуралля, Лівобережну Україну, яке складало 10,5 млн. осіб. Звичайно, таке тотальне збагачення духовенства не могло постійно продовжуватись. Тепер зрозумілим став той факт, чому монархи країни прагнули до скасування права відчужування нерухомого майна. А договір міни став лазівкою для духовенства, яке ним прикривало «віддачу по душі», дарування і навіть купівлю-продаж – такі зловживання здійснювались нерідко.

Той самий принцип працював і серед звичайних людей. Нерідко за договором міни обманним шляхом нерівнозначні маєтки обмінювались на вотчини і навпаки, а також договором міни скасовувались усілякі інші заборонені угоди з нерухомим майном. Так, у ділків того часу сформувалась абсолютно стійка думка, що набуття майна шляхом договору міни було найміцнішою гарантією на новоотримане майно.

Саме тому Петро I і прийняв рішення про заборону договору міни нерухомого майна і будь-яке інше його відчужування. З цього моменту майновий стан духовенства став радикально змінюватись.

Крім того, саме за часів Петра I дане питання було вперше висвітлено в нормативно-правовому акті. У 1714 р. він видав «Наказ про порядок спадкування рухомого і нерухомого майна», який увійшов в історію ще як «Наказ про єдиноспадкування». Цей наказ регламентував правовий статус дворянства і закріплював юридичне злиття таких форм земельної власності як вотчина і маєток. Саме в цьому наказі вперше було вжито термін «нерухоме майно». Його було видано з

метою збереження нерухомого майна від роздроблення, зокрема його було заборонено відчужувати, навіть включати в придане. Виняток складала лише випадки крайньої необхідності. І навіть у такому випадку закон залишав за родичами того, хто продав майно, право його викупу.

За часів царювання імператриці Ганни Іоанівни Наказ Петра I було скасовано за поданням Сенату. Із закінченням її царювання майже закінчується і сама історія договору міни нерухомого майна, адже з цього часу в нормативно-правових актах взагалі не зустрічаються норми про обмін.

Імператриця Катерина II детально визначила в своїх грамотах містам і дворянству усі можливі межі розпорядження нерухомим майном. Але про обмін в них не було сказано нічого. Вона знищила права духовенства на набуття земель. Починаючи з Петра I маєтки і вотчини потроху відбирались від духовенства, а за Катерини II перейшли у відання колегії економії, а духовенство, втративши свої статки, стало отримувати просто штатну зарплату.

Тому через відсутність законодавчих норм, той самий Сенат у 1786 р., на підставі Наказу Петра I, заборонив обмін нерухомим майном, що і залишилось незмінним фактом аж до жовтневого перевороту 1917 року [396].

Таким чином, ми бачимо, що причиною таких радикальних заходів монархів Російської держави відносно договору міни нерухомого майна, були характерні риси російського народу, серед яких прагнення до непомірного збагачення і обман. Відомий російський вчений-правознавець Д.І. Мейєр так писав з цього приводу: «Особливу увагу приділяє законодавство правам на майна нерухомі: в стародавньому юридичному побуті вони вважалися найбільш важливими, цій давній думці було вірним і сучасне законодавство. Правда, в дійсності важливість майна рухомого давним-давно зрівнялася з важливістю майна нерухомого і в багатьох випадках навіть визначила його: наприклад, вся торгівля обертається біля майна рухомого, а торгівля в даний час – одна з найголовніших державних сил. Але законодавство знаходить зручним зі зміцненням прав на нерухоме майно з'єднати фінансові вигоди, чому сприяє саме властивість майна нерухомого – не можна його приховати подібно рухомості. І ось,

крім історичного підґрунтя, є пояснення ще й того, чому навіть сучасне законодавство надає особливу увагу майну нерухомому» [397].

Як бачимо, уся історія договору міни в Росії протягом декількох століть – це суцільна боротьба російського уряду з нестримним збагаченням і обманом. Не дивно, що у Зводі законів Російської імперії його було безапеляційно заборонено. Як з'ясувалося, російський народ не може тримати свої апетити під контролем. «Договір міни ніколи не користувався симпатією конкретних законодавців, які були скоріше адміністратори, ніж юристи, що він завжди не подобався уряду через те, що нерідко паралізував ті чи інші його постанови», – зазначав А.Ф. Соколов [395, С. 58].

Підсумовуючи вищезазначене, вчений зробив висновок, що в нових умовах розвитку капіталістичних відносин у II половині XIX ст. Ст. 1374 Зведення законів була помилковим, яке не відповідало реаліям життя, тому пропонував її скасувати.

Дана доповідь викликала певні заперечення з боку членів Київського юридичного товариства. Так, український вчений-юрист, професор Київського університету В.А. Незабитовський зазначив, що референт не звернув увагу на фіскальні інтереси, створені петровським наказом про єдиноспадкування. Адже було відомо, що законом було встановлено мито за перехід нерухомого майна від однієї особи до іншої в повну власність згідно договору купівлі-продажу або застави. Це мито було встановлене ще разом із законом про єдиноспадкування, і коли у 1730 р. його було скасовано, мито залишилось. Вчений припускав, що може саме із цим фактом було пов'язане те, що обмін нерухомого майна можна було здійснити тільки шляхом подвійної купівлі-продажу.

А от професор В.Г. Демченко, доктор юридичних наук, голова Київського юридичного товариства зазначив, що доповідь А.Ф. Соколова мала велике значення через те, що існуючий стан справ був просто історичним непорозумінням, як зазначав референт. Він повністю погодився із висновками А.Ф. Соколова, адже наказ Петра I вже не міг бути підставою для заборони на обмін нерухомого майна. Через те, що існували більш пізні жалувані грамоти Катерини II 1785 р., в яких вона точно визначила межі розпорядження нерухомим майном. А от переконання, що подвійне оподаткування договору міни, з точки зору теорії мит, є абсолютно ґрунтовним, до

нього прийшло разом із загальною суспільнонауковою думкою. Тому він підтримав референта і запропонував провести в законодавстві певні зміни, щоб договір міни існував як такий з подвійним оподаткуванням, відповідно до історії і без збитків для фінансів [398].

У 1882 р., за розпорядженням імператора Олександра III розпочалась робота над проектом нового Цивільного укладення – першого цивільного кодексу Російської імперії. До складу комісії увійшли переважно судді Сенату (вищої судової інстанції) і вчені. Проект було підготовлено у вигляді 12-томного видання і внесено в Думу у 1913 р. на розгляд. Але нестабільна соціально-політична ситуація вплинула на цей проект таким чином, що він так і не став законом. Цей останній документ Російської імперії з цивільного права показує нам стан цивільної науково-практичної думки країни на початку XX століття.

Згідно Ст. 1781 даного нормативно-правового акту «за договором міни між сторонами відбувається обмін одного майна на інше або грошей на гроші. Кожний, хто бере участь в обміні, вважається продавцем, що віддає на обмін, і покупцем того, що вимінює. До договору міни застосовуються відповідні правила про продаж» [399].

Як бачимо, даний інститут так і не зазнав радикальних змін у II половині XIX століття. Окремо про обмін нерухомого майна не сказано нічого, а загальні принципи діяльності з обміну майном залишились без змін.

Потрібно зазначити, що у Російській імперії дуже недовіжливо і обережно відносились до всяких законодавчих змін. Це не перше питання, яке було ініційоване Київським юридичним товариством, але так і залишилось без подальшого розгляду. Влада, в особі представників аристократії, вперто не хотіла визнавати правові вимоги інших станів населення країни. Незважаючи на те, що вся континентальна Європа йшла прогресивним шляхом соціального розвитку суспільства, Російська імперія вперто не допускала інші стани суспільства до влади.

З цього приводу відомий український вчений, юрист, голова КЮТ О.Ф. Кістяківський писав у своєму «Щоденнику»: «В той час, як було скасовано свавілля поміщиків над селянами, свавілля єдиного поміщика – царя, імператора, його дворні, його служителів, над усіма підданими російськими залишилось в усій своїй

силі... Воно сильно обтяжує і пригнічує російське суспільство; воно його ганьбить, воно його дискредитує в очах європейських народів, які поки будуть бачити, що російська людина є холопом, до тих пір буде ставитись до нього з повною і законною недовірою, будуть вважати його низької породи істотою...

Прийшов час в Росії для відміни другої половини кріпосного стану, політичного рабства, в якому знаходиться російське суспільство. Настав час, щоб особистість останнього російського громадянина було оголошено священною і недоторканою, за виключенням судового переслідування. Прийшов час для того, щоб релігійна совість російської людини було визнано вільною, і щоб йому було представлено шанувати Бога за своїм внутрішнім переконанням, а не під наглядом поліції...

Прийшов час, щоб листи російського громадянина оголошено було урочисто не підлягаючими до читання державними шпигунами, і щоб цей клас мерзенних посадових осіб було назавжди знищено. Прийшов час, щоб думку людську було оголошено вільною і незалежною, щоб index заборонених книжок було знищено, щоб дослідження було оголошено вільним, щоб з думки російської людини було знято кайдани поліцейського нагляду і заборони. Прийшов час для того, щоб російській людині було надано право зібрань для обговорення суспільних питань і справ, право утворювати товариства для всебічної розробки своїх моральних, економічних і фізичних сил. Словом, прийшов час для того, щоб було введено конституцію, іншими словами, щоб було змінено наші основні закони у вищевказаному сенсі» [400, С. 456].

Після жовтневого перевороту 1917 р. було ліквідовано приватну власність, тому угоди з майном були фактично неможливими.

Як не дивно, але інститут обміну нерухомістю більше всього був популярний саме в СРСР, правда зовсім не за законами капіталістичних відносин і ринкової економіки. За законами соціалізму вся нерухомість належала державі і поділялась на три види: державна, відомча і кооперативна. Державне житло надавалось окремим категоріям громадян. Під час будівництва кооперативного житла, підрядником виступала держава, люди виплачували свої квартири (за прикладом сучасної іпотеки), але права власності не отримували, тому що ця власність вважалась колективною.

В таких умовах розквітав інститут обміну житлом. Неофіційно, звичайно. Якщо людина хотіла обміняти житло, їй потрібно було домовитись із керівництвом свого підприємства, якому житло належало, з чиновниками у виконкомі, знайти варіант обміну (оголошення на стінах і стовбурах) – для цього існували «чорні маклери» (радянський аналог сучасних ріелторів) і доплатити, якщо обмін відбувся нерівнозначний. Звичайно, неофіційно. Гарний приклад сучасного звичаєвого права. Як показує історія, інститут обміну нерухомого майна найбільше розквітав у часи, коли люди не мали можливості вільно володіти приватною власністю.

У сучасній Україні цивільно-правовий договір міни існує як цивільно-правовий інститут, тому його успішно використовують при укладенні правочинів в сучасних умовах. Міна не так популярна, як купівля-продаж, але вона також має місце бути у сучасному законодавстві. Ст. 715–716 Цивільного кодексу України визначають основні положення договору міни. За договором може бути встановлена доплата. Право власності на обмінювані товари переходять до сторін одночасно після виконання зобов'язань щодо передання майна.

Предметом договору міни може бути товар, який є у власності сторін на момент укладання договору. Товаром можуть бути як рухомі, так і нерухомі речі. Кожна із сторін договору міни після його укладання самостійно замовляє в установленому порядку виготовлення документів про право власності на новонабуте майно. Договір міни нерухомого майна укладається в письмовій формі і потребує нотаріального посвідчення та державної реєстрації [401].

Як бачимо, історія розвитку інституту міни нерухомого майна на українських землях і вирішення даного питання в межах Київського юридичного товариства є тим гарним прикладом, який показує нам наскільки правова свідомість і правові система українського і російського народу були різними. Ті норми, які на сьогодні в сучасному українському законодавстві є звичними, працювали на українських землях ще кілька століть назад. Натомість як в процесі цього логічного розвитку, попавши під патронат Російської імперії, українському народові довелось повернутись на кілька століть назад у своєму розвитку в рамках правого поля цієї держави.

4.5.2 Інститут обмежених речових прав

У сучасному українському законодавстві таке поняття як *право власності* складається із права володіння, користування і розпорядження. Якщо однієї із цих складових немає, право власності не існує. Під *речовим правом на чуже майно* розуміється міра можливої поведінки правомочної особи по здійсненню обмежених за обсягом прав стосовно речей, які їй не належать, на підставі договору або закону.

Цивільний кодекс України у Ст. 395 визначає такі види речових прав на чуже майно:

- право володіння;
- право користування (сервітут);
- право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис);
- право забудови земельної ділянки (суперфіцій) [402].

Як бачимо, право розпорядження у цей перелік не входить.

Історія розвитку інституту прав на чужі речі (*jura in re aliena*) сягає тих далеких часів, коли його було створено ще в давній Римській імперії. З того часу, як інститут власності так і інститут обмежених речових прав пережили багато змін і трансформацій. У своєму розвитку багато в чому вони взаємопов'язані. Адже інститут обмежених речових прав значно розширював можливості і прибутки інституту власності.

«Якщо принцип особистої свободи і права індивідуальності вимагали відмежування для кожної особи такої сфери, в яку ніхто не мав би можливості увірватись, то з іншого боку – принцип громадськості не менш наполегливо вимагав, щоб залежність окремих господарств не слугувала перешкодою у їх спілкуванні і не стала перешкодою для використання тими плодами, які дає суспільне життя. Здійснення першого принципу ми знаходимо у праві власності, другого – в правах на чужі речі. Як наслідок такого значення прав останнього роду – вони являють собою надзвичайно цікаву юридичну і економічну установу, без вивчення якої багато явищ в історії цивільного права залишаться загадковими» [403, С. 105].

Чиншове володіння землею – це право спадкового володіння і розпорядження ділянками землі, що належали державі або приватному власнику, право застави, продажу і передачі їх у спадок, де усі правовідносини володільця і власника обмежувались лише обов'язками платити довічно встановлену щорічну платню, яка називалася *чиншем*. За правом необмеженого користування ділянкою землі, чиншовому володільцю належали усі вигоди, отримані від цього користування. Чиншове право суттєво відрізнялось від орендного права, адже включало в себе як право володіння, так і користування і розпорядження, залишаючи при цьому за власником право на відповідний прибуток.

Чиншове право встановлювалось письмовими актами – привілеями, грамотами і договорами. Чиншові правовідносини носили тимчасовий характер і тривали доти, доки існувала для того обопільна згода сторін. А чиншове право, засноване на неписьмовому договорі, не могло мати обов'язкового характеру, адже за Литовським статутом оренда нерухомого майна користувалась захистом суду лише у тому випадку, коли вона була заснована на письмовому акті і записана в земських книгах. Ще з XV ст. було встановлено, що при переході чиншового володіння від однієї особи до іншої, було обов'язковим погодження самого землевласника.

Воно розвивалось в двох видах: у вигляді довічного користування чужою землею з назавжди встановленою платнею і у вигляді користування на відповідний термін, після закінчення якого чинш міг змінюватись обома сторонами [404].

Юридичні стосунки по чиншовому володінню не були одноманітними. Основа цих правовідносин ґрунтувалась, з одного боку, в обмеженні права вільних людей купляти землю, а з іншого – в природі самих феодалських стосунків, а саме в колонізаторському прагненні власників, які заохочували вільних поселенців оселятись на своїх землях, і навіть не стільки вічним і незмінним чиншем, скільки даруванням новим містам і селищам міських прав, визнанням селищ містами і містечками, а також звільненням їх від усіляких платежів на досить тривалі строки (15–20 років). В окремих випадках для нових міст визначалась кількість пільгових років від податків і назавжди незмінний чинш, як це було в історії міста Кам'янець-Подільський. А були міста, для яких розмір чиншу встановлювався на окремий термін, а потім він змінювався.

Які ж були підстави для створення такого цікавого правового інституту?

Вся справа полягала у тому, що у феодальних державах Середньовічної Європи вся земля належала монарху. І лише окремі особистості і сім'ї, представники заможного прошарку суспільства, отримували від нього землі за ті чи інші заслуги, що значно закріплювало трон. Це було закрите станове суспільство, сформоване століттями, в якому існувала чітка думка про те, що бідний багатим стати не може. А кількість землі була мірилом рівня заможності сім'ї.

На засіданні Київського юридичного товариства 23 вересня 1877 р. відомий український економіст і державний діяч, активний член Товариства, професор Київського університету Д.І. Піхно виступив із доповіддю «Про чиншове володіння», актуальність теми якої полягала в тому, що у другій половині XIX ст. на українських землях все ще діяв інститут чиншового права, який вже з 1840 р. не регулювався ні місцевим, ні загальноімперським законодавством. Для українців це була століттями сформована система, від якої вони не збирались відмовлятися

Чиншове володіння виникло як на підставі письмових, так і усних договорів і за своїми видами поділялось на міське і сільське. Виникло воно на території сучасної України в часи Литовсько-Руської держави і розвивалось за часів Речі Посполитої, тоді, коли власність на землю була привілеєм малочисельного класу населення, який потребував землеробів більше, ніж ті землевласників. Із цього явища з'явилися два соціальні фактори – чиншове володіння і кріпосне право. З метою отримання робочої сили землевласник або закабляв землероба, якщо мав на це можливості і силу, або пропонував йому надзвичайно пільгові умови орендування землею. Саме там, де силу не можна було застосувати, щоб закріпачити землероба, де останнього можна було втримати лише пільгами, там виникали правовідносини за прикладом чиншового володіння [405].

Таким чином, існували сильні обмеження стосовно права населення купляти землю. Натомість городяни купляли довічне право на користування землею, уклали довічні орендні договори на більш вигідних умовах. З метою розвитку промисловості на своїх територіях литовська, а потім і польська влада створювали міста і містечка і заселяли їх як місцевими промисловцями і ремісниками, так і іноземцями – німцями,

євреями тощо. Звичайно, їм представлялись для проживання садибні ділянки, але не в право власності, а на підставі чинного права. В межах колонізаторської діяльності чиншове право було більш вигідним, адже приносило постійний прибуток.

Тривалий час, аж до середини XIX ст. потреба в промисловцях відчувалась нагальна. Тому, через те, що землевласники були в них зацікавлені, розмір чиншових виплат майже не змінювався. Ситуація почала змінюватись лише у другій половині XIX ст., коли в Російській імперії, до складу якої входила більшість територій сучасної України, розпочався розвиток капіталістичних відносин, що призвело до активного розвитку галузей промисловості і народного господарства, зростання міст і формування пролетаріату, збільшення робочого класу через відміну кріпосного права.

У сільській місцевості чиншове володіння було шляхетським і селянським, між якими точилась запекла боротьба, адже серед українського населення існували вільні селяни на чолі з дворянами, які протягом кількох століть витримували тиск шляхти і намагались усілякими спробами уникнути закріпачення. Саме з ними і укладались чиншові договори, перші з яких датуються ще XV століттям. Саме тоді у документі «Грамота перемишльського князя Іллі 1421 р.» було зазначено, що чиншове володіння на землю надавалось селянам назавжди, могло переходити у спадок, за що вони зобов'язувались платити відповідний регулярний податок, тобто «чинш». А от незмінність цього податку встановлено було ще раніше, у 1347 р. в Вислицькому статуті.

Так, Дмитро Іванович Піхно, у своїй доповіді зазначав, що цей інститут було сформовано на українських землях досить рано і протягом кількох століть він був незмінним в основних своїх рисах. За цей час було видано безліч письмових документів – статутів, привілеїв і грамот, з яких було зроблено висновок, що:

- по перше, землевласники не мали права чіпати чиншовиків, адже ті були вільними людьми і могли в будь-який час піти, якщо не хотіли служити;
- по-друге, ці особи мали право відчужувати дані землі, тобто продавати їх, заставляти, передаючи новому власнику й усі правила коригування даною земельною ділянкою;

– по-третє, чинш не можна було збільшувати за бажанням землевласника, якщо існував договір або привілей [403].

Ці принципи були закріплені і в Магдебурзькому праві, і в Хелмінському, і в Литовських статутах. Детально чиншове володіння було прописане в 1557 р. в законі «Статути про управління королівських волостей». Окрім вище зазначених принципів в ньому було закріплено розміри чиншів відповідно до властивостей і якості землі. На підставі цих документів в XVII – XVIII ст. було видано дуже багато грамот в південноукраїнських землях, які закріплювали чиншове володіння.

Таким чином, зазначав вчений, з XIV і до кінця XVIII ст. чиншове право зберігалось в повній силі і проявило свою надзвичайну живучість і міцність. Опираючись, в першу чергу на привілеї і приватні договори, воно, звичайно, повинно було бути санкціоноване і загальним законодавством, тобто Статутом Великого князівства Литовського. І справді, не дивлячись на те, що Литовський статут був виключно одностановим законодавчим документом, створеним шляхтою, яка за його допомогою прагнула закріпити і розширити свої права і обмежити права інших станів, навіть у ньому було чітко визнано існування вільного класу землеробів, дворян і селян, що проживали на чужих землях, і відрізняло їх від кріпосних; затверджено силу раніше виданих привілеїв; визнано право на володіння маєтками, подарованими за вислугу і дозволено й надалі заселяти землі і міста за даним звичаєм.

Отже, сукупність усіх цих норм показує нам, що Литовський статут визнав силу чиншового права і навіть відкрив йому шлях для подальшого розвитку.

Завдяки цьому воно активно розвивалось на Україні протягом XVII і XVIII століть. Після другого поділу Речі Посполитої і приєднанням українсько-литовських земель до Росії чиншове володіння не було знищене. Маніфестом від 30 жовтня 1794 р. «Про поділ Великого князівства Литовського на три частини і про спосіб управління ними» жителям Великого князівства Литовського було забезпечено користування їх попередніми правами за законами князівства і законне їх володіння майном. Височайшим повелінням російського царя 1797 р. деякі міста і селища, які було створено, свого часу, на підставі цих чиншових привілеїв, хоч і втратили Магдебурзьке право, але земельне володіння їх жителів, засноване на чиншовому праві, залишалось

без змін. Наказом від 25 червня 1840 р. про поширення на Західні губернії дії загальних законів Російської імперії, було встановлено силу і законність актів, підписаних в цих губерніях до 1840 р., визначати за законами, які діяли під час підписання цих актів. І на кінець, згідно Люстраційних правил від 20 вересня 1867 р. під час люстрації в містах і селищах не порушували діючі контракти і привілеї жителів, що володіли землею на підставі чиншових договорів [406].

Таким чином, інститут чиншового права зберігав свою силу і у другій половині XIX ст. вже після проведення «великих реформ». Але, як зазначав Д.І. Піхно, така законність носила тільки поверхневий характер, адже довгострокове володіння, в багатьох випадках, вже було важко довести за допомогою документів і фактів.

Крім того, після 1840 р., тобто коли було на українських землях було відмінено Литовський статут і запроваджено Зведення законів Російської імперії, чиншеві договори укладати вже було не можна, адже Зведення законів забороняло довічну оренду. Але зміна законів не могла знищити в народній свідомості поняття, які закріплювались у ній століттями. Тому чиншові правовідносини продовжувались і після 1840 року. У 1877 р. таких договорів було майже 138 тисяч, і в деяких регіонах вони склали від 14 до 23%, приблизно 40 тисяч з яких було оформлено після 1840 р., і вони не мали вже ніяких юридичних підстав. Тобто, в будь-який момент судова влада, за поданням землевласника, могла викинути людей, що проживали на чиншовій землі, на вулицю [407].

А це тягнуло за собою неприємні політичні і економічні наслідки.

Таким чином, Дмитро Іванович зазначав, що вирішення питання чиншового володіння землею потрібно було ініціювати на законодавчому рівні і пропонував, у якості альтернативи, викуп чиншових ділянок за допомогою капіталізації чиншової ренти.

Доповідь вченого викликала дискусію в Товаристві.

Так, П.К. Скорделлі зазначив, що не бачить в даному питанні проблем, адже згідно «Правил про вільних людей» 1864 р. було закріплено норму, згідно якої стосунки між власниками і орендаторами визначались взаємними умовами і не могли бути вічними. У чиншових договорах після 1840 р. він бачив другий вид цих

правовідносин, а саме термінову оренду, умови якої визначались письмовими договорами, а винагорода за користування цією землею могла бути як грошова, так і у вигляді натурального продукту або роботи. Чиншовик мав право передати своє право іншому, але з дозволу землевласника. Це здійснювалось за прикладом європейських законодавств, які у випадку сумнівів, подібні правовідносини визнавали терміновою орендою, а не довічною рентою, яку майже всюди в Європі вже було скасовано.

Крім того, існувала норма, яка переводила майно чиншового володіння у власність в тому випадку, коли з останнього протягом 10-ти років не отримувалось чинш землевласником. Тому Павло Костянтинович був переконаний, що капіталізації чиншу мають належати тільки сільські і міські довічні чинші, засновані на реальних документах, у всіх інших випадках чиншові правовідносини могли б регулюватись за допомогою звичайних контрактів.

На наступному засіданні КЮТ від 14 жовтня 1877 р. було прийняте рішення визначити способи розробки питання про чиншове володіння, до чого були залучені М.Ф. Владимирський-Буданов, В.Г. Демченко, Т.І. Диновський, О.Ф. Кістяківський, Ц.Г. Нейман, В.А. Незабитковський, Д.І. Піхно і П.К. Скорделлі [403].

Актуальність даного питання підтримав і адвокат Ц.Г. Нейман. На засіданні Київського юридичного товариства 14 квітня 1879 р. він представив доповідь про чиншові акти графа Чорнобильського і вказав на необхідність історичного дослідження чиншового питання.

Як історик-етнограф одного разу він познайомився з «Книгою прав і привілеїв, слугуючи обивателям і міщанам маєтків графа Ходкевича, складена в алфавітному порядку в 1830 р.». В цій збірці налічувалось близько 200 актів: грамоти на ділянки землі, міські ділянки, відпускні на волю селянам, акти, що звільняли від повинностей, резолюції на скарги, купчі.

Дослідивши ці документи доповідач підкреслив, що кожний шляхтич в межах своїх володінь був господарем: в його руках була і судова, і військова і адміністративна влада. Він збирав податки для себе і для країни, тому він, як король, міг писати і жалувати грамоти і привілеї. Тобто, з послабленням королівської влади у другій

половині XIX ст., Річ Посполита стала представляти низку маленьких держав під досить слабкою владою короля, який був просто першим шляхтичем в країні.

Ц.Г. Нейман зазначив, що ці документи були підготовлені на високому юридичному рівні. Вони ясно і у всіх деталях визначали характер переданого права на землю, як повноцінної власності із правом володіння, користування і розпорядження. Вказувався обов'язок платити чинш. На противагу професору Д.І. Піхну автор доповіді дійшов висновку, що не було ніякого чиншового права, на землю, як цивільного інституту, тим більш договірною. Що чинш був звичайним податком окремо від права власності. Але підкреслював, що з наукової точки зору це питання достатньо не вивчене. «Досі історія селян нашого краю (як і взагалі усієї Речі Посполитої) для нас terra incognita. Тільки в останні роки про неї згадали і стали збирати матеріали», – писав вчений.

Після доповіді відбулися дебати. Наприклад І.Я. Давиденко заявив, що в складі Російської імперії в основі чиншового права лежали договірні засади. І що в судовій практиці країни було прийнято рішення залишати землі за власниками в західних губерніях відповідно до тих документів, за якими ці землі були отримані. При цьому Сенат не посилався ні на польські, ні на російські закони з даного питання. Тому доповідач зробив висновок, що чиншеві правовідносини взагалі керувались звичаєм [408].

В тому ж році 13 жовтня на засіданні КЮТ з даного питання виступив юрист-історик І.П. Новицький з доповіддю «Про чиншове право в Південно-Західному краї до XIX ст.». Він висловив свою думку стосовно даного предмета дослідження і, зокрема, зазначив, що суспільний устрій Литовсько-Руської держави до того, як вона об'єдналась з Польщею, являв собою феодальну організацію землевласництва без великих станових відмінностей. Навіть найбільшні землевласники-селяни мали особисту свободу і цивільну правоздатність. А право повної власності на землю належало великому князю, тому населення, яке мало у власності землю, просто несло відповідні повинності, що забезпечувало законну міцність володіння. Цю власність можна було відчужувати зі згоди власника, а набувач майна приймав на себе автоматично усі зобов'язання.

Спочатку землевласники поділялись на дві основні категорії: одні відробляли повинності працею, другі оплачувати користування землею натуральними податками. Пізніше вони стали замінюватись грошовими виплатами, що і стало називатись чиншем [409].

Із поступовим розвитком кріпосного права в XVI ст. категорія осіб, які виплачували чинш значно скоротилася. Чиншове володіння, з його колишнім феодальним характером могло зберігатись тільки за тими категоріями населення, хто утримував особисту свободу. В основному це були: 1) жителі міст; 2) іноземні колоністи; 3) євреї; 4) селяни, які уникнули закріпачення; 5) безземельні шляхтичі.

Але одночасно з цими, чиншем називались і ті грошові виплати, які здійснювались вже кріпосними селянами. Звідси і виникла подвійність цього поняття, яка дала привід ототожнювати чинш, який платили вільні люди, з поняттям оренди. Але чиншова власність на землю, зазначав вчений, суттєво відрізнялась від оренди. По-перше, в оренду потрапляли тільки оброблені землі, які одразу давали прибуток. Натомість як чиншові землі, зазвичай, були не розчищені і вимагали попередніх витрат грошей і праці. По-друге, в орендних договорах завжди були вказані строки, а в чиншових або вказувалось довічне володіння, або термін не вказувався взагалі. По-третє, правовідносини власника і орендаря базувались на певному рівноправ'ї, натомість як чиншова власність припускала певну залежність чиншовика від власника.

Тому І.П. Новицький зробив висновок, що чиншова власність являла собою залишки форми селянського землевласництва феодальної епохи, тому вимагала дослідження і відповідних роз'яснень законодавця [410].

Через кілька років після доповіді Д.І. Піхна в Київському університеті було видано наукову працю українського вченого, члена КЮТ, професора Київського університету В.А. Незабитовського «До питання про чиншове володіння в західних губерніях» (1883), у якій автор детально описав історію виникнення цього правового інституту на українсько-польських землях, і зокрема підкреслював, що чиншове право являло собою корінний інститут Речі Посполитої.

А саму причину виникнення чиншової проблеми у другій половині XIX ст. він вбачав у тому, що після поділу і зникнення Речі Посполитої і приєднання українсько-

білоруських земель до Росії, відбулось об'єднання в одну систему двох абсолютно різних суспільно-правових устроїв. Адже в Речі Посполитій існувала шляхта як владний стан, натомість як в Російській імперії самодержавна влада однаково височіла над усіма класами населення. Шляхта мала у приватній власності землю і людей, а в Росії, до XIX ст. не було ні приватної власності, ні приватного кріпосного права. Вся земля належала державі, тому будь-який дворянин володів нею не на правах приватної власності, а з дозволу монаршої влади. А селяни просто були закріплені за поміщиком, юридично ж вони також належали державі.

Із введенням на українських землях російської влади, українсько-польська шляхта увійшла в число підданих Російської імперії і була зарахована до дворянства. Її влада закінчилась, але приватне право на землю і людей залишилось і перейшло в загальну правову систему Російської імперії. А Дворянська грамота 1875 р. імператриці Катерини II дарувала такі ж самі права і російському дворянству – право власності на землю і людей.

Так, в Російській імперії усе населення поділилось на кріпосних і вільних людей. Останні, які не мали своєї землі, утворили 4 групи:

- ✓ безземельна шляхта (дворяни);
- ✓ міські жителі (купецтво, міщанство);
- ✓ вільні люди;
- ✓ казенні селяни (кріпосне населення речі Посполитої, яке перейшло у державну власність Російської імперії) [411].

Саме вони й склали основну масу чиншовиків.

З кінця 50-х рр. і до 80-х рр. XIX ст. власники землі поступово переводили чиншові правовідносини у форму звичайної оренди. Це було пов'язане з тим, що після реформи 1861 р. із розвитком товарно-економічних відносин землевласникам стали не вигідні чиншові правовідносини. Створена століттями система почала руйнуватись, поміщики відбирали свої землі, змушували укладати строкові угоди на користування землею, що було спрямовано саме на ліквідацію інституту чиншового права. Таким чином, чиншовики стали найбільш незахищеною, у правовому полі, категорією

населення. Їх матеріальне становище значно погіршилось, що призводило до участі їх у політичних заворушеннях.

З метою вирішення даного питання на вищому рівні, влада була змушена піти на радикальний крок, а саме на ліквідацію інституту чиншового права, але із наданням чиншовикам права викупити свої наділи самостійно або за допомогою уряду.

В середині 70-х рр. XIX ст. кількість чиншовиків складала більш як 32 тис. осіб, з яких добру половину складали міщани. Ті з чиншовиків, які займались підприємництвом, входили до стану купців і змогли накопичити відповідний капітал, переводили свої чиншові землеволодіння у приватну власність. Але їх було відносно мало. Більшість чиншовиків потрапляли в залежність від держави або втрачали свої земельні ділянки.

Так, у 1877 р. при Міністерстві внутрішніх справ було утворено Чиншову комісію, яка займалась розробленням законопроекту про чиншовиків. Цей документ побачив світ у 1886 р. і носив назву «Височайше затвержене положення про поземельний устрій сільських вічних чиншовиків в губерніях західних і білоруських», яке було розроблене із врахуванням усіх особливостей селянської реформи 1861 р. і відповідного законодавства, зокрема «Маніфесту про скасування кріпосного права» і «Положення про селян, що виходять з кріпосної залежності».

До закону додавався табель з оцінкою земель у різних регіонах, де чиншовики мали право їх викупувати. Землеволодіння визнавалось чиншовим, якщо воно розпочиналось до 21 серпня 1840 р. і було доведене письмовою угодою або свідками. В цьому випадку чиншовики протягом 3 років мали домовитись із землевласником згідно даного земельного володіння. Або вони викупали землю у землевласника, або навпаки. Ті чиншовики, які викупували у землевласника свою ділянку, мали право об'єднуватись у селянські товариства, які мали складати не менш як 20 осіб. Згідно даного закону. Ті чиншовики, які не змогли довести свої права, протягом 5 років ще мали право користуватись земельними ділянками на попередніх умовах, але протягом цього часу мали або викупити дану землю в поміщика, або укласти з ним договір оренди [412].

Одним із укладачів даного документу був російський вчений, член Київського юридичного товариства, активний діяч у галузі правотворчості О.А. Квачевський. У 1887 р. світ побачила його праця «Положення про поземельний устрій сільських вічних чиншовиків в губерніях західних і білоруських» з постатейними коментарями автора.

У вступній статті до «Положення» вчений назвав цей документ одним із великих законодавчих актів останнього часу. Цим «Положенням», зазначав вчений, закінчилась довготривала і плідна робота над вирішенням сплутаної проблеми у справі сільського землеволодіння. Адже відсутність законодавчої бази не могла забезпечити охорону власності, законне користування землею, розвиток і покращення господарства.

Крім того, закон, в першу чергу, потрібен був судовій системі, яка, на той час, розбирала безліч спірних справ, стосовно земельних правовідносин, які свого часу були збудовані на звичаях. Причиною таких суперечок, на думку вченого, були активні зміни в самій економічній системі на українських і білоруських землях, у виникненні ринкової економіки, які знищили інститут чиншових правовідносин, зробили неможливими умови його існування і укладання договорів. Покращення шляхів сполучення, створення залізниць усунули проблему нестачі робочої сили. Разом з цим земля значно піднялась в ціні, а з цим підвищилась і орендна плата. У цій ситуації, чиншова плата виявилась дуже низькою. Землевласники вважали цю плату занадто малим прибутком, а чиншовики, звичайно, не хотіли підвищення чиншу.

Проблему ще складав той факт, що чиншове право – це був український правовий інститут, абсолютно не зрозумілий для багатьох російських мирових суддів. Тому, після детального вивчення даного питання, не без допомоги вченого світу, нові суди змогли усунути відповідні непорозуміння в чиншовому питанні, послабити силу взаємних зіткнень чиншовиків і землевласників, з'явилась можливість порозуміння і справедливого задоволення взаємних претензій. «Державному касаційному департаменту Урядового сенату довелось пролити багато світла на темноту накопичених чвар, непорозумінь, сумнівів», – писав О.А. Квачевський, – «Підняти чиншове питання в його побутовому і історичному контексті, вияснити основні положення не тільки чиншового права, а й порядку судочинства» [413, С. 13].

Така довготривала робота дала юридичному співтовариству Південно-Західного краю чітке усвідомлення того факту, що чиншове володіння вже віджило свій час, виявилось обмежувачим, незручним при сучасному розвитку економіки. Що і привело до повного, остаточного скасування даних правовідносин новим законом, який, доречі, стосувався тільки сільських чиншовиків.

Стосовно присадибних ділянок в містах і містечках справа була кращою. Землевласникам якраз було вигідно затримання на своїх землях робочої сили, тому вони надавали чиншовикам відповідні пільги щодо їх викупу.

«Положення» являло собою збірник, який містив 54 статті у трьох розділах. В I-му розділі було викладено основні положення, в яких визначалось, на яких саме осіб поширювалася дія нового закону, з якого часу визнавалось чиншове право і на які землі воно поширювалось. В II-му розділі було закріплено правила, якими встановлювались час і способи припинення чиншового володіння шляхом викупу земель, а також умови утворення сільських товариств і чиншовиків. В III-му розділі було викладено правила приведення в дію поземельного устрою сільських чиншовиків, а саме адміністративні питання: створення відповідних комісій на місцях, складання списків чиншовиків, затвердження викупних актів та інше.

Дане «Положення» діяло тільки на українських і білоруських землях, зокрема в Київській, Подільській, Волинській, Віленській, Ковенській, Гродненській, Мінській, Могилевській та Вітебській губерніях.

Вже в XX ст. на першому засіданні 17 січня 1909 р. П.О. Ананьєв знову підняв дане питання вже стосовно роботи закону 1886 року. Зокрема, доповідач зазначив, що в дії даний закон обмежувався тільки особами, які належали до землевласників. А по-друге, в судовій практиці до чиншових земель застосовувалися норми загально-цивільного права, натомість як їх потрібно було прирівнювати до надільних земель з їх відповідними обмеженнями¹⁹.

Таким чином, чиншовики виходили із залежності від землевласника, ставали дрібними сільськогосподарськими підприємцями, але вже залежали від держави. Сам

¹⁹ *Надільне землевласництво* – система селянського володіння землею, яка утворилась після відміни кріпосного права в Росії.

процес проведення в життя чиншової реформи затягнувся на роки аж до 1917 р., адже чиншовики були поставлені у складні умови, в яких вони фактично залишались без землі і місця проживання, тому вдавались до різних кроків, на чому, власне, наживались чиновники і землеміри. Але більшість із них, все ж таки, залишали свої господарства і перебиралась до міст і містечок, займались дрібною торгівлею, ремеслом, йшли на державну службу, через що і поповнили лави пролетаріату.

4.5.3 «Примусовий альтруїзм» в українській цивілістичній доктрині

На українських етнічних землях розвиток правових наук отримав особливий розвиток у другій половині XIX ст., коли вони належали до складу Російської імперії у період активного розвитку капіталізму в країні. Саме в цей час в провідних галузях права відбувалося формування багатьох нових принципів і засад, які згодом стали теоретико-правовою базою, зокрема для українського законодавства в XX столітті. З цією метою іноді проводились так звані «цивілістичні дослідження» – ідеї, які теоретично могли перетворитись у норми закону, але це вимагало практичного підтвердження.

В даному підрозділі піде мова про таке поняття, як «примусовий альтруїзм», яке було вперше розглянуто провідними вченим-правознавцем, членом Київського юридичного товариства Й.О. Покровським. Поняття це виникло не на пустому місці, а саме в результаті довготривалого розвитку одного з ключових питань теорії держави і права, а саме співвідношення права і моралі.

Як відомо, у суспільстві є низка соціальних норм, різноманітних за своєю природою, які регулюють порядок і розвиток країни. Це як правові норми, прописані у нормативно-правових актах, так і норми моралі, які сформувалися у суспільстві стихійно, які базуються на звичаях, існують у свідомості людей і виступають критеріями у ставленні людей один до одного і до суспільства. Сфери дії моралі і права часто на співпадають. І якщо закон змушує людей обов'язково дотримуватись виконання правових норм, то моральна сторона завжди має свободу вибору у тій чи іншій дії людини, хоча при цьому право і мораль залишаються завжди взаємопов'язаними між собою, та не можуть існувати у суспільстві окремо один від одного [414].

Через те, що суспільство постійно змінюється і трансформується, соціальні норми теж постійно змінюються як з точки зору моралі, так і законодавчого поля. Мораль завжди була ширшим поняттям, ніж право, адже в суспільстві є такі соціальні норми, які правом не регулюються. Наприклад, дружба, любов чи т.зв. «добрі справи». Крім того, в кожному суспільстві є звичаї, які настільки закарбовані в свідомості людей, що навіть закон не може змінити їх. Наприклад, на Західній Україні й досі прийнято залишати батьківську хату у спадок наймолодшій дитині, хоча в цивільному законодавстві такої норми немає.

Змінюється час і суспільство, на перше місце виходять ті чи інші людські цінності, змінюються закони, а також трансформуються норми моралі. Найгостріше це відбувається у переломні для країни періоди, коли змінюється система цінностей суспільства. Тому це питання завжди буде актуальним у всі часи, наразі у сучасному праві воно досі жваво обговорюється юристами і є темою наукових дискусій [415].

Питань, на основі яких відбувається зіткнення положень права і моралі, у суспільстві безліч. Але нас, в даному дослідженні, цікавить моральний обов'язок спасіння і збереження життя людини і її майна. А саме поняття «добрі звичаї» з'явилося у законодавстві провідних європейських країн на початку XIX ст., на підставі загальносуспільного уявлення про добро і зло.

Ще з давніх часів було відомо, що високий рівень моральності в суспільстві забезпечує дію законів. Саме від цього залежить розвиток будь-якої держави. У Французькому кодексі 1804 р. було прописано норму, згідно якої *«не можна було порушувати приватними домовленостями закони, які відповідали за суспільний порядок і добрі звичаї»* [416, С. 58].

В Німецькому цивільному кодексі 1900 р. також з'явилося це поняття і, що цікаво, проіснувало до сьогоднішнього дня. Відомий німецький вчений-юрист, депутат Рейхстагу, активний учасник законотворчого процесу з підготовки Німецького цивільного кодексу 1900 р. Л. Еннексерус (1843–1928) у своїй науковій праці «Курс німецького цивільного права» дав визначення цього поняття: «Добри звичаї» – це мінімальні моральні вимоги, які пред'являє проведена в даний час правова етика німецького народу відносно поведінки кожної особи, що мала на то право. Ця правова

етика вимагає, особливо, щоб на ґрунті існуючого правового, суспільного і економічного устрою панували здорові суспільні і господарські відносини і тим самим не отримували б правового визнання угоди, які з ними несумісні» [417, С. 268].

Крім того, він наводив приклади порушення добрих звичаїв. Наприклад, примушування до дій, які чиняться тільки з власного бажання (шлюб, зміна віри, усиновлення), надмірне обмеження особистої чи економічної свободи, аморальні угоди.

В Німеччині існувала чітко встановлена позиція, що усе, що шкодило суспільству, порушувало юридично важливі інтереси – усе це протирічило «добрим звичаям». Як показує аналіз вказаних нормативно-правових актів, поняття «добрі звичаї» стосувалось переважно немайнових прав особи і громадянина, а також соціальних норм, які законом взагалі, зазвичай, не регулюються. Наприклад: надання свого тіла у чуже розпорядження, договір з матір'ю про невказування батька дитини, заручини з одним із подружжя до остаточного розлучення, брехня, не народження дитини, зрада, невірність даному слову і т.д. [418].

В Російській імперії наприкінці XIX ст. велась активна робота із створення нового цивільного кодексу, який було завершено у 1903 р., але до 1917 р. так і не було введено в дію. Сам цей нормативно-правовий акт був результатом дуже плідної роботи, адже в цьому проекті відбувалось формування основних напрямів цивільного права, таких як майнові і немайнові права особи, договірне право, спадкове право, право власності, право володіння та інше. Він вмщував у собі багато нових прогресивних норм. І не дивно, що аналіз європейського законодавства в тих чи інших питаннях, як зразкового, був нормою для розробників кодексу. Тому в наукових працях Київського юридичного товариства ми нерідко знаходимо статті, в яких автори посилаються на ті чи інші прогресивні західноєвропейські норми.

Поняття «добрі звичаї» стало досить відомим і поширеним у Європі, тому стає абсолютно зрозумілим, чому його розглядали і в Російській імперії на предмет застосування в новому цивільному кодексі. Провідний український вчений-романіст, член Київського юридичного товариства, яке було створено у другій половині XIX ст. при Київському університеті, Йосип Олексійович Покровський активно працював в

напрямку нормотворчості. Розглядаючи окремі питання цивільного права він нерідко звертався до Німецького цивільного кодексу 1900 р., який для нього був у багатьох питаннях взірцем. Адже, період становлення його, як вченого і педагога, припав саме на останнє десятиліття XIX ст., коли велась активна робота зі створення як німецького цивільного кодексу, так і російського. У 1892–94 рр. він перебував на стажуванні в Берліні, де навчався у кращих цивілістів і романістів країни, таких як Генріх Дернбург (1829–1907) і Альфред Перніс (1841–1901). Саме там він потрапив до осередок прогресивної цивілістичної думки, саме там навчився всього новітнього і демократичного.

Йосип Олексійович у своїх наукових поглядах був великим прихильником теорії природного права²⁰, яке було прототипом позитивного²¹ права. Він приписував йому першість і вважав фундаментом для позитивного права, адже що може бути важливішим за природні права людини, дані їй при народженні? Тому він завжди наголошував на важливості визначеності права, і не сприймав в науково-правових актах так звані «каучукові» параграфи, в яких було введено загальні, легко розтягвані за своїм змістом висловлення (наприклад, «добрі звичаї»), і які створювали прецеденти, коли суддя прямо наділявся, для випадків неповноти закону, т.зв. свободою правотворчості» [419, С. 47].

Він звернув увагу на це питання на засіданні Київського юридичного товариства 2 жовтня 1899 р. у своїй доповіді «Справедливість, розсуд судді і судова опіка» де розглядав питання свободи договору і, зокрема, зазначив, що не потрібно допомагати тому експлуатованому іншим, хто такої допомоги не хоче і не вимагає. Це вже, на думку вченого, не допомагати, а насилувати.

«Погляд комісії Рейхстагу на угоди подібного роду, як на угоди противні добрим звичаям і тому нікчемні *ipso jure*», – зазначав Йосип Олексійович, – «є чистим доктринерством²²» [420, С. 8].

²⁰ *Природне право* – теоретична доктрина в теорії права, за якою головним джерелом права є сама природа, а не воля законодавця.

²¹ *Позитивне право* – означає право, визначене законодавством у рамках конкретної правової системи, тобто право, чинне в даному суспільстві.

²² *Доктринерство* – вперте, сліпе, педантичне, некритичне доказування будь-якої певної віджилої доктрини і захист її.

Пізніше він приписав «добрим звичаям» термін «примусовий альтруїзм» і присвятив йому цілу наукову працю «Примусовий альтруїзм. Один із новітніх цивілістичних експериментів», з якою 2 лютого 1902 р. виступив на засіданні Київського юридичного товариства.

Так, Й.О. Покровський познайомив вчене співтовариство із поняттям «добрі звичаї» в новому Німецькому цивільному кодексі, який, на той час, вважався найсучаснішим прикладом європейського законодавства, таким, що втілює в собі останнє слово цивілістичної думки. В цьому нормативно-правовому акті, окрім загальних юридичних обов'язків з'явилися принципово нові норми, які базувалися на понятті «добрі звичаї», совість і мораль.

Йосип Олексійович детально розглянув §826 Німецького цивільного кодексу, в якому зазначалося: «Хто яким-небудь неприємним добрим звичаям чином навмисне заподіє іншому шкоди, зобов'язаний буде цю шкоду відшкодувати».

Цей параграф мав на увазі т.зв. «ілюяльні дії», які встановлювали, що протизаконними визнавались усі дії, навіть не заборонені якимсь спеціальним законом, але які порушували «добри звичаї», якщо при цьому було визнано факт умислу. Умисне невиконання чогось, що потрібно було б зробити відповідно до вимог «добрих звичаїв», повинно було бути визнано судом протизаконним і накладати на винуватця відповідальність за всю невідвернену шкоду.

Тобто, Німецький цивільний кодекс накладав на кожного члена суспільства обов'язок бути обережним у своїй поведінці, щоб не порушити майнові інтереси іншої особи будь-якою необережною дією. Неуважність до інтересів іншої особи могла бути вираженою як у дії, шкідливій чужим інтересам, так і у бездіяльності, через яку трапився збиток для майна іншої особи.

Таким чином, параграф про «добрі звичаї» став підставою для цивільної відповідальності. Німецький цивільний кодекс змінив, в певній мірі, основний принцип цивільного права – повну байдужість до інтересів іншої людини, вимагаючи, в певних випадках, обов'язкової люб'язності до чужих інтересів.

Поняття «добрі звичаї», на думку Й.О. Покровського, могло призвести до різкої колізії моралі і права (наприклад, коли людина, яка вміє плавати, не рятує

потопаючого, або, коли людина не попереджає про потенційну пожежу або крах потяга).

Усі коментатори даного нормативно-правового акту підкреслювали відсутність тотожності між «добрими звичаями» і моральністю. Згідно їх тлумачення, «добрі звичаї» були чимось окремим, об'єктивно визначеним, а критерієм їх життєздатності було визнання обов'язковості того чи іншого правила суспільною думкою. Тобто, усі дії, якими б високоморальними не були для них підстави, підпадали під контроль держави і суспільної думки. Усе це піднімало суспільну думку до законодавчого рівня, що було прямим шляхом назад до охлократії²³ старих часів.

Крім того, німецькому судді надавались широкі повноваження охоронця «добрих звичаїв» з чого, логічно, виникало питання, а наскільки він був відповідним даній посаді. Адже принцип «добрих звичаїв» надавав широкий простір суб'єктивним поглядам, симпатіям і антипатіям судді, який вважав би свої погляди вінцем суспільної думки [421].

Натомість як у вітчизняному праві законодавець стверджував, що кожний, хто із умислом або за необережності скоїть недозволену дію або бездіяльність, повинен відшкодувати заподіяну шкоду. Бездіяльністю визнавалось нездійснення такої дії, яка була обов'язковою відповідно до закону або розпорядження влади. При цьому не мали значення ті обставини, при яких комусь загрожувала велика шкода, і яку можна було запобігти за допомогою незначного зусилля з боку випадкового свідка виникаючої біди. Були байдужі ті мотиви, які спонукали випадкового свідка починаючого нещастя залишатись байдужим і пасивним. Не мало значення, чому свідок не запобіг біді.

Отже, з'явилися дві позиції. Одна новітня, провідна, друга – звична і вкорінена. Й.О. Покровський задався питанням, чи можливо таке нововведення в Російській імперії, і чи є насправді настільки позитивною вказана норма нового німецького цивільного кодексу. Тут найголовнішим поняттям стало саме словосполучення «добрі звичаї», адже воно було досить широким і протирічним.

Вчений вважав, що цей, на перший погляд, симпатичний закон при більш детальному дослідженні виявився нежиттєздатним через те, що поняття «добрі звичаї»

²³ Охлократія – влада натовпу.

було дуже невизначеним. Те, що було «добрими звичаями» для одного, не було такими для іншого. Адже ніхто не може вимагати, щоб його погляди на моральність були такими ж і для інших. А доручаючи суду охорону і здійснення моральних принципів правопорядку, закон одночасно має вказувати йому на межі, він повинен втілювати тільки ті моральні правила, які в житті фактично визнаються і здійснюються. Як писав Йосип Олексійович:

«Добрі звичаї» – це не те високе і благородне, що піднімає нас до неба, і що ми називаємо моральністю, а те, що оточує нас на землі і що являє собою систему нерідко найнижчих компромісів. Це не те, що має для нас безумовний обов'язок в силу нашого внутрішнього морального переконання, а те, що наказує нам суспільна думка, і, як відомо, далеко не завжди розумне і не завжди моральне.

Це, нарешті, не те, що оцінює кожний окремий випадок відповідно до його індивідуальності, як того вимагає принцип справжньої справедливості, а те, що складається суцільно із відомих умовних шаблонів. «Добрі звичаї» – це щось умовне і формальне не меншою мірою, ніж умовним і формальним є саме право, і заміна приписів закону посиланням на добрі звичаї, як те робить Німецький кодекс, являє собою лише заміну однієї умовності іншою» [422, С. 13–14].

Тобто, ця норма відсилала суди назад, до принципів звичаєвого права, натомість, як сучасні народи витратили стільки праці і крові, щоб потрібним чином організувати свою законодавчу владу і її відповідність до народної волі.

В решті решт, відповідальність за використання даної норми впала на плечі суддів. І тут виникало питання, а, власне, хто повинен визначати ці межі «добрих звичаїв»? Де гарантії того, що в цій ролі завжди були б особи, які в своєму лиці уособлювали ідеал справедливості, моральності і розуму. Адже суддя обов'язково, в даному випадку, застосовував би власні уявлення про те, що є моральним, а що ні.

З іншого боку виникло питання меж: наскільки широко вимагали «добрі звичаї», щоб особа захищала іншу від уявної шкоди? В даному випадку мало місце змішування моралі і права. І це питання вже переходило під патронат соціальної політики.

Таким чином, німецьке цивільне право вводило в своє законодавство засади «примусового альтруїзму». Натомість як сама філософська природа слова «альтруїзм» погано поєднується із словом «примусовий».

Доречи, термін «альтруїзм» запропонував ввести в обіг французький філософ, засновник позитивізму Огюст Конт (1798–1857), з метою надання формального визначення принципів життя, протилежних егоїзму. Він був переконаний, що посилення альтруїстичних тенденцій зможе впливати на суспільство позитивно через зміцнення гуманізації цінностей [423].

Й.О. Покровський вважав, що в новому цивільному кодексі Російської імперії потрібно було залишити старий принцип відповідальності, згідно якого відповідальність виникає лише там, де є пряме порушення норми закону. А у боротьбі із байдужістю до чужих інтересів, пропонував законодавцю розвивати не примусову люб'язність до чужих інтересів, а добровільну. Прикладом таких норм є винагорода за знахідку загублених речей. Це був найбільш поширений випадок діяльності особи в чужих інтересах. І єдиним моментом, коли репресія байдужості могла б мати місце, мала бути небезпека життю, здоров'ю, свободі та інше. А стосовно майнових благ, ця норма була зовсім не життєздатною, адже бідних було завжди більше ніж багатих. І в суспільстві працювала стала думка, що все, що коїться з чужим майном, коїться з відома і, відповідно, на благо його власника.

Доповідь Й.О. Покровського викликала низку зауважень.

Професор О.М. Гуляєв зазначив, що подібний принцип існував і у вітчизняному законодавстві. Так, в Ст. 1528 Ч.1 Т.Х Зводу законів Російської імперії існувала норма, у якій зазначалось, що «договір складається за взаємною згодою осіб, що домовляються. Предметом його може бути або майно, або дії осіб. А мета його повинна бути непротивною законам, благочинню і суспільному порядку» [424].

Зокрема він зазначав, що усе це на практиці працювало дуже умовно, і все залежало від рішення конкретного судді. Тому він був переконаний, що в російський цивільний кодекс Ст. 826 Німецького ЦК бути прийнята не може. А до ідеї Йосипа Олексійовича про застосування заходів для розвитку добровільного альтруїзму,

О.М. Гуляев відносився негативно і наголошував, що кримінальне право має більш сильні засоби для виховання примусового альтруїзму.

Професор Л.С. Білогриць-Котляревський висловив думку, що якщо цивільне право не повинно розвивати примусовий альтруїзм, то ще більше це стосується кримінального права. Повна бездіяльність по кримінальному закону не каралася, якщо не мала під собою хоч якоїсь підстави. А подивитись на ситуацію під іншим кутом зору було проблематично, адже важко було визначити, чому людина в тій чи іншій ситуації не надала допомогу. Вчений наголошував, що альтруїзм повинен був бути викликаний іншими заходами, ніж примусові.

Професор К.А. Мітюков вважав, що далі за норму винагороди за знайдену річ взагалі не потрібно було йти, адже далі – це вже було б втручання в чуже життя, при чому втрачалося б право на винагороду.

Натомість професор В.А. Удінцев мав протилежну думку, провів аналогію між принципом «добрих звичаїв» німецького законодавства і комерційною доброчинністю російського торговельного права і зазначив, що його спокійно можна було ввести в російський цивільний кодекс, де він міг би слугувати для судді певним мірилом, по якому він мав би приймати рішення.

Його підтримав приват-доцент К.В. Шавров, який наголосив, що якщо §826 Німецького ЦК сприймати як примусовий альтруїзм, то тоді і все право треба так сприймати, адже воно є мінімумом моральності, якого вимагало суспільство. Він вважав, що §826 лише розширяв сферу дії цього принципу.

Юрист Л.Є. Кноль зазначив, що даремно Йосип Олексійович так негативно ставився до загальних приписів права, адже в Російській імперії Ст. 1528 давала заборону для таких правочинів, як купівля раба та інше. До цієї ж категорії відносився і §826, який не протирічив тенденції сучасного права до узагальнення своїх вимог.

А відомий адвокат О.С. Гольденвейзер підкреслив, що назва доповіді взагалі не відповідала її змісту, тому що в доповіді мова йшла не про альтруїзм, а про «добрі звичаї». А альтруїзм – це поняття із галузі чисто моральних почуттів, до яких не можна застосовувати слово «примусовий» і це – безкорисливе служіння ближньому, і пов'язувати це служіння із винагородою, значить опускати його до рівня егоїзму. А

кримінальне право взагалі ніяк не могло сприяти розвитку альтруїзму, тому що привчати до альтруїзму шляхом покарання неможливо [421].

Пізніше, у 1917 р. в своїй фундаментальній науковій праці «Основні проблеми цивільного права», яка стала однією із найкращих наукових праць серед світової юридичної літератури того часу, Й.О. Покровський зазначав, що «розвиток люб'язності до чужих інтересів, відомого «альтруїзму» в цьому сенсі було дуже бажано. Але йти до цього потрібно не шляхом встановлення примусовості (кримінальної або цивільної), а шляхом створення тих чи інших стимулів для розвитку люб'язності добровільної. Цивільне право вже знає деякі норми подібного роду: такі, наприклад, правила про винагороду за знахідку загублених речей. Можливо, варто піти у цьому напрямку далі, за прикладом Ст. 403 Австрійського укладення, встановлювати аналогічну винагороду за спасіння чужих речей від неминучої загибелі. Але з іншого боку звести в загальне правило яку-небудь винагороду за кожен попереджену шкоду, значило б створити ґрунт для самого непрошеного втручання в чужі справи і для самих недобросовісних претензій.

І як би не було усі ці питання можна вирішувати тим чи іншим чином, але навряд чи може підлягати сумніву одне: шлях §826 і накладання цивільної відповідальності за бездіяльність, противну «добрим звичаям», – це шлях помилковий і загрожуючий нам самими різносторонніми небезпеками» [425].

Таким чином, альтруїстична допомога ближньому у вітчизняному законодавстві так і залишилась в межах власного ставлення особи до ситуації. Адже не завжди, на перший погляд, блага дія є такою насправді. Тому і Й.О. Покровський дійшов висновку, що альтруїзм не можна зробити юридично обов'язковим. Адже це було б порушенням доброї волі людини, яка на сьогоднішній день в українському законодавстві закріплена в нормах про особисті немайнові права (Ст. 269–270) – юридично гарантовані можливості, які довічно належать кожній фізичній особі за законом.

Зокрема, в Ст. 271 Цивільного кодексу України зазначається, що особисті немайнові права дають можливість фізичній особі на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері приватного життя [426, С.88–89].

І ніякі домисли, примушування або особисті погляди не мають місця у відправленні сучасного українського законодавства.

4.5.4 Права жінок на українських землях за місцевим законодавством

Перша наукова дискусія на засіданнях Київського юридичного товариства була присвячена проблемам прав людини, а саме правам жінок у Чернігівській і Полтавській губерніях у другій половині XIX століття. Так, на засіданні Товариства від 23 січня 1877 р. вітчизняний юрист, спеціаліст з цивільного права Олександр Андрійович Квачевський виступив з доповіддю «Про громадянські права жінок за законами Чернігівської і Полтавської губерній». Основним питанням, яке розглядав референт, було те, що права жінок за Литовським статутом були, на його думку, кращими, ніж за Зведенням законів Російської імперії. Ця доповідь викликала гарячу полеміку і тривала на засіданнях Товариства майже півроку. Як написав у своєму щоденнику О.Ф. Кістяківський: «Потім читав Квачевський про права жінок за малоросійськими законами 10 тому. Читання було цікаве... Без сумніву, дебати будуть жваві і тривалі. В них прийме участь Незабитовський» [427, С. 318].

Перше питання, яке спадає на думку при вивченні даної проблематики, чому вона досліджувалась саме в межах Чернігівської і Полтавської губерній? Відповідь полягає у історії розвитку цих територій, їх соціальному статусі і правовому регулюванні у другій половині XIX століття.

Як відомо, у середині XIV ст., внаслідок польсько-литовських воєн за Галицько-Волинську землю, було створено Литовсько-Руську державу і частина сучасних українських земель увійшла до її складу. Литовський цар Ольгерд відвоював спочатку в Золотої Орди Чернігівщину, Київщину, Поділля, а потім і всі землі Правобережної і Лівобережної України, які добровільно переходили під владу Литви бажаючи позбавитись влади татар. Українські землі в складі Литви отримали автономію, суспільний лад і правова система їх не змінилась, діловодство і судочинство велось на староруській мові. Віра була православна, основне джерело права – «Руська правда». Литовсько-Руська держава на 9/10 складалась із українців і білорусів, соціокультурний і правовий устрій яких значно підняв рівень Литви. Князь Ольгерд був литовцем по

батькові, українцем по матері, був одружений на українці, і став «вождем українських народних мас у боротьбі із іноземними загарбниками» [428, С. 70].

Згодом Литовсько-Руська держава стала відчувати тиск як з боку Польщі, так і з боку Московського князівства, яке активно зростало у свій силі, адже українські землі приваблювали завжди і всіх. Польща прагнула отримати владу над Литовським князівством більш хитрими методами, прикладом цього стала Кревська унія – шлюб польської королеви Ядвіги та литовського князя Ягайла. Натомість російська влада була більш радикальною і вже наприкінці XV ст. російський князь Іван III проголосив основну зовнішньополітичну ідеологію країни, яка полягала в об'єднанні усіх земель, що входили до Київської Русі, в одній державі під керівництвом Москви.

«Поширеного значення набула теорія трьох Римів: перший Рим упав, другий Рим – Константинополь – теж упав, третій Рим – Москва – «стоятиме вічно». Активно розповсюджувалась ідея, що Москва – спадкоємиця Києва, а московські князі – нащадки Мономаха. Цю теорію в Московському князівстві поширювали всіма заходами, нехтуючи фактами, що Юрій Довгорукий – молодший син Мономаха – мусив поступатись правами його старшому брату Мстиславові I – київському князю та його нащадкам. Забуваючи про існування Галицько-Волинської держави, коронацію Данила, московські політики твердили про спадкові права московських князів, про шапку Мономаха, яка нібито доводить їхні спадкові права на Візантію і на Київ. Цей мотив – ідеологічне оформлення політики Москви, червоною ниткою проходить через усі події XV – XVIII ст., коли виправдовується загарбання українських земель при поділах Польщі» [428, С. 72–73].

Нова соціально-політична сила Литовсько-Руської держави, суспільна верства населення – шляхта, яка утворилась на початку XVI ст., як литовська так і частково українська, прагнула до об'єднання саме з Польщею. Тому, у 1569 р. внаслідок Люблінської унії було утворено Річ Посполиту, що мало негативні наслідки для українського народу. Зокрема, українські землі втратили залишки своєї автономії, польська шляхта закріпачувала українське селянство і намагалась насадити католицьку віру.

Території Чернігівської і Полтавської губерній – Лівобережжя, входили і до Литовсько-Руської держави і до Речі Посполитої. За Литовсько-Руської держави були мало заселеними. Після утворення Речі Посполитої їх разом із іншими українськими землями стали роздавати магнатам і шляхті. Чернігівщина і Полтавщина були дуже придатними для землеробства і красивими регіонами. Тому, з метою оброблення земель, шляхта заохочувала туди переселенців тим, що на певний строк (20–40 років) позбавляла селян платити податки і відробляти панщину.

За часів Литовсько-Руської держави, на початку XV ст. виникло українське козацтво. На необжитих територіях, які називались «Дике поле», на півдні від Білої Церкви, створилась громада озброєних людей, які втікали із своїх земель незадоволені існуючим ладом у державі. Було створено своєрідний козацький устрій. Згодом, коли на ці землі прийшла польсько-литовська шляхта, козаки були змушені втікати далі до Дніпра, за пороги, де на початку XVI ст. і було створено славетну Запорізьку Січ. Саме козаки змогли зберегти вікові традиції українського народу і передати їх наступним поколінням.

Наприкінці XVI ст. розпочалися козацько-селянські повстання проти шляхетської влади, а незабаром, у 20-х рр. XVII ст. – розгортання визвольного руху на українських землях, який згодом переріс у національно-визвольну війну, яка, закінчилась створенням Української Гетьманської держави на недовгий період (1649–1654). Наприклад, Зборівський договір 1649 р., згідно якого самоврядність українських козаків була легалізована в межах Речі Посполитої; Березневі статті 1654 р. – угода між московським урядом і українською козацькою старшиною, яка регламентувала політичне, правове, економічне і військове становище України після Переяславської ради. На жаль, Богдан Хмельницький так і не зміг втілити в життя свою мрію і створити потужну державу – незалежну Україну на європейській і світовій арені. Московське царство в 1667 р. уклало Андрусівське перемир'я – сепаратний договір із Річчю Посполитою про припинення московсько-польської війни 1654–1667 рр., а потім, на його основі, у 1686 р. – Вічний мир про розділ Гетьманщини. Так уся Правобережна Україна відійшла до Речі Посполитої, а Лівобережна і Київ до Московського царства, яке за Київ, доречи, заплатило 200 тисяч золотих монет.

Згодом, у другій половині XVIII ст. було ліквідовано гетьманство (1764), зруйновано Запорізьку Січ (1775) і остаточно закріпачено українське селянство (1783). Західні території російської країни, зокрема Чернігівська і Полтавська губернії стали етнічним регіоном під назвою «Малоросія», а в історії України вони носять назву Гетьманщина [429].

Але створення Української Гетьманської держави мало свої наслідки. На українські землі Чернігівської і Полтавської губерній, які належали полякам, прийшли козаки. І все змінилось. «З переворотом Хмельницького у внутрішньому житті Лівобережної Малоросії починається нова ера. Усі попередні порядки було «скасовано» козацькою шаблею... Верховне право на землю належало війську. Гетьман, як вищий правитель цього війська і країни, широко користувався цим правом і щедрою рукою здійснював роздачу земель, як «на ранг» старшин, так і за старі заслуги... Таким чином маса земель опинилась в руках старшини і урядовців... Новонароджена земельна аристократія, користуючись владою і іншими засобами, встигла захопити до своїх рук земельний капітал. Наступним її кроком було оволодіти і працею. Контингент слобожан був для цього найбільш зручним, і колонізатори не забарилися скористуватись ним для своєї особистої вигоди, яка процвітала на шкоду вигоді нижчих верств населення. Так, з одного боку, заселявся край, а з іншого зростала і багатіла місцева старшина – майбутнє малоросійське дворянство» [430, С. 458–459, 468].

Феодалізм мав свої правила. А незалежність, на той час, розглядалась не як рівність усіх верств населення перед законом, а як свобода від влади іноземних держав.

Джерелами права у Литовсько-Руській державі були «Руська правда» – збірка правових норм Київської Русі, яка з'явилась приблизно у 1016 р. і зберігала свою дію в різних регіонах аж до XVI ст., магдебурзьке право, Судебник Казимира IV 1468 р., українське звичаєве право. Окремо з'явилося таке поняття як «козацьке право», яке складалось із українських правових звичаїв і пізніше було закріплено у Запорізькій Січі як офіційне джерело права.

У другій половині XVI ст. було видано I Литовський статут, який став першою в Європі офіційною кодифікацією усіх галузей права, як публічного так і приватного:

державного, адміністративного, цивільного, кримінального, процесуального, сімейного та інших. У 1566 р. було видано II (Волинський) Литовський статут, який став юридичним оформленням панівної ролі шляхти в державі і подальшого обмеження прав селянства. III Литовський статут 1588 р. повністю завершив процес закріпачення українських селян.

Усі Литовські статути було написано староруською мовою. В них було розвинуто інститути приватної власності, зобов'язального, спадкового, сімейного права, кримінальних злочинів. Основним джерелом права для Статутів стала «Руська правда». Усі вони містили норми конституційного права, тобто в них були визначені права і обов'язки громадян, що визначало Литовсько-Руську державу і Річ Посполиту як правові держави. Це було пов'язано з тим, що на формування державної системи Речі Посполитої мали великий вплив «Артикули Генріха Валуа» 1573 р., згідно яких ця держава за формою державного правління визнавалась т.зв. дворянською республікою на чолі з королем, на сьогодні це республіканська монархія – т.зв. «мікс» між двома основними формами державного правління: монархією і республікою, прикладом якої сьогодні є ОАЕ, Малайзія. Це була виборча посада, і усі важливі питання внутрішньої і зовнішньої політики король обов'язково вирішував разом із сенатом. А в Запорізькій Січі сформувалась виборча демократична система, яка розвивала державно-національні традиції українського народу. Звичайно, для простих селян Литовський статут не був демократичним кодексом в сучасному розумінні. Потрібно не забувати, що описані часи були періодом феодалізму, а прошарок невільних, закріпачених людей, для тогочасної Європи, на жаль, був нормою. Але існувала ще й шляхта, в тому числі українська, цивільні права якої в даному документі добре захищались.

Таким чином, протягом багатьох століть на Гетьманщині, яка справедливо називається «колискою української державності», було сформовано правову систему українського народу, який розвивався і формував свою державність на принципах демократії, як зверху – в рамках державного правління Речі Посполитої із закріпленням у законах (наскільки це було можливо для європейського суспільства XVI – XVII ст.), так і знизу – на Запорізькій Січі, яка регулювала свою діяльність офіційним

«козацьким» (українським звичаєвим) правом, на відміну від Росії, яка свою державність будувала за прикладом татарських ханів з їх абсолютною монархією.

Тому, після того, як частина України увійшла до складу Московського царства, яке не мало своєї нормативно-правової бази європейського типу, джерел позитивного права і користувалось Соборним укладенням царя Олексія Михайловича 1649 р., що вже давно застаріло, вже в часи Російської імперії, в середині XVIII ст. почались спроби кодифікації малоросійського права, матеріали яких згодом було використано в роботі на Зведенням законів Російської імперії, яке вступило в дію аж у 1833 році. Українська правова система, яка базувалась на Литовських статутах, Магдебурзькому праві²⁴, Саксонському зерцалі²⁵ і українському звичаєвому праві була набагато більш розвинутою для того часу, ніж російська.

Першою спробою кодифікації місцевого українського права став український правовий кодекс «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743), далі «Зведення місцевих законів губерній і областей, приєднаних від Польщі» (1804–08), «Зібрання цивільних законів, діючих в Малоросії» («Зібрання малоросійських прав») (1807), які готувались для українських земель, що увійшли до складу Російської імперії після третього поділу Речі Посполитої у 1795 році. Зокрема останній стосувався норм права, які діяли у Чернігівській і Полтавській губерніях на початку XIX століття. Усі ці українські правові кодекси укладались з метою систематизації місцевого українського права, але так і не були офіційно уведені в дію. Наприкінці XVIII ст. розпочався процес кодифікації загальноімперського права, який закінчився введенням в дію «Зведення законів Російської імперії» у 1833 році. Далі було здійснено ще одну спробу кодифікації українського права, але вже з метою приведення норм українського права у відповідність до загальноімперського законодавства. Так з'явилося «Зведення місцевих законів західних губерній Російської імперії» (1837), який також не було введено в дію через те, що у 1840–41 рр. наказом імператора Миколи I на всій території Російської імперії було введено загальноімперське законодавство. А коли, у 1842 р., готувалось

²⁴ *Магдебурзьке право* – поширена система місцевого самоврядування в Центральній Європі у часи Середньовіччя.

²⁵ *Саксонське зерцало* – німецький середньовічний збірник правових норм. Укладений близько 1230 року. Зерцало створило спільну німецьку юридичну мову для усіх німецькомовних регіонів імперії. У деяких регіонах Німеччини «Саксонське зерцало» продовжувало діяти до 1 січня 1900 р. – часу введення в дію Німецького цивільного укладення.

друге видання «Зведення законів Російської імперії», в його X том було внесено 53 статті із «Зведення місцевих законів західних губерній», які регулювали сімейні та спадкові правовідносини в Чернігівській і Полтавській губерніях аж до 1917 р. і відрізнялись вищим рівнем юридичної техніки. Існує думка, що зроблено це було через особливу українську ментальність і те, що на цих територіях проживало багато колишніх козаків. Таким чином, на українських землях зберігся діючий інститут місцевого права [431, С.8].

Київське юридичне товариство головною метою своєї діяльності бачило розвиток вітчизняного права, як було написано в Статуті організації. Його наукові доповіді, переважно, стосувались питань українського права. Звичайно, в часи такої сильної реакції на все українське з боку Російської Імперії вчені не завжди мали можливості відкрито говорити про здобутки української науки і права, тому відомі поняття зазвичай називались іншими іменами: Україна – Малоросією, українське право – західно-руським правом, відома історична школа якого була створена саме в Київському університеті членами Київського юридичного товариства (М.Ф. Володимирським-Будановим, М.Д. Іванішевим, Ф.І. Леонтовичем) з метою вивчення історії українського права.

Тому, незважаючи на усі складнощі соціально-політичного режиму Російської імперії для українського народу, українські вчені робили усе можливе для того, щоб не втратити зв'язок із своєю національною свідомістю. І зовсім не дивно, що перша наукова доповідь у Товаристві була присвячена саме правам людини на українських землях Чернігівщини і Полтавщини.

Таким чином, вищезазначена доповідь О.А. Квачевського «Про цивільні права жінок по законам Чернігівської і Полтавської губерній» була присвячена розгляду місцевих законів з даного питання у цих регіонах і порівнянню їх із діючим загальнодержавним законодавством. Ці місцеві закони визначали права української доньки, дружини, вдови і матері – саме у такій послідовності.

Це було досить важливе питання, адже нерідко норми місцевого права суттєво відрізнялись від норм права загальнодержавного. У доповіді вчений піднімав питання, наскільки ці місцеві закони були важливими для українського народу у складі

Російської імперії, і чи потрібно було їх залишати в рамках діючого законодавства? Зокрема, він зазначав, що Литовський статут – це «цільний кодекс, який був пройнятий стрункністю системи і зв'язком начал, і вже тільки по одному цьому представляв, у порівнянні із Зводом законів, великі переваги єдності і повноти. Окремі положення Статуту були розкидані по Зводу і доповнювали значні прогалини останнього і, таким чином, стали допоміжним джерелом загальнодержавного права. Зведення не взяло всього того багатства, яке пропонував йому Статут, а обмежилося окремими нормами» [432, С. 3–4].

Таким чином, референт висловлював думку, що діючі на деяких територіях сучасної України закони Литовського статуту були досить корисними і, можна сказати, необхідними, адже його норми були пройняті більш прогресивними для суспільства положеннями.

Зокрема, він підкреслював, що цивільні права жінок, на той час, представляли великий інтерес для суспільства, адже вони впливали на стан жінки, сімейний і суспільний побут, і що українські закони сприяли розвитку прав жінок, забезпеченню їх стану, натомість як Зведення законів страждало, у цьому питанні, багатьма недоліками.

Наприклад, за українськими законами жінка мала право вступити в шлюб без дозволу батьків або опікунів за рішенням суду, натомість як за російським батьки і опікуни мали повну владу над дівчиною у даному питанні, що нерідко закінчувалось переходом меж і батьківським свавіллям у вирішення долі дівчини. Українські дівчата, після досягнення ними 17-річного віку, отримували свій спадок в розпорядження, а російські – ні.

Крім того, у Зведенні законів була норма, яка вказувала, що за одруження проти батьківської влади, винні, за поданням скарги від батьків, піддавались покаранню за викрадення незаміжньої жінки, здійснене із погодження самої викраденої (ув'язнення від 4 до 8 місяців), а також позбавлялися права спадкування по закону за тим з батьків, хто подав скаргу. Також, за українськими законами, придане дівчини, яке було власністю дружини, потрапляло у спільне володіння і користування обох з подружжя,

що повністю відповідало ідеям шлюбу, натомість як за російським законом придане залишалось власністю дружини [432].

Але далеко не всі члени КЮТ розділяли прогресивні погляди О.А. Квачевського. Зокрема, В.А. Незабитовський висловив думку, що якщо поруч із загальним законодавством діє відмінний місцевий закон, то це говорить тільки про недосконалість системи. І подальше існування і практичний розвиток місцевого закону можуть бути виправданими лише тільки особливими спеціальними підставами, якими історичне походження і старожитність місцевого закону бути аж ніяк не може, а тільки «своєрідність спільножитних відносин місцевості або чудова внутрішня доброта начал місцевого закону у порівнянні з основами закону загального» [433].

А стосовно даного питання про права жінок зазначав, що вказані місцеві норми були залишком старовини, який свій час вже віджив. І було б бажано, щоб ці норми поступилися місцем нормам загального закону не стільки в інтересах єдності законодавства в державі, скільки тому, що в положеннях загального закону лежать поняття більш досконалі і більш справедливі.

Він вважав, що загальноросійські закони аж ніяк не ставили на меті довільне ускладнення правоздатності дівчини, а просто оберігали незрілу особистість від згубних захоплень.

Думка В.А. Незабитовського була різко зустрінута іншими членами Товариства. Так, О.Ф. Кистяківський висловив думку, що не можна в рамках однієї великої держави об'єднати єдиним законом усі народності, які перебувають на різних щаблях розвитку.

Зокрема, він зазначав, що таке об'єднання може мати місце в тому випадку, коли воно здійснюється заради якоїсь великої мети, яка може поглинути дві, три і більше різноманітностей, маючих історичні відмінності і недоліки. Наприклад, таким став Цивільний кодекс Наполеона, який заради єдиних загальних начал знищив усе різноманітне законодавство в провінціях Франції.

«Складіть загальний кодекс, заснований з одного боку на глибокому вивченні юридичного побуту нашої батьківщини, а з іншого на здобутих наукою даних, – такий кодекс буде мати право скасувати уламки Литовського статуту, відомих під назвою

законів Полтавської і Чернігівської губерній», – говорив Олександр Федорович [433, С. 10].

Крім того, він наголошував на тому, що діюча норма в загальному законодавстві була дуже вигідною для опікунів. Адже розмежування, у даному питанні, між повнолітніми і неповнолітніми дівчатами не існувало, тобто заборона вступати в шлюб без дозволу батьків не обмежувалась повноліттям, тому для опікунів було вигідно якомога довше не видавати дівчину заміж.

Олександр Федорович був досить обурений даною полемікою. Вважав її майже безглуздою. У своєму щоденнику 6 лютого 1877 р. він зробив такий запис: «Ранок витратив на перегляд Литовського статуту, щоб приготуватись до заперечень в Юридичному товаристві... На засіданні Юридичного товариства продовжував своє читання про закони Чернігівської і Полтавської губерній Квачевський... Проти його положень виступив Незабитовський... Потім говорив я. Перш за все вказав на важливість питання про об'єднання законів, на те, що це питання було предметом суперечки на Першому з'їзді російських юристів. Вирішувати це питання в тому абсолютному сенсі і так принципово, як пропонує Незабитовський, неможливо. Можливо, що єдність законодавства є бажаною, але з цією єдністю можна впасти у велику безглуздість... Закони не можна видавати із забуттям того ступеня розвитку цивілізації, на якому знаходиться те населення, для якого вони пишуться. І якщо існує непереможна історична різниця між одним населенням і іншим в одній державі, то об'єднання може супроводжуватись великими насиллями і несправедливостями» [427, С. 338–339].

Крім того, О.Ф. Кистяківський наголошував на тій ідеалізації батьківської влади, яка згідно Зведення законів ґрунтувалась на одному лише пієтеті. Останньому, на думку вченого, саме в законі, було надано занадто багато значення, адже існували ще й звичайні громадянські права. І з точки зору прогресивного цивільного законодавства норми українського законодавства були досконалішими, зазначав Олександр Федорович.

Стосовно жіночої опіки, Литовський статут ставився до неї недовіркою. Згідно нього, мати могла бути опікуном дітей тільки згідно заповіту свого чоловіка – батька

дітей. У Зведенні законів працювала інша норма, згідно якої опікуном ставав той, хто пережив померлого з подружжя. Але якщо таким ставала жінка, Зведення призначало їй соопікунів. О.А. Квачевський підкреслював, що поряд із об'єктивними недоліками соопікунства, Зведення ще й надавало матері довічне володіння майном малолітніх дітей, що аж ніяк не могло бути прогресивною нормою.

Окрему увагу Олександр Андрійович звернув на інститут приданого за українськими і російськими законами. На його думку Литовський статут представляв собою закінчену форму постанов про придане, проникнуту цілісністю ідеї, але при частковому перенесенні цих норм до Зведення вони втратили свою ясність і закінченість, через що їх стало важко застосовувати на практиці.

Зокрема, він зазначав, що українські закони про придане мали велику перевагу перед загальними законами. Тому що вони мали на меті сформувавши найкращі умови для стосунків подружжя стосовно майна і забезпечити жінку як під час шлюбу, так і після нього. За загальним законом, чоловік не мав ніякого права на придане дружини, за місцевим – чоловік мав право користуватись майном дружини нарівні з нею, залишаючи за нею право власності. Тому чоловік і відповідав перед законом за розтрату її майна. При цьому дружина не мала права відчужувати придане без дозволу чоловіка і вступала у повноцінне право власності тільки після припинення шлюбу [434].

Стосовно спадкування О.А. Квачевський зазначав, що українські і російські закони дуже відрізнялись один від одного. Зокрема він вважав, що останні значно програють, тому що вони носили на собі відбиток глибокої старовини, коли процес наслідування відбувався під впливом родових понять. Право жінок поглиналось інтересами роду, тому жінка, за нормами Зведення законів, або зовсім не спадкувала батьківського майна, або спадкувала досить незначну його частку. Цим дуже користувалась судова практика.

Литовський статут, хоч і підкорив процес спадкування жінок певним родовим поняттям, але уникнув крайнощів і зробив велику поступку на користь жінок, зрівнюючи їх в правах із чоловіками у більшості випадків. Тому, в даному питанні,

українські закони мали велику перевагу перед загальнодержавними російськими законами.

Стосовно права спадкування подружжя, за обома законодавствами подружжя не спадкувало майно один за одним. Різниця була лише в тому, що за місцевим законом вдова отримувала певну частку спадку (1/3 майна чоловіка) тільки у довічне володіння, а за загальним зовсім нічого. Тільки у випадку, коли майно було нажите спільними зусиллями, подружжя спадкувало один за одним.

Таким чином, Олександр Андрійович зробив висновок, що українське законодавство стосовно прав жінок було більш досконалою і цілісною системою, і що запозичення норм права з цієї старовинної законодавчої пам'ятки, з метою вдосконалення вітчизняного законодавства, є набагато кращим варіантом, ніж запозичення із законодавства іноземних держав [435].

Проти того, щоб користуватись й надалі нормами Литовського статуту у Чернігівській і Полтавській губерніях був також і В.Р. Коломойцев. На засіданні КЮТ від 7 квітня 1877 р. він зробив велику доповідь із детальним розглядом норм обох законів і був абсолютно переконаний, що права жінок за Зведенням законів були набагато кращі, ніж за Литовським статутом. Що за місцевими законами жінка ніколи не була повноправною і ніколи не користувалась такими цивільними правами, як за законами загальноімперськими. Що вона завжди мала обмеження і за своїм статусом завжди була нижчою за чоловіка.

Детально ознайомившись із доказами вченого ми дійшли висновку, що його переконання не були обґрунтованими, адже він трактував закон переважно широко застосовуючи аналогію закону на своїх власних домислах, а не писаних, встановлених істинах [436].

На критику своїх опонентів О.А. Квачевський зауважив, що Зведення законів не був абсолютно новоствореним документом з принципово новими нормами права. Частина норм, зокрема з сімейного права, вільно перекочували у Зведення ще з Укладення царя Олексія Михайловича 1649 року. Але ж в 1767 р. в «Наказі» Катерини II було визначено, що ці норми вже стали невідповідними до реалій сучасного життя,

зазначав вчений. І ці невідповідності не були виправлені. А Литовський статут позбавився від подібних невідповідностей ще у 16 столітті [437].

Ця дискусія тривала півроку майже на кожному засіданні і стала гарним прикладом вирішення правових питань на території українських земель. Із всього видно, наскільки ще була недосконалою правова система, тому закон можна було трактувати по різному. Нерідко зустрічаються переконання опонентів, збудовані на лексичному оберті «якщо – то», що у сучасному праві розглядаються як домисли, а не доведені факти. Але, разом з цим, дуже добре видно у даній дискусії протистояння двох правових систем ХІХ ст. – української і російської, представників двох соціально-правових культур на одній етнічній території. Така ситуація склалась через те, що у першій половині ХІХ ст. українське дворянство розділилось на тих, хто був прихильником місцевих українських законів і тих, хто любляв законодавство загальнодержавне російське [430, С. 8].

І якою б сильною не була агресія російської держави стосовно всього українського в ХІХ ст., українським вченим вдалося зберегти вітчизняні правові традиції для нащадків, здійснити свій внесок у розвиток української національної свідомості, що дало можливість, як тільки трапилась нагода, у 1917 р., одразу після жовтневого більшовицького перевороту, почати формування власної української незалежної держави. І хоча ця спроба для України була теж невдалою, без роботи таких українських державних діячів, вчених, працівників культури і мистецтва – патріотів українського народу, вона була б взагалі неможливою. Адже вони тримали у своїх руках зв'язок між минулим і майбутнім українського народу в такі непрості для нашої нації часи. І ми дуже пишаємося тим, що серед них є українські вчені – члени Київського юридичного товариства.

Пізніше, в далекому майбутньому, наша країна, вже в якості УРСР брала участь у створенні Організації Об'єднаних Націй, а у 1948 р. була однією із країн, що підписували Декларацію про права людини, 70-річчя якої ми відзначили у грудні 2018 року. І тільки у 1991 р., як відомо, Україна проголосила Акт про незалежність і стала самостійною одиницею в політичному, економічному і правовому полі.

4.5.5 Права незаконнонароджених

Взаємовідносини чоловіка і жінки були одними із перших соціальних стосунків в історії, які стали регулюватись правом. З цього приводу відомий український вчений, юрист, член Київського юридичного товариства Олександр Іванович Загоровський писав: «Закон рано створив для цього союзу відмінну форму, взяв його під свою опіку, дав йому особливі права і виділив, таким чином, цей формальний союз як свій, як законний, з низки простих неформальних, незаконних союзів чоловіка і жінки» [438, С. 1].

Термін «незаконнонароджені діти» має свою історію в цивільному законодавстві європейських країн. Їх називали по-різному: і «позашлюбні», і «природні», але в результаті усі зупинились на «незаконнонароджених». І хоча, з точки зору природного права (людина має невід'ємне право на життя) усі діти є законними, у той самий час, цивільні права дитини у ХІХ ст. були напряму пов'язані із шлюбом, а шлюб, як відомо, є справа законна.

Незаконнонароджені діти були, на жаль, нормою для тогочасного європейського суспільства. Життя і доля таких дітей були дуже невтішними. Вони нерідко помирали в ранньому віці, ставали жертвами злочинів або самі скоювали злочини, потрапляли у виховні будинки. І звідси велика кількість проблем і прецедентів, яка спричинила необхідність закріплення деяких прав таких дітей на законодавчому рівні [439].

У 1804 р., після Великої французької революції, у Франції з'явився *Code civil* (цивільний кодекс). Його було прийнято за ініціативою першого консула Французької республіки Наполеона Бонапарта, тому його ще називають «Кодексом Наполеона». Він складався з 3-х книг і містив норми цивільного, спадкового, сімейного, майнового права, а також норми про статус фізичних осіб, про речі і про зобов'язання. Він став таким популярним, в першу чергу через активну зовнішньополітичну діяльність Наполеона, що в наступні роки його було прийнято в значній частині західної Німеччини, в Царстві Польському, в Бельгії, Люксембурзі, Баварії, Нідерландах, на Сицилії та інших регіонах Європи. З часом, у ХІХ – ХХ ст. на основі його нормативно-правових положень або за його прикладом було створено цивільні кодекси багатьох країн Північної і Південної Америки, Азії та Африки (Чилі, Італія, Канада, Іспанія,

Єгипет, Швейцарія, Аргентина, Уругвай, Пуерто-Ріко, Лівія, Катар, Ірак, Йорданія, Бразилія, Мексика, Перу, Китай та інші). Загалом, до середини ХХ ст., норми «Кодексу Наполеона» використовувалися більш як в 70 країнах світу. Це пояснювалось як політичними причинами, адже Франція володіла значною кількістю колоній, так і високою і впливовою французькою культурою. Крім того, «Кодекс Наполеона» мав ще й такий великий авторитет завдяки прогресивним нормам і високому юридичному рівню, тому прекрасно підходив для правового регулювання економічних відносин у більшості буржуазних країн. Із відповідними змінами він діє у Франції й донині [440].

В Російській імперії положення Code civil вперше було використано М.М. Сперанським у проєкті цивільного укладення в 1808 році. Сучасники зазначають, що структура і низка норм російського кодексу були дуже подібні до французького. Але Державна Рада, на засіданнях якої протягом 1810–12 рр. відбулось 43 засідання з обговорення даного питання, врешті решт це цивільне укладення в дію не ввела. В першу чергу, це було продиктовано через тогочасну політичну опалу М.М. Сперанського. І тільки наприкінці ХІХ ст., коли йшла робота над новим проєктом цивільного кодексу Російської імперії, Code civil відіграв свою роль.

Цей процес було розпочато імператором Олександром ІІ у 1882 році. Уся соціально-політична ситуація в країні підійшла до того моменту, коли потрібно було провадити відповідні зміни. Реформи імператора Олександра ІІ дали свої результати. В країні активно розвивались капіталістичні відносини. З'явилась низка правовідносин, які вимагали свого активного регулювання, а Зведення законів Російської імперії з ними вже не справлялося. Тому було прийнято рішення про створення Цивільного укладення Російської імперії, яке мало б містити принципово нові норми цивільного законодавства [441].

Звичайно, що в даний час положення Code civil детально розглядалися на засіданнях юридичних факультетів і наукових товариств. Взагалі ознайомлення з європейським законодавством на той час, було досить поширеною практикою. Так, у 1879 р. науковому співтовариству Київського університету Св. Володимира було представлено наукову працю молодого вченого-юриста, випускника Київського університету, спеціаліста з сімейного права О.І. Загоровського «Незаконнонароджені за

Саксонським і Французьким цивільним кодексом у зв'язку з принциповим рішенням питання про незаконнонароджених взагалі» (1879), яка звернула на себе увагу вчених Київського юридичного товариства через вже давно назріле питання прав незаконнонароджених дітей. Рецензентом даної наукової роботи був професор О.Ф. Кістяківський. Цю роботу вчений розпочав у 1876 р., коли рішенням Ради Університету Св. Володимира його було відряджено до Європи на стажування на два роки, де він вивчав цивільне законодавство. Пізніше ця праця стане його магістерською дисертацією, а також однією із перших вітчизняних фундаментальних праць з сімейного права. Вона принесла йому, рішенням юридичного факультету, ступінь магістра цивільного права і посаду приват-доцента по кафедрі цивільного права Київського університету. А після захисту докторської дисертації «Про розлучення в російському праві» у 1886 р. його буде обрано членом Київського юридичного товариства [442].

Пізніше Олександр Іванович опублікував ще й фундаментальну монографію «Курс сімейного права» (1902) – свою найголовнішу наукову працю, яка стала першим посібником для юридичних факультетів університетів з сімейного права, і в якій добра третина матеріалу присвячена питанням незаконнонароджених дітей.

Але повернемося до першого джерела його досліджень. В першу чергу, у науковій праці «Незаконнонароджені за Саксонським і Французьким цивільним кодексом у зв'язку з принциповим рішенням питання про незаконнонароджених взагалі» Олександр Іванович представив детальний історичний огляд прав незаконнонароджених у світі загалом і у Російській імперії зокрема, а також детально описав закордонне законодавство з даного питання, що дало нам можливість побачити цілісну картину даної проблематики.

Історично так склалось, що до XIX ст. тільки ті діти, які народжувались в законних шлюбах, були предметом піклування законодавства, а доля незаконнонароджених була дуже невтішною, нерідко вони не мали ніяких прав на спадок, не користувались захистом закону, а в деяких випадках були предметом його переслідування. Тільки у XIX ст., коли в галузі сімейного права став набирати сили *принцип загального рівноправ'я*, доля незаконнонароджених дітей стала

покращуватись. Для них, у системі законодавства, стали відводити особливе місце, яке гарантувало їм певну частку сімейних прав.

Треба зазначити, що в багатьох країнах цей принцип завжди був дуже важливим, адже він є постулатом демократії і класичного лібералізму, згідно якого усі громадяни країни є рівними перед законом. Порушення даного принципу називається *дискримінацією*. Одразу зазначимо, що в сучасній Україні цей принцип прописаний у Ст. 24 Конституції України: «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками». Стосовно дітей, народжених не у шлюбі, Конституція України у Ст. 52 говорить наступне «Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним» [443].

Історія інституту незаконнонароджених дітей бере початок багато століть назад і пов'язана зі шлюбом, а також з такими двома поняттями соціальних відносин чоловіка і жінки, як полігамія і моногамія.

На Сході, наприклад, у стосунках чоловіків і жінок, переважала полігамія, власне як і в наші часи, через що такої великої різниці між законно- і незаконнонародженими дітьми не існувало. Звичайно, коли шлюб є союзом чоловіка не з однією жінкою, а з декількома, тоді співжиття поза шлюбом не може бути таким різким порушенням його, як в першому випадку. Звідси і результат порушення – незаконнонароджені діти.

У східних країнах згадки про незаконнонароджених дітей спочатку зустрічаються в Індії, в книзі законів Ману – давньоіндійській збірці правових норм, яка сформувалась протягом періоду II ст. до н.е. – II ст. н. ери. Права незаконнонароджених дітей регулювались відповідно до тієї касты, в якій вони народились.

В давньому Китаї взагалі не було різниці між законними і незаконнонародженими дітьми. Тільки перевага рангу і почестей переходила на старшого сина головної дружини померлого. У євреїв законодавча книга Талмуд визнавала рівноправ'я усіх дітей, не звертаючи уваги на те, хто їх мати. Тільки діти іноземок і рабинь не мали

права на спадок. У давньому Єгипті також зустрічаються згадки про рівноправ'я законно- і незаконнонароджених дітей.

Для Персії є відомою збірка Авеста, яку ще називали, свого часу, Зендавеста – священне писання зороастризму, яке, згідно історії, було написано Заратустрою, а для арабських народів – Коран, який було написано у VII ст. н. ери. В них також було прописано рівність прав законно- і незаконнонароджених дітей, але в них вже з'явилися положення, які обмежували полігамію. Так, в Корані кількість дружин була обмежена чотирма, а у Авесті багатоженство дозволялось лише в тому випадку, коли від першої дружини не було дітей. А взагалі, із усіх відомих давніх законодавств Сходу персидське було єдиним, яке несприятливо ставилось до полігамії і більше прагнуло до моногамії [438].

В Римській імперії поняття «сім'я» було настільки фундаментальним, що незаконнонародженому не було місця в сім'ї. Не маючи батька така дитина не підкорялась батьківській владі, а разом з тим не могла бути членом сім'ї. Незаконнонароджені діти мали велику соціальну ваду – вони були повністю безправними у такому понятті як «громадянство», тобто вони не були громадянами.

Відомі римські Закони XII таблиць встановлювали три види спадкоємців, але жодний з них не стосувався незаконнонароджених. Те саме стосувалось і матері, яка не перебувала у шлюбі, – незаконнонароджені діти не мали права на спадкування її майна. Дуже швидко в Римі було визначено, що такі, досить суворі, закони не відповідали реаліям дійсності. Тому, з часом, у т.зв. третю лінію спорідненості було поставлено кровних родичів померлого, що дало можливість незаконнонародженим отримувати хоч якусь спадщину, особливо якщо в перших двох лініях спадкоємців не було. Пізніше, у процесі спадкування після матері, в першу лінію спорідненості входили її діти, навіть незаконнонароджені, а вже потім усі інші родичі.

У 306 р. н.е. до влади в Римській імперії прийшов імператор Костянтин Великий, після чого почався період значних змін. Саме він зробив християнство панівною релігією, у 330 р. перевів столицю Римської імперії з Риму до Константинополя, а також організував новий державний устрій. У цей період в країні було дуже поширено таке поняття, як *конкубінат* – співжиття неодруженої жінки низького соціального

стану з чоловіком (в чомусь подібно до сучасного громадянського шлюбу). І за Костянтина Великого конкубінат став тим видом стосунків, до якого закон ставився недоброзичливо. Звичайно, діти від таких стосунків не мали ніяких прав, зокрема права спадкування.

З приходом до влади у 527 в. візантійського імператора Юстиніана I становище незаконнонароджених дітей принципово змінилось. Саме він допустив незаконнонароджених дітей до спадкування. Якщо після чоловіка не залишалось ані дітей, ані дружини, незаконнонароджена дитина разом із своєю матір'ю мали право отримати 1/6 від спадку, в протилежному випадку вони мали право на аліменти. Пізніше імператор пішов ще далі – незаконнонароджена дитина могла успадкувати половину майна свого батька, а у випадку, коли більше, окрім неї, не було ніяких інших родичів, то й увесь спадок. За наявності законної дружини і дітей, незаконнонароджені діти отримували 1/2 від спадку.

Цікавою була ситуація з даруванням майна. Незаконнонароджені діти мали право отримувати від батька які завгодно подарунки у будь-якій кількості. А от мати не мала права щось дарувати чи заповідати своїй незаконнонародженій дитині.

Усі ці права і можливості стосувались лише дітей конкубіни, але ж були ще й інші незаконнонароджені діти, які цих прав не мали. *Конкубінат* і надалі був дуже поширеним у Римській імперії видом співжиття чоловіка і жінки. Він був законним у воїнів, а також у тому випадку, коли неможливо було укласти законний шлюб. Наприклад, союз сенатора і акторки.

У Середньовічній Європі він став ще більше популярний, зокрема у селян через те, що не було обов'язку брати церковний шлюб. Це зобов'язання з'явилося лише у XVIII столітті. Натомість у вищих верствах населення офіційному шлюбу приділялось велике значення, адже за його допомогою можна було вирішувати багато політичних, соціальних і фінансових питань [444, С. 353–355].

В Європі із введенням християнства і розповсюдженням його впливу, церква взяла під свій контроль шлюб. Тому конкубінат вона не схвалювала. Але боролась з ним довго. В першу чергу, новостворене канонічне право розділило усіх незаконнонароджених дітей на дві категорії:

1. Ті, що народились від стосунків, де чоловік і жінка могли укласти шлюб.
2. Ті, що народились від стосунків, де чоловік і жінка не могли укласти шлюб (адюльтер, кровозмішення, зв'язок з духовною особою).

Усі ці діти були позбавлені права спадкування, а в 9 ст. н.е. для них стали з'являтися обмеження в соціальному стані. Наприклад, вони не мали права отримувати церковний сан або посаду. Але, разом з тим, було встановлено нові способи розширення їх правоздатності (дозвіл папи, узаконення). Але і цей факт стосувався лише незаконнонароджених дітей першої категорії.

У Київській Русі існувало багатоженство і наложництво, тому важко було розділяти законних і незаконнонароджених дітей. Як свідчить історія, незаконнонародженість не була перешкодою до княжого престолу. Прикладом цього факту є князь київський Володимир Великий, який був сином великого князя Святослава і рабині Малуші. До введення християнства нерідко незаконнонароджені діти отримували права законних. Але й після хрещення Русі процес цього розділення відбувався досить поступово. Захист інтересів законних дітей і розмежування їх з незаконнонародженими взяла на себе церква. Взагалі церква тривалий час, до Петра I, регулювала усі аспекти сімейного права.

Як писав відомий вітчизняний вчений-правознавець, професор Київського університету К.О. Неволін: «Релігія має вплив, більш менш прямий, на всі галузі цивільного правознавства. Але особливо очевидним чином вона виявляє свій вплив в законах про сім'ю. Для неї у високій мірі важливий належний устрій сімейного життя... Ця галузь життя людини потребує законодавства, яке діятиме безпосередньо на серце і совість. Найважливіше в сімейних відносинах недосяжно для цивільного суду і законодавства. Любові, відданості та інших подібних почуттів, які повинні відчувати один до одного члени сім'ї, і без яких союз між ними знищився б в самому його існуванні, не можна ні визначити в кількості наказів на певні дії, ні примусити цивільними заходами. Тому не дивно, що із зміною релігії народу і сім'я в нього створюється на інших засадах і підставах» [445, С. 45].

Стали з'являтися перші правові нормативно-правові акти у вигляді церковних статутів великих князів, наприклад Статут Володимира Мономаха 1113 р., у яких були

прописані норми про шлюб, перелюбство і незаконнонароджених дітей. За Литовськими статутами 1529–1588 рр. незаконнонароджені і позашлюбні діти не мали жодних прав на опіку і спадкування.

В Соборному укладенні 1649 р. Росії незаконнонароджені не прирівнювались до законних дітей. В ньому не існувало інституту узаконення незаконнонароджених дітей. Крім того, воно постановляло шукати і судити святительським судом батьків такої дитини, а самих незаконнонароджених дітей страчувати.

При Петрі I законодавство, що регулювало права незаконнонароджених дітей, стало світським і перейшло від церкви до державної влади. При ньому вперше з'явився закон, який зобов'язував батька брати участь в житті своєї незаконнонародженої дитини. Її записували за матір'ю і закріпляли за тим місцем, де вона жила, а дитина від кріпосної матері записувалась за її власником. На жінок дворянського роду ці правила не розповсюджувались. Позашлюбні діти таких жінок титули і спадок не отримували. Це було можливо у виняткових випадках, коли дозвіл було отримано від самого імператора.

За часів імператриці Катерини II, відомої своїми ліберальними поглядами наприкінці життя, влада потроху стала усвідомлювати безправний стан незаконнонароджених дітей. Стали з'являтися окремі законодавчі акти, згідно яких незаконнонароджені діти могли отримувати частково або повністю права законних дітей. Стали з'являтися перші прецеденти узаконення дитини через шлюб її батьків.

За імператора Олександра I цю норму було затверджено Державною думою. За його правління було здійснено спробу легітимізувати незаконнонароджених дітей в проекті Цивільного укладення 1814 року. Але, як відомо, реформи Олександра I поступово було згорнуто, тому даний нормативно-правовий акт в роботу так і не вступив.

За царювання імператора Миколи I дане питання отримало зворотній хід. Усі потурання, прийняті раніше, було скасовано. Ніякі прохання з приводу узаконення незаконнонароджених дітей більше не приймались.

В епоху правління великого реформатора імператора Олександра II у 1858 р. було розроблено Правила про розгляд клопотань про узаконення дітей, згідно яких

розглядались прохання про узаконення дітей в окремих випадках. На основі цих правил у 1860 р. було видано Наказ про узаконення народжених до шлюбу дітей або всиновлення вихованців і приймаків. Цей наказ хоч і увійшов до Зведення законів Російської імперії, але опублікованим не був. Його використовували лише в окремих випадках.

Таким чином, влада намагалась, з одного боку, зберегти моральні устої суспільства, а з іншого допомогти окремим, важливим для держави, особам, що потрапили у складну ситуацію [446].

У європейських народів в період Середньовіччя відбувалось переслідування і заперечення нерівних шлюбів і незахищеність незаконнонароджених дітей. Таким чином, протягом багатьох століть благородний клас населення відстоював ці права з метою запобігання нерівним шлюбом і збереженню чистоти крові. Але особисті і статеві стосунки між представниками різних класів все одно відбувались, і від цього народжувались незаконнонароджені діти.

Для того, щоб якось врегулювати цю ситуацію, у XIII ст. з'явився т.зв. *морганатичний шлюб*, який укладався між особами нерівного соціального стану, при якому чоловік або дружина нижчого стану не отримували такого ж високого стану, як в другого з подружжя. Цей союз носив законний характер, але не мав таких наслідків, як звичайний шлюб. Дружина не поділяла суспільного стану чоловіка, а діти лише мали право на те, що для них було призначено в шлюбному договорі.

У французькому звичаєвому праві спочатку панував давньонімецький погляд на становище незаконнонароджених, які не мали жодних прав. І в першу чергу, такі люди не мали цивільних прав. Зокрема, працювало правило: незаконнонароджені діти не мали права на спадкування. Одночасно з цим незаконнонароджені мали право заповідати своє майно. Але у спадкуванні по закону усе майно незаконнонародженої людини переходило не до кровних спадкоємців, а до тих осіб, які мали на це право. До XV ст. незаконнонароджені не мали ніяких публічних прав [438].

Після Французької революції 1789 р., коли найголовнішою цінністю було визначено природні права людини, незаконнонароджені діти отримали приблизно ті ж

самі права, що і законні. Вони мали право спадкувати не тільки після батьків, а й після інших родичів. Але такі зміни відбувались поступово.

Для того, щоб незаконнонароджена дитина отримала свої права, хоча б один з батьків повинен був її визнати. Невизнаних незаконнонароджених дітей кодекс Наполеона взагалі не бачив.

О.І. Загоровський зазначав, що Code civil визнавав три випадки, коли дитина, яка народилась в шлюбі, визнавалась незаконнонародженою:

- коли було доведено фізичну неможливість статевих стосунків чоловіка і жінки;
- коли було доведено зраду дружини;
- коли мало місце розлучення.

На підставі цього, незаконнонародженими визнавались:

- діти, які народились до шлюбу;
- діти, які народились 300 днів потому після розлучення;
- діти, які народились в шлюбі, але за 180 днів до його укладення;
- діти, які народились в шлюбі після 180 днів після його укладання, але в тому випадку, коли буде доведена хоч одна з вище перелічених причин (адюльтер, розлучення, імпотенція).

Для встановлення спорідненості незаконнонароджений мав представити відповідні докази. Існувало три види таких доказів:

1. Письмові документи і приватні листи, які доводили існування інтимних стосунків між батьками або факти піклування батька про новонароджену дитину, як про законну.
2. Фактичні – доведені факти, показання свідків.
3. Природні – вражаюча схожість дитини і батьків (на сьогодні для цього ми вже маємо тест ДНК).

На підставі цих доказів суд приймав остаточне рішення у справі про встановлення батьківства. Але загалом, уся доказова база Code civil була побудована таким чином, щоб довести законність народження дитини було б якомога складніше. Так він визнавав три види законного синівства: титул, права законнонародженої дитини і свідчі показання [447].

На початку XIX ст. у Франції народження дитини підтверджувалось актом про народження. По досягненню дитиною повноліття, вона отримувала паспорт. Незаконнонароджені діти отримували лише акт про народження, а у паспорті їм було відмовлено. Тільки визнання батьками своєї незаконнонародженої дитини давало можливість отримати цивільну дієздатність. Дитину можна було визнати своєю як до народження, так і протягом усього її життя. Визнання було актом волевиявлення і не мало зворотної дії, адже це впливало на долю тієї особи, яку визнавали. Визнання можна було здійснити до шлюбу, або воно зазначалось в акті про шлюб.

Визнання незаконнонародженої дитини автоматично здійснювало її узаконення, що можна було зробити тільки одним шляхом – укладанням законного шлюбу. Незаконнонароджені діти, в такому випадку, ставали законними, окрім дітей від перелюбства і кровозміщення.

Незаконнонароджена дитина, у якійсь мірі, могла розшукувати своїх батьків. Але, стосовно матері, процес був настільки складним і вимагав стільки процесуальних дій, що був практично неможливим. Законодавець настільки намагався зберегти недоторканість жіночої честі, що поступився для цього інтересами дитини. А розшукування батька взагалі заборонялось законом.

До XIX ст. незаконнонароджені діти не мали жодних спадкових прав. Дореволюційне законодавство у Франції приносило в жертву інтереси дитини заради інтересів громадського порядку. Після революції ситуація кардинально змінилась. В Code civil було визначено, що незаконнонароджені діти спадкували майже на тих самих правах, що і законні. Таким чином, нові закони жертвували суспільними інтересами заради інтересів дитини.

Згідно Code civil отримати спадщину могли тільки незаконнонароджені визнані діти. Але при цьому вони не були спадкоємцями, тобто не могли спадкувати майно за законом. Тільки за заповітом, або мали право вимагати спадщину від спадкоємців, на підставі доказів споріднення. Об'єм спадкових прав залежав не тільки від кількості і якості конкурентів, а ще й від того, чи отримували вони щось в подарунок при житті спадкодавця. Кодекс чітко визначав не тільки порядок спадкування

незаконнонародженого, а й осіб, які спадкували після нього. Перша черга спадкування – діти, друга – батьки незаконнонародженого, третя – брати і сестри.

Стосовно батьківської влади, Code civil давав право батькам накладати виправні заходи на своїх дітей. Це – єдина норма з даного питання, закріплена у ньому. Але, виправні заходи припускали і право виховання, і право піклування про перші необхідні потреби таких дітей. Безумовно, було визнано, що тільки чоловіки могли скористуватись таким правом, адже як відомо, права жінки того часу взагалі були мізерними. Навіть якщо така жінка визнавала своє материнство, від неї нічого не залежало. Крім того, законодавець вважав, що дати обом батькам однакову владу – це дати привід для сварок. Тобто, «утримувачем батьківської влади має бути чоловік» [448, С. 250].

Право виправлення було прописано так широко у Code civil, що усі інші особисті права батьків мались на увазі самі собою, що і накладало на батьків не тільки право, а й обов'язок виховувати своїх незаконнонароджених дітей. Вчений зазначав, що на той час в усіх цивільних кодексах не зустрічалось поняття батьківської влади в сенсі римської *patria potestas*, але був обов'язок батьків по відношенню до дітей, і влада ця була їм дана саме як засіб виконувати цей обов'язок. Як бачимо, законодавець, можна сказати, захищав, в певній мірі, права таких дітей.

Цікавою була норма, яка стосувалась обмеження батьківської влади стосовно незаконнонароджених дітей. Тобто суд, що досить важливо, повинен був тримати контроль над цією владою, яка могла проявлятись у двох випадках:

- в особистих відносинах (право нагляду, право виховання, право виправлення і право давати дозвіл на шлюб);
- в майнових правах (зокрема, спадкування).

Право нагляду і виховання полягало в тому, що дитина не мала права залишати батьківський дім без дозволу батька. Крім того, без батьківської волі дитина не могла вибирати будь-який рід служби, вступати у чернецтво. Виняток складало тільки бажання дитини, що досягла 20 років, без згоди батьків, вступати на військову службу волонтером.

На той час право давати чи не давати згоду на шлюб було непорушним. Син до 25 років або донька до 21 року не могли укласти шлюб без згоди батьків. Якщо батьки не могли домовитись між собою, достатньо було згоди батька. Якщо незаконнонароджена дитина була визнаною, до неї застосовувались такі ж самі правила. Цікавим є той факт, що діти, які досягли повноліття (чоловіки до 30 років, а жінки до 25), могли отримувати згоду батьків на шлюб за допомогою т.зв. шанобливого акта. Цей процес здійснювався через 2-х нотаріусів або одного нотаріуса та 2-х свідків, до трьох разів, кожного разу через місяць. І якщо після третього акту батьки не давали згоди, то через місяць шлюб можна було укласти не отримуючи згоди батьків. Після вказаного віку згоди питали лише раз.

Окрім шлюбу, батьки незаконнонароджених дітей мали право давати згоду ще й на всиновлення цієї дитини. Крім того, за досягненням незаконнонародженою дитиною 15 років, вони мали право її емансипувати, тобто надати їй повну діє- і правоздатність [449].

Як відомо, нерідко закон пишеться із прецедентів. Так і в Code civil з'явилась заборона батькам користуватись майном своїх незаконнонароджених дітей, – т.зв. *право узуфрукта* – майнове право користування чужим майном з правом володіння доходів від нього, але з обов'язком зберігання його цілісності, цінності і господарського призначення. Законодавець позбавив батьків незаконнонароджених дітей цього права, адже узуфрукт на користь таких батьків став би заохоченням конкубіату. Тому, безумовно, право керування майном незаконнонародженої дитини, згідно Code civil, мали лише опікуни, призначеної для такої дитини законом. Нерідко такими опікунами ставали справжні батьки таких дітей [450].

У французькому законодавстві незаконнонароджена дитина мала право носити прізвище того з батьків, який цю дитину визнав, хоча в Code civil не було статті щодо цього. Це була визнана наукою і практикою традиція. Те саме стосувалось і аліментів. Хоча закон також не містив жодного подібного зобов'язання стосовно незаконнонароджених дітей, у практиці існували зовсім інші звичаї і вважалось, що той з батьків, хто дитину визнав, ніс обов'язок сплати аліментів. І не тільки громадські

традиції і наука так вважали, але й суди ґрунтувались у своїй діяльності на таких міркуваннях.

Code civil створив суперечливу ситуацію і залишив утримання незаконнонароджених дітей поза законом. Адаже в ньому була прописана норма, у якій говорилось, що якщо один із подружжя визнавав свою незаконнонароджену дитину, то ця дитина не повинна шкодити інтересам ні другого з подружжя, ні дітям, що народились у даному шлюбі. І якщо враховувати, що принципи французької демократії встановили принцип, згідно якого дозволено все, що не заборонено законом, то дане питання, можна сказати, залишалось відкритим і вирішувалось відповідно до кожного конкретного випадку. Законодавець не забороняв платити аліменти незаконнонародженій дитині, але й не накладав такого обв'язку на її батьків.

Стосовно суми аліментів, закон говорив, що аліменти виділяються відповідно до потреб дитини і майнових можливостей того, хто платить аліменти. А на практиці судді, зазвичай, визначали цю суму в такому ж розмірі, як і для законних дітей. Крім того, у законі було закріплено норму, що у випадку, коли батьки незаконнонародженої дитини дали їй при житті професію або сплачували аліменти, після смерті батьків такі діти вже не мали права пред'являти претензії до спадку. Ну і звичайно, незаконнонароджені діти були самі останні в черзі на спадок своїх батьків [451].

Окремою категорією незаконнонароджених були діти, що народились від *від перелюбства і кровозмішення*, що було дуже болючим для європейського суспільства XIX ст. питанням через саму моральну природу тогочасного суспільства. Як зазначав О.І. Загорівський: «Із загальної маси незаконнонароджених, французьке законодавство виділяє, як особливу, категорію дітей від перелюбства і кровозмішення. Це самі нелюбимі діти французького законодавця. Народження дітей, яка є плодом перелюбства або кровозмішення є чисте нещастя для моралі. Тому не тільки не потрібно зберігати будь-який слід існування такого народження, але і було б бажано знищити будь-яку пам'ять про нього» [448, С. 243–244].

В першу чергу, Code civil визначав, що визнання батьками такої незаконнонародженої дитини не робить її законною. Крім того, як таким дітям, так і третім особам заборонялось розшукувати своїх батьків. «Кодекс забороняє

розшукувати батьків – перелюбів і кровозмішувачів з міркувань громадської пристойності. Він вважає, що виводити назовні це неподобство батьків – факт у вищій мірі деморалізуючого характеру» [448, С. 246–247].

Тому в ньому і не визнається будь-якого зв'язку між незаконнонародженими дітьми і їх батьками. Такі діти не мали ніяких спадкових прав. Закон призначав їм лише аліменти. А порядок спадкування після них законом визначений не був.

Як бачимо, європейське законодавство, переважно в особі французького цивільного кодексу, з питань незаконнонароджених дітей було досить двозначним, але воно було. І це головне. І як відомо, закон досить гнучке поняття і його можна трактувати по різному, за можливості.

Таким чином, дана наукова праця О.І. Загоровського досить детально висвітлила для вітчизняних науковців і законотворців норми прогресивного європейського законодавства з питань незаконнонароджених дітей і розкрила багато невідомих аспектів, корисних для вітчизняного законодавства.

Олександр Іванович написав дану наукову працю через 18 років після відміни кріпосного права в Російській імперії і через 75 років після введення в дію «Кодексу Наполеона». Тому і наголошував, що реформа законодавства у галузі сімейного права в Російській імперії була б не просто бажаною, а необхідною, адже проблеми незаконнонароджених дітей та їх батьків ніяк не регулювались вітчизняним законодавством, зокрема Зведенням законів Російської імперії, на відміну від Західної Європи.

Згідно Зведення законів батько не міг мати ніякого зв'язку із своєю незаконнонародженою дитиною і навіть його добровільне визнання не могло виправити ситуацію. Звичайно, при такій ситуації незаконнонароджена дитина не мала права ні на спадщину, ні навіть на аліменти. З матір'ю Зведення визнавало юридичний зв'язок з її незаконнонародженою дитиною, але справа далі аліментів не йшла.

Незаконнонароджені діти навіть не могли користуватись правом опіки, як діти-сироти, і тому не мали ніяких цивільних прав. Вони не могли народитись людиною «благородного» стану і залишались із клеймом незаконнонародженого навіть тоді, коли батьки одружувались. Їх не можна було приймати на державну службу з

отриманням чину і рангу. Формувався цілий прошарок суспільства, зовсім цивільно не захищений і кинутий напризволяще. Такі люди були позбавлені навіть публічних прав, від чого в Західній Європі вже давно відмовились.

О.І. Загоровський наголошував, що в той час, як законодавець в Російській імперії усіляко захищав інтереси аристократії тим, що не визнавав існування незаконнонароджених дітей, одночасно дивився крізь пальці на процвітання старих традицій і безкарність, коли поміщики і аристократи могли робити що їм заманеться із своїми кріпосними жінками, від чого народжувалось багато незаконнонароджених дітей.

Таким чином, він зробив висновки, що за прикладом провідного європейського законодавства, зокрема французького, реформа сімейного права у частині прав незаконнонароджених дітей мала містити такі положення, а саме:

- введення аліментарного обов'язку;
- впровадження інституту визнання незаконнонародженої дитини, як способу констатації батьківства;
- надання законності для такої дитини через шлюб її батьків;
- встановлення обов'язкової опіки над незаконнонародженою дитиною;
- надання права спадкування майна такою дитиною хоча б за батьками;
- відміну обмежень в публічних правах незаконнонароджених.

Олександр Іванович був переконаний, що таке реформування могло б принести тільки вигоду державі і вивести її на новий рівень соціально-правових відносин у сімейному праві [451, С. 322–235].

На початку другої половини XIX ст. в Російській імперії, як вже зазначалось, узаконення незаконнонародженої дитини було винятковим і здійснювалось лише в окремих випадках. Про такий дозвіл усім бажаючим не могло й бути мови, законодавець зазначав, що «моральна розбещеність і пограння сімейних стосунків стали б неминучим наслідком надання такого права» [452, С. 14].

Але юристи і науковці того часу постійно наголошували, що така заборона проблеми не вирішує, і страждали від таких законів тільки діти, які зовсім не були винними у злочині, скоєному їх батьками. Більше всього незаконнонароджених дітей

народжувалось у жінок, які працювали прислугою, а також у жінок, що працювали на фабриках і заводах.

Професор О.Ф. Кістяківський, ознайомившись із працею О.І. Загоровського дав їй досить високу оцінку. І зазначив, що в ній вже давно визріла необхідність. Тому тільки за один цей вибір автор цього дослідження вже заслуговував похвали. Підкреслив, що молодий вчений опрацював великий матеріал. Тому вирішив висунути на розгляд дане питання про долю незаконнонароджених в юридичному співтоваристві Київського університету.

Крім того, дане питання викликало в О.Ф. Кістяківського жвавий інтерес, тому впродовж 3-х засідань КЮТ (15 вересня, 1 і 13 жовтня 1879 р.) він знайомив вчене співтовариство з результатами своїх власних досліджень. Зокрема він висловив цікаву думку про те, що «розвиток життя, видозміна понять створює і ставить нові спеціальні питання про незаконнонароджених... Це робота минулого життя європейських народів. Але старі питання, що наполовину або непослідовно вирішені, вимагають остаточного вирішення. В двері життя і науки стукають нові питання і просяться на дозвіл» [453, С. 77].

Вчений підкреслював, що у культурних інородців, населяючих західні окраїни імперії – у поляків, фінів, німців це питання вже давно було вирішене, і існували спеціальні закони, які своєю справедливістю і розумністю давно перевершували законодавство Російської імперії.

Опираючись на принцип природного права вчений зазначав, що людина приходить у життя не по своїй волі. Тому немає значення, в якому шлюбі вона народилась, в законному чи ні. Їй в будь-якому випадку повинно належати природне непорушне право на утримання і виховання, як елементарне, основне право людини. І дуже дивно, що стосовно незаконнонароджених дітей це право представляло предмет суперечки.

Вчений підтримував висловлювання німецького вченого-правознавця Р. фон Ієрінга на з'їзді німецьких юристів, що «при читанні закону про заборону розшукування батьків, ясно видно, що чоловіки, які його писали, мали на увазі тільки себе».

Адже незаконнонароджені діти були, в основному, результатом їх аморальних вчинків. І щоб не нести відповідальність, свій притулок вони бачили в законі. Безперечно, відкидаючи можливість надання перелюбству поняття злочину, вчений вважав, що єдиним злочином може вважатись тільки те, що батько покинув свою незаконнонароджену дитину.

Стосовно вітчизняного права, О.Ф. Кістяківський зазначив, що серед усіх прогресивних європейських законодавств російське було таким, в якому порушувались елементарні права людини. «Ледь мерехтливий промінь світла пробився в цю темну область через віконце, відкрите Петром в Європу, але не світить потрібним чином», – писав вчений [453, С. 96].

Як зятятий прихильник звичаєвого права, у своїй роботі вчений підкреслював, що народне право і народний суд був різким і вражаючим доказом того, що наш український народ, який усі називали нижчим, сільським, неосвіченим класом, тримався в своєму правовому житті множини начал, і залишав далеко позаду усі норми Зведення законів Російської імперії.

В «Правах, за якими судиться малоросійський народ» незаконнонароджені мали право на утримання і виховання дитини із прибутків батька. Якщо в матері не було інших, законних дітей, незаконнонароджені спадкували за нею повністю. Та сама ситуація стосувалась і батьків матері, бабусі і дідуся. А наступний шлюб батьків незаконнонародженого взагалі повністю відновлював для нього природне право на отримання спадку від батька. Тому вчений зробив висновок, що українському народу були притаманні більш справедливі засади по відношенню до незаконнонароджених ніж в Зведенні законів Російської імперії.

У 70-80 рр. ХІХ ст. це питання активно обговорювалось на засіданнях різних юридичних товариств, зокрема Київського, де всі вчені і представники закону сходились в одному – права незаконнонароджених дітей, зокрема способів узаконення, питань опіки, утримання і спадкування, потрібно було закріплювати на законодавчому рівні. О.І. Загоровський і О.Ф. Кістяківський були яскравими представниками такого співтовариства, виступали на засіданнях вчених товариств, друкованих виданнях і у пресі. І вони таки добились свого своєю наполегливою діяльністю.

В результаті, 12 березня 1891 р. Імператором Олександром III було підписано закон «Про узаконення і всиновлення дітей», який увійшов до Зведення законів Російської імперії окремим розділом. Згідно цього закону дозволялось узаконювати тільки звичайних незаконнонароджених дітей шляхом укладання шлюбу, виключення складала діти від перелюбства і кровозмішення. Процес узаконення відбувався через суд за клопотанням обов'язково обох батьків не пізніше одного року після шлюбу. Узаконення давало незаконнонародженим дітям такі ж самі права, які були у законних. У виключних випадках за окремим дозволом імператора можна було узаконити дитину батькам, які, з певних причин, не змогли укласти шлюб. У 1902 р. було прийнято закон, згідно якого можна було узаконити дітей від перелюбства і кровозмішення. Усі ці норми були величезним проривом у вітчизняному законодавстві [454].

Таким чином, О.І. Загорівський і О.Ф. Кістяківський є відомими представниками української науково-педагогічної юридичної інтелігенції, наукова спадщина яких справила величезне значення у вирішенні соціальних питань, у даному випадку – прав незаконнонароджених дітей. Зокрема, Олександр Іванович був яскравим представником своєї сучасності, талановитим вченим і педагогом у сфері сімейного права, гарним прикладом того, як одна людина своєю наполегливою працею, науковими статтями і виступами в пресі, разом із своїми колегами і однодумцями, змогла зрушити в місця величезну соціальну проблему і надати їй подальшого розвитку.

Без перебільшення можна сказати, що завдяки таким людям, як О.І. Загорівський і О.Ф. Кістяківський ми, на сьогодні, маємо абсолютно рівні демократичні права у галузі сімейного права. І ми пишаємось тим, що ці люди були українськими вченими, активними діячами Київського юридичного товариства.

4.6 Кримінальне право

«В житті наук, як і вжитті суспільств людських, не існує рівного невпинного, спокійного і безболісного розвитку... Науки знають і бурі революцій, і періоди реформаційні, і періоди затишшя і розпал реакції. Інакше і неможливо: наука є відображенням життя людського і не може не розділяти його долі. Спроби абсолютно

ізолювати науку від життя завжди вели її до занепаду омертвіння, якими б благими намірами не надихались автори цих спроб... Пошуки істини пов'язані із створенням теорій і гіпотез, які харчуючи науку, одночасно прищеплюються не одразу: старі погляди борються з новими, в результаті щось відкидається, а щось приймається і проголошується істинним. Ця боротьба, яка є джерелом нескінченного прогресу науки, з різною інтенсивністю і в різні часи відбувалась і в науці кримінального права, яка вже мала за собою багатовікове існування» [455].

Кримінальне право – одна з найдавніших юридичних галузей. Адже злочин і кара, як її предмет, є, на жаль, невід'ємною складовою будь-якого суспільства. Тому еволюція даної галузі в кожного народу відбувалась обов'язково, але по-різному. Це саме той приклад, коли ми бачимо тісний взаємозв'язок сучасної галузі з її історією.

В історії кримінального права є два основні періоди:

- 1) період приватних покарань;
- 2) період суспільних покарань.

Перший період – приватних покарань, – стосувався давніх суспільств, де покарання за злочин перебувало в руках тих приватних осіб, яким було завдано шкоди, а також їх родичів. Люди цього періоду були досить примітивними, у своїх діях керувались не здоровим глуздом, а імпульсом, емоціями, тому при посяганнях на їх життєві інтереси, на особисту сферу, відповідали іноді самою грубою реакцією. Все залежало від темпераменту того, хто постраждав і від ступеню його гніву.

В Руській правді, яка є першим джерелом права на українських етнічних землях, усі ці посягання називались «образа». Ця назва добре відображає саму суб'єктивну природу злочину і кари, при якій злочин розглядався не як порушення норми закону, встановленого державою, а як однобічного порушення інтересів потерпілого.

Тому «кровна помста» – це первісний інститут, який знаходився під впливом інтересів примітивних суспільств. Кровну помсту викликали будь-які злочинні дії, навіть скоєні з необережності. Здійснювалась вона по відношенню як до свідомих дорослих людей, так і душевнохворих, старих, дітей. Нерідко в цьому процесі помсти винищувались цілі сім'ї, і навіть родини, незалежно від статі і віку [456].

Таким чином, в первісних суспільствах поняття злочину ототожнювалось із поняттям шкоди. Кровна помста стосувалась пошкодження як майнових, так і немайнових прав людини. Тому ми і зустрічаємо в Руській Правді норми, які офіційно дозволяли кровну помсту, наприклад вбивство злодія, а також взагалі смертну кару за майнові злочини. Пояснювалось це тим, що в первісному суспільстві придбання майна було пов'язане з певними труднощами, іноді із втратою здоров'я і навіть життя.

Первісна людина дивилась на майнове благо, як на величезну цінність, ніж тілесну недоторканість, здоров'я і моральну шкоду. Тому, як цивільна, так і кримінальна шкода компенсувалась одним методом – помстою. Кровна помста здійснювалась особисто або за допомогою членів сім'ї або роду, адже в цей історичний період людина була нерозривно пов'язана із своїм родом. І її особисті інтереси, як матеріальні, так і моральні, майнові, були нероздільні з інтересами роду. Майно, безпека, честь були загальним надбанням роду. Тому кровна помста була не тільки правом, а й обов'язком. Нерідко обов'язок помсти був тісно пов'язаний із участю в спадкуванні майна з покоління в покоління [457].

Таким чином, кровна помста була правомірним явищем первісних часів, як інститут, який встановлював в даному суспільстві певні права і обов'язки не тільки через особисті інтереси окремих осіб, а через інтереси цілого роду або громади.

З моменту зародження феодалізму стала змінюватись і помста. З часом великі роди стали об'єднуватись під головуванням князів або родоначальників. Це був наступний етап розвитку суспільств, їх культури і умов їх спільного життя. Так почало формуватись феодальне суспільство. І що цікаво, в наукових працях вчених другої половини ХІХ ст. він називається періодом композиції. І сім'ї, які ще вчора ворогували, стали об'єднуватись, асимілюватись, встановлювати спокій і накопичувати майно. Таке об'єднання було неможливим без обмеження кримінального інституту помсти. Так вступив в дію *принцип таліона*, який допускав помсту тільки винному (око за око, зуб за зуб). Іншим альтернативним методом кровної помсти стали викупи, які з часом переросли в юридичний обов'язок.

В період раннього феодалізму стали з'являтися окремі сучасні поняття кримінального права. Поняття злочину все ще визначалося не формальним моментом –

порушенням закону, а матеріальним – заподіяння шкоди. Але вже здійснювалась оцінка цієї шкоди, неконтрольовані емоції відходили на задній план, формувалась суб'єктивна сторона злочину – вина, мотив, мета, проводилась різниця між умисним і неумисним злочинами, злочини, скоєні в стані афекту або самооборони, не карались, з'явилась класифікація злочинів, перестали наказувати малолітніх дітей віком до 7 років, психічнохворих, злочинні дії вже розділялись на умисел і необережність, з'явилися кваліфікації злочинних дій: співучасть, замах на злочин, підбурювання і приховування викраденого. Злочини проти держави і влади тільки виникали через те, що вони знаходились тільки в процесі формування.

З часом, із розвитком державної влади викуп за злочин почали ділити між постраждалим і владою. Це пояснювалось тим, що держава виступала в ролі посередника між злочинцем і постраждалим [458].

В давніх правдах частіше за все вказувались такі злочини, коли за потерпілим зберігалось право кровної помсти: вбивство, перелюбство, пограбування гробниць, підпал, крадіжка. Вибір способу помсти належав потерпілому. Зазвичай це була або смерть злочинця, або його вигнання із місцевості, або викуп, або обернення його в рабство (хто не міг заплатити грошима, той платив своєю свободою, своєю особистістю). В будь-якому випадку задоволення бажань потерпілого йшло попереду винагороди общини або її представників.

Одночасно з цим стали з'являтися злочини суспільного характеру, які завдавали шкоди всій общині: військова зрада, пограбування священних місць тощо. Із зростанням і закріпленням держави, як суспільного організму, став виникати і розвиватись певний соціальний устрій, який вимагав кримінальному захисту. Посягання на цей устрій спричинив виникнення цілої категорії політичних злочинів, а також злочинів проти порядку в країні. За ними йшли релігійні злочини проти церкви, інтереси якої були тісно поєднані з державою.

Держава – як нова молода форма суспільного життя, в свою каральну систему стала вносити елемент залякування, тим самим забезпечуючи свою цілісність і стійкість. В державах вже стала з'являтися певна систематизація покарань, яка вносила відповідність між злочином і карою, але на чолі усіх покарань стояла смертна

кара в самому широкому застосуванні і в різноманітних формах, а кровна помста свого значення не втрачала навіть у період Пізнього Середньовіччя (XIV – XV ст.) [459].

В епоху Просвітництва, у XVIII ст. з'явилося таке поняття як «гуманність». Як писав член КЮТ професор Л.С. Білогіриць-Котляревський у своїй науковій праці «Загальні риси кримінального права»: «Цей устрій, який здавався нормальним в очах людини третього украду, сильно похитнувся під критикою неупередженого розуму. Але ця критика розуму, це повалення філософією XVIII ст. колишнього устрою ідей і установ не були тільки абстрактним, бездушним процесом. Навпаки, вони зігривались, надихалися спалахнувшою іскрою людяності, увагою до приниженої особистості людини. Саме ця увага до ближнього і була названа філософією XVIII ст. гуманною. А через те, що діюче тоді кримінальне право являло собою таку сферу, де ця приниженість особистості людини виступала з особливою різкістю, то філософи-реформатори XVIII ст. звернули свою особливу увагу на цю сферу, в якій живе почуття їх людяності, і яке знайшло свій достойний вихід. Ось чому назва «уклад гуманності» або «гуманні ідеї» може бути прийняте, як найбільш характерне для тієї стадії кримінального права, про яку йде мова» [460, С.87].

Крім того, в даній науковій праці вчений висвітлив основні принципи кримінального права:

- 1) принцип рівної відповідальності усіх перед законом;
- 2) принцип індивідуальності покарання;
- 3) принцип визначеності злочинних дій;
- 4) принцип економії карних засобів;
- 5) принцип культурності покарання;
- 6) принцип індивідуалізації кримінальної репресії у зв'язку з загальною попереджувальною діяльністю.

Так, саме у XVIII ст. розпочалась неофіційна широкомасштабна реформа кримінального права, яка продовжувалась аж до кінця XIX століття.

В Київському університеті кримінальне право викладалось з першого дня існування юридичного факультету. Перша кафедра, створена у 1834 р., мала назву «Кафедра законів поліцейських і кримінальних», на якій кримінальне право читав

польський вчений, історик права, професор кримінального права Ігнатій Миколайович Данилович, який одночасно працював деканом юридичного факультету з 1835 по 1839 роки. Основні його наукові праці стосувались історії права, зокрема доби Великого Князівства Литовського [461].

У 1839 р. кафедра змінила назву на «Кафедру законів кримінальних і законів благочинства». В цей час на ній працював російський вчений-правознавець, криміналіст, ординарний професор, доктор законодавства Сава Осипович Богородський, якого у 1835 р. було призначено на кафедру. У Києві він прожив значну частину свого життя. С.О. Богородський був людиною великих знань і гарних особових якостей, тому в університеті Св. Володимира кілька разів займав місце декана юридичного факультету, три рази був проректором, а у 1837 р. керував Київським навчальним округом. Його дуже відомою науковою працею був «Нарис кримінального законодавства в Європі на початку XVIII ст.», який він написав незадовго до смерті у 1857 році. Цю роботу і актову промову «Про успіхи кримінального законодавства в Європі з початку XVIII ст.» (1852) було опубліковано у 1862 р. на кошти Київського університету [462].

У 1857 р., після смерті С.О. Богородського, на кафедрі почав працювати відомий український вчений-цивіліст, професор Київського університету Василь Григорович Демченко, який став першим Головою Київського юридичного товариства і керував ним аж до 1909 року. Сфера його наукових інтересів стосувалась цивільного права, зокрема спадкового, а з кримінального права є цікава наукова праця «Історичний нарис про показання свідків, як доказ по судових справах по російському праву до Петра Великого» (1859). На даній кафедрі він пропрацював до 1858 року [463].

У 1863 р. на підставі Загального статуту імператорських російських університетів, затвердженого 18 червня 1863 р. кафедра була реформована і стала називатися «Кафедра кримінального права і кримінального судоустрою і судочинства». Під такою назвою вона проіснувала аж до 1920 року.

З вересня 1864 р. і аж до кінця життя на ній працював відомий український вчений-криміналіст, історик права, ординарний процесор кримінального права О.Ф. Кістяківський. Він був одним із засновників, другим головою і активним діячем

Київського юридичного товариства. На кафедрі читав курс кримінального права. Основним його відомими науковим працями були такі: «Дослідження про смертну кару» (1867) і «Права, по яким судиться малоросійський народ» (1879). Крім того, він написав «Елементарний підручник кримінального права» (1875), «Про припинення способів обвинуваченого ухилятися від суду і слідства» (1868) та багато інших [464].

О.Ф. Кістяківський мав свою наукову школу. Серед його учнів був відомий український вчений-криміналіст, ординарний професор Дмитро Германович Тальберг, який з 1884 р. став працювати на кафедрі і читав кримінальний судоустрій і судочинство. Його відомими науковим працями є «Насильницьке викрадення чужого майна по руському праву: розбій і грабіж» (1880), «Цивільний позов в кримінальному суді або судовий процес» (1887), «Російське кримінальне судочинство» (1891), «Історичний нарис тюремної реформи і сучасні системи європейських тюрем» (1875), «Антропологічне вчення в кримінальному праві» (1885), «Виправлення малолітніх злочинців в Росії» (1885) та інші [465].

Ще одним учнем О.Ф. Кістяківського, який прийшов працювати на кафедру і залишився на ній до кінця життя, був відомий український вчений-криміналіст, професор кримінального права Леонід Сергійович Білогриць-Котляревський. Його науковий доробок складають такі праці, як: «Особливі види крадіжки-злочинства за російським правом» (1883), «Поняття кримінального права і підстави покарання» (1883), «Завдання і метод науки кримінального права» (1891), «Загальні риси історії кримінального права» (1893), «Нариси курсу російського кримінального права» (1896), «Підручник російського кримінального права» (1903), «Злочини державні» (1904) [466].

У 1897 р. на кафедру прийшов працювати відомий український вчений-криміналіст, член Київського юридичного товариства, професор Михайло Павлович Чубинський. В нього була дуже цікава доля. Син відомого українського етнографа Павла Платоновича Чубинського, який є автором слів сучасного гімну України, він був активним громадським діячем, входив до партії конституційних демократів, а в Уряді гетьмана Скоропадського займав пост міністра судових справ. Після падіння УНР він

виїхав на Дон, де працював на посаді обер-прокурора в уряді Денікіна. Пізніше він співробітничав із урядом Врангеля.

З 1897 р. на кафедрі він читав свій авторський курс «Про нові вчення в галузі кримінального права і процесу». Його основними науковим працями є: «Нариси кримінальної політики: поняття, історія і основні проблеми кримінальної політики як складового елементу кримінального права», «Зворотна дія кримінального закону» (1896), «Мотив злочинної діяльності і його значення в кримінальному праві» (1900) та інші [467].

З 1907 по 1919 рр. кримінальне право і процес на кафедрі читав відомий вчений-криміналіст, історик права, Голова Київського юридичного товариства Григорій Васильович Демченко. Він очолював в Київському юридичному товаристві нове покоління вчених 20-го ст., які розвивали правознавчу науку в Київському університеті. До його наукової спадщини входять такі праці: «Покарання за литовськими статутами в його трьох редакціях» (1894), «Судовий прецедент» (1903), «З історії судоустрою в давній Росії» (1909) [468].

Активним членом Київського юридичного товариства, який працював на даній кафедрі, був також і відомий польський вчений-криміналіст, вихованець Г.В. Демченка, професор Микола Миколайович Паше-Озерський, який викладав на ній кримінальне право з 1914 по 1919 роки.

У 1918 р. вийшла його монографія «Реабілітація засудженого» – магістерська дисертація вченого. Іншими його відомими науковим працями є: «Судоустрій» (1917), «Про передання до суду» (1916), «Карний механізм Кримінального укладення 1903 р.» (1911), «Про кримінальну відповідальність нотаріусів» (1918) [469].

Таким чином, у другій половині XIX ст. активний розвиток кримінального права призвів до прогресивних нововведень, реформування, масштабного накопичення знань і науково-практичного матеріалу, що призвело до радикальних змін у загальному науковому світогляді вченого співтовариства на початку XX століття [470].

Вітчизняне суспільство дійшло до того висновку, що злочинність – це продукт не тільки суб'єктивних особистих якостей, а й умов соціального устрою, в яких злочинець живе. І тому однієї тільки карної системи було недостатньо для викорінення

злочинності. Важливо було покращувати морально-економічну сторону, народне виховання і суспільне презирство соціуму для боротьби із злочинністю.

Усі ці положення прийшли у Російську імперію із розвитком новітніх шкіл кримінального права, з яких ми і почнемо аналіз наукових питань даного напрямку, які розглядались у Київському юридичному товаристві.

4.6.1 Новітні школи кримінального права

Вперше наука кримінологія з'явилася ще в античні часи в роботах філософів – Платона, Аристотеля та інших вчених. Окремі питання також досліджувались і в працях вчених епохи Відродження – М. Лютера, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж-Ж. Руссо. За останні століття було висунуто безліч теорій, ідей та припущень, які у загальній сукупності в ХІХ ст. поділились на три основні напрями: класичний, антропологічний та соціальний.

Представники *класичного напрямку* (Ч. Беккарія, І. Бентам, Р. Говард, Л. Фейербах) дуже швидко спростували теологічне розуміння злочинності як прояву сатанинського впливу на людину і довели, що злочин – це, в першу чергу, результат свідомого вибору людини, яка має повну свободу волі. Вони наголошували, що вибір між добром і злом людина робить свідомо на підставі власного характеру, виховання і суспільного впливу, виходячи із власного світосприйняття і особистого розвитку. Вони були переконані, що покарання має своє важливе значення для суспільства і покликане застерігати людей від скоєння інших злочинів. Але ідеї класиків мали один великий недолік – в їх роботах мало досліджувалася особа злочинця [471].

Даний об'єкт дослідження став фундаментом для розвитку *антропологічної*²⁶ *школи* кримінального права, основоположниками якої стали Ф. Галль, Ч. Ломброзо та інші. Основні ідеї даного напрямку зводились до прямого взаємозв'язку злочину і біологічної природи людини, тобто, вони розглядали злочинність як біологічне явище. Кримінальні антропологи стверджували, що злочинцями народжуються, що це особи зі

²⁶ *Антропологія* – сукупність наук, які займаються вивченням людини, її походження, розвитку, існування в природному і культурному середовищах.

своїми специфічними анатомічними, фізіологічними і психологічними властивостями [472].

Трохи пізніше за біологічним напрямом з'явилась в кримінології *соціологічна школа*, засновником якої став бельгійський вчений Ч. Кетле. Основні його погляди базувались на тому висновку, що злочинність – це, в першу чергу, продукт суспільства. Кримінальні соціологи визначили низку криміногенних факторів, поділених на групи. Так, до географічних факторів відносяться середовище, клімат, пори року; до індивідуальних – стать, вік, раса; до соціальних – безробіття, рівень цін, забезпеченість житлом, війни, економічні кризи, вживання алкоголю, урбанізація, індустріалізація, змагання в досягненні комфорту, незадовільність існуючою системою дозвілля, масова фрустрація²⁷, етнопсихологічна несумісність людей та інше [473].

Ці дві школи нерідко об'єднували в один «антрополого-соціальний» напрям, який ще отримав назву «позитивної» школи кримінального права. Як бачимо, у кожній із цих шкіл є положення, які не змогли розвинутися і не були достатньо науково доведені, але є й такі, які отримали широкий розвиток і з часом трансформувались в наукові напрями досліджень, які є актуальними і в наш час.

Офіційно наука кримінологія була сформована наприкінці XIX ст. після того, як у світ вийшла наукова праця італійського вченого Рафаеле Гарофало «Кримінологія», а сам термін «кримінологія»²⁸ було введено за кілька років до цього, у 1879 р. французьким антропологом Полем Топінардом [474]. На сьогоднішній день в кримінології виділяється чотири основні напрями досліджень: злочинність, особа злочинця, причини і умови злочину і шляхи його попередження [475].

Але в нашому дослідженні нас цікавить історія розвитку цієї науки, зокрема антропологічної школи кримінального права в особі італійського вченого, засновника антропологічної кримінології Ч. Ломброзо, який вперше висловив думку, що найголовнішим об'єктом дослідження кримінології має виступати сам злочинець, а не злочин як діяння. Ідеї Ч. Ломброзо були досить популярними у другій половині XIX

²⁷ *Фрустрація* (марне очікування, омана) – негативний психічний стан людини, висловлений у специфічній поведінці, викликаний неможливістю задоволення тих чи інших потреб, невідповідність бажань і можливостей. Проявляється у дезорганізації свідомості та діяльності в стані безнадійності, втрати перспективи.

²⁸ *Кримінологія* – наука про злочинця, злочин і способи боротьби з ним.

ст., тому не дивно, що у науковій спадщині членів Київського юридичного товариства ми зустрічаємо низку наукових праць, присвячених саме вивченню природи особи злочинця.

Всесвітньо відомий лікар, антрополог, психолог і психіатр Чезаре Ломброзо (1835–1909) народився 6 листопада 1835 р. в багатій єврейській сім'ї у Вероні, яка на той час входила до складу Австрійської імперії. Завдяки статку своєї сім'ї він зміг отримати прекрасну освіту в університетах Падуї, Відня, Парижу. Згодом став професором судової медицини і суспільної гігієни в Туринському університеті [476].

Ч. Ломброзо, став засновником великої наукової школи, виплекав плеяду вчених-кримінологів, які продовжили його справу вивчення особи злочинця. Дослідження Ч. Ломброзо будувались, в першу чергу, на положеннях науки френології²⁹, яка виникла на початку XIX ст. і користувалась величезною популярністю у першій половині XIX століття.

Засновником френології був австрійський лікар Франц Йозеф Галль, який стверджував, що мозок є органом свідомості, складається з 27 областей, кожна з яких функціонує незалежно від інших, розмір мозку залежить від розвитку його окремих областей, чим активнішою є окрема частина мозку, тим більший є її розмір, розмір кожної області мозку можна визначити шляхом обстеження зовнішньої поверхні черепа, після чого можна визначити і передбачити фізіологічні особливості і психологічні схильності людини. Зокрема він наголошував, що саме за зовнішніми фізіологічними властивостями черепа людини можна визначати її схильність до злочину [477].

Френологія отримала широке поширення і сформувала свою наукову школу. На початку 20-х рр. XIX ст. френологи активно намагались встановити зв'язок між анатомічними особливостями організму і явищами злочинності. Все більше уваги зверталось на особу злочинця, що підточувало основи всієї діючої системи правосуддя, побудованої на принципах класичної школи, яка на перший план висувала інститут покарання.

²⁹ Френологія – наука про зв'язок психіки людини і будови поверхні його тіла.

Незважаючи на те, що френологія тривалий час займала і цікавила розуми суспільства, із розвитком нейрофізіології її положення було визнано хибними, а сама вона була зарахована до переліку псевдонаук [478].

Звичайно, ґрунт для досліджень Ч. Ломброзо був достатньо підготовлений, щоб отримати певний успіх у науковому співтоваристві. Одні його твердження отримали подальший розвиток, інші було визнано квазінауковими. Але, не дивлячись на це, його внесок у розвиток науки кримінології і досі вважається безцінним. Його теорії формували цілі напрями і рухи, створювали величезні науково-літературні пласти у сфері науки кримінального права.

«Фанатик думки й слова, що захоплювався однією ідеєю до забуття всього іншого, невтомний збирач фактів і спостережень, організатор досліджень і активний учасник наукових з'їздів, засновник журналів, завжди рухливий, подорожуючий і друкуючий свої роботи на різних мовах, – Ломброзо був природнім вождем і главою цілої секти вчених – проповідників нової віри і нової науки» [479, С. 459].

Наукові праці Ч. Ломброзо є досить багаточисельними. Але найголовнішими і найважливішими для суспільства стали: «Злочинна людина» [480], «Жінка, як злочинниця і повія» [481], «Політична злочинність» [482], «Анархісти» [483], «Геніальність і божевілля» [484], «Любов у божевільних: для лікарів і юристів» [485].

Наукова праця «Злочинна людина» стала першим і, як виявилось у майбутньому, найвагомим результатом його наукових досліджень, і спричинила величезний резонанс у світі науки кримінального права, витримала п'ять перевидань і була перекладена на більшість європейських мов: «Раптово одного ранку похмурого грудневого дня я виявив на черепі каторжника цілу серію ненормальностей, аналогічну тим, які є у нижчих хребетних. При погляді на ці дивні ненормальності, начебто ясне світло осяяло темну рівнину до самого горизонту – я усвідомив, що проблему сутності і походження злочинців для мене було вирішено», – писав вчений у своїй відомій праці [480].

У ній, досліджуючи етіологію³⁰ злочину, замість юридичних конструкцій і аналізу правових норм вчений звертається до вивчення самого злочинця, його цікавить злочинна людина. Він зазначає, що сам по собі злочин ще нічого не говорить, не пояснює і не доводить, не може бути ґрунтом для будь-яких карних заходів. Значення злочину визначається повністю тим, хто його скоїв, хто є винуватцем і безпосередньо злочинцем.

«Вивчайте особистість злочинця – вивчайте не абстрактно, не в тиші кабінету, не за книжками і теоріями, а в самому житті: в тюрмах і лікарнях, у відділках поліції, в нічліжних будинках, серед злочинних організацій і груп, в колі бродяг і повій, алкоголіків і душевнохворих, в обстановці їх життя, в умовах їх матеріального існування. Тоді ви зрозумієте, що злочин – це не випадкове явище і не продукт «злої волі», а цілком природний і покаранням не стримуваний акт. Злочинець – істота особлива, яка відрізняється від інших людей. Це своєрідний антропологічний тип, який спонукається до злочину в силу природних властивостей і особливостей своєї організації. Тому і злочин в людському суспільстві є таким самим природним і неминучим, як в усьому органічному світі» [486].

Вчений підкреслював, що злочинність супроводжує людину на всіх етапах її розвитку, а також проявляється і в природному оточенні. Злочини скоюються і в тваринному, і в рослинному світі. Що вже говорити про людину, як вищу форму життя на Землі.

На перших етапах свого існування, в первісний час, злочин взагалі був для людей нормою. В якості доказу Ч. Ломброзо наводить безліч прикладів із життя диких племен, розглядає міфологічні історії. Цікавою є думка вченого про те, що за своєю поведінкою діти відповідають первісному людському типу, і в них можна частково спостерігати ті ж явища, які є характерними для нижчих шаблів людської культури.

Таким чином, багаторічні спостереження за рослинами, тваринами, дикунами і дітьми дали підставу Ч. Ломброзо зробити висновок, що злочин – це явище цілком природне, яке своїм корінням сягає глибини віків і тому міцно вросло в основи психофізичної організації людини [487].

³⁰ *Етіологія* – виникнення, походження, причини.

У більшості наукових праць Ч. Ломброзо центральною фігурою дослідження є вид «злочинець природжений», якого вчений визначає як нащадка первісної людини з дикою хижацькою поведінкою. Він був впевнений, що ця поведінка могла передаватись спадково через століття і проявлятися в людині з цілком культурного суспільства, що через півстоліття було доведено генетикою.

«Злочинець природжений» Ч. Ломброзо – це цілком сформований антропологічний тип, який скоює злочини через те, що є ганебним за своєю суттю. Його дії – це цілком природні прояви його ганебного організму. Вчений вважав, що цей тип можна взнати, якщо вивчити його патологічну анатомію, антропологію, біологію, психологію, тобто визначити особливі властивості його скелету, черепа, мозку, серця, печінки, інших органів тіла, обличчя, його пульсу, температури тіла, інтелекту, а також вивчити його звички, хвороби, мову, літературу, релігію, звичаї та пороки, мистецтво і ремесла.

Так, за своє життя вчений піддав дослідженню 26 804 суб'єкти людей та тварин, і вивів основні фізіологічні властивості злочинців. З часом наука довела, що злочинця не можна визначити за фізіологічними ознаками, а от дослідження психологічних властивостей, визначених вченим, безсумнівно, є корисними і для сучасної науки.

Ч. Ломброзо зазначав, що природжені злочинці мають послаблену чутливість, яка обумовлюється їх байдужістю до чужого і власного життя, низький рівень моральності, але високу сприйнятливості до вражень, збуджуючих пристрасті, що не дає їм можливості усвідомлювати свої злочинні дії. Звідси відсутність здорового прагнення до життя, часті самогубства, мстивість, пихатість, хвастливість, схильність до алкоголізму, азартних ігор і чуттєвих насолод. Разом з тим, зазначав вчений, рецидиви злочину свідчать про невинність. Рівень інтелекту в них є нижче середнього рівня, тому вони компенсують цей недолік хитрістю і спритністю [488].

Проводячи паралель між дикою первісною людиною і сучасним злочинцем, вчений наголошував, в першу чергу, на атавістичному³¹ походженні явищ злочинності у сучасному суспільстві. Але крім того він зазначав, що злочинець – це людина хвора,

³¹ *Атавізм* – поява у нащадка ознак, властивих його віддаленим пращурам, але відсутніх у близьких родичів (зазвичай виродження, потворність).

яка має ознаки людини з психічними ознаками або епілепсією. На його думку, генеза злочинця насправді є явищем фізичного і психічного виродження як наслідок хворобливої спадковості, яка, постійно прогресуючи від покоління до покоління, призводить в остаточному варіанті до безпліддя.

Тому усі свої погляди він застосовував ще й для психічно хворих людей, замінивши, у своїй доктрині, поняття «моральної вини» на «соціальну відповідальність», яка розмивала межу між осудністю і неосудністю. Він вважав, що психічно хвора людина є такою ж небезпечною для суспільства, як і злочинець, тому від неї також потрібно захищатись [489].

Як бачимо, вчений прагнув знайти логічний взаємозв'язок «причина-наслідок» і створити на цій основі теорію. На сьогодні таке твердження, звичайно, не є науково-обгрунтованим, але важливість наукового доробку Ч. Ломброзо в тому і полягає, що він не боявся помилок, і сам того ще не розуміючи давав життя науковим напрямам там, де, власне, і не шукав істини.

За підрахунками Ч. Ломброзо вроджених злочинців у суспільстві було всього близько 40%. Решта були злочинцями з набутими ознаками. Серед них злочинці за пристрастю, злочинці схиблені (алкоголіки, істерики та ін.) та злочинці випадкові. Але, за спостереженнями вченого, на ці категорії злочинців величезне значення накладало суспільство. Це говорило про те, що навіть природжений злочинець при найкращих умовах існування справжнього лиця свого не покаже і потрапить до категорії прихованих злочинців і може навіть ніколи злочину, у своєму житті не вчинити. Натомість людина, яка не має ознак вродженого злочинця, під дією неблагоприємних соціальних умов може скоїти злочин, не притаманний їй за природою або злочин, здійснений у стані афекту [490].

Як відомо на сьогодні, теорія про вродженого злочинця не отримала свого достатнього наукового обгрунтування. Стосовно характеристики злочинця і його дій у Кримінальному кодексі України ми зустрічаємо тільки такі поняття: врахування особи винного (п.3 ч.1 Ст. 65 ККУ), обставини, які пом'якшують (Ст. 66 ККУ) або обтяжують (Ст. 67 ККУ) покарання, умисне тяжке тілесне ушкодження (Ст. 123 ККУ) або умисне

вбивство (Ст. 116 ККУ) у стані сильного душевного хвилювання (фізіологічного афекту) [491].

Фізіологічний афект у сучасному кримінальному праві визначається як «раптовий емоційний процес, викликаний поведінкою потерпілого, що протікає швидко і бурхливо, та особа має здатність усвідомлювати свої дії та керувати ними» [492].

Фізіологічний афект не стає медичною підставою для неосудності, оскільки не є видом хворобливого стану психіки. Фізіологічний афект відрізняється від патологічного афекту, який є тимчасовим розладом психіки, визначається за допомогою проведення медичної експертизи і стає підставою для визнання особи неосудною.

Крім того, вчений зазначав, що на особистість злочинця великий вплив мають умови проживання, серед яких клімат, пора року, рівень розвитку цивілізації. І в якості прикладу називав Київ. Зокрема він зазначав, що завдяки жаркому клімату у Києві немає великої потреби ні в паливі, ні в одязі, ні в їжі. Тому і жителі в таких умовах є схильними до бездіяльності, а це, в свою чергу, сприяє «м'якому споглядальному настрою і перебільшуваному обожнюванню, тобто релігійному і деспотичному фанатизму, і разом з цим викликає ексцеси розпусти, які чергуються я з крайньою суєвірністю, наподобі того, як самий звірячий абсолютизм змінюється самою неприборкуваною анархією» [479, С. 466].

Як бачимо, непохитне прагнення вченого обов'язково бачити у всьому логічну низку подій і наслідків, приводило його до геть нерозважливих і безглуздих висновків. Але доля правди в його умовиводах, якщо уважно вдуматись, без сумніву є.

Подальші дослідження Ч. Ломброзо привели його до висновку, що кожна цивілізація має свої злочини. Загалом усіх їх він поділяв на дві загальні групи: злочинність атавістична³² і злочинність еволютивна. Перша звертається до актів дикого насилля (вбивства, зґвалтування та ін.), яка притаманна нижчим соціальним класам населення, друга є продуктом культури суспільства і розвитку цивілізації (хитрощі, обман), і є характерною для вищих соціальних класів.

³² *Атавізм* – поява в організмі ознак, які були притаманні його віддаленим предкам, але були втрачені в процесі еволюції

Не менш важливими для сучасності є твердження Ч. Ломброзо у галузі психології мас. Так, за результатами його досліджень, існує велика різниця між поняттям «революція» і «бунт» або «анархія». Він зазначав, що революція – це процес природного розвитку, переворот, який здійснюється повільно, поступово, обов'язково за присутності владних особистостей і за конкретних історичних умов. Бунти ж, на його думку, це патологічні, неприродні явища. І роблять їх особи хворі, природжені злочинці, до яких приєднуються імпульсивні особистості, які не стримують себе у своїх бажаннях [493].

Він негативно ставився до існуючої в країні карної системи і тюремного ув'язнення. І був переконаний, що тюрма лише розбещує, дає можливість злочинцям контактувати один з одним, після чого вони ще більше готові для скоєння злочинів і створення злочинних угруповань.

Була у Ч. Ломброзо і своя власна теорія ідеальної карної системи. Для неї характерною була особлива жорстокість і безкомпромісність. Зокрема він вважав, що злочинність потрібно розглядати, як соціальне зло, а покарання – як засіб соціального захисту. Для того, щоб цей захист «працював», необхідно спростити судові порядки і посилити репресію в сенсі забезпечення суспільства від небезпечних для нього осіб. Він був переконаний, що потрібно знищити суди присяжних, спростити формальності судового процесу, скоротити можливості оскарження вироку і помилування обвинувачених, і взагалі вважав, що якщо людина потрапила на лаву підсудних, то вже апріорі є винною, тому сам процес має бути орієнтований не на захист підсудного, а навпаки на його обвинувачення. Адже природжений злочинець, на думку вченого, вже є суспільно-небезпечним. Тому його потрібно одразу ізолювати від суспільства, а не чекати, поки він скоїть якийсь важкий злочин.

За визначенням суду, в діяльності якого приймали б участь антропологи і лікарі, вчений пропонував природжених злочинців ізолювати в спеціальні колонії без визначеного терміну під нагляд судового персоналу до того часу, поки не буде встановлено, що цей злочинець більш не є небезпечний для суспільства. У тому випадку, якщо природженого злочинця не можна було б виправити, його потрібно було стратити [494].

«Тільки помилкова гуманність примушує нас забути про страждання жертви злочину і про інтереси всього суспільства і відкидати таку доцільну міру, як повне знищення такої шкідливої і жахливої тварини, якою іноді є природжений злочинець, гірший за первісного дикуна» [479, С. 468].

У 80-90 рр. XIX ст. теорії Ч. Ломброзо були дуже поширеними в Європі. З одного боку вони спричинили чисельні наукові дослідження антрополого-позитивної школи кримінального права. А з другого піддавались різкій критиці з боку інших провідних вчених. Так, одні вчені називали його світовим генієм і чудом XIX століття, інші ж категорично відкидали його наукові результати. Так, теорія природженого злочинця загалом не була прийнята світовим науковим співтовариством і не витримала критики [495]. Це був саме той приклад в історії науки, коли наукове товариство у відношенні однієї теорії ділиться на дві протилежні сили, між якими відбувається сильне протистояння. Зазвичай, у науці завжди торжествує істина, адже природний розвиток науки із часом підтверджує лише вірні теорії. В даному випадку проти даної теорії Ломброзо висловилися усі конгреси кримінальної антропології 80-х і 90-х рр. XIX ст., які спеціально займались дослідженням вчення про природного злочинця. І Римський (1885), і Паризький (1889), і Брюссельський (1892) конгреси висловились різко негативно і більшість вчених були проти даної теорії. А на останньому із перелічених конгресів «відбувалось не що інше, як урочисте поховання Ломброзівської злочинної людини з усіма її атрибутами». На Брюссельському конгресі було оголошено повне заперечення злочинного типу і природженого злочинця, і взагалі одноголосно було визнано наукову нікчемність Ломброзівської доктрини. Крім того, саме поняття і значення кримінальної антропології для суспільства не заперечувалось [496].

Майже із самого початку свого існування антропологічна і соціологічна школи кримінального права набули величезного значення, адже вони базувались на фундаментальних дослідженнях, були взаємопов'язані між собою і мали безліч проміжних форм.

Перші окремі ідеї вивчення особи злочинця з'явилися ще наприкінці XVIII століття. Так, наприклад, відомий німецький вчений, правознавець-криміналіст Пауль Йоган Ансельм Фейєрбах (1775–1833), один із засновників класичної школи

кримінального права у своїх наукових працях зазначав, що в вихованні людини, в її уявленнях, в різних змінах в її характері, які у свою чергу визначають її бажання, напрям дій розглядається як об'єкт насолоди. Він вважав, що без мети, без мотиву не можна визначити діяльність людини [497].

Поступовий розвиток природознавчих наук призвів до створення декількох протилежних шкіл: детермінізму, сенсуалізму та індетермінізму. *Індетерміністи* вважали, що людина має повну свободу волі, що усі її дії залежать тільки від стану її власного «Я». А доказом існування свободи волі є вже той факт, що вона притаманна свідомості людини. Пізніше відомий англійський психіатр Г. Маудслі (1835–1918) на ці положення заперечив, що людина буває найбільш переконана в своїй свободі тільки тоді, коли вона найменш вільна: в п'яному стані, уві сні та у стані пристрасті.

Детерміністи, навпаки, вбачали у всьому причинність і взаємозв'язок. Це було вчення про взаємну визначеність усіх явищ і процесів, т.зв. доктрина загальної причинності. Згідно детермінізму, усе, що відбувається у світі, і історія, і людське життя, зумовлено або долею, або Богом, або природою, або людською волею, або розвитком суспільства. Що воля опирається або на тваринні інстинкти або на уявлення розуму [498].

А *сенсуалісти* вважали, що відчуття і сприйняття є основою дій людини, і що «немає нічого в розумі, чого б не було в почуттях». Принцип сенсуалізму відносився до чуттєвої форми пізнання, в яку окрім відчуття і сприйняття ще входило уявлення [499].

До початку XIX ст. фізіологія мозку людини ще не була вивчена. І душевні прояви людини розглядались лише метафізично. Тому, коли природознавчі погляди вже пустили глибокі корені в кримінальному праві, більшість вчених-криміналістів у XIX ст. ввели у свої погляди положення та ідеї, основані на біологічних даних. Явища, які відбувались в самій людині, а також в її психічній діяльності стали предметом точного аналізу. Мислення і його процеси зводились до певних емпіричних начал, а різноманітні психічні явища, відчуття, почуття піддавались вимірюванню, а також фізичному і математичному вивченню.

Науковий метод дослідження фізіології мозку був вперше запропонований засновником *френології*³³ Францом Йозефом Галлем (1758–1828), який дійшов висновку, що стан мозку обумовлює стан душевних проявів, але не вважав мозок джерелом цієї діяльності. Спостерігаючи велику різноманітність розумової діяльності, змінність процесів мислення і волі, він визнавав існування окремих органів які керували цими різними психічними явищами. Разом з цим він зазначав, що людина з появою на світ несе в собі всі свої душевні особливості, які не створюються ні вихованням, ні навчанням, і які не знищуються погрозами і покараннями. Що всі ідеї людини, нахили, прагнення належать людині, ростуть і розвиваються разом із розвитком організму. Крім того, він висловив припущення, що емоції людини переважають над інтелектом, тому потрібно постійно прагнути до контролю чуттєвої сторони життя [500].

Про ці дві сторони буття людини писали і інші вчені: «Подвійність природи людини, яка складається з душі і тіла, ніколи не піддавалась сумніву з боку великих спостерігачів, які ще з часів Гіппократа і до наших днів працюють над спорудженням будівлі медичної науки. Наші вчителі ніколи не вірили в те, що мозкова маса здатна сама по собі мислити і бажати» [501, С. 8].

Пізніше, на успіхах фізіології, а також психіатрії з'явилась психіатрична школа, представники якої помічаючи у своїх пацієнтів злочинні нахили і, з іншого боку, знаходячи багато психічних хворих серед мешканців тюрем, об'єднали свої спостереження і назвали злочин патологічним явищем. На підставі цих наукових результатів виникла кримінально-антропологічна школа Ч. Ломброзо.

Звичайно, даний науковий напрямок не обминули своєю увагою і члени Київського юридичного товариства. Протягом 30 років, час від часу, на засіданнях Товариства і на сторінках наукових журналів вони намагались розібратись, наскільки ж життєздатними бути новітні школи кримінального права.

Антропологічна школа стала першим новітнім напрямом у кримінальному праві, тому і перша наукова праця в Київському юридичному товаристві українського вченого-криміналіста, професора Київського університету Д.Г. Тальберга, яка

³³ *Френологія* – псевдонаука про зв'язок психіки людини із будовою поверхні її черепа.

з'явилась у 1885 р. в журналі «Университетские известия», стосувалась саме цієї проблематики і мала назву «Антропологічний напрям в кримінальному праві».

Будь-яке новаторство в науці завжди має свою причину і займає розуми великої маси людей тільки тоді, коли суспільство до цього готове. В даній науковій праці Дмитро Германович пояснив, як, за яких обставин і чому виникла антропологічна школа кримінального права.

Зокрема він зазначав, що із розвитком і ускладненням суспільних відносин злочинність збільшувалась і сама боротьба державної влади з цим соціальним явищем ставала все більш гострою. І якщо у добу Середньовіччя європейське суспільство дійшло межі у жорстокості покарання, то у наступні століття з'явилась тенденція до збільшення гуманності в методах боротьби із злочинністю. І, зокрема, підкреслював, що пошук найкращих і найдієвіших засобів боротьби із злочинністю складають загальну рису в історії законодавств та загальне завдання державної політики усіх часів і усіх країн.

Але із розвитком цивілізації виконання цього завдання зазнавало все більших труднощів. З кожним роком, з успіхами просвіти і економічного зростання суспільства, злочини не тільки не зменшувались, а навпаки, збільшувались із вражаючою швидкістю і моральна деградація у молодого покоління взагалі робила такі швидкі кроки, що уряди провідних країн Європи опускали руки перед цим негативним соціальним явищем, а сама боротьба з ним набувала справді трагічного характеру [502].

Половина злочинців у Франції і Німеччині ставали рецидивістами, а кількість злочинів у другій третині XIX ст. збільшилась утричі. Тому суспільство брало до уваги будь-яку спробу змінити стан справ, уважно розглядало нові течії в соціально-наукових дослідженнях, розглядало усі пропозиції. Європейське суспільство вимагало постановки проблеми і прогресивних шляхів її вирішення.

Вивчення злочину і кари, як предмету кримінального права і політики, завжди підкорялось загальному закону розвитку людського знання в галузі соціальних явищ. У XIX ст. соціальні науки, як політичні так і юридичні являли собою боротьбу двох

напрямків наукової думки: метафізичного³⁴ і позитивного³⁵. І якщо перше базувалось на поняттях дедукції вічних і непорушних начал і абстрактних принципів, то друге йшло шляхом індуктивного дослідження дійсності, намагалось відкрити закони існування і наступності, які потрібно було вивчати. Успіхи, зроблені у XIX ст. позитивною філософією і взагалі позитивним знанням не залишились без впливу в галузі соціальних наук, де позитивний напрям і саме прагнення до позитивізму стало панівним.

Правознавство ж, на той час, було частиною соціології, тому цей процес зачепив і його. Але найбільшим консерватизмом в даному процесі відрізнялась та частина правознавства, яка займалась саме проблемами злочину і кари.

Д.Г. Тальберг у даній науковій праці дуже гарно розкрив положення кримінально-антропологічної школи в європейському суспільстві у середині 80-х рр. XIX ст., головне з яких полягало в тому, що між злочином і душевною хворобою існує органічна спорідненість.

Ідеї послідовників Ч. Ломброзо були настільки поширеними і мали успіх, що у суспільстві було цілком нормальним вважати, що людина не може вважатись істотою цілком вільною, тому що уявлення про свободу волі є ілюзією. Що волевиявлення людини має тільки фізичну, фізіологічну і психологічну основу. Що злочин, за вченням кримінально-антропологічної школи, є продуктом не злої волі, а спадкових вроджених особливостей психофізіологічного стану людини, а також впливу соціальних умов життя. Тобто, злочин – це симптом патологічного стану суспільства і наслідок індивідуальної аномальності [503].

А якщо, на думку представників школи, немає свободи волі, то і не може бути моральної, тобто юридичної відповідальності. Що існує тільки одна відповідальність – суспільна, громадська, яка існує в усіх сферах життя людини, як кримінальній, так і в цивільній та морально-етичній. Що людина в усіх випадках є відповідальною тільки перед суспільством за будь-яку свою дію.

³⁴ *Метафізика* – розділ філософії, що займається дослідженнями первісної природи реальності, світу і буття як такого.

³⁵ *Позитивізм* – філософське вчення і напрямок в методології науки, що визначає єдиним джерелом істинного, дійсного знання емпіричні дослідження

Представники школи вважали, що немає вини людини в тому, що вона народилась злочинцем. А от завдання самого суспільства полягає в тому, щоб цю людину дослідити і ізолювати від суспільства, з метою збереження спокою суспільства і безпеки життя. Скептично вони ставились й до виправного завдання в покаранні. Не вірили вони і в «сентиментальну» ідею відплати. А схилились до простого знищення злочинців, винищення шкідливої породи людей, «вища раса завжди утискає і винищує нижчу, згідно закону розвитку людства. Там, де йде мова про спасіння вищої раси від нападів і посягань нижчої, там не може бути місця жалості... Смертна кара, коли вона абсолютна необхідна, є абсолютно справедлива» [504, С. 12].

А для тих, хто скоїв нетяжкі злочини, вони пропонували одиночне ув'язнення, примусові роботи, висилання в далекі країни, різноманітні форми тілесних покарань, обмеження в їді та інше.

Кримінальні антропологи були жвавими прихильниками *теорії Мальтуса*, згідно якої неконтрольоване зростання народонаселення обов'язково призведе до голоду на Землі. Томас Мальтус (1766–1834) був англійським священиком, вченим, демографом і економістом і в 1798 р. опублікував свою наукову працю «Нарис про закон народонаселення», в якій виклав три основні положення:

- 1) через біологічну необхідність людини до продовження роду, чисельність населення постійно зростає, поки є для цього джерела засобів існування;
- 2) народонаселення строго обмежено засобами існування;
- 3) зростання народонаселення може бути зупинене лише причинами, які стосуються морального утримання або нещастями (війни, епідемії, голод).

Не дивно, що теорія Мальтуса дуже підходила до положень кримінально-антропологічної школи. На основі цих положень її прихильники вивели свої положення, згідно яких суспільне і особисте життя людини повинне підкорятись основам боротьби держави із злочинністю і тільки так. Саме через це навіть такий великий закон гарантій особистої свободи як «*habeas corpus*» і інститут суду присяжних відкидалися представниками кримінально-антропологічної школи [505, С.61–73].

Незважаючи на те, що цей науковий напрям був дуже популярним, Д.Г. Тальберг вважав, що не можна базувати науку кримінального права ні на психології, ні на психіатрії, ні, тем паче, на антропології, через те, що дані галузі науки ще самі були досить недосконало вивчені, а також не давали відповіді на усі питання в галузі злочину і кари. Кримінальне право вміщувало в себе вчення про загальний і спеціальний склад злочину. І тому матеріалом для кримінального права може слугувати лише кримінальний закон і його історія.

Він вважав, що кримінально-антропологічна школа хоч і користувалась експериментальним методом, та все ж таки могла б претендувати на долю правди лише в галузі психіатрії, але аж ніяк не стосовно соціальних явищ. Абстрактність деяких положень, великі помилки в спостереженнях, низка протиріч, довільність і поспішність у висновках при не досить перевіреному фактичному матеріалі – такими вчений бачив основні недоліки даного вчення, яке «бажало встановити прапор позитивізму в нетрях метафізичних побудов старої класичної школи криміналістів» [504, С. 18].

Дмитро Генріхович був на той час ще молодим, але талановитим і далекоглядним вченим, тому наголошував, що антропологічна школа кримінального права довго не проіснує, адже самі її власні положення, як вже зазначалась вище, були дуже нестабільними. Зокрема, він зазначав, що по-перше, теорія органічного, атавістичного³⁶ виродження – повернення до типу диких рас, стосувалась досить незначної кількості злочинців, до того ж дана школа не могла визначити чисельність даної категорії. По-друге, дана теорія вимагала доказів для свого наукового обґрунтування, що атавістичне, органічне виродження частіше спостерігалось серед вільного і незлочинного населення ніж серед злочинців.

«До того часу», – наголошував вчений, – «як це не буде доведено, основне положення кримінально-антропологічної школи, яке є узагальненням на підставі ознак незначної кількості злочинів, існує лише для того, щоб слугувати підставою для реформи кримінального права» [504, С. 20].

³⁶ *Атавізм* – поява в окремих організмів якогось виду ознак, які існували у віддалених предків, але були втрачені в процесі еволюції.

До того ж зазначав, що усі їх положення стосовно попереджувальних заходів або індивідуалізації заходів карної діяльності, існування невинуватих злочинців далеко не були новими в науці. Тим паче, що теорія невинуватості відомих категорій злочинців вже тоді отримала визнання в законодавстві. Це стало початком, на законодавчому рівні, такого виду покарання як «довічне ув'язнення». Вперше це було застосовано у Франції на початку 80-х рр. XIX століття.

Д.Г. Тальберг не поважав різні погляди прихильників даної школи стосовно жорстокості покарання і вважав, що критичне ставлення кримінально-антропологічної школи до діючої в Європі карної системи, звинувачення в зайвому, крайньому гуманізмі і певній сентиментальності по відношенню до ув'язнених і навіть вимоги посилення жорстокості покарань були поверненням до часів страт і тілесних покарань.

«Пом'якшення кримінальних покарань складає історичний факт, пояснення якого потрібно шукати в сумі культурних і етичних умов життя європейського суспільства з кінця XVIII ст., а тому повернення до часів страт суперечить всій природі сучасної людини, і за своєю несвоєчасністю належить до свого роду утопії в галузі кримінальної політики. Зміна існуючої карної системи в дусі розширення галузі застосування смертної кари і відновлення тілесних покарань представляються неможливим через те, що для цього потрібно змінити культуру людини нашого часу і заглушивши в цьому відчуття, зумовлені вихованням і середовищем. До того ж досвід минулого вчить, що найжорстокіші страти безсилі у боротьбі із злочинністю, що часи жорстоких страт були і часами страхітливих злочинів, що сила кримінальної репресії не в жорстокості покарань, а в його неминучості. Усі ці істини добуті людством занадто дорогою ціною, щоб зараз принести їх в жертву не тільки абстрактній ідеї залякування, але й і збудованій на певних підставах наукової теорії знищення шкідливих людей Ломброзо» [504, С. 21–22].

Д.Г. Тальберг зробив дуже цікавий висновок, що сама ідея, яка слугувала ґрунтом антропологічної школи не була новою. Адже це була ще одна спроба вчених загнати суспільство в дуже жорсткі рамки, навісити конкретні шаблони, виключивши індивідуальність і свободу волі людини. Єдиним її позитивним аспектом він вважав те,

що саме Ч. Ломброзо вперше наголосив на тому, що потрібно вивчати особу злочинця, а не сам злочин, що у майбутньому сформувало цілий науковий напрямок.

На межі XIX і XX століть наукове співтовариство все ще сперечалось з приводу доцільності деяких аспектів кримінально-антропологічної школи позитивного права. На засіданні Київського юридичного товариства від 5 жовтня 1902 р. із науковою доповіддю «Загальний нарис вчення нової кримінально-антропологічної школи» виступив український правознавець, доктор права, професор Київського університету Л.С. Білогриць-Котляревський (1855–1908), який зазначив, що великою заслугою даної школи є запровадження використання самого позитивного методу у науці кримінального права, а саме застосування експериментальних досліджень при вивченні злочину і кари. Він погоджувався, що злочинців потрібно вивчати з точки зору анатомії, фізіології, психології, психіатрії, тобто антропології цілком. Тому що саме в цьому аспекті наука антропологія розумілась як сукупність наукових дисциплін, які займались вивченням людини, її походження, розвитку і існування в природному і культурному (штучному) середовищі. А не обмежувати свої дослідження виключно фізіологією. В іншому вчений піддав різкій критиці вчення кримінальних антропологів [506].

Насправді остаточно сформованим це положення в школі було учнем Ч. Ломброзо, італійським вченим-кримінологом Енріке Феррі (1856–1929), який здійснив великий внесок у розвиток ідей позитивної школи кримінології. Зокрема він вважав, що людина скоює злочини в силу рокової терапії свого ненормального організму, а також зовнішнього середовища. У своїх наукових працях приділяв увагу не тільки антропологічним факторам злочинності, а й соціальним. Судовій системі він пропонував широкий вибір санкцій, які застосовувалися б в залежності від злочинця, а не злочину. Піддавав жорсткій критиці такі поняття як смертна кара, суд присяжних, поняття вини, осудності, відповідальності, складу злочину, покарання та інше. Вважав, що схильність до злочинності передається спадково. Крім того, вважав, що соціалізм є логічним наслідком дарвінізму, а наприкінці життя підтримував фашизм. Саме він працював над італійським кримінальним кодексом 1831 р., який було введено в дію урядом Муссоліні [507].

Незважаючи на такі радикальні погляди, саме він дуже вірив в антропологічну школу. Зокрема він писав: «Наша школа зробила з науки про злочинність науку позитивного спостереження, яка, опираючись на антропологію, психологію і кримінальну статистику, а також на кримінальне право і на тюрмознавство, складає ту синтетичну науку, яку я назвав кримінальною соціологією» [508, С. 120].

Ці його постулати стали основою для створення у майбутньому науки кримінології. Він розробив концепцію соціального захисту, згідно якої потрібно концентруватись не на залякуванні і перевихованні злочинців, а на захисті суспільства від соціально небезпечних елементів. Окремим напрямком він досліджував закономірності розвитку злочинності і на підставі цих спостережень сформулював *Закон насичення суспільства злочинністю*, згідно якого існує відповідна пропорційність між чисельністю населення, яке живе у певному середовищі, і кількістю злочинів.

Але Л.С. Білогриць-Котляревський зазначав, що теорії кримінальних антропологів не можна було назвати науковими, тому що вони будувались на ґрунті матеріалістичної метафізики. І основну помилку він вбачав в тому, що вони розглядали злочин, як природно-історичне поняття, натомість як воно було юридичним, чому і визначатись повинно було соціально-правовими, а не біологічними ознаками. Позитивність даної школи він вбачав в тому, що вона дала багато цінних вказівок на справжні індивідуальні і соціальні фактори злочинності – фізичне і моральне виродження, яке було розповсюджене серед злочинців внаслідок поганих соціальних умов, особливо економічних і етичних.

Крім того, вчений вважав, що теорія суспільної відповідальності, розроблена школою, згідно якої особистість зобов'язана підпорядковувати свою поведінку суспільній необхідності, взагалі не витримувала ніякої критики. «Ця теорія не могла замінити собою теорію моральної відповідальності, засновану на психологічному критерії, отриманому спостереженням, тому що соціальна небезпека злочинця, яка лежить в основі теорії суспільної відповідальності, визначається, згідно вчення антропологів, занепадом основних моральних почуттів нижче середнього рівня, – а між іншим, критерію для визначення середнього рівня ми не маємо. Можна було б визнати

правильною думку про те, що в основі покарання повинна лежати охорона правопорядку, якби тільки ця охорона правопорядку і боротьба за право не перемішувалась з боротьбою за існування» [504, С. 1969].

До того ж, вчений зазначив, що на основі деяких позитивних, на його думку, аспектах вчення кримінальних антропологів було сформовано нову школу кримінального права – школу критичного натуралізму, засновану також в Італії.

Доповідь Л.С. Білогриць-Котляревського викликала низку зауважень і заперечень. Так, П.О. Ананьєв зазначав, що ідеї антропологів були дуже близькими до поняття суду присяжних, який також завжди вивчав конкретну особистість злочинця і умови при яких було скоєно злочин, натомість як антропологи суд присяжних не сприймали.

Л.С. Білогриць-Котляревський визнавав в неприйнятті антропологами суду присяжних велике протиріччя і вказав, що причиною такого ставлення були безпідставні вердикти, які руйнували правосвідомість. Тому антропологи вимагали реорганізації суду присяжних, пропонуючи заміну суду присяжних судьями за участі антропологів та інших спеціалістів.

Голова КЮТ професор Київського університету В.Г. Демченко висловив думку, з якою погодився і доповідач, що спеціалісти повинні залишатись на місці експертів, де вони, власне, і були на той час. А В.Г. Карнаухов вказав на суттєву різницю у ставленні антропологів і присяжних до злочинця, тому що антропологи сприймають злочинця як ненормальний тип, а присяжні як нормальну людину. Тому присяжні можуть виправдати людину, а антропологи тільки осудити, щоб позбавити суспільство від соціально небезпечного члена суспільства. Відомий український юрист-цивіліст, адвокат О.С. Гольденвейзер на це зазначив, що антропологи, поки вивчають і описують, праві, але їх висновки нікуди не годяться.

Теорія вродженого злочинця Ч. Ломброзо так і не була науково доведена, тому вже на початку ХХ ст. антропологічна школа стала втрачати свою силу, натомість як соціологічна навпаки активно розвивалась. Засновником її був бельгійський математик, астроном, соціолог, один із засновників наукової статистики А. Кетле (1796–1874), який свого часу розробив *Теорію факторів злочинності*, яка полягала в тому, що злочинність, як продукт, суспільства, підкоряється основним статично

фіксованим закономірностям, а її зміна залежить від дії певних факторів: соціальних (безробіття, рівень цін, забезпеченість житлом, війни, економічні кризи), індивідуальних (стать, вік, раса, психіка) і фізичних (географічне середовище, клімат, пори року). Тому дана теорія ґрунтувалась на узагальненні результатів статичного аналізу злочинності, соціальних характеристик злочинця та інших ознаках. Послідовники А. Кетле пізніше збільшили кількість факторів, які впливають на злочинність, серед яких на сьогодні, урбанізація, індустріалізація, масова фрустрація³⁷, етнопсихологічна несумісність та інші. Таким чином, теорія факторів значно поглибила уявлення про причинний комплекс злочинності і тим самим збагатила кримінологію [509].

В 1897 р. у своїй науковій статті «Загальна характеристика нових вчень в кримінальному праві» відомий український вчений-юрист, кримінолог, представник соціологічної школи в кримінальному праві та кримінології, член Київського юридичного товариства, професор Київського університету Михайло Павлович Чубинський³⁸ писав про представників новітніх шкіл у кримінальному праві: «Вони дали таку масу важливого матеріалу і настільки потрясли попередній науковий світогляд, що зрозуміти їх значення, не впадаючи у протиріччя, знайти точки дотику і примирення між старим і новим – виявилось надзвичайно важко. Але обов'язок напрацювати собі відповідний погляд на новий рух лежить на кожному криміналісті» [510, С. 4].

Зокрема він зазначав, що основою нових кримінальних наукових шкіл стало всебічне вивчення світу злочинців, а також соціальних умов, які сприяли розвитку злочинності. В кримінальному світі вчені стали все більше активно використовувати експериментальний метод і відмовлятися від метафізики. Це спричинило цілі фундаментальні зрушення у світі кримінального права.

Європейські вчені писали з цього приводу: «Для науки кримінального права злочинець був абстрактним типом, а не живою, діючою людиною. Злочин був не актом

³⁷ *Фрустрація* – психічний стан, що виникає в ситуації реальної або передбачуваної неможливості задоволення тих чи інших потреб

³⁸ Батьком М.П. Чубинського був Павло Платонович Чубинський – український етнолог, фольклорист, поет і громадський діяч, автор слів Гімну України.

реального життя, а юридичною формулою, внесеною в кодекс. А покарання являло собою теоретичну систему, прийняту вченими, які не рахувались з природою злочину». Або: «Класична кримінальна юриспруденція, обираючи предметом своїх досліджень переважно юридичні поняття злочину і кари, а також їх логічну конструкцію, випускала з виду, що злочин і кара існують і проявляються в реальному світі» [510, С. 6–7].

Таким чином, наприкінці XIX ст. в європейському співтоваристві формувалась стала думка про необхідність обов'язкового вже комплексного вивчення фактів фізичного, психічного і соціального життя людини, які лежали в основі понять злочину і кари. Тільки таким чином вивчення злочинності перестало б бути однобоким, і її можна було б вивчати у сукупності її проявів такою, якою вона є у дійсності. Адже саме через це юстиція в своїх рішеннях часто була формальною і безликою, а ціла низка наукових систем терпіла крах при зіткненні з життям. А новітні школи встали на шлях вивчення злочинного світу і умов суспільного середовища, які найбільше впливали на виникнення і розвиток злочинності і таким чином «ввівши масу нового і свіжого матеріалу, вдихнули нове життя в науку, що вивчає злочин і кару».

Серед представників класичної школи не існувало чітко сформованої думки про ідеї новітніх шкіл. Хтось погоджувався з тим, що існуюча система вимагає реформування, хтось ні. Але усі вони переважно погоджувались з тим фактором, що кримінальне право, соціологія і антропологія є окремими науками, які, в першу чергу, користуються різними методами, тому і не можуть поєднатися в одній науці. Михайло Павлович у даному питанні, як ми можемо пересвідчитись зараз, був далекоглядним і наголошував, що наука кримінального права вже просто вимагала нових методів дослідження для того, щоб розширити свої межі.

Це були нові віяння суспільства, течії, для яких прийшов свій час. Так, як вважав М.П. Чубинський, вважало і багато інших вчених. Їх дослідження вимагали нових горизонтів. І з великої кількості нового матеріалу, який за короткий час з'явився у науковому світі, кожний вчений брав для себе те, що найбільше стосувалось його наукових поглядів. І врешті решт, науковий світ погодився з тим, що злочин і кара не можуть існувати відокремлено від суспільства. І доказом цього стало те, що у статут

Міжнародної спілки кримінального права було внесено два пункти: 1) метою кримінального права стала боротьба із злочинністю, яка розглядалась як суспільне явище; 2) наука кримінального права зобов'язувалась рахуватись із антропологічними і соціологічними дослідженнями про злочин і кару. Ці два нових положення у такій популярній організації прихильниками новітніх шкіл кримінального права звичайно розглядались як повна перемога [511].

Але такі радикальні зміни тягнули за собою й інші методи боротьби із злочинністю, яка у другій половині XIX ст. була активно зростаючим фактом в усіх європейських країнах. І згодом, суспільство прийшло до усвідомлення, що потрібні зміни в самому соціальному середовищі.

В першу чергу вчені новітніх шкіл кримінального права звернули свою увагу на стосунки, які існували між суспільством і злочинцями. З цього приводу Михайло Павлович дуже красиво написав: «В часи Середньовіччя в злочинній людині бачили лише злочинця, забуваючи про людину. Класична школа, навпаки, вбачала в злочинцеві лише людину, забуваючи про злочин. А от позитивна³⁹ ж школа, у свою чергу, визнала необхідним відновити порушену рівновагу, вивчаючи злочинця і одночасно поважаючи як права людської особистості в злочинцеві, так і права суспільства в чесних людях. Здійснюючи цю ідею на практиці, новатори відмовились від усілякого відстороненого сентименталізму, а також від усілякої непотрібної жорстокості. Вони стали проповідувати спокійну, чужу захопленням боротьбу із злочинністю, засновану на ідеї доцільності. Тому перш за все вони визнали за необхідне познайомитись із причинами або факторами злочинності» [510, С. 10].

І тут їх чекало дуже багато сюрпризів. Адже виявилось, що на злочинність впливає абсолютно все. І економіка, і війна, і неврожайність, і погляди людини, збудовані на загальноприйнятих моральних нормах, і особисті стосунки (злочини проти особистості і проти моральності), а також психофізіологія людини-злочинця. І ось саме на цьому етапі новатори поділялись на дві школи: соціологи і антропологи. М.П. Чубинський був прихильником першої. Але об'єднувало ці дві школи одне – вони

³⁹ В даному випадку таку назву носила антропологічна школа, тому що вона вперше стала використовувати для дослідження природи злочинця наукові методи

вважали, що у боротьбі із злочинністю потрібно направляти увагу на самі причини злочину, а не тільки на відокремлену особу злочинця. Таким чином було створено уявлення в соціумі про необхідність вироблення системи попереджувальних заходів. Боротьба з народним невіглаством і забобонами шляхом широкого розповсюдження освіти в масах, боротьба з алкоголізмом, створення робочих місць для людей, піклування про сиріт, дітей з вулиці і дітей, чії батьки були злочинцями, прагнення покращити існуючий економічний стан пролетаріату, надання народу розумних розваг та ін. – ось які питання стали входити в програму реформування і боротьби із злочинністю в провідних європейських країнах у другій половині XIX століття. Звичайно, цей процес відбувався досить повільно, та й його одного було недостатньо, але європейське суспільство зробило перший крок у напрямку вдосконалення і розвитку своїх країн в даному питанні [512].

Але це була тільки одна сторона медалі, як зазначав Михайло Павлович Чубинський. Адже злочинність є невід'ємною характеристикою будь-якого суспільства. Вона існувала завжди, у всіх країнах і в різні часи. І покращення соціального устрою, на жаль, має свої межі. Не можливо довести його до такої досконалості, щоб злочинність зникла повністю. Адже кожна людина – це, в першу чергу, індивідуальність. І її особисті характеристики він поділяв на фізіологічні і «космічні» – ті, з якими людина приходить у життя, її характери, розум, темперамент, інтелект, чутливість, талант, поява яких в людині й досі вченими не досліджена.

«Злочинність буде існувати завжди, тому що людство не може бути скроєним за одним ідеальним шаблоном. Воно завжди становитиме строкату масу індивідів з різноманітними пристрастями і усілякими особливостями і дефектами психофізіологічної організації. Особистих факторів злочинності скасувати не можна, а тому, поки люди будуть людьми, а не янголами, буде існувати і злочинність», – зазначав вчений [510, С. 12].

Тому соціологічна школа на перший план у своїй науковій діяльності поставила ідею охорони суспільства від злочинності, відмовившись від покарання за принципом відплати. Покарання мало бути доцільним, вважали представники школи. А тому в кожному окремому випадку правосуддя повинно було рахуватись і з тим, якого роду

особистість перед ним знаходиться. Для цього вчені почали створювати класифікації злочинців. Спочатку було складно, тому що виявилось, що цей світ не має єдності і одноманітності, але згодом стали проявлятися основні риси, які згодом були закріплені у кримінальному законодавстві європейських країн.

Так, злочинність стали поділяти на «гостру» (випадкову) і «хронічну» (професійну) – Ст. 32-34 Кримінального кодексу України «Повторність, сукупність та рецидив злочину», Ст. 66-67 ККУ «Обставини, які пом'якшують або обтяжують покарання», п.3 Ч.1 Ст. 65 ККУ «Врахування особи винного», Ст. 116 ККУ «Умисне вбивство у стані сильного душевного хвилювання (фізіологічного афекту)». Злочинців поділили на осудних і неосудних – Ст. 19-20 ККУ «Осудність, обмежена осудність». Осіб, що не підлягали осудності через хвороби психічного характеру представники новітніх шкіл запропонували ізолювати у спеціальні установи для утримання і лікування, натомість як до цього їх просто відпускали – Ст. 92-96 ККУ «Примусові заходи медичного характеру та примусове лікування» [513].

Центральним положенням, на думку М.П. Чубинського, в діяльності соціологічної школи став розвиток об'єктивної сторони злочину. Тобто, приділялась увага, в першу чергу, мотивам злочину. Соціологічна школа вимагала суворого покарання до найбільш небезпечних представників суспільства, натомість до осіб, які скоїли злочин випадково, вона проявляла відповідну гуманність, зокрема була проти зловживання тюрмою. Загальний принцип соціологічної школи базувався на гарантіях індивідуальної свободи, натомість як антропологічна школа прийшла у своїх дослідженнях до утопічних поглядів, що людину можна визнати злочинцем тільки за антропологічними характеристиками ще до скоєння нею потенційного злочину. В той час як було зрозуміло, що якою б небезпечною не здавалась особа за зовнішніми ознаками, її не можна піддати покаранню, поки вона справді не проявить своїх злочинних намірів. На сьогодні в Конституції України передбачені такі статті: «Ст. 62. Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (презумпція невинуватості). Ст. 63. Особа

не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом (свідчий імунітет)» [514].

Таким чином, вчений був переконаний, що тип вродженого злочинця не може існувати. Що злочинний тип людини створює не природа, а особливі умови злочинного життя, які пробуджують і розвивають негативні сторони людської природи. Єдине, що він визнавав у цій доктрині антропологів, – це вплив спадковості, яка активно досліджувалась вченими XIX ст. і вже на той час була встановленим фактом. Тим паче, що вже існував цілий науковий напрям з дослідження спадковості, який у своїх роботах призвів до того, що у середині XX ст. було відкрито ДНК і доведено, що саме ДНК має властивість передавати інформацію нащадкам.

З ним погоджувались і інші вчені. Так, наприклад, М.О. Оболонський (1856–1913), російський вчений, професор судової медицини, декан медичного факультету Київського університету, член КЮТ, у своїй науковій праці «Історичний нарис розвитку позитивної школи про злочинця і злочин» (1889) зазначав, що велика заслуга Ч. Ломброзо полягала в тому, що він своєю працею розпочав рух думки і прагнення до енергійної роботи в даній галузі.

«Якщо ми подивимось неупереджено на життя і на одне з аномальних явищ цього життя – злочин, то ми обов'язково повинні визнати, що якщо людина вільна в нормальному стані, то все ж таки її свобода волі є обмеженою нескінченною низкою ухилень від норми. Ці обмеження чисто органічного, матеріального характеру. Нова позитивна школа прагне вивчити властивості цих обмежень і досягнути силу впливу їх на духовну діяльність людини», – зазначав вчений [501, С. 16].

Крім того, він підкреслював, що саме соціальні умови, в яких проживають люди, мають велике значення для розвитку злочинності, адже пролетаріат служив головним постачальником для тюрем. Він вважав, що чим нижче у своєму соціальному розвитку є людина, тем менше в неї стримуючих імпульсів, тем більше вона піддається спокусі, і тим самим більше схильна до правопорушення.

Микола Олександрович був лікарем, спеціалістом з судової медицини, проводив судові експертизи, в тому числі експертизу тіла А. Ющинського у відомій справі Бейліса в Києві, яка стала відомою всьому європейському співтовариству юристів і

лікарів, також тіла Комарова у справі Скітських, але в цьому питанні розділяв погляди юристів, представників соціологічної школи кримінального права. Великі міста, зазначав він, були центрами злочинності. Малорозвинуте населення таких міст було малорелігійним, страх перед покаранням був невеликий, тому що приховати сліди злочину було легше, бідність і егоїзм розпалювали заздрість, що призводило до того, що людина з низьким рівнем моральності скоювала злочин. І якщо перший злочин проходив безкарно, то така людина входила у смак і повторювала свій злочин раз за разом, поки не опинялась на лаві підсудних. Також, на його думку, злочинців створювало виховання і середовище, хоча від самого початку вони могли народжуватись з гарними задатками. І окремо він визначав клас злочинців, які вже народжувались із злочинними нахилами, і називав їх морально помішаними. В цих осіб аморальні вчинки проявлялись з самого дитинства, вони відрізнялись недостатньою кмітливістю, егоїзмом, заздрощами і легкою збудливістю. До того ж у таких людей було яскраво вираженим збочення поглядів і прагнень, особливо по відношенню до сенсуальних⁴⁰ проявів [515].

Вчений мав великий досвід, тому вважав, що знайомство із злочинцем і вивчення його злочинних дій є необхідним для судового медика не тільки для встановлення правильного діагнозу і проведення правильної експертизи, а й взагалі для експерта, який є помічником судді у справах розкриття злочину. Психічний стан людини обумовлює форму її дій і навпаки, по формі дій можна судити про людину. Так було завжди. Тому судмедексперт, досліджуючи об'єкт злочину, завжди повинен був мати достатньо знань, щоб за характером злочинних слідів визначити особливості злочинної людини.

У проблеми вивчення особи злочинця в рамках новітніх шкіл кримінального права лікарі-психіатри і юристи йшли пліч-о-пліч. Їх наукові погляди нерідко перегукувалися, про що свідчать неодноразові спільні засідання членів Київського юридичного товариства і Київського психіатричного товариства. Ці засідання були присвячені питанням психіатричної експертизи, проблемам розірвання шлюбу через

⁴⁰ *Сенсуальний* – заснований на суб'єктивних почуттях і відчуттях.

психічну хворобу одного з подружжя, а також окреме засідання, присвячене пам'яті Ч. Ломброзо.

На останньому спільному засіданні, яке відбулось 14 листопада 1909 р. під головуванням відомого російського вченого-цивіліста, декана юридичного факультету, професора Київського університету В.А. Удінцева (1865–1945) були присутні 29 членів Київського юридичного товариства, голова Київського психіатричного товариства, психіатр, психолог, професор Київського університету І.О. Сікорський (1842–1919), члени цього товариства і багаточисельна публіка.

Першим виступив І.О. Сікорський із доповіддю «Значення Ломброзо в біологічній антропології і судовій психології», в якій ознайомив наукове товариство з основними помилками в його наукових працях, з критикою вчення Ломброзо на міжнародних конгресах кримінальної антропології, а також вказав і на позитивний вплив його роботи, зокрема покращення постановки медичної експертизи на суді і значний внесок в розвиток судової психології і загальної психіатрії.

Далі відбулась доповідь професора Г.В. Демченка «Ч. Ломброзо і його значення в науці кримінального права», в якій він розглянув стан кримінального права до Ломброзо, окреслив ті нові теорії, які вніс в неї Ломброзо, а також охарактеризував значення цих нових теорій. І зазначав, що Ч. Ломброзо увійшов в історію як великий новатор, який яскраво висвітлив антропологічні елементи злочинності, незважаючи на те, що його вчення мало помилковість багатьох спостережень, неправильних з медичної точки зору, і суб'єктивність – з юридичної.

Український вчений-цивіліст, відомий адвокат О.С. Гольденвейзер взяв слово, виступив і порівняв Ч. Ломброзо з королем Ліром, який також шукав відповідь на запитання, чому природа зробила серця деяких людей такими жорстокими. А також зазначив, що найголовніша заслуга його в тому, що використавши успіхи природознавства він вивчав особистість злочинця, що призвело до появи двох течій: одна не хотіла знати злочинця, щоб не нести відповідальність за покарання, а друга, навпаки, рекомендувала заводити при університетах музеї всього, що стосується злочинця [516].

Положення антропологічної школи отримали такий сильний резонанс у науковому світі завдяки принциповій концептуальній новизні, яка закликала до кардинального реформування усієї системи боротьби із злочинністю. Окреме місце у даній теорії займали дослідження системи засобів покарання, одним із яких була смертна кара.

В антропологічній доктрині усі засоби покарання розділялись на дві групи: перші відповідали сучасним засобам позбавлення волі, а другі базувались на методі виділення і викидання негідних членів із суспільства. Саме другій групі а антропологічній школі приділялось найбільше уваги і надавалось першочергового значення. Антропологічна школа класичним методам покарання надавала лише другорядного значення і зовсім ігнорувала сучасний тип покарання позбавлення волі.

Смертна кара в даній школі стояла на першому місці серед усіх засобів покарання. Взагалі в усі часи вона особливо привертала увагу вчених, громадських діячів та й пересічних людей взагалі. Відбувалось це, напевне, через те, що смертна кара пов'язана безпосередньо з самим життям і його втратою, з його цінністю і страхом. Влюбій країні, влюбі часи, і прилюбих соціально-політичних умовах люди поділялись на тих, хто був прихильником смертної кари, і тих, хто був проти неї. Світове співтовариство ще ніколи не прийшло до однієї думки стосовно цього виду покарання.

В II половині XIX ст. в провідних країнах Європи відбувались певні реформи, зокрема і в правовому полі. Провідні вчені різних країн, на ґрунті активного розвитку капіталістичних відносин закликали взагалі до скасування смертної кари. Але в антропологічній школі ставлення до цього виду покарання було зовсім протилежне.

Ч. Ломброзо у своїх наукових працях вважав смертну кару «радикальним засобом соціального захисту, найлогічним в сенсі кримінальної соціології не тільки відповідно закону природного добору, а й записаним на багаточисельних сторінках в книзі природи» [517].

Він був категоричним прихильником смертної кари і вважав, що її потрібно зберегти у суспільстві для певного виду злочинів і для спеціального виду злочинців.

Трохи інакші погляди спостерігались у наукових поглядах італійського кримінолога і політичного діяча Е. Феррі⁴¹. Висловлюючись про природних злочинців вчений пропонував їх поміщати у спеціальні заклади довічно і безстроково. Але з іншого боку він задавався питанням, чи не є кращим застосування смертної кари до «цих потворних істот», які постійно становили загрозу суспільству. Він вважав смертну кару абсолютно нормальним явищем суспільства. Зокрема зазначав, що: «Смертна кара накреслена природою в будь-якому кутку всесвіту і в будь-якій момент життя у світі. Вона не безумовно протирічить праву, адже коли вона абсолютно необхідна, як, наприклад, при обороні особистій або соціальній, вона абсолютно є справедлива. Крім того, загальний закон еволюції показує, що прогрес усілякого живого виду здійснюється завдяки постійному природному добору, який відбувається шляхом смерті менш сильних в боротьбі за існування. Тому штучний добір, що здійснюється суспільством у власному середовищі шляхом знищення шкідливих для його існування елементів, відповідав би не тільки праву, а й природному закону існування людства» [518].

Але загалом, у поглядах Е. Феррі спостерігаються певні коливання. З одного боку він бачив логіку і зміст у таких радикальних методах боротьби із злочинністю, а з іншого багато нюансів, коли брав до уваги вивчення особи злочинця.

Третій представник антропологічної школи французький вчений-криміналіст Ж. Пул'є став принциповим противником смертної кари. У своїх дослідженнях він заявляв, що йому видається дивним те, як представники позитивного напрямку можуть стверджувати необхідність смертної кари, адже вона може призначатися лише для вроджених злочинців, які взагалі смерті не бояться. Тому вчений вважав її безглуздим видом покарання і не бачив у ній сенсу [519].

Представників антрополого-позитивної школи називали «новими криміналістами». Серед них дуже відомим був учень Ч. Ломброзо, італійський юрист і кримінолог, автор теорії «природного злочину» Р. Гарофало, який усіляко закликав до застосування смертної кари. Він, застосовуючи теорію Дарвіна відповідно до

⁴¹ Енріко Феррі – з 1884 р. професор кримінального права провідних італійських університетів. З 1886 р. депутат італійського парламенту. В 1919 р. увійшов в комісію зі створення проекту Кримінального кодексу, певні положення якого увійшли в фашистський італійський кримінальний кодекс Італії 1931 року.

кримінального права, зазначав, що питання зменшення злочинності потрібно вирішувати відповідно до принципу виключення із суспільства і штучного добору злочинців, які з'являються на світ у вигляді злочинного потомства від злочинних батьків, тому й вимагав смертної кари для покращення раси.

Найголовнішою метою смертної кари він вважав необхідність усунути можливість рецидиву злочинної дії. Бачив у ній засіб «зробити злочинця безумовно нешкідливим, вирвати з коренем отруйну рослину». Він не бачив необхідності і сенсу в утриманні злочинців довічно в ув'язненні і був переконаний, що лише смерть може дати суспільству впевненість у безумовній ізоляції злочинця. У підтвердження своїх слів Р. Горофало цитував англійського соціолога Г. Спенсера: «У країнах, де люди надають значення тільки речам певним і конкретним, не розраховуючи на далекі ймовірності майбутнього, необхідні покарання суворі, швидкі, точні, сильно вражаючі уяву. Для людини культурної достатньо тривалої і одноманітної дисципліни. Для людей грубих необхідні покарання сумні і смертна кара» [520].

Ще один представник антропологічної школи, вчений-тюрмознавець, директор італійських тюрем М. Бельтрані-Скалія був переконаний, що нація може застосовувати смертну кару тоді, коли доведено, що вона може зберегти загальну суспільну безпеку. І як приклад, зазначав, що у великих європейських країнах, які відмінили смертну кару, або замінювали її довічним ув'язненням рівень злочинності зростав [521].

Не дивлячись на цю пропаганду, представники класичної школи кримінального права і діючої системи покарання, вчені провідних європейських країн, зокрема і Російської імперії, члени наукових товариств активно впроваджували в життя ідею відмови від смертної кари. Негативне ставлення до даного виду покарання в суспільній свідомості обумовлювалось розвитком культури, успіхами суспільного і приватного життя. І в європейському науковому співтоваристві постійно висловлювалась нетерпимість до смертної кари, про що писав у своїй науковій праці «Дослідження про смертну кару» видатний український вчений-юрист, голова Київського юридичного товариства О.Ф. Кістяківський.

Європейське суспільство потрохи стало приходити до пануючої на сьогоднішній день ідеї про те, що не держава вирішує, коли людині народжуватись, і не державі

вирішувати, коли їй помирати. Високо розвинуті країни Європи шукають інші шляхи боротьби із власним рівнем злочинності. І, як відомо, на сьогодні в жодній країні, що входить до Ради Європи, немає такого виду покарання, як смертна кара.

Як бачимо, якою б не була радикальною і новаторською антрополого-позитивна школа, і в ній вчені не змогли дійти згоди у питанні необхідності смертної кари. Напевне через те, що це питання за своєю природою не можна підвести під одну загальну риску. Як би не змінювалось суспільство, які б соціально-політичні течії не панували в ньому, завжди знайдуться ті, хто бажатиме застосовувати смертну кару й ті, хто від неї відмовиться.

Не дивлячись на те, що антропологічно-позитивна школа не мала у майбутньому свого розвитку, окремі агресивні погляди її представників широко застосовувались у наукових працях вчених або соціально-політичних течій у майбутньому. Прекрасним прикладом цього є ідеї А. Гітлера і загарбницької діяльності нацистської Німеччини.

Основні ідеї антрополого-позитивної школи кримінального права так і не були науково доведені, тому з часом інтерес до неї було втрачено. І в 1889 р. в Італії, за прикладом інших європейських країн, смертну кару було відмінено.

Отже, наприкінці XIX ст. наука кримінального права набула зовсім нового, більш широкого забарвлення. Тепер вона вже ґрунтувалась не тільки на положеннях класичної школи кримінального права, а й на роботах психопатологів, френологів, біологів, антропологів, соціологів, статистиків. Усі ці знання було об'єднано в гармонічне і систематичне ціле, в одну стійку наукову систему. Відбувся перехід від класичного абстрактного уявлення про кримінальний світ до реальних життєвих умов, в яких формувались злочинці і скоювались злочини. І вже наприкінці XIX ст. законодавства різних країн стали створювати норми, збудовані на нових положеннях науки кримінального права.

Кримінальна антропологія, як наука, не витримала перевірки часом. Але результати діяльності цього наукового напрямку, в окремих аспектах, дали багато цінного матеріалу для вивчення особливостей злочинного світу, а також розширили соціологічний напрям вивчення злочинності.

«До дня смерті Ломброзо, що настала в 1909 році у віці 73 років, стало остаточно ясно, що його концепція не зробить переворот в кримінальному праві і з яскравої іскри, яка одного похмурого грудневого ранку осяяла «темну рівнину до самого горизонту», не займеться полум'я нової наукової революції. Не було ніякої реальної перспективи у початкових ідей самого Ломброзо, ідей розрізнених, екзотичних, надзвичайно спрощених і по-своєму якихось вже дуже наївних. Вони не лізли ні в які юридичні ворота і були не в змозі знищити багатовікову твердиню кримінальної юстиції... Ломброзо не вдалося зробити наукову революцію, але пов'язане з його ім'ям величезне зрушення в розумінні проблем злочинності все-таки сталося. На злочинність ніколи не будуть дивитися так, як дивилися раніше, до появи його вчення. І нова епоха, яку можна назвати ерою кримінології, наступила рівно тоді, коли ще невідомий світу великої науки тюремний психіатр уважно вивчав череп каторжника» [521].

В сучасному світі результати наукової спадщини Ч. Ломброзо втілені в положеннях клінічної кримінології, в створенні детектора брехні, в теорії злочинного потенціалу, пов'язаної із особливостями фізичної конституції людини, в концепції розумової відсталості, яка базувалась на спадковості психічних хвороб злочинців.

На сьогодні клінічна кримінологія так і не знайшла фізіологічних ознак організму людини, які б прямо вказували на неї як на злочинця. Будова тіла, ендокринні розлади звичайно впливають на характер і психічні реакції людини, але все одно така нездорова поведінка не є визначальною. Пошуки гена злочинності не увінчались успіхом, але існуючі знання про механізм спадковості вже відкривають перед вченими майбутнього можливості ранньої діагностики маніяків, здатних на особливо важкі злочини, або просто осіб, здатних на суспільно небезпечні діяння.

Основна проблема Ч. Ломброзо полягала в тому, що він зробив свою теорію різко окресленою. Прагнучи до створення ідеального суспільства і ідеальної системи покарання, він віднісся до людини як до тварини, як до бездушного предмету, поставив себе над суспільством, вважаючи, що може вершити долі. Він посягнув на природні основи суспільства, поділяючи людей на якісних і неякісних. Злочинність, на жаль, завжди була притаманна людському середовищу із перших етапів його існування і до сьогодні є його невід'ємним атрибутом. А наука визнає лише природні істини. Усе, що

побудоване штучним шляхом, наприклад, ідеальна держава чи ідеальна судова система, із часом не знаходить своєї підтримки у суспільстві. Адже прагнучи у своїх теоріях до ідеалу потрібно завжди пам'ятати, що суспільство у своїй природі не ідеальне, і ніколи таким не буде. І люди не ідеальні, тому і злочинність буде, на жаль, існувати завжди.

Теорія злочинної людини Ч. Ломброзо була бездоказовою і не мала зворотної дії. Можна було класифікувати злочинців за антропологічними ознаками, але це не означало, що людина з такими ж характеристиками обов'язково буде злочинцем. Це і було найбільш слабе місце даної теорії вченого. Він так і не знайшов механізму «причини-наслідку» антропологічних характеристик злочинності людини і самого злочину. З іншого боку його наукові дослідження стосовно соціальних і психологічних аспектів появи і життєдіяльності злочинця отримали свій міцний науковий ґрунт і з часом були активно і широко розвинуті у роботах інших вчених. На сьогодні ніхто не заперечить, що суспільство формує особистість, і багато злочинців є породженням самої соціальної системи, в якій вони виростили.

Загалом, наукові заслуги Ч. Ломброзо для сучасності полягають в тому, що розробляючи свої гіпотези, нерідко помилкові, він вперше змусив науковий світ звернути увагу на особу злочинця, зробити його об'єктом наукових досліджень і визнати, що злочин, без вивчення особи злочинця, є лише бездоказовий факт, на якому не можна побудувати судовий процес і винести обвинувальний вирок суду.

Ситуація стала кардинально змінюватись на початку ХХ століття. Вже в другому десятилітті від антропологічної школи і її теорій не залишилось і «каменя на камені». Натомість ідея, висунута антропологами, про необхідність дослідження особи злочинця, набувала все більшого розвитку. Для урядів більшості європейських країн, дуже нагальним стояло питання про таке явище як рецидив злочину. Адже рецидивізм, як найнебезпечніша форма злочинності, в цей період, став справжньою проблемою. Сучасні, на той час, держави терпіли повні поразки із цим негативним соціальним явищем.

В науковому співтоваристві почало фігурувати таке поняття, як «небезпечний стан особи злочинця». І найкраще всього його розвиток і практичне впровадження

можна побачити розглянувши історію виникнення і діяльності Міжнародної спілки криміналістів (далі – МСК). Ця організація розпочала свою роботу у 1898 році. Перший з'їзд відбувся в Брюсселі. Тут питання про «небезпечний стан» ще не піднімалось, мова йшла тільки про рецидивістів, зокрема питання, чому саме боротьба із цим явищем була невдалою. На другому з'їзді у 1890 р. в Берні мова йшла вже про «звичних невинуватих злочинців». Констатуючи існування відомої категорії злочинців з таким психічним і фізичним рівнем, що нормальне сприйняття звичайного покарання для них не могло бути достатнім, і відносячи, зокрема, до таких злочинців закоренілих рецидивістів, які були або злочинцями – дегенератами, або злочинцями – професіоналами, з'їзд рекомендував застосовувати до них спеціальні заходи, спрямовані або на виправлення або на знешкодження. При чому, в якості критерію цих спеціальних заходів, вперше на Бернському з'їзді, поряд із ступенем виродження, було введено поняття «ступінь безпеки», яку несуть рецидивісти.

На наступних з'їздах в Христианії (1891), Парижі (1893), Антверпені (1894) було висунуто і обговорено ідею невизначених вироків у відношенні невинуватих злочинців за звичкою. І тільки через 10 років, на з'їзді в Берліні (1904) це питання знову було підняте і з'явилося таке поняття, як «небезпечний злочинець». Цей термін висунув професор А. Пренс, який він застосовував до відомих категорій рецидивістів. За ці 10 років на наступних з'їздах (Франкфурт, 1887; Мюнхен, 1896; Дрезден, 1898) активно розглядалось питання про низку проміжних форм психічного розладу, таких як істерія, легка епілепсія, неврастенія, алкоголізм та інше.

У 1903 р. на з'їзді німецької групи Міжнародної спілки криміналістів було прийняте рішення, що в законі потрібно визнати самостійну категорію зменшено-осудних, які підлягали більш м'якому покаранню, яке мало відбуватись в особливих закладах із медичним наглядом. А в 1905 р. у Парижі було висловлено думку, що зменшено-осудних потрібно спрямовувати не до кримінального судді, а до психіатра.

Важливим для вирішення даного питання став Х-й з'їзд в Гамбурзі в 1905 р., на якому було досить детально розглянуто дане питання. Так, професор А. Пренс зазначив, що найменш відповідальні індивіди стають найбільш небезпечними. Тому потрібно забути про принцип індивідуальної відповідальності і прийняти принцип

соціального захисту. Єдиним критерієм для покарання мала бути величина небезпеки, яку ніс обвинувачений. А завдання судді полягало в тому, як за допомогою якомога меншого для винного збитку досягнути найбільшої безпеки для суспільства.

Стосовно рецидивістів вчений наголошував, що злочинця потрібно було карати не лише за скоєний злочин, а й за те, що він із себе представляє як особистість. Це також стосувалось жебрацтва, бродяжництва і алкоголізму. Багато хто із вчених на з'їзді не підтримав таку радикальну позицію. Відбувались жваві дебати, але до загального висновку вчені не дійшли [522].

На чергових з'їздах в Амстердамі у 1909 р. і у Брюсселі в 1910 р. вирішувалось питання про те, які положення з даного питання мають входити до законодавства. Так, у висновках з'їздів було зазначено, що в законі могли бути передбачені відповідні заходи соціального захисту проти злочинців, таких як рецидивісти, або тих, що вели антисоціальний спосіб життя.

В квітні 1912 р. в Парижі відбувалась нарада Центрального бюро Міжнародної спілки криміналістів, на якій усіх небезпечних злочинців було розділено на рецидивістів, жебраків, бродяг, психічно хворих злочинців і злочинців-алкоголіків. Крім того, зазначалось, що безперечною необхідністю було залучення до справи визначення небезпечного стану суду присяжних. Піднімалось це питання і на засіданнях Російської групи МСК. Після тривалих дебатів було визначено, що введення в російське законодавство особливих заходів соціального захисту було можливе лише при встановленні в законі широких і міцних гарантій свободи і прав особистості. А стосовно загального поняття «небезпечний стан особи злочинця» було прийнято рішення в російському кримінальному законодавстві такого поняття поки що не вводити.

Новітні школи (антропологічна і соціальна) кримінального права пропонували багато різних варіантів боротьби із злочинністю. Хтось, як антропологи наголошував на радикальному ставленні до злочинців, їх ізоляції від суспільства, хтось, як соціологи, робив акцент на попереджувальні заходи. В пошуках кращого варіанту вчені доходили іноді до абсурду, забуваючи, що критерій «небезпеки» з'являється тільки тоді, коли має місце злочин, під час здійснення його кваліфікації, що існують

поняття рецидиву, замаху, співучасті, а також відомі форми вини: умисел і необережність. Крім того, критерієм небезпеки є об'єктивна сторона злочину: мотив, мета, засоби, якими досягається злочинний результат. Що той момент, коли «небезпека» перетворюється на «небезпечний стан» наперед визначити не можна, тим більше шляхом математичного обчислення вірогідності.

На черговому засіданні Київського юридичного товариства 1 грудня 1912 р. відомий польський вчений-криміналіст, доктор юридичних наук, професор Київського університету, член КЮТ М.М. Паше-Озерський виступив з доповіддю «Про небезпечний стан особи злочинця», у якій зазначав, що «небезпечний стан злочинця» – це поняття спеціальне, технічне, яке показувало спеціальний стан злочинного суб'єкта і звертало увагу судді на те, що нормальними, звичайними карними методами на його злочинну особистість вплинути не можна, що пропонувалося визнати його більш винним і більш відповідальним перед кримінальним законом [523].

Сутність питання про «небезпечний стан» особи злочинця лежало в конструюванні його характерних рис, його ознак, за якими цей стан можна було розпізнати в кожному конкретному випадку. І що розвиток цього поняття мав ґрунтуватись лише на тих ознаках, які мали кримінально-юридичний характер і абсолютно точно були передбачені і вказані відповідною статтею в кримінальному законодавстві. Крім того, вчений зазначав, що у перші десятиліття ХХ ст. більшість країн Європи йшли на зустріч вказаному поняттю і в законодавстві своїх країн встановлювали цілком певні ознаки і критерії «небезпечного стану». Наприклад, в Норвегії, Англії, Новій Зеландії, Франції, Португалії такими ознаками вважались рецидив злочину, багаторазова злочинна діяльність, безчесний і злочинний спосіб життя і звички винного. В Бельгії і Німеччині критерій «небезпечного стану» застосовувався ще й для злочинного дармоїдства, кваліфікованого жебрацтва, бродяжництва і сутенерства. В Російській імперії даний критерій в законодавстві застосовувався лише для небезпечного рецидивізму, бродяжництва, дармоїдства і ледарства.

На початку ХХ ст. поняття «небезпечного стану» особи злочинця і законодавство не виходило за межі чітко окреслених юридичних конструкцій і ознак, як в науці, так і

в судовій практиці. Але сучасний, на той час, розвиток наукової думки показав також й інше ставлення до даного питання. В провідних країнах Європи стали з'являтися тенденції, які протирічили усім загальноприйнятим в науці і кодексах основам. З точки зору цих вчених, злочин – це був лише один із багаточисельних симптомів «небезпечного стану». Небезпечний стан мав бути підставою для застосування особливих примусово-репресивних заходів соціального захисту, нерідко навіть більш суворих, ніж звичайне покарання. І єдиним критерієм повинні були виступати не важкість і властивості злочинної дії, а та ступінь небезпеки, яка проявилась у цій дії і яку несла в собі дана злочинна людина. На їх думку, людину можна було піддати особливим заходам тільки тому, що вона була небезпечна.

В законодавстві провідних європейських країн такі заходи соціального захисту обмежувались ув'язненням в спеціальних лікарських закладах, робітничих будинках, тюрмах без визначення строку перебування – тобто ізоляцією людини від суспільства [524].

Але деякі вчені, серед них і вітчизняні, послідовники новітніх шкіл кримінального права у своїх дослідженнях пішли далі. Так з'явилася *євгеніка* – наука про створення здорової раси шляхом використання найкращих осіб серед людей і за допомогою зміни зовнішніх умов. Євгеніка була заснована у другій половині XIX ст. на законах Гр. Менделя (1822–1884), австрійського біолога і ботаніка, основоположника вчення про спадковість. Він відкрив закономірності спадкування моногенних ознак, що стало першим кроком на шляху до сучасної генетики [525].

А самі основи євгеніки, як і її назва, були розроблені англійським дослідником, антропологом і психологом Фр. Гальтоном (1822–1911) у 1863 р., який був двоюрідним братом Ч. Дарвіна. Термін «євгеніка», що у перекладі з грецької означає «народження кращих», він вперше використав у 1883 р. в своїй науковій праці «Дослідження людських здібностей та їх розвитку» і визначив її як науку, яка повинна була займатись усіма факторами, які покращували вроджені якості раси, досліджувати методи створення ідеальної у всіх відношеннях людини, здорової раси. Ідеї Фр. Гальтона тісно переплітались з теорією природного добору Ч. Дарвіна і теорією перенаселення Мальтуса [526].

Спочатку ідеї євгеністів були дуже навіть цікавими і придатними. Фр. Гальтон намагався встановити закономірності спадкування таланту, інтелекту, сили, вивчав усі впливи, які покращували або посилювали расу. Але кожний біолог знає, що для того, щоб вивести нову породу рослини або тварини, потрібно вибракувати 95 матеріалу і вибрати найкраще. А основним принципом такого відбору є те, що найгірші особини не повинні брати участі у розмноженні. Саме це і стало підводним каменем, на який наштовхнулася євгеніка. Відбулось сильне зіткнення науки із етикою та мораллю.

Євгеністи були переконані, що усе людство складається з пристосованих і непристосованих, з придатних і непридатних до життя. І що право на життя мали тільки пристосовані, тому що тільки вони могли передати спадково свої гідності і сприяли покращенню раси. Тому євгеністи закликали допомагати пристосованим і не давати можливості непристосованим розмножуватись. До лав останніх євгеніка відносила усіх недоумкуватих дітей, душевнохворих, усіх, хто відмовлявся працювати, повнолітніх злочинців, алкоголіків і повій, а також епілептиків, калік, астеніків, сліпих і глухих. Євгеністи наголошували, що «непристосовані» розмножувались частіше «пристосованих», що було загрозою розвитку людства, тому наполягали на їх агрегації⁴² (ізоляції) і стерилізації. Вони були переконані, що будь-якій нації потрібно всього 80 років, щоб відродитися, застосовуючи вказані методи. І що держава повинна замінити собою механізм природного добору, який практично перестав діяти через суттєве полегшення соціальних умов життя [527].

Микола Миколайович Паше-Озерський абсолютно не підтримував цих методів і називав євгеніку «звіриною філософією», а у кримінальному процесі вважав поняття «небезпечного стану» можливим до застосування лише у випадку скоєння кримінального правопорушення людиною, що постає перед судом. Обвинувачений, зазначав вчений, має нести лише таке покарання, яке визначене кримінальним кодексом його країни за певне злочинне діяння.

Після його доповіді в Товаристві відбулось жваве обговорення, і більшість вчених, серед яких були професор Г.В. Демченко, літератор і громадський діяч Д.В. Туткевич,

⁴² Агрегація (за вченням євгеністів) – довільне ув'язнення в промислових школах або спеціальних колоніях, де «непристосовані» могли б вести скромну трудову діяльність і знайти тиху смерть на старості, не маючи можливості передавати своєму потомству свої пороки.

приват-доцент Київського університету Ю.П. Новицький, професор В.І Синайській повністю погодились із його поглядами. Голова Товариства Г.В. Демченко зазначив, що доповідь Миколи Миколайовича стала відображенням загальної думки Київського юридичного товариства в даному популярному і нагальному питанні, за що висловив доповідачу окрему подяку. Члени Київського юридичного товариства не підтримували таких радикальних методів і дуже побоювались за можливість розвитку євгеніки, враховуючи, що на той час в США вже було санкціоновано на законодавчому рівні вазектомію⁴³ [523].

Стурбованість членів Київського юридичного товариства дуже швидко підтвердились. Євгеніка розвивалась швидкими темпами за двома напрямками:

- ✓ *позитивним* – сприяння появі людей з ознаками, цінними для суспільства (відсутність спадкових захворювань, гарний фізичний стан, здоровий інтелект);
- ✓ *негативним* – заборона особам, маючим спадкові дефекти, неповноцінним людям і злочинцям мати потомство.

Основну роль у ній відігравали заборонні заходи.

Особливо вона була популярна в США саме через те, що в цю країну переїжджали люди різних народів і рас з різних країн, серед яких було багато представників злочинного світу. Тому Америка стала першою країною, яка стала активно боротись за покращення генофонду і здоров'я свого населення. На державному рівні американські штати один за одним приймали закони, які забороняли в'їзд в країну злочинцям, повіям, психічнохворим, особам, що хворіли на хронічні заразні хвороби, безграмотним. З'явилися заборони на укладання шлюбу і можливість мати дітей усім психічнохворим, епілептикам, алкоголікам, хворим на венеричні хвороби. Першим штатом, який прийняв євгенічні закони в 1907 році, була Індіана. Стерилізацію робили ідіотам, імбецилам, злочинцям-рецидивістам і насильникам. Цей закон проіснував у штаті до 1974 року. У 1909 р. стерилізацію стали застосовувати Каліфорнія і Вашингтон. За 26 років цей метод почати використовувати ще в 40 штатах. В Північній Кароліні примусову стерилізацію робили людям, чий IQ був нижчий за 70. Стерилізації

⁴³ *Вазектомія* – хірургічна операція, при якій проводиться перев'язка чи видалення фрагмента сім'явивідних проток у чоловіків

підлягати представники расових меншин – особливо тут постраждали афро-американки, а також бідні. В США широка практика стерилізації людей проіснувала до 60-х рр. XX ст., а в деяких штатах аж до 1983 року. Взагалі, в США вже в 1916 р. працювало близько 100 євгенічних кафедр при університетах і коледжах, писались книжки і статті, а також існувало три великих наукових євгенічних товариства [528].

На початку XX ст. по всьому світу досить швидко стали з'являтися євгенічні наукові товариства, які займалися популяризацією знань даної науки і поширенням євгенічного виховання серед населення. В Європі існувало Міжнародне товариства расової гігієни. В 1912 р. в Лондоні було проведено Перший інтернаціональний євгенічний конгрес. З 1934 р. по 1976 р. в Швеції працювала програма примусової стерилізації «неповноцінних», схожі закони діяли в Норвегії, Фінляндії, Естонії і Швейцарії. Так євгенікою стали лікувати язви суспільства.

Євгеніка мала величезний вплив не тільки на вчених, а й політиків, письменників, громадських діячів. Наприклад, Б. Шоу на засіданні Лондонського товариства євгеністів заявив, що: «Деякі аспекти євгенічної політики неминуче приведуть нас до газової камери. Велику кількість людей доведеться вбити тільки через те, що іншим доводиться витратити свій час на те, щоб піклуватись про них» [529].

М. Твен, Г. Уелс, О. Гакслі також були затятими прихильниками євгеніки.

В Німеччині ці ідеї набули значного поширення і найбільшого в Європі ще задовго до нацистського режиму А. Гітлера. Пізніше вона стала державною ідеологією Третього Рейху. Національна програма носила назву «Запобігання виродження німецького народу як представника арійської раси», в рамках якої проводилась діяльність в таких напрямках:

- ✓ програма умертвіння T-4 – знищення психічнохворих і взагалі усіх, хто хворів понад 5 років, як непрацездатних;
- ✓ переслідування гомосексуальних чоловіків;
- ✓ Лебенсборн – зачаття і виховання в дитячих будинках дітей від службовців СС, що пройшли расовий відбір;
- ✓ «Остаточне вирішення єврейського питання» – повне винищення євреїв;

✓ *План «Ост»* – захоплення «східних територій» і скорочення місцевого населення, як представника нижчої раси.

«Історія розвитку євгеніки в Німеччині демонструє нам, як поступово ідеї регулювання шлюбів переродились в умовах процвітання фашизму в ідеї знищення неугодних національностей. Ідеологія нацизму співпала з ідеями негативної євгеніки. І тут винні не біологи, а неохайна пропаганда ідей і її неадекватне сприйняття» [530, С. 74].

Загалом, масштаби впливу євгеніки на світове суспільство були вражаючими. Від винищення і примусової стерилізації постраждали сотні тисяч людей в різних країнах світу.

У справі злочину і покарання євгенічні погляди поєднали в собі основні принципи новітніх шкіл кримінального права. Антропологи були переконані, що злочинців потрібно було або знищувати, або ізолювати, а соціологи вважали, що найголовнішими у боротьбі із злочинністю є попереджувальні методи. Євгеніка вирішувала це питання радикально – пропонувала знищувати або ізолювати усіх, хто підпадав під поняття «небезпечна особа» не чекаючи, коли відбудеться злочин.

Читаючи доповіді і наукові праці членів Київського юридичного товариства з даного питання ми бачимо, як вони з жахом спостерігали за поширенням утопічних ідей френології, кримінальної антропології, особливо євгеніки у Європі і Америці, розуміючи, що рано чи пізно вона прийде і в їх країну. Так і трапилось, але вже після жовтневого перевороту 1917 року.

В Російській імперії наукове співтовариство було консервативним, релігійним і високоморальним, тому не дивно, що євгенічні погляди не мали серед його представників широкого поширення. Активні зміни соціокультурних поглядів вже в Радянській Росії стали гарним підґрунтям для розвитку євгеніки. Відкривались шляхи до створення досконалої людини нового часу. Так, в 20-ті роки ХХ ст. російський біолог, спеціаліст із штучного запліднення і внутрішньовидової гібридизації тварин І.І. Іванов (1870–1932) намагався схрестити людину і людиноподібну мавпу з метою виведення нової породи людей [531]. В 1921 р. відомий російський лікар-психіатр Г.В. Сегалін (1871–1960) запропонував створити Інститут геніальності, в якому вчені

мали б можливість досліджувати геніальних людей в лабораторних умовах [532]. В 1926–27 рр. в Інституті експериментальної біології професор І.Т. Коган здійснював дослідження на чоловіках з метою підвищення працездатності і фізичних особливостей шляхом введення чоловікам бичої тестикулярної рідини [533].

Відомі представники євгеніки в СРСР М.К. Кольцов – російський генетик, засновник Інституту експериментальної біології, член-корр. АН СРСР, П.І. Люблінський – радянський вчений-юрист, кримінолог, д.ю.н., професор, Ю.О. Філіпченко – російський генетик, еволюціоніст, ентомолог та ін. в 20-30-х рр. ХХ ст. розробляли свої утопічні теорії з селекції людини і були абсолютно переконані, що це був єдиний шлях до створення фізично-, психічно- і соціально-здорової людини і суспільства.

«Номо creator⁴⁴ повинен стати дійсно царем природи і підкорити її собі силою свого розуму і своєї волі. І якщо при цьому він не завжди буде відчувати себе щасливим, буде іноді страждати від ненаситної спраги все нових і нових досягнень, все ж таки, я думаю, ці страждання святого невдоволення – невисока ціна за ту міць і за ту киплячу роботу, які випадуть на його долю. Ось ідеал євгеніки, який мені здається найбільш привабливим», – писав М.К. Кольцов [534, С. 17].

В 30-ті рр. ХХ ст. ідеї євгеністів були гостро розкритиковані сталінським режимом. Їм приписували ідеї селекції людини, расизму і фашистської ідеології. Погляди євгеністів йшли у розріз з догматичною ідеологією Радянського Союзу того часу. Відбувались репресії і гоніння на вчених і дослідників даного напрямку. Усі біологічні теорії в кримінології було визнано антинауковими. Важливо зазначити, що і в радянській Росії і в Радянському Союзі ніколи не відбувались заходи із здійснення стерилізації спадково дефективних людей або злочинців [535].

В кримінальному праві залишався основний класичний метод у призначенні покарання – злочинна дія, визначена як така Кримінальним кодексом країни. Вітчизняні євгеністи пропонували безліч різних ідей, як можна покращити природу людини і змінити її вплив на суспільство, але усі вони були об'єднані однією

⁴⁴ Номо creator – назва для нового типу ідеальної людини, придумана М.К. Кольцовим

характерною рисою – вони обмежували громадянські права і свободи людини, її добру волю і право вибору.

Після Другої світової війни на Нюрберзькому процесі усіх лікарів, які на ув'язнених робили дослідження, зокрема відпрацьовували нові методи стерилізації було визнано катями, а на євгеніку накладено табу.

Пізніше провідними країнами світу, в тому числі і Україною, було підписано низку міжнародних угод, згідно яких заборонялась будь-яка форма дискримінації людей за ознакою генетичного спадкування, втручання в геном людини, створення ембріонів людини в дослідницьких цілях та інше: Декларацію прав людини і громадянина (1948) [536], Конвенцію про захист фундаментальних прав і свобод людини (1950) [537], Всесвітню декларацію про геном людини і права людини (1997) [538], Конвенцію про біомедицину і права людини (2005) [539], Загальну декларацію про біоетику і права людини (2005) [540], Декларацію ООН про клонування людини (2005) [541].

А 7 грудня 2000 р. в Ніцці (Франція) було підписано Хартію основних прав Європейського союзу, у якій євгеніку було заборонено. Зокрема Ст. 3 «Право на особисту недоторканність» містить такі норми:

1. Кожна людина має право на фізичну недоторканність і недоторканність психіки.

2. В області медицини і біології необхідно перш за все забезпечити:

- добровільну і вільну згоду зацікавленої особи відповідно до встановленого законом порядку;
- заборону євгенічної практики, перш за все тієї, яка спрямована на селекцію людини;
- заборону використання тіла людини і його частин як джерело наживи;
- заборону репродуктивного клонування людських істот [542].

Відомий український генетик, академік НАН України С.М. Гершензон⁴⁵ (1906–1998) з цього приводу писав: «Зараз євгеніка – це минуле, до того ж сильно заплямоване. А цілі, поставлені перед євгенікою її засновниками і нею не досягнуті,

⁴⁵ Її мати – Марія Борисівна Гольденвейзер (Гершензон), піаністка, була племінницею О.С. Гольденвейзера, активного діяча Київського юридичного товариства

перейшли повністю у відання медичної генетики, яка швидко і успішно просувається вперед» [543].

Будь яка нова наука є таким «живим» організмом, розвиток якого можна спрямувати або на благо людства та цивілізації, або зробити з неї «машину-вбивцю». Така доля спіткала евгеніку. Знову ми бачимо, як одні люди вважали, що можуть розпоряджатися долями інших.

«У ХХ столітті пошук біологічних причин злочинності перемістився на інший рівень дослідження – клітинний і біохімічний. З'явилися теорії про обумовленість кримінальної поведінки гормональними розладами, хромосомними аномаліями, іншими порушеннями апарату спадковості. До теперішнього часу в цій області накопичено великий емпіричний матеріал, але про якісь видатні «проривні» відкриття говорити поки не доводиться. У всякому разі, «ген злочинності» виявити не вдалося» [521].

Таким був довгий шлях пошуку методів боротьби із злочинністю, починаючи від френології і закінчуючи генетикою. Так закінчилась півторастолітня історія розвитку новітніх наукових течій, пов'язаних із втручанням суспільства в соціальну і фізичну природу людини, зокрема злочинної. Як і 100 років назад в Україні працює принцип, згідно якого людина повинна нести покарання тільки за ту злочинну дію, яку вона скоїла. В інших випадках наша держава в приватне життя людини втручатись не має права.

4.6.2 Становлення та розвиток суду присяжних в Україні

Суд присяжних, як і будь-який інший потужний правовий інститут світового співтовариства, бере свій початок в далекі часи існування інших країн, можна сказати цивілізацій, які залишили нам могутні здобутки науки, зокрема правової, і здійснили неоцінений вплив на формування сучасних європейських націй, зокрема модерних, таких як Україна.

Загальний принцип діяльності суду присяжних в корені був пов'язаний із історичною тенденцією обмеження абсолютної влади шляхом поділу її на законодавчу, виконавчу та судову, що давало можливість залучати до судового процесу членів громади.

Вперше таку тенденцію ми зустрічаємо у Давній Греції, в Афінах, приблизно в 500 р. до н.е., де існували спеціальні судові колегіальні органи, які мали право приймати рішення по судовій справі шляхом таємного голосування. Цей принцип поділу влади пізніше ми знаходимо у наукових працях Аристотеля (4 ст. до н.е.), який, як відомо, також жив і працював в Афінах, і окрім наукового доробку, увійшов в історію науки ще й як людина, яка створила професійну наукову мову, якою досі користуються вчені абсолютно різних спеціальностей. Він був великим систематиком, який заклав основи різних наук і впорядкував їх [544].

Сучасна форма «суду присяжних» бере свій початок в Англії на межі I і II тисячоліть (II половина X – початок XI ст.), де існували колегіальні судові органи, які приймали рішення з цивільних справ, зокрема земельних і майнових. Поступовий розвиток даного правового інституту дістав новий поштовх на початку XIII ст., коли у 1215 р. англійська аристократія висунула певні вимоги до короля з метою обмеження королівської влади шляхом введення в політичну систему країни певних, особливих державних органів – загальної ради королівства і комітету 25 баронів, який мав повноваження змушувати короля відновляти порушені права особи. Це був дуже масштабний виступ англійських баронів, який підтримали усі інші вільні стани країни, через багаточисельні зловживання з боку корони.

Результатом даного виступу стало підписання Великої хартії вольностей (1215), низку статей якої, через відповідну радикальність, було визнано конституційними. Окрім звичайних консервативних норм Хартія мала ще й прогресивні, в результаті чого з часом сформувались перші поняття прав і свобод людини. Наприклад, відповідність дій посадових осіб до закону, відповідність злочину і покарання, визнання вини особи тільки в судовому порядку, недоторканість майна, свобода перетинання кордонів. Протягом довготривалої боротьби англійців із деспотизмом Корони в епоху феодалізму Хартія стала символом політичної свободи, що призвело у 1628 р. до підписання Петиції про право (другої великої хартії), яку королю Карлу I від імені обох палат англійського парламенту було представлено для підпису. Норми Петиції були настільки радикальними для свого часу, що були рівносильними революції, і заклали основи інституту прав і свобод людьми в Англії в епоху Середньовіччя [545].

Так, згідно Ст. 39 Великої хартії вольностей король був обмежений у праві піддавати вільну людину репресії, яка могла бути засуджена тільки за законним вироком рівних їй осіб. З цього часу розвиток суду присяжних набув нової сили. Так, було закріплено свободу ухвалення рішення, таємницю дорадчої кімнати (навіть від професійного судді), заборону спілкування з присяжними стосовно справи під час процесу та інші. Таким чином, було сформовано у XIII ст. суд присяжних сучасного типу.

Свого поширення в інших країнах він отримав з кінця XVIII ст., що було пов'язано із періодами бурхливих соціальних потрясінь і політичних перебудов. Першою в Європі суд присяжних ввела Франція у 1791 р., далі Німеччина аж у 1848 р., Австрія у 1878 р. і т.д.

В Російській імперії введення суду присяжних, який почав діяти і на українських етнічних землях, було пов'язане із судовою реформою 1864 року. Хоча ще у 1809 р. М.М. Сперанський пропонував імператору Олександру I ввести в Російській імперії цей правовий інститут, який тільки у другій половині XIX ст. був дуже позитивно сприйнятий представниками різних верств країни і став предметом наукових досліджень провідних юристів [546].

Судова реформа 1864 р. сформувала такі складові елементи нової системи судоустрою як судові слідчі, мирові судді, члени загальних судів, присяжні і приватні повірені (адвокати) і суд присяжних. Реформа була дуже радикальна, принципово міняла десятиліттями встановлений порядок, тому, звичайно, що більшість представників судової влади нові порядки не сприймали. Перехідний період протікав непросто, з низкою складнощів, неприйняття і саботажу.

Як писав відомий російській юрист, суддя, громадський діяч, член КЮТ Анатолій Федорович Коні: «Судова реформа покликана була завдати удару гіршому з видів свавілля, свавілля судовому, яке прикривалось маскою формальної справедливості. Вона мала своїм наслідком пожвавлення в суспільстві розумових інтересів і наукових праць. Із старою судовою практикою науці не було що робити» [547, С. 3].

На російських етнічних землях суд присяжних запрацював раніше ніж на українських. Пов'язано це було з тим, що в Південно-Західному регіоні складно

вводилось загальноімперське законодавство. Довгий час на цих територіях працювали Литовські статuti, Магдебурзьке право, сеймові конституції. Перше десятиліття розвитку суду присяжних було активним і захоплюючим. В різних регіонах створювались округи судових палат.

Враховуючи умови розвитку країни, досі дивно, що самодержавство допустило створення таких демократичних засобів захисту прав і свобод людини, законодавчо обмежуючих владу, як суд присяжних і адвокатура. Протягом усього часу дії суду присяжних завжди були ті, хто вимагав його скасування чи реформування. Але справжню загрозу йому принесла у 1878 р. справа терористки Віри Засулич. Саме вона показала владі повну незалежність суду присяжних у своїх рішеннях [548].

Враховуючи, що це був один із найвідоміших кримінальних процесів за участі присяжних, і суддею на ньому був почесний член Київського юридичного товариства А.Ф. Коні, зупинимось на ньому детальніше.

Віра Засулич, соціалістка, член групи «Народна воля», революціонерка, була притягнута до відповідальності за замах на вбивство петербурзького градоначальника Ф. Ф. Трепова. Поранення було не смертельним. Вчинок її був продиктований помстою через катування Ф.Треповим політичного в'язня, студента Боголюбова. Прогресивна частина суспільства розглядала її вчинок як протест проти свавілля царських посіпак.

Переякані чиновники одразу вирішили провести показовий кримінальний процес. Вони були переконані, що суд присяжних засудить В. Засулич, адже присяжні не жалували вбивць.

Суддею на процесі був А.Ф. Коні, який вирішив провести процес за новими, прогресивними законами. З боку захисту – відомий адвокат Г. Александров. Разом з А.Ф. Коні вони склали суд присяжних із представників саме «середнього класу» (інтелігенція, чиновники), який у більшості своїй був налаштований опозиційно.

Цей процес викликав у суспільстві величезний резонанс. На нього було роздано близько 300 запрошень. Під час слухання адвокат зробив акцент не на вині В. Засулич, а на діях градоначальника. Так він уміло обійшов тему підготовки до злочину. А також зазначив, що вистріл було скоєно в бік, що не пошкодило життєво-важливих органів, а

отже наміру вбити Ф. Трепова не було. Адвоката у своїй доповіді підтримав і суддя А.Ф. Коні. Сам він був переконаний, що присяжні визнають В. Засулич винною, тому просив для неї хоча б поблажливості.

По закінченню слухання присяжні винесли свій вердикт: «Не винна!». Це рішення присяжних одностайно вітали суспільство і прогресивні друковані органи. Виправдання В. Засулич було одночасно засудженням системи свавілля царських сатрапів. Реакція влади була шаленою. На наступний день рішення присяжних було опротестовано, але В. Засулич вже виїхала до Швейцарії.

Влада прагнула помсти за приниження. А.Ф. Коні був змушений залишити посаду окружного судді, та сама доля спіткала міністра юстиції К.І. Палена і градоначальника Ф.Ф. Трепова. Адвоката П. Александрова хотіли навіть посадити за ґрати, але адвокатура після судової реформи була незалежною, тому він продовжував захищати противників існуючої влади й далі [549].

Офіційно на українських землях судові статuti запрацювали лише через 13 років після їх офіційного проголошення. Наказом імператора Олександра II від 19 червня 1877 р. було введено в дію судові статuti 1864 р. в Західному краї Російської імперії, який складався з 9 губерній: Віленської, Ковенської, Гродненської, Мінської, Могилевської, Вітебської, Київської, Волинської і Подільської. Останні три були українськими і входили до складу Південно-Західного краю [550].

І тільки в червні 1879 р. на Україні стали з'являтися перші суди присяжних. Було відкрито Київську судову палату і окружні суди: Київський, Уманський, Житомирський, Луцький і Кам'янець-Подільський. Призначено на посади нотаріусів, а Чернігівську губернію зараховано до округу Київської судової палати [551].

Іноземці з цікавістю спостерігали за реформування судової системи в Російській імперії. У своїй відомій праці відомий англійський оглядач і іноземний кореспондент «Таймс» (Лондон) «Росія, її історія і стан до 1877 р.» Д.-М. Уоллес захищав суд присяжних від тієї критики, якій він піддався, і пояснював його недоліки, зокрема у вердиктах, тим станом, в який його було поставлено новими судовими статутами і самою природою кримінального кодексу, який, у певній мірі, обмежував владу суду присяжних у визначенні ступеню покарання. Особливо позитивно він ставився до

селянського елементу у складі суду присяжних, адже у погляді присяжних на злочин виявлявся ступінь світосприйняття, який був притаманний тому стану, із середовища якого вони вийшли.

Наприклад, селяни з особливою строгістю ставились до злочинів проти власності і частково проти релігії, а от до обману і образи були вельми поблажливі. Натомість як до останнього були дуже суворими купці. Присяжні, що вийшли із середовища інтелігентних класів, були досить поблажливими до злочинів проти релігії, і взагалі у більшості своїй мали негативний погляд на покарання взагалі і вважали, що цей інститут варварський і даремний, тому і нерідко налаштовували своїх колег винести виправдовувальний вердикт взагалі не дивлячись на те, яким був злочин. Тому, на думку Д. Уоллеса, селянські елементи у складі російського суду присяжних були досить надійними.

На засіданні Київського юридичного товариства 17 березня 1877 р., у своїй доповіді «Думка Уоллеса про російські судові установи» професор Олександр Васильович Романович-Славатинський підкреслював, що російська судова реформа в своєму практичному здійсненні значно ухилилась від основних принципів закону 1864 року. Судді насправді були не настільки незалежними, суди не настільки автономними. Вчений вважав, що звинувачувати в цьому уряд не має сенсу через те, що саме російське суспільство ще не було підготовлене до самоуправління. Тому Д. Уоллес зробив висновок: «Коли освічені класи отримують більше незалежності і в інших сферах своєї діяльності, коли буде утворено здорову, потужну і загальноконтрольовану суспільну думку, тоді прийде пора звільнити трибунали від гніту контролю центральної влади» [552, С. 23].

Тому, аналізуючи діяльність Київського юридичного товариства, створеного при Київському університеті Св. Володимира, на початку 80-х рр. XIX ст. ми бачимо певну науково-просвітницьку активність у вирішенні даного питання. В «Трудах Київського юридичного товариства» і «Университетских известиях» за 1880 р. ми знаходимо низку публікацій з цього питання, в яких провідні вчені КЮТ піднімали актуальні питання стосовно суду присяжних, адже Члени Київського юридичного товариства

були активними прихильниками діяльності суду присяжних на українських етнічних землях.

Ще у 1873 р. активний член КЮТ, адвокат, прокурор, суддя Олександр Андрійович Квачевський, який брав участь у розробці Судових статутів 1864 р., написав одну з перших наукових праць з означеної теми «Суд присяжних за російськими законами. Керівництво для присяжних засідателів», у якій зазначив, що суспільство сприйняло даний інститут дуже позитивно, вважаючи його корисним і потрібним для країни, що підтверджували багаточисельні факти сумлінного ставлення присяжних до своєї діяльності.

«Шестирічний досвід діяльності суду присяжних в різних частинах Росії дав такі безсумнівні докази переваг цього суду, а й самі недовірливі люди переконуються в його перевагах, необхідності і застосуванню до нашої країни. Не можна не дивуватись, з якою сумлінністю виконується нашим народом обтяжлива повинність присяжних засідателів. Як настійливо долаються ними найтяжчі утруднення на шляху до місця засідання суду в погану погоду і при крайніх незручностях проїзду, як бездоганно витримується залишання домашнього притулку, господарства і утримання себе на свої нерідко невеликі засоби існування в місті. З якою увагою вислуховуються справи з ранку до пізньої ночі. Боягузливе побоювання приватних виправдовувальних вироків без підстав, що незаслужено нав'язувалось суду присяжних, спростовувалось у нас строгістю обвинувальних вироків при найслабших доказах вини.

Не дивлячись на цю строгість, віра в правдивість вироків, безумовно, у великій кількості випадків закріпилась за присяжними засідателями. З кожним роком більше і більше помічається благотворний вплив суду присяжних на розповсюдження в народі здорових понять про законність, правду і суд, яких він так потребує» [553, С. I–III].

Такий швидкий успіх суду присяжних був обумовлений тим, що до його складу входили люди з народу, які могли ближче зрозуміти тих, хто опинився на лаві підсудних. З іншого боку існували і недоліки, які полягали в тому, що більшість присяжних не мала досвіду і знань через безграмотність. Тому їм були чужими і незрозумілими навіть найпростіші поняття про закон, права і обов'язки як судді, так і присяжного засідателя.

Саме з метою роз'яснити ці питання і полегшити для звичайного пересічного обивателя О.А. Квачевський і підготував свою вищезазначену працю. В ній він спробував дати найдетальніші роз'яснення потенційним присяжним про те, для чого і як відбувалось судове засідання, якими були права і обов'язки присяжного, його діяльність за вітчизняним законодавством. Адже для того, щоб правильно розуміти свій статус у судовому процесі, вміти користуватись своїми правами і виконувати обов'язки, він повинен був знати і розуміти судові порядки, мету і законність своїх дій.

Крім того, «Керівництво» О.А. Квачевського давало можливість присяжним не поглиблюватись у судові статuti, наповнені великою кількістю утруднень у розумінні правових норм. Він прагнув зробити своє «Керівництво» доступним, нескладним, зручним для малограмотних осіб, адже суд присяжних в перші часи свого існування складався переважно із селян і міщан. Олександр Андрійович сподівався, що реформи імператора Олександра II зменшать або взагалі знищать ту прірву, яка протягом багатьох століть створювалась між людьми різних станів, а також різних національностей, які входили до складу Російської імперії. Він сподівався, що представники різних станів у майбутньому зможуть об'єднуватись і робити одну справу разом.

У «Керівництві» О.А. Квачевський описав різні аспекти: з якою метою працювали присяжні; хто міг бути присяжними (за законом їх обирали із місцевих обивателів всіх станів, обов'язково російські піддані, від 25 до 70 років); за якими правилами складались списки присяжних; які справи розглядались у суді за допомогою присяжних; процесуальні особливості судового засідання за участі присяжних; принципи винесення вироку присяжними тощо [553].

Через 7 років, вже на засіданнях Київського юридичного товариства дискусія про суд присяжних розгорілось з новою силою. Воно було одним з перших, яке активно обговорювалось на засіданнях Товариства в перші роки його діяльності. І розпочав цей процес голова Товариства, професор Олександр Федорович Кістяківський. Причиною стала публікація невідомого автора у газеті «Київський листок», автор якої доводив, що на українських землях, а саме в Південно-Західному краї, суд присяжних не можна було застосовувати через те, що на цих землях проживало 4 види народностей: українці

(5 млн.), росіяни, поляки (400 тис.) і євреї (700 тис.), тому при винесенні приговору присяжні керувалися б національною ворожнечею або дружбою [554, С. 173].

На засіданні Київського юридичного товариства 10 листопада 1879 р. у своїй доповіді «Про застосування інституту присяжних засідателів до судоустрою і кримінального процесу в Південно-Західному краї» О.Ф. Кістяківський з цього приводу зазначав, що на практиці присяжні будь-якої національності, в першу чергу, дивляться на злочин. Якщо здійснено крадіжку, вбивство, підпал, то присяжні не потерплять злочинця, до якої б національності він не належав, розуміючи, що в першу чергу потрібно позбавлятися від шкідливого члена суспільства. Що рішення присяжних майже завжди узгоджувались із поняттям справедливості.

Його підтримав юрист І.Я. Давиденко, який був переконаний, що суд присяжних досягнув своєї цілі. Беручи до уваги, наскільки неухважно складались списки присяжних, яким невисоким був рівень соціального розвитку багатьох з присяжних, він взагалі дивувався, які гарні виходили результати. І додав, що суд присяжних – це найкраща школа для саморозвитку. Присяжні селяни завжди пишалися тим, що входили до складу суду присяжних і повертаючись додому багато розповідали про цю діяльність своїми односельчанам. Протягом його 20-річної судової практики він жодного разу не бачив випадку підкупу присяжних, тому що для них мали величезне значення присяга, пояснення голови, обстановка суду, взагалі – уся ця важлива справа. І підкреслював, що ввести суд присяжних в дію було дуже важко, але результат цього суду – позитивний і відомий.

Після закінчення доповіді присяжний повірений С.Ф. Делюсто запитав, чи не були відомі комусь із присяжних випадки обмеження кількості євреїв під час складання списків присяжних? На що І.Я. Давиденко зазначив, що такі випадки бували, але членство євреїв в суді присяжних не впливало негативно на вирок.

З цього питання висловився юрист В.С. Стрельніков, який зазначив, що різноманіття національностей не може негативно впливати на суд присяжних, але от з євреями потрібно бути обережними, особливо в тих містах, де їх проживало дуже багато. Наприклад, таких міст як Бердичів. Тому пропонував обмежити їх кількість відповідним процентом. На що юрист Г.М. Барац зауважив, що законодавством це

питання вже було вирішено, і євреїв допускалось в суд присяжних тільки одна третина із зазначеної кількості.

О.Ф. Кістяківський висловив думку, що багатонаціональність суду присяжних могла б негативно впливати на вироки і рішення тільки у тому випадку, коли кожна національність за своїми етичними і правовими поняттями стояла на різних ступенях розвитку, причому настільки різних і непримиримих, що єдність справедливого вироку була б в принципі неможливою. Але в тому випадку, коли погляди на злочин і кару стояли в представників різних націй на одному щаблі, що і спостерігалось у Південно-Західному краї, суд присяжних просто зобов'язаний був мати позитивні результати, що, власне, і було доведено історією.

Олександр Федорович зазначив, що не можна тільки за одну багатонаціональність позбавити цілий край суду присяжних. Що в Європі була низка прикладів, де країна складалася з певної кількості регіонів, обмежених своїми національними особливостями, наприклад, Франція, і це їм не заважало успішно застосовувати суд присяжних в межах цілої країни. А стосовно української народу висловив свою проросійську думку, що ми вже не вперше, на жаль, зустрічаємо в його висловлюваннях: «Що ж стосується малоросійської національності, то вона є тільки різновидом загальноросійської. Не можна вважати, малоросів народом не російським. У малороса свій особливий побут, свій одяг, фізіономія, свій характер, свій особливий склад розуму, відмінний від великоросійського, але дух один і той самий» [554, С. 177–178].

Судова реформа проходила дуже важко. Незалежний стан судових слідчих, через їх недбале ставлення до своєї роботи, перетворився на залежність рішення міністра юстиції від прокурорської влади. Мирові судді спочатку і поняття не мали про свої функції і вважали, що їх основною місією було давати суспільству уроки «філантропічного лібералізму» і боротись із старими дореформеними поняттями. З часом вони усвідомили своє справжнє призначення, а саме, що їх основною метою було примирення сторін у дрібних кримінальних злочинах, за які передбачалось тюремне ув'язнення до року, та в цивільних справах з ціною позову до 500 рублів. На українських землях мирових суддів призначав міністр юстиції.

Але досить швидко була сформована система загальних (окружних) судів, а от інститут адвокатури був ще дуже слабким, натомість як суд присяжних, навпаки, активно розвивався і за словами Д.-М. Уоллеса «був найцікавішою установою в системі російського судоустрою, аналіз якого – найкраще місце у розділі про російські судові установи» [552, С. 22].

Суд присяжних довгий час не сприймала значна частина населення. Судова реформа відбувалась важко, із критикою і нападками, які лунали навколо від прихильників старої системи. 60-ті рр. ХІХ ст. були періодом різких соціальних змін. Не всі їх приймали, не всі розуміли. Судова реформа різко захоплювала усі сфери життя, ставила на перший план владу закону, вимагала твердого йому підкорення, виховувала народ в правосудді і надавала можливості усім верствам населення брати участь у відправленні правосуддя.

Але, що важливо, під час судової реформи почалось важке розділення виконавчої і судової влади. Адже до реформи вся судова влада належала адміністрації, яка, звичайно, мала великий вплив на вирішення тих чи інших судових справ. А також саме адміністрація складала списки присяжних, брала безпосередню участь у зібранні матеріалів. Які потім розглядав суд присяжних.

Окремою проблемою в даному процесі була нестача адвокатів, тому нерідко підсудного залишали без захисника, а прокурори нерідко проявляли себе як повні непрофесіонали, які працювали без ентузіазму до справи, без поваги до суду присяжних і процесу, а голова суду, на якого покладался обов'язок тлумачення норм для суду присяжних, які обирались переважно з народу і не мали потрібних юридичних знань, також часто в цьому питанні недопрацювали.

Таким чином, найбільша частина виправдовувальних вироків, на початку 80-х рр. ХІХ ст., а саме 57%, припало на злочини посадових осіб. І не секрет, що причина цього полягала в тому, що кримінальне переслідування посадових осіб адміністративного відомства було віддано у руки самої адміністрації. З іншого боку, адміністративна влада настільки саботувала роботу суду присяжних, що навіть забороняла годувати присяжних засідателів, які з'їжджались на процес із різних містечок і сіл і проводили там певний час.

На засіданні Київського юридичного товариства 15 березня 1880 р. О.А. Квачевський у своїй доповіді «Стан нашого суду присяжних» підняв це актуальне питання і задавав логічне питання, якого рішення чи уваги можна вимагати від голодного присяжного судді, який просить милостиню?

І сам давав відповідь, що тільки стоїчний характер російського простолюдина і його велике терпіння робили можливим в таких умовах відправлення правосуддя, відповідно до усіх вимог закону. І зазначав, що при бідності російського народу питання про винагороду присяжних, що потребують її, буде завжди животрепетним. З іншого боку, роботу суду присяжних обтяжували масою непотрібних фактів у справі, що впливало на їх сприйняття, увагу і, в результаті, на вирок [555].

Він, як і професор О.Ф. Кістяківський був активним прихильником цього правового інституту, прагнув до його розвитку і вдосконалення. З самого початку існування суду присяжних О.А. Квачевський у своїй практичній діяльності тісно стикався із роботою суду присяжних, працюючи на судових засіданнях як прокурор, голова суду, адвокат, до того ж в різних регіонах Російської імперії. За 12 років своєї діяльності він зібрав багато цікавого аналітично-практичного матеріалу і, в результаті, зробив головний висновок, що суд присяжних в Російській імперії сміливо витримав випробування часом. Показав на ділі свої переваги і довів, що може відповідати тій високій меті правосуддя, яку перед ним ставила влада і суспільство. Зокрема він зазначав: «При тих перетинках між народом і освіченим прошарком суспільства, які поставлені віками історичного устрою нашого побуту, при різниці станів, при підлеглості одних іншим, при різноманітності племен, населяючих Росію і маючих між собою історичні рахунки, важко було чекати, щоб ці зіткнення, породжувані цими відмінностями, не відобразились на вироках присяжних засідателів. А натомість вийшло інакше – я не знаю на практиці випадку, на якому відобразилися б ці зіткнення.

Вчорашній кріпосний не дасть обвинувачувального вироку проти поміщика, якщо його вину не доведено. А присяжні, які страждали від свавілля чиновника охоче виправдають його, якщо до того є підстава. Ні віра, ні мова, ні національність ніяким чином не впливали на вирок. З іншого боку, не помічалось ніякої дії на суд присяжних високого стану підсудного, його зв'язків чи гучного імені: князь, останній нащадок

короля Іерусалимського, високопоставлена ігуменя і графиня осуджувались ними так само, як простий смертний» [556, С. 251].

Але існувала низка перешкод, які значно впливали на якість роботи суду присяжних. Так, вчений звернув увагу на те, що будь-який новий правовий інститут, особливо такий складний як суд присяжних, для свого розвитку і позитивних результатів вимагав створення нових установ, інакше реформа була б приречена на провал. При створенні нових судових установ планувалось провести реформування в адміністративній сфері, що на практиці не відбулось і призвело до того, що у діяльності суду присяжних виникли певні складнощі.

М.Я Давиденко не погодився з доповідачем стосовно того, що адміністративні установи не були достатньо підготовлені до судової реформи. Але підтримав тезу про те, що військових потрібно було допускати до лав присяжних засідателів. А стосовно великої кількості виправдовувальних вироків, які переважно з'являлись через недостатню кількість фактів, він наголошував на малочисельності спеціалістів в поліції у великих регіонах країни, і пропонував доручати хід досудового слідства мировим суддям.

З ним не погодився А.Г. Должанський, який зазначав, що успіх досудового дізнання залежав від швидкості його здійснення, а судді і без того були завалені роботою.

Д.Г. Тальберг вважав, що не можна було звужувати компетенцію суду присяжних, натомість як в інших країнах спостерігалась тенденція до її розширення.

О.Ф. Кістяківський зазначив, що великий процент виправдовувальних вироків ще не можна було вважати негативною рисою вітчизняного суду присяжних. А от несплата винагороди, на його думку, була суттєвим порушенням, що, певним чином, впливало на якість здійснення правосуддя.

Л.С. Білогриць-Котляревський підмітив, що присяжні часто не звертали уваги на деталі справи. Наприклад, вони однаково судили злочинців за крадіжку із зломом і без.

А С.Ф. Делюсто вважав суд присяжних інститутом, що швидко розвивався і давав позитивні результати, і запропонував до його юрисдикції віднести і цивільні справи [556].

Підтримав О.А. Квачевського після його доповіді і юрист Л.А. Астаф'єв, який на засіданні КЮТ 5 квітня 1880 р. у своїй доповіді «Про необхідність деяких змін в нашому законодавстві про суд присяжних» зазначав, що не може бути допущена можливість існування більш правильного, справедливого і безпристрасного суду, як суд присяжних. І що його не можна скасувати, а лише розвивати. І як людина, яка мала великий досвід роботи в суді, він у своїй статті зупинився на деяких, важливих, на той час, недоліках суду присяжних.

Перше, на що він звернув увагу, це на великий склад присяжних засідателів. Він вважав, що їх повинно бути 12 і навіть менше, а не 36.

Другим недоліком діючого суду присяжних він вважав одноманітність його складу, в якому панівним елементом був селянський стан. Недоліком такої ситуації була велика односторонність у поглядах засідателів на предмет злочину. Такий погляд був заснований на тому, в якому ступені той чи інший злочин загрожував безпеці саме селянського стану, і який погляд існував в селянському середовищі на відомі соціальні відносини [557].

Але існували злочини іншого виду, які скоювались людьми освіченими і розвинутими, і поняття винуватості яких було доступно лише людям такого ж рівня розвитку, як і самі підсудні. Тому, це вже було нелогічно, щоб судили їх переважно неосвічені селяни, яким навіть була незрозумілою та шкода, яка загрожувала суспільству від їх злочину.

Тому Л.А. Астаф'єв вважав, що до складу суду присяжних мала входити хоча б 1/3 осіб освічених. Як варіант, він пропонував дозволити брати участь у роботі суду присяжних військовим, тому що вони були як грамотні, так і дисципліновані, а також духовенству і народним вчителям, які вважались, на той час, єдиними інтелігентними людьми, що жили серед звичайного народу, в сільській місцевості. Крім того, він пропонував скоротити юрисдикцію присяжних судів.

Вчене співтовариство не погодилося з доповідачем в деяких тезах. Наприклад, О.А. Квачевський вважав, що селянський суд присяжних дуже гарно справлявся з будь-якими справами, навіть найбільш заплутаними. А М.М. Варшавський не

підтримував ідею про зменшення кількості присяжних і зазначив, що у англосаксів ця цифра доходила до 130 осіб, а у греків до 6 тисяч.

Їх підтримали члени Товариства А.Г. Должанський, І.Я. Давиденко і Л.С. Белогриць-Котляревський. Останній висловив думку, що чим більшою є кількість присяжних засідателів, тим ближче їх вердикт до істини.

А от Д.Г. Тальберг і О.Ф. Кістяківський зазначили, що в доповіді нічого не було сказано про те, чи можна вважати виправдовувальний вирок дійсним, коли злочин був очевидним. Олександр Федорович підкреслив, що ще Д. Уоллес підмітив, що в Російській імперії присяжні часто виправдовують, не дивлячись на очевидність злочину [558].

Розглянув актуальне питання про винагороду присяжних і присяжний повірений, член КЮТ Марк Маркович Варшавський в своїй статті «Про винагороду присяжних за витрати, пов'язані з їх службою, за деякими іноземними законодавствами». Зокрема, він зазначив, що присяжні нерідко звертались до суду зі скаргами про те, що вони не отримували винагороду за свою роботу.

Розглядаючи дане питання він довів, що усі витрати на пересування, утримання і винагороду присяжних в Російській імперії покладались на плечі держави, адже діяльність у складі даного суду розглядалась як обов'язок, а не право. І що згідно чинного законодавства, кошти на витрати ці повинні були братись із земських зборів. Що і доводило протизаконні дії суду стосовно присяжних засідателів [559].

Отже, вчені Київського юридичного товариства, розуміючи, в яку складну ситуацію потрапив суд присяжних, відстоювали його інтереси до останнього.

Майже одразу, із введенням судових статутів у 1864 р. стали з'являться окремі закони, які обмежували юрисдикцію суду присяжних. Так 12 грудня 1866 р. було видано закон, який виключив із юрисдикції суду присяжних справи з питань друкованих засобів інформації після справи журналу «Современник», де було опубліковано статтю Ю. Жуковського, (яка ображала дворянство). Після справи Віри Засулич із юрисдикції присяжних було виключено політичні справи законом від 9 травня 1879 року. Закон 7 липня 1889 р. скоротив коло відомства присяжних, вилучивши справи про службові злочини посадових осіб. 18 травня 1882 р. було

вилучено справи про крадіжки зі зломом, а 18 грудня 1885 р. – справи про паспортні злочини [560].

Київське юридичне товариство вернулось до даного питання тільки через майже 20 років, коли у 1897 р. на сторінках «Университетских известий» відомий український юрист-кримінолог, член Київського юридичного товариства, син П.П. Чубинського – автора гімну України, Михайло Павлович Чубинський опублікував свою наукову працю «Сучасна боротьба поглядів за і проти суду присяжних і реформатські спроби в цій галузі», пов'язану із новою хвилею нападок на суд присяжних. На засіданні КЮТ від 22 березня 1897 р. вона була читана як доповідь.

Вчений зазначав, що усі побоювання, які існували стосовно даного правового інституту на початку його запровадження серед вчених і громадських діячів, себе не виправдали. Говорили, що народ тільки вийшов із рабства, що колективно присяжні не зможуть компетентно працювати – усі це залишилось позаду. Суд присяжних в Російській імперії проіснував майже 25 років.

Усі чиновники – міністри юстиції, представники судових відомств, судді, вищі представники судових округів – старші головуючі і прокурори судових палат, усі на своїх зібраннях приходили до одностайної думки про високий рівень роботи суду присяжних. Його визнавали найкращою формою суду, який користувався повагою представників усіх верств населення [561, С.33].

Криміналісти і некриміналісти одностайно стверджувати, що для правильного вирішення важливих судових справ мало існувати два основних елементи: коронний елемент, який керував усім засіданням, і народний в особи присяжних, який забезпечував одну із найважливіших умов справжнього суду – його незалежність.

Позитивні наслідки роботи суду присяжних призвели до того, що на початку ХХ ст. він прижився в усіх європейських країнах окрім Туреччини, і став «природнім суддею з усіх найважливіших кримінальних справ для людини європейської культури» [562, С. 3].

І все ж наприкінці ХІХ ст. розпочались нові нападки на суд присяжних. Небезпека прийшла із зовсім несподіваної сторони. А саме від італійської антропологічної школи кримінального права Чезаре Ломброзо, яка накинулася на суд присяжних із цілою

низкою звинувачень, доводячи його практичну і теоретичну невідповідність. І багато хто з вчених і представників судової влади підтримував такі звинувачення, що призвело до справжньої боротьби за суд присяжних в провідних країнах Європи.

Антропологічна школа Ч. Ломброзо бере свій початок у 1876 р., коли вийшла його перша наукова праця «Людина злочинна». Цей вчений вперше наголосив на тому, що, в першу чергу, потрібно вивчати особу злочинця, а не сам злочин. Він був переконаний, що злочинцями не стають, а народжуються, і тому їх можна визначити за фізіологічними особливостями. Ця школа мала величезну популярність в Європі у II половині XIX століття. Пізніше, на початку 20-х рр. XX ст. вона стане втрачати свої позиції через те, що її основна теорія не мала зворотної сили. Можна було скільки завгодно вивчати злочинців, робити аналіз і заявляти, що серед убивць найбільше осіб з голубими очима, але не можна було довести, що особа з голубими очима обов'язково є вбивцею. Вже за кілька років вчений світ про неї забуде і переключиться на зовсім інші ідеї [563].

А поки що кінець XIX ст. і антропологічна школа у самому розквіті. Один із її активних представників, відомий італійський вчений-юрист Енріко Феррі був переконаний, що присяжні не можуть вирішувати справи розумно, на підставі представлених у суді доказів. Він вважав, що рішення присяжних засновувались на сліпих почуттях і необґрунтованих враженнях, які зовсім не підкріплялись наукою. Він взагалі вважав, що жодна установа, яка не мала багатовікового розвитку на території країни, не може бути для останньої корисною. А суд присяжних – це штучно-пересажене із Англії формування. Крім того, він вважав, що дуже неправильно розділяти коронний і народний елемент, що нерідко приводило до колізії між ними.

Стосовно науки М.П. Чубинський вважав, що для присяжних у вирішенні фактичних питань потрібні не якісь спеціальні знання, а совість і здоровий глузд. А необхідні відомості медичного, юридичного чи антропологічного характеру присяжні могли отримати на процесі за допомогою експертизи за підтримки коронних суддів.

Ці ідеї активно розповзлись по всій Європі і стали давати свої результати. Найбільш активно вони розвинулись у Німеччині на ґрунті шовінізму вузького національного почуття. Німецькі криміналісти заявляли, що потрібно відмовитись від

чужорідного суду присяжних і запровадити інститут шеффенів, який був національним німецьким інститутом, сформованим у часи Середньовіччя. Шеффенами були члени судової колегії, які визначали покарання разом із головою суду. Як це нерідко буває в Німеччині, там для досягнення мети ставка робилась на національне самолюбство.

Німецький юрист, дипломат Ернст Герінг, батько Германа Герінга, одного з лідерів Третього Рейху, зазначав, що єдиною перевагою суду присяжних була їх незалежність, але вони не мали юридичних знань, які можна було отримати лише навчанням; почуття законності, яке можна було набути лише професією; почуття відповідальності, яке можна було розвинути тільки посадою, і самостійність в рішеннях, яку можна було знайти лише шляхом практики. Дуже типова думка для більшості представників беземоційного німецького народу. Як писав М.П. Чубинський: «Ось куди привернула навіть високі наукові розуми вузькозрозуміла національна ідея, сполучена з абсолютно не пов'язаною із наукою гордістю переможця» [562, С. 12].

Михайло Павлович, як український вчений, не розумів таких тверджень, адже на його думку, почуття законності може бути розвинуте навіть у самої простої людини, якщо вона має здоровий глузд і моральні принципи. А досвід провідних європейських країн показував, що присяжним було дуже притаманне почуття відповідальності, усвідомлення важливості свого завдання. І самостійність завжди проявлялась у присяжного, якщо протягом життя він її виробив і розвинув.

Доповзли ідеї кримінальних антропологів і до Російської імперії. Гучніше за всіх у науковому світі лунав голос російського юриста В.Я. Фукса, який вимагав знищення суду присяжних, а у своїй праці «Суд і поліція» зазначав, що «ця революційно-демократична форма суду є несумісною із існуючою в Росії формою правління». При цьому він не хотів бачити, що суд присяжних був одноголосно прийнятий свого часу Державною радою, введений по волі імператора і прекрасно працював при самодержавстві майже 25 років [564].

Йому опонував відомий армянський вчений-правознавець Григорій Аветович Джаншиєв, один із авторів Біографічного словника Брокгауза і Ефрона, якого А.Ф. Коні по праву назвав «співачом епохи великих реформ». У своїй науковій статті «Наш суд присяжних і його вороги» він, на підставі справжніх документів судової

реформи довів, що творці суду присяжних в Російській імперії діяли з великою обачністю і науковою сумлінністю, що було видно із вміщених у Т. IX Справи про перетворення судової частини в Росії записів М.А. Буцковського, Д.О. Ровинського і С.І. Зарудного – батьків Судової реформи 1864 р., в яких було детально розглянуто наукові і законодавчі дані про суд присяжних, доводи «за» і «проти» і питання про своєчасність введення суду присяжних в Російській імперії. Цей талановитий вчений був великим прихильником суду присяжних і регулярно захищав його на сторінках провідних друкованих видань країни. Стосовно нападок В.Я. Фукса і його послідовників він зазначав:

«Давно вже підмічено, що реакційні органи нашого друку страждають своєрідною недугою – особливою формою дальтонізму, завдяки якому вони бачать в рожевому світлі усі наші дореформені порядки, і навпаки, в надзвичайно похмурому забарвленні бачать вони порядки, створені реформами 60-х років. Сила цього психічного дефекту з особливою силою позначається тоді, коли заходить мова про суд громадської совісті або, як звикли висловлюватись ці органи друку, про «суд вулиці».

Нічим іншим, окрім наявності такого психозу *sui generis* не можна пояснити собі те систематичне перекручення, яке щоденно спостерігається на сторінках відомих видань. Послухавши їх, так ніхто інший, як суд присяжних, «потряс віру в суд і повагу до закону» і оселив в російських судах «беззаконня», «лотерейність» і «безкарність». Нехай наш суд присяжних є далекий від досконалості але, питається, який потрібен ступінь розумової аберації, щоб ставити йому за приклад старий суд, при згадуванні про який, як висловився І.С. Аксаков «волос стає дибки і мороз дере по шкірі?»» [565, С. 207].

Потрібно зазначити, що В.Я. Фукс був єдиним таким голосливим вченим. Усі інші, хто не сприймав суд присяжних, вимагали лише його реформування.

Проаналізувавши усі вимоги опозиціонерів М.П. Чубинський прийшов до висновку, що про знищення суду присяжних не може й бути мови. Зокрема він зазначав, що для Росії скасувати суд присяжних – це повністю підірвати значення принципів, покладених в основу судових статутів імператора Олександра II. Адже це стало б кроком назад в загальному русі європейської цивілізації. Рекомендоване

багатьма вітчизняними криміналістами злиття коронного і народного суду в одне ціле також було неможливе, адже воно порушувало основний принцип суду присяжних – його незалежність. Зокрема він зазначав, що російські присяжні стоять на висоті свого завдання. І особливо дорогоцінною властивістю присяжних був той факт, що в основі їх правових поглядів лежали високі етичні принципи: прагнення захищати більш слабого проти більш сильних та прагнення вирішувати кожну справу не по шаблону, а згідно його конкретних особливостей [562, С. 27–28].

Як бачимо, суд присяжних в історії права був єдиним установою, яка в короткі строки так швидко і широко розвинулась абсолютно в різних країнах. Незважаючи на постійний тиск реакційно налаштованих сил, він працював аж до 1917 року. Але в Російській імперії його робота відбувалась в умовах конфлікту представників правлячої аристократії і ліберально-налаштованих реформаторів.

«Судові статuti, основані на прогресивному європейському праві, не відповідали російській дійсності і феодально-кріпосницьким пережиткам, які збереглись після проведення реформ. Судова реформа випробувала на собі шалений опір консервативних правлячих кіл і місцевої адміністрації, які прагнули будь-яким чином зберегти свій вплив. Паралельно із введенням Судових статутів йшов процес їх доповнення реакційними законодавчими актами, які відкидали їх назад, до старих дореформених порядків» [566, С. 60].

Як бачимо, провідні вчені Київського юридичного товариства одностайно лобіювали інтереси суду присяжних, зокрема на українських етнічних землях. На зібраннях, зустрічах, на сторінках друкованих видань, у владних структурах вони намагались підтримати і захистити цей провідний правовий інститут.

Голова Київського юридичного товариства, професор О.Ф. Кістяківський, як переконаний прихильник судової реформи 1864 р., до останньої хвилини свого життя переймався цим нагальним питанням. За свідченнями професора Володимира Боніфатієвича Антоновича, який був біля нього в момент смерті О.Ф. Кістяківського, говорив так: «За годину до смерті, в розмові з одним із друзів, він з великою увагою розпитував про хід справ в поточній сесії окружного суду. Почувши характеристику деяких справ і ставлення до них присяжних, він в останній раз пожвавився, підвівся на

ліжку і голосно сказав: «Я завжди стверджував, що інститут присяжних є святе діло в нашій Батьківщині!» Потім він схилив голову на подушку, і голос його почав все більше і більше слабнути» [567].

Суд присяжних було скасовано разом з іншими судовими органами Декретом про суд №1, який було прийнято Раднаркомом 22 листопада 1917 року. За часи Радянського Союзу влада не вважала за потрібне застосовувати цей вид судочинства через те, що вважала його «буржуазним судом».

Після проголошення незалежності, в Ст. 127 Конституції України було закріплено норму: «Правосуддя здійснюють судді. У визначених законом випадках правосуддя здійснюється за участю присяжних» [568].

На сьогодні, в 2019 р. Міністерством юстиції було підготовлено два законопроекти, які закріплюють незалежність присяжних від судді на законодавчому рівні. Ці законопроекти вже зареєстровані в Парламенті і мали бути розглянуті Верховною Радою у 2020 році. У випадку їх прийняття, суд присяжних в Україні запрацює вже у 2021 році.

4.6.3 Злочини проти власності з ознаками розкрадання

Злодійство, як вид злочину, на сьогоднішній день, має багато облич. Це і крадіжка, і грабіж, і розбій, і шахрайство – усі ці злочини проти власності з ознаками розкрадання є дуже давніми в українському кримінальному праві. Історія їх кваліфікації і покарання сягає найдавніших часів, коли виникли суспільні відносини, що забезпечувались кримінально-правовою охороною. Кожен із цих злочинів має свою правову кваліфікацію. Але шлях формування кваліфікації усіх цих злочинів був довгий.

В Київській Русі за злодійство здійснювались найбільш суворі покарання, через те, що набуття майна було пов'язане із великими труднощами. Нерідко за нього платили здоров'ям, а іноді і життям. Навіть за злочини проти життя, здоров'я і честі не було таких суворих покарань. В староруських джерелах, таких як Руська правда, Правда Ярославичів, Широка руська правда згадуються такі злочини, як крадіжка, грабіж, розбій, предметом яких, зазвичай, були земля, тварини, птахи, худоба, річкові і

морські судна, одяг та їжа, бджоли, сіно, дрова, речі сільськогосподарського призначення. Особлива увага приділялась конокрадству. Покаранням за ці злочини було вигнання злочинця з общини, продаж його у рабство, конфіскація майна, штраф, а також смертна кара [569].

За часів Великого князівства Литовського до вище перелічених злочинів додалися привласнення, пошкодження чужого майна, незаконне користування майном, було проведено розмежування грабежу і розбою, виділились кваліфіковані склади злочинів. Усе це ми знаходимо в нормах Литовського статуту і Судебнику Казимира 1468 р., який ще мав назву «Письмо».

Цей документ містив норми про відповідальність за групові злочини, переховування і збут викраденого, розбійний напад, організацію злочину, використання майна, добутого злочинним шляхом та інше.

У більшості цих норм описується лише спосіб скоєння злочину, а увесь його склад не розкривається (об'єктивна сторона (час, місце, наслідки, знаряддя, засоби), суб'єктивна сторона (особа, осудність, її вік, вина, мотив, мета, емоційний стан)). Ці характеристики з'являться вже набагато пізніше. А в «Правах, за якими судиться малоросійський народ» грабіж – це взагалі самоправне майнове захоплення [570].

За козацької доби покарання за злочинство залежало від об'єкту злочину і завданої шкоди. Злочинців садили на дерев'яну кобилу, приковували до ганебного стовпа чи гармати. За великий злочин карали побиттям киями чи смертю, але для доказу потрібно двоє свідків. Така жорстка система покарань вимагала дисципліни, адже на Січ приходили різні люди, нерідко сумнівної репутації і моральності [571].

Потрібно сказати, що злочинство – це такий вид злочину, який дуже гарно вказує на економічний і соціальний рівень життя країни. Злочинство особливо піднімає голову в тяжкі часи. Тому в історії українського права ці норми не так було розвинено, як в російському, адже українські етнічні землі входили до складу більш розвинених держав. В російських джерелах права – Судебниках Івана III (1497) і Івана IV (1550) ми зустрічаємо вперше розмежування понять «грабіж» і «розбій» як, відповідно, насильницький і ненасильницький злочин.

До царювання Олексія Михайловича ця країна зазнала особливого періоду смуту, коли розміри крадіжок і розбоїв були справді величезними. За царювання Олексія Михайловича період смуту і анархії відійшов у минуле, і країна почала будувати більш-менш здорове внутрішнє соціальне життя. В країнах із більш вищим рівнем правосвідомості і соціального розвитку розмежування поняття «злочинство» відбулось значно пізніше.

«Моральне падіння російського суспільства XVII ст. йшло рука об руку з послабленням внутрішнього релігійного благочестя в його членах... Суспільство другої половини цього століття було на роздоріжжі від давньої Русі до нової. В цей час в російському житті промайнуло усвідомлення неспроможності старого, відчулась потреба змін, яка і почалась із зовнішніх форм – виправлення стародрукованих книжок, що призвело до глибокого перевороту в умах. З'явилися нові вчителі прийшли київські і грецькі монахи, які похитнули недоторканий авторитет старих вчителів, зганьбили їх, охрестивши ім'ям невігластва» [572, С. 11–13].

В Соборному укладенні царя Олексія Михайловича 1649 р. грабіж починає виділятися із поняття «злочинство» в самостійний злочин. В ньому була глава 21, яка вміщувала основні норми із раніше складеної Статутної книги розбійного наказу. Вперше насильницьке викрадення чужого майна отримує види у Військових артикулах Петра I, згодом в Наказі Катерини II 1871 р. «Про суд і покарання за злочинство різних родів». Злочинство починає розділятися на злочинство-грабіж, злочинство-крадіжку, на злочин з насиллям і без. З'являється поняття «привласнення» і «шахрайство». До останнього стали відносити кишенькову крадіжку, заволодіння чужого майна шляхом обману. При цьому шахрайство відносилось до категорії «грабіж», тобто злочин, скоєний відкрито. В більш пізніх наказах Російської імперії в окрему категорію виділяється розбій. При чому це був злочин першого ступеня, а крадіжка грабіж – другого. Адже за своєю природою розбій і грабіж завжди були відкритим злочином, а крадіжка – таємним.

У Зведенні законів Російської імперії 1832 р. до системи злочинів проти власності входили святотатство, розкриття могил з метою пограбування, злочини проти казенного майна, викрадення, розбій, підпал, шахрайство, крадіжка, грабіж. Це вже

злочини більш складної конструкції притаманні в юридичних поняттях більш розвиненому суспільству. В Укладенні про покарання кримінальні і виправні 1845 р. – першому Кримінальному кодексі Росії ця система була дещо вужчою – крадіжка, грабіж, розбій і шахрайство. І кваліфікувались ці злочини відповідно до різних видів власності, існуючих на той час: приватної, державної і колективної. Хоча і після видання Зведення законів Російської імперії в законодавчих актах відбувалась плутанина стосовно кваліфікації даних злочинів.

В другій половині XIX ст., із розвитком капіталістичних відносин і появою нових верств населення, активно змінювалось і ставлення законодавця до даного питання. На засіданнях Київського юридичного товариства ми зустрічаємо низку доповідей, присвячених злочинам проти майна. Так, на засіданні Товариства 22 грудня 1879 р. професор Д.Г. Тальберг представив доповідь «Історичне походження існуючого в Укладенні про покарання поділу насильницького викрадення чужої власності на два види: розбій і грабіж», у якій він звернув увагу на те, що діюче Укладення про покарання кримінальні і виправні стосовно розкрадання чужого майна мало такі особливості, які не зустрічались в жодному із кримінальних кодексів. Наприклад, виділення поняття «грабіж» в окремий вид злочину. Натомість як в теорії кримінального права і в іноземному законодавстві його вважали лише найбільш легким випадком злодійства – викрадення чужої власності. Він стверджував, що до 1649 р. поняття грабіж взагалі не існувало у вітчизняному законодавстві.

У обговоренні виступів професор Л.С. Білогриць-Котляревський, який зазначив, що не можна стверджувати відсутність того чи іншого злочину, якщо на нього немає прямої вказівки. Так, у Ст. 7 Візантійського договору 911 р. кн. Олега з греками і у Ст. 5 Візантійського договору кн. Ігоря 944 р. з греками є статті, які хоч і не вживали термін «грабіж», але кваліфікація описаних злочинів вказувала на грабіж майна, рівнозначного поняттю XIX століття. З іншого боку він вказував на те, що злочин не можна кваліфікувати як грабіж, якщо в ньому не було корисливих інтересів. Адже в XIX ст. саме так кваліфікували грабіж [573].

Професор О.Ф. Кістяківський зазначив, що якщо в історії кримінального права не зустрічається термін «грабіж», то це не значить, що його не було ні в судбниках, ні в

Книгах розбійного приказу, ні в Укладенні царя Олексія Михайловича. Що, з нашої точки зору, видається сумнівним доказом, адже юриспруденція любить точні вказівки. На крайній випадок вона застосовує аналогію права чи аналогію закону, про що в даній тезі не говорилось.

Підвів ризику під цим діалогом П.К. Скорделлі, який чітко висвітлив принципи розмежування даних понять категорії «злочинство». Зокрема зазначив, що у XVI, XVII, XVIII ст. розбій і грабіж розглядались як тотожні поняття через те, що в їх кваліфікації існувало два елемента: напад на власність і напад на особу. В обох випадках першочергове значення мав напад на власність, а насилля, яке при цьому здійснювалось, мало другорядне значення. А в XIX ст. розбій вже розглядався як напад на особу, а не на майно, тому і законодавчі норми його було розміщено у розділі злочинів проти особистості [574].

На сьогодні й досі не у всіх європейських країнах є поняття «грабіж». В Кримінальному кодексі України є розділ VI «Кримінальні правопорушення проти власності». Так, Ст. 185–187 вказують, що «крадіжка – це таємне викрадення чужого майна, грабіж – відкрите викрадення чужого майна, розбій – напад з метою заволодіння чужим майном, поєднаний з насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу. Окрім цих злочинів до вказаної категорії входять вимагання, шахрайство, привласнення, розтрата майна, умисне знищення або пошкодження майна, самовільне зайняття земельної ділянки або будівництво, придбання, отримання, зберігання чи збут майна, отриманого кримінально протиправним шляхом» [575].

З іншого боку на злочинські злочини подивився у своїй доповіді «Про злочинство крадіжку шайкою» професор Л.С. Білогіриць-Котляревський, розглянувши суб'єктивну форму злочину, зокрема співучасть. Зокрема він зазначив, що крадіжка шайкою, як кваліфікований вид крадіжки, не мала історичних прецедентів у вітчизняному законодавстві. З'явилась вона в 1845 р. в Укладенні про покарання під дією іноземних законодавств. Точного визначення поняття «шайка» не існувало, тому це питання вимагало роз'яснень законодавця. Окремі норми, найближчі до вказаного поняття кваліфікували шайку як товариство, утворення для скоєння злочинів. Пояснення

Сенату розділяли два види шайки: а) утворена з метою здійснення однієї крадіжки і б) утворена з метою багатьох крадіжок. Доповідач вважав цей розподіл невірним. Що шайка може складатись мін з двох осіб. Злочин вважався скоєним шайкою навіть у тому випадку, коли якщо шайка утворилась саме для цього злочину.

В обговоренні Д.Г. Тальберг зазначав, що злочинство шайкою не є новим поняттям. В джерелах права XVI ст. вже існувало поняття шайки, адже було створено губні установи для боротьби із розбоєм, організованими групами у вигляді шайки. Крім того, завжди існували розбійники, які здійснювали злочини шайкою. Не погодився він і з тим, що для створення шайки двох осіб не достатньо. Потрібно не менш трьох-чотирьох, адже в таких організованих групах завжди був розподіл повноважень (організатор, виконавці тощо).

В.С. Стрельников також зазначив, що двох осіб для шайки мало, адже існувала різниця між розбійним злочином, скоєним шайкою і простим злочином, скоєним за домовленістю. А М.А. Розов зазначив, що в Укладенні про покарання була чітка пряма вказівка на те, що шайка – це організація із розподілом повноважень [576].

На сьогодні в загальній частині Кримінального кодексу України, в розділі VI «Співучасть у кримінальному правопорушенні» Ст. 28 пояснює, що *група осіб* – це два або більше виконавців, які скоюють правопорушення за попередньою згодою або без; *організована група* – три і більше, які заздалегідь створили стійке об'єднання для вчинення кримінального правопорушення; а *злочинна організація* – це п'ять або більше осіб, які також попередньо створили стійке ієрархічне об'єднанням, члени якого об'єдналися для вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів [575].

Але справді фундаментальною працею стала монографія члена КЮТ професора Л.С. Білогриць-Котляревського «Про злочинство-крадіжку за російським правом», яка побачила світ у 1880 році. У цій роботі він зазначив, що злочинство займало ледь не перше місце в списку злочинів за кримінальною статистикою у другій половині XIX століття. Але цьому предмету було присвячено дуже мало наукових праць.

В даній роботі він досить детально проаналізував гл. 21 Соборного укладення 1649 р., де детально розглянув поняття і значення злочинства, його предмет, злочинну дію, систему покарань, співучасть тощо. Зокрема зазначив, що в даному документі

різниці між скоєною крадіжкою і замахом на крадіжку різниці не було, тому і покарання за них було однакове. А от за приготування до злочину покарання не передбачалось, як не передбачалось воно і в Литовському статуті, який був джерелом і основою тлумачення для даного нормативно-правового акту. Розбійники отримували гірше покарання, ніж злодії. Цікаве те, що недонесення про злочин каралось законом, в сучасному українському законодавстві ні.

Вчений підкреслював, що в цілому в документі спостерігається досить жорстокі санкції до злодіїв. «В них [причинах тілесних покарань] потрібно шукати пояснення того духу залякування, який так рельєфно виступає в актах, які йдуть після укладення. Такий тероризм не був результатом свавілля законодавця... Він був викликаний потребами часу, який, виявляючи все більші і більші розміри суспільного зла, у вигляді злочинства і розбоїв, викликав в законодавця думку про необхідність більш суворої репресії проти цих злочинів» [572, С. 58–59].

Автор зазначав, що з метою виправлення злочинців і формування з них соціально-корисних членів суспільства, останніх після тюрми висилали на Лівобережну Україну, на службу. Усі види крадіжки він розділяв на кваліфіковані (церковна, крадіжка коня на службі) і привілейовані (польова, родова крадіжка, в городі, риби в ставку, крадіжка зброї на службі, злочинство в царському дворі).

Після царювання Олексія Михайловича наприкінці XVII – на початку XVIII ст. різкого зменшення злочинності не відбулось, тому царський уряд час від часу видавав окремі накази стосовно злочинства і всякого насилля. В цей період здійснювалась колонізація злочинцями Сибіру. Було скасовано смертну кару за злочинство. Зменшився елемент залякування при покаранні.

За часів правління Петра I у 1716 р. було видано Військові артикули. Автор назвав це джерело права уламком від творів іноземного юридичного життя. Взагалі ця наукова праця цікава різкими негативними висловлюваннями автора стосовно всього, що не стосується Росії. Хоч автор Л.С. Білогриць-Котляревський і був етнічним українцем, з перших сторінок в даній науковій роботі відчувається дух російського патріотизму. Це говорить про вкорінення російської правосвідомості в його наукових поглядах. Його історія була історією Російської імперії.

Про реформи Петра I, особливо його джерела права він відгукувався різко негативно, вважаючи, що за великим прагненням підняти Росію на інший рівень цивілізації, Петро I не замислювався над тим, що його закони ще повинні були відповідати юридичному життю держави, до якої потрібно було ставитись обережно і з повагою.

Називаючи даний документ твором помилкової думки законодавця, автор одночасно звернув увагу на поняття цінності вкраденого, зокрема поділ крадіжки на велику і маленьку, і на повернення смертної кари за злочинство.

Ще більш негативно вчений висловлювався про українську козаччину. Незважаючи на те, що вчений XVII ст. називав Москву «вертепом злодіїв і розбійників, де не було безпеки ні вдень, ні вночі, а московська поліція була безсила», найгіршими злочинами він вважав козаків: «Суспільство простолюдинів в інших місцях не тільки не цуралося злочинців, а навпаки, іноді бачили в них молодців, наділених ідеальною силою духу і фізичної міцності. Розбійники, що гуляли по південно-східній Україні, уособлювали в собі ідеал вільного життя російського простолюдина XVII століття. Він тягнувся до цього ідеалу своїм душевним світом, він його уособлював в відомих образах, які й зобразив в народних піснях. Дивне, напрочуд, явище. Розбійник, мандруючий степами і який живе за рахунок розбоїв, грабунків, злочинів раптом стає ідеалом, що розігрівало фантазію простолюдина XVII століття... Можливо в цьому і ховається причина солідарності мирного населення із злочинцями, яких вони приймали радо, приховували в себе крадене ними майно, ділились з ними награваним» [572, С. 14].

Далі, описуючи стан російського суспільства до початку XIX ст. автор підкреслював той факт, що злочинність, зокрема злочинство, після правління Петра I, не зменшувались. Особливо в країні царювало хабарництво. В наказі Катерини II 1771 р. «Про суд і покарання за злочинство різних родів» злочинство вже поділялось на крадіжку, грабіж і шахрайство. Початок XIX ст. автор назвав часом, «коли російський юридичний дух почав виходити із попереднього невизначеного, неясного стану, того стану, коли він йшов вперед більш напоща, ніж свідомо і став на шлях свідомого культурно-прогресивного руху» [572, С. 16].

Вчений наголошував, що у Зведенні законів Російської імперії усі норми, що стосувались злочинства, перейшли із попереднього законодавства, особливо із Соборного укладення 1649 року. В Укладенні про покарання 1845 р. з'являється поняття грабіж.

Таким чином, дослідження показує нам, що норми, які стосувались злочинів проти власності з ознаками розкрадання, склали основу кримінального законодавства на кожному етапі його кодифікації. Їх розвиток напряду залежав від розвитку майнових відносин у минулому.

Поряд із тим, що дана наукова праця була написана на високому науковому рівні, дослідження можна назвати ґрунтовним і комплексним, з іншого боку вона наскрізь пронизана пропагандою російського самодержавства. Дивує те, що Л.С. Білогриць-Котляревському на момент її написання було всього 25 років, і це була його магістерська робота. Цю роботу дуже позитивно сприйняла проросійська частина науковців Києва, тому її півтора року (1880–1881) друкували невеликими частинами у журналі «Университетские известия» в кожному номері [577].

Такі радикальні проросійські погляди вчений проніс через все життя. У 1908 р. він став членом-засновником Київського клубу російських націоналістів – шовіністичної антиукраїнської організації, що активно працювала в Києві до 1917 року. Організацію було створено після революції 1905 р. з метою охорони розповсюдження ідей російського націоналізму, боротьби з антиросійськими вченнями, зокрема українофільством і діяльністю свідомих українців в Україні. Вони мали дуже сильну підтримку царату, в особі царя Миколи II і П. Столипіна.

Л.С. Білогриць-Котляревський, як і більшість членів клубу був етнічним українцем, але не визнавав нічного українського. Українську мову вони називали жаргоном, а українську історію – вигадкою. Серед членів Київського юридичного товариства активними членами організації ще був професор Д.І. Піхно, Я.М. Бернер, О.Д. Білімович та інші.

У 1919 р., внаслідок червоного терору більшість членів клубу було розстріляно більшовиками. В газеті «Більшовик» м. Києва від 25 травня 1919 р. було надруковано: «В першу чергу пішли пани із стану російських націоналістів. Вибір було зроблено

вдало і ось чому. Клуб «російських націоналістів» з Шульгіним і Савенко на чолі був дуже потужною опорою царського трону, до нього входили поміщики, домовласники і купці Правобережної України... Скільки не було урядів після революції, жодний з них не чіпав піхновського гнізда. Тому вся маса чорносотенної буржуазії, яка голосувала за «російський список», і в числі досягала 53 000, відчувала себе в Києві спокійно... Розстріл клубу російських націоналістів, розбиваючи організацію «хліборобів-власників» – протофісовських Голіциних, Кочубеїв і т.п. дає гарний урок і українській чорній сотні» [578].

Як бачимо, на прикладі дослідження даного питання, що поряд із розглядом нагальних наукових юридичних питань, в Київському юридичному товаристві, які в Київському університеті загалом, негласно точилась етнічна боротьба проросійських і проукраїнських вчених, що мало величезне значення саме для юридичного товариства. Адже право, як відомо, тісно і невід'ємно пов'язане із державою, тому і розвиток тих чи інших юридичних понять нерозривно пов'язаний із соціокультурною ситуацією в країні. Ця боротьба особливо загострилась після революції 1905 р., коли в українському суспільстві стали відбуватись безповоротні зміни. Крапку в цій боротьбі поставили більшовики – третя сила, яка у 1919 р. остаточно знищила УНР і прийшла на українські землі на довгі 72 роки.

4.6.4 Цивільний позов в кримінальному процесі

Інститут відшкодування шкоди, заподіяної злочином, який на сьогодні носить назву «цивільний позов в кримінальному процесі», є досить старим правовим інститутом, який бере свій початок ще з часів Римської імперії. У цій високо-правовій державі існувала чітка відмінність між злочинними діями і цивільною неправдою, тому змішування цивільних і кримінальних справ не дозволялось. Виключення склали тільки справи про хабарництво.

У Київській Русі розвиток даного правового інституту почався з права помсти, яке було закріплене ще в «Судному законі людям князя Володимира Святославовича», а пізніше в першому кодифікованому нормативно-правовому акті наших предків «Руській правді», який з часом із розвитком Київської Русі набув трансформації в

межах вже обвинувачувального процесу. В цих документах вперше з'являються гарантії відшкодування шкоди, заподіяної злочином, її об'єм і характер відшкодування в залежності від виду злочину. В більшості ці відшкодування були грошовими [579].

Подальшого розвитку набули норми відшкодування шкоди в Литовських статутах. Розмір відшкодування залежав від соціального становища потерпілого. Саме штрафи були довгий час засобом спокутування вини.

Після Переяславської угоди 1654 р. на якій було прийнято рішення про об'єднання Війська Запорізького з Руським царством, на території сучасної Лівобережної України стало діяти Соборне укладення царя Олексія Михайловича (1649), в якому закріплювався перелік осіб, що несли матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну злочином. Окрім, безпосередньо, обвинуваченого, до них належали співучасники, поручителі, особи, що давали неправдиві свідчення, особи, що перешкоджали встановленню істини, шляхтичі, які не бажали видавати своїх кріпаків, особи, що не надали допомоги при затримуванні злочинців. Максимальний розмір штрафу таких осіб складав 50% суми відшкодування [580].

В Європі, де була дуже поширеною і впливовою рецепція римського права, розгалуження цивільного і кримінального процесу з'явилося досить давно. Наприклад, в Австро-Угорщині, до складу якої входили усі сучасні західноукраїнські землі, прогресивне законодавство здійснювало свій важливий вплив на правосвідомість проживаючого на них українського народу.

А в Росії з середини XVII ст. і на територіях Лівобережної України працювала зовсім інша система. «Невдача, яка спіткала всі законодавчі заходи у вказаному напрямі, знаходить своє пояснення в глибокому консерватизмі тодішньої судової практики, яка була повсякчасно проникнута традиціями Московського законодавства і продовжувала міцно притримуватись двох головних форм судочинства» [581, С. 35].

Тільки за часів Катерини II у 1775 р., коли було видано Настанову про губернії, відбулось розділення цивільного і кримінального судочинства. Усе законодавство, як польське, так і російське, яке діяло на українських етнічних землях до цього моменту, не мало такого розділення. Існував єдиний судовий процес – обвинувачувальний. При цьому підготовкою до нього (збирання доказів та ін.) мала займатись потерпіла

сторона. Держава втручалась у досудове розслідування лише в окремих, особливо важких випадках. На будь-якій стадії процесу було можливим примирення сторін, але це не означало фактичного 100% закриття справи. Її можна було знову відкрити у будь-який час [582].

Після III поділу Речі Посполитої у 1795 р. більшість земель Правобережної України увійшла до складу Російської імперії, на території якої з 1835 р. діяло Зведення законів Російської імперії. Воно систематизувало все попереднє законодавство, увібрало в себе норми і Литовських статутів, і Соборного укладення царя Олексія Михайловича, і деякі норми нормативно-правових актів провідних європейських країн, але з даного питання суттєвих змін в ньому не було. Так, ми зустрічаємо в ньому норми про відшкодування збитків, але тільки згідно окремих складів злочинів (наприклад, крадіжка, грабіж, образа, вбивство). Потерпілий мав можливість вибирати цивільну або кримінальну юрисдикцію. Забезпечувала відшкодування шкоди потерпілому поліція. Крім того, відповідальність за заподіяну шкоду покладалась ще й на спадкоємців обвинувачуваного. При цьому останній не мав права на адвоката.

Новий крок у справі розвитку даного інституту зробила судова реформа 1864 року. Саме після неї з'явилась необхідність науково-теоретичного розуміння інституту відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним злочином. Судові статути встановили чіткі норми стосовно винагороди за шкоду і збитки, спричинені злочинним діянням. З'явилась можливість розгляду цивільного позову в кримінальному процесі на будь-якій стадії кримінального процесу, але до моменту відкриття судового засідання. Так в Україні з'явився т.зв. «об'єднаний процес» і перші наукові праці з даного питання. Але це нововведення спочатку не сприймалось суспільством у повній мірі, виникали суперечки. Як завжди, суспільно-наукова думка розділилась [583].

В Київському юридичному товаристві це питання вперше підняв професор О.Ф. Кістяківський у 1877 р., коли на одному із засідань Товариства 14 жовтня 1877 р. представив свій реферат про те, що цивільний позов, впливаючий із злочину, своєчасно початий в кримінальному суді, в деяких випадках може бути продовжений в межах кримінального суду, незважаючи на зупинення кримінального переслідування, і що він, будучи своєчасно заявлений до кримінального суду, повинен бути вирішений

тільки в даному кримінальному суді, незважаючи на виправдання обвинувачуваного по кримінальній справі. Тобто, він наголошував, що незважаючи на те, яким буде рішення суду, цивільний позов кримінальним судом повинен був розглядатися обов'язково.

У доповіді вчений зазначив, що цивільна відповідальність завжди була більшою за кримінальну. І якщо держава може виправдати, наприклад, залізничного підприємця за аварію, яка сталась на залізниці, то вона не має права разом з цим нехтувати цивільною компенсацією для потерпілих. А останнім часом (70-ті рр. XIX ст.), за твердженням вченого, приватні інтереси потерпілої сторони, в більшості випадків, нехтувались.

На той час теоретична наука і позитивне законодавство вже остаточно дійшли висновку, що поєднання цивільного і кримінального судочинства було правильним і справедливим для потерпілого. Об'єднаний процес давав можливість останньому, без особливих витрат на цивільний позов, досягнути задоволення своїх інтересів, отримати допомогу держави там, де питання не могло бути вирішеним в межах приватних розглядів.

Думку професора О.Ф. Кістяківського не підтримав П.К. Скорделлі. Він висловлювався про обов'язковий поділ кримінального і цивільного позовів. Крім того, він наголошував, що цивільний позов в кримінальному процесі можна розглядати тільки після остаточного рішення суду. І якщо результатом було б виправдання, то і провадження по цивільній справі мало бути зупиненим.

П.К. Скорделлі ставився до нової норми обережно і вважав, що не треба робити її в судочинстві обов'язковою [584].

В.Р. Коломійцев вважав, що введення в дію даної норми потрібно, для початку, використовувати тільки у випадку виправдання підсудного. Адже шкода і збитки мають місце лише в тому випадку, коли була злочинна дія. А коли її не було, або вина буда недоведеною, то розмови про шкоду не могло і бути. А от у випадку, коли кримінальний суд визнавав підсудного винним, але за певних обставин (через психічний стан, малолітство, обман, змушування) звільнив підсудного від відповідальності, то і матеріальна шкода ставала питанням – обов'язковим для вирішення [585].

У 1887 р. дослідження цього питання продовжив розглядати ще один член Київського юридичного товариства, відомий український вчений, криміналіст Д.Г. Тальберг, коли представив науковому співтовариству свою наукову ґрунтовну працю «Цивільний позов в кримінальному процесі», яка зберегла свою актуальність і до сьогоднішніх днів.

В цій роботі він зазначав, що об'єднаний процес – це ситуація, коли два позови, як цивільний, так і кримінальний, мають джерелом один факт злочину і спрямовані проти однієї особи. Виник він і закріпився в судочинстві через те, що на практиці було дуже незручно окремо розглядати два споріднених між собою позови.

Одразу було встановлено, що кримінальний позов було визнано головним, а цивільний – другорядним через те, що кримінальний позов захищав інтереси всього суспільства, а цивільний – лише майнові інтереси окремих осіб. Тому цивільний позов в об'єднаному процесі не можна було подати раніше за кримінального. Об'єднаний процес не мав обмежень у кримінальних справах. Виключення складали тільки ті справи, де для вирішення справи, суду була потрібна відповідна компетенція.

Шкода, спричинена злочинним діянням, чітко встановлена законом, мала бути матеріальною. Тільки в цьому випадку її можна було оцінити і компенсувати. Моральна шкода, на той час, не могла бути предметом цивільного позову.

На попередньому слідстві потерпілий, в якості цивільного позивача, мав право виставляти своїх свідків, бути присутнім на всіх слідчих діях, задавати питання обвинуваченому і свідкам, надавати докази, що підкріпляли цивільний позов.

Після вироку суду з кримінальної справи, суд робив постанову про винагороду за шкоду і збитки, яка не була окремим, незалежним рішенням, а доповненням до вироку суду.

Обвинувальний вирок автоматично визнавав цивільний позов, але виправдовувальний вирок не відмовляв у цивільному позові. Тобто, кожна з частини об'єданого процесу мала свою відповідну автономність. «Об'єднаний процес, на нашу думку, належить до кримінального судочинства і являє одну з його процесуальних норм», – писав вчений [581].

Визнання позову про винагороду за шкоду мало місце при будь-якому рішенні суду, адже не кожний виправдовувальний вирок звільняє виправданого з кримінальної справи від господарської відповідальності. Виконання вироку про стягнення по справі доручалось судовим приставам і чинам місцевої поліції.

Після революції 1917 р. ставлення до даного правового інституту суттєво змінилось. Радянське законодавство висловлювало позицію про неприпустимість відшкодування шкоди і збитків взагалі, тому що це протирічило радянським традиціям. В Декреті Ради Народних Комісарів щодо суду від 24 листопада 1917 р. зазначалось, що під час розгляду кримінальної справи, питання про відшкодування шкоди, заподіяної злочинцем, більше не відшкодовувались [586].

Теоретично, позивач міг після вироку кримінального суду, подати позов до цивільного. Але тогочасна практика показувала, що цивільні суди повсякчасно відмовляли в позовах про відшкодування шкоди. Повернулись у радянській Україні до об'єднаного процесу тільки в 1960 р., коли в новому Кримінально-процесуальному кодексі було закріплено норму про можливість цивільного позову в кримінальному провадженні. Позивач знову ставав повноцінним учасником судового процесу з усіма правами. Цивільний позов можна було подати на будь-якій стадії кримінального провадження, а обов'язок доказування обставин, що обґрунтовували заявлений цивільний позов, покладался на прокурора [587].

На сьогодні, в незалежній Україні Кримінально-процесуальний кодекс, прийнятий у 2012 р., розширив права цивільного позивача. Тепер предметом його позову може бути не лише матеріальна, а й моральна шкода. І процес вдосконалення даного правового інституту продовжується.

4.6.5 Товариства патронату на захисті прав колишніх ув'язнених

В сучасній українській кримінально-виконавчій системі, яка носить назву «пенітенціарна» вже понад 100 років важливе значення має питання адаптації злочинців після відбування покарання. Це молодий правовий інститут, який за досить короткий час набув великого розвитку і успішно функціонує й досі.

Починалось його становлення у другій половині XIX ст., коли стали утворюватись перші товариства патронату. В провідних країнах світу, на кількох континентах питання допомоги колишнім злочинцям набуло розвитку. І Україна, яка на той час входила до складу Російської імперії, не стала виключенням.

Соціально-політичні та економічні зміни в Російській імперії у другій половині XIX ст., зокрема звільнення від кріпосного права, призвели до звільнення великої кількості людей, які вчилися жити в нових реаліях, шукали своє місце в житті. Багато хто з неосвічених людей подався у міста, де важкі умови життя і праці штовхали їх на злочинний шлях.

Враховуючи, що вирок суду не тільки виконує покарання, а й несе виховну функцію, перед суспільством другої половини XIX ст. постало завдання боротьби із злочинністю, що розвивалась швидкими темпами, а також попередження злочинів та недопущення їх рецидиву. Це була важлива суспільна проблема, яка стосувалась усіх. Тому у великих містах країни стали з'являтися організації, які надавали звільненим із тюрм колишнім злочинцям підтримку на перших кроках вільного і самостійного життя [588].

Про важливість даної справи відомий російський публіцист і громадський діяч М.М. Ядринцев у своїй науковій праці «Російська громада в тюрмі і засланні» (1872) писав: «Спостереження і досвід вже довели, що найжорсткіші, найзіпсованіші злочинці можуть змінюватись і ставати кращими людьми в міру надання їм більш нормальних умов життя, в міру виховання в них кращих звичок, в міру розумового і морального їх розвитку. Найголовнішою метою пенітенціарної науки і всіх систем виправлення є вишукування тих засобів, які могли б краще впливати на перевиховання злочинця і виправити в ньому ті недоліки, пороки і нахили, які були надані йому поганим оточенням. При цьому в основу всякої системи виправлення повинно лягти ґрунтовне вивчення особистості, щоб краще взнати ті недоліки характеру, якими вона страждає, і ті гарні її риси, які при розвитку і вихованні людини повинні скласти протипагу його порочним нахилам і поганим інстинктам» [589, С. 323–324].

Саме з цією важливою метою наприкінці XVIII ст. стали виникати товариства патронату – своєрідні благодійні організації, які здійснювали моральну і матеріальну

допомогу особам, які звільнились із місць позбавлення волі. Вважалося, що патронат був важливим важелем у справі боротьби зі злочинністю, для виправлення злочинців, попередження рецидиву злочину.

Патронат був розрахований на тих осіб, які були не затятими злочинцями, а випадково ступили на злочинну дорогу і прагнули «вирівняти» життя. Тюрма – це завжди тавро для людини, тому після неї засудженим було важко знайти роботу, влаштуватись у суспільному середовищі. А патронат був завершенням пенітенціарного режиму, останньою ланкою в системі виправного впливу на злочинця, останньою стадією у відбуванні покарання. Не потрібно забувати, що дуже важливе значення мало ставлення суспільства до колишнього ув'язненого. Якщо суспільство таку людину не приймало, то їй залишався тільки один шлях – повернення до злочинності. Патронат став тією проміжною ланкою, дуже необхідною між злочинцем і суспільством.

Ідея створення товариств патронату дуже швидко набула міжнародного характеру. Перше товариство патронату виникло у США в 1776 році. Трохи пізніше вони з'явилися на території Європи. У 1797 р. перше європейське товариство патронату виникло в Данії, у 1802 р. в Англії, у 1823 р. в Голландії, у 1826 р. в Німеччині тощо. У другій половині XIX ст. в Бельгії, Швейцарії, Італії. В провідних країнах світу вважалося, що створення системи постпенітенціарної допомоги колишнім ув'язненим є обов'язковою складовою будь-якої реформи кримінально-виконавчої системи [590].

Робота і досвід таких перших товариств дали поштовх до організації подібних організацій і в інших провідних країнах Європи і Америки, а також в Австралії. Більшість з них займалась справами малолітніх злочинців. Не відставала від провідних країн світу у цьому питанні і Російська імперія.

Перше вітчизняне товариство патронату виникло завдяки англійському філантропу, реформатору тюремної справи в Англії і Росії Вальтеру Веннінгу (1781–1821), який був активним членом Лондонського товариства покращення тюремного порядку. У 1817 р. він прибув до Росії, два роки досліджував вітчизняні тюрми, після чого звернувся до імператора Олександра I, відомого ліберала і реформатора, із проханням створити в Російській імперії Товариство піклувальне про тюрми.

Цікаво те, що Імператор товариство створив, але окрім обов'язку допомагати тюрмам наклав на нього ще й обов'язок піклуватись про злочинців, що вийшли на волю. Саме з появою цього товариства уряд країни був змушений по-іншому подивитись на жахливий стан вітчизняних тюрем. Товариство успішно працювало протягом всього XIX століття. В 1855 р. воно перетворилось на офіційний підрозділ Міністерства внутрішніх справ. Міністр даного відомства одночасно займав посаду президента товариства [591].

Завдяки цим діям у кримінально-виконавчій сфері відбулися значні зміни. В першу чергу, ув'язнених стали розподіляти за статтею, віком, важкістю скоєного злочину, рецидивом; залучати до примусової праці, яка стала вирішенням проблеми працевлаштування ув'язнених. Крім того, з'явилась можливість навчання в спеціально створених навчальних закладах для ув'язнених, а також морального і релігійного виховання у регулярному спілкуванні зі священниками [592].

Розвиток у середині XIX ст. ідеї про виправлення злочинця в межах тюрми призвів до широко розповсюдженої думки про те, що власне тюрма може стати засобом перемоги над злочинністю. Це питання було дуже модним на сторінках відповідних періодичних видань і на законодавчих зібраннях. Тому, в період реформ у другій половині XIX ст. у справі патронату стало змінюватись ставлення до злочинця, тюремної справи, засобів боротьби із злочинністю. Товариства патронату стали з'являтися у великих містах країни. Перше таке товариство виникло у Санкт-Петербурзі в 1875 р. і називалось «Притулок для звільнених з місць позбавлення волі». Сюди, протягом тижня, потрапляли всі бажаючі, які звільнялись із тюрем і отримували допомогу протягом 6 місяців. Керівництво даних організацій допомагало знайти їм роботу і житло, облаштовувало спеціальні майстерні для звільнених, притулки для престарілих арештантів, а для малолітніх злочинців організовувало шкільне навчання.

У 1878 р. виникло товариство патронату в Кишиневі при Бессарабському губернському тюремному комітеті. У 1887 р. виникло Одеське товариство заступництва відбувшим покарання і безпритульним. У 1891 р. було затверджено Статут Московського товариства заступництва безпритульним і звільненим з місць позбавлення волі неповнолітніх. У Санкт-Петербурзі справа патронату розпочалась у

1893 р., коли було створено чоловічий і жіночий благодійно-тюремні комітети. В Києві перше товариство патронату виникло у 1909 році.

Товариства патронату являли собою спеціальну форму благодійності, тому були результатом самодіяльності окремих приватних осіб, а не вказівок уряду і міністерств. Ця точка зору стала загальноприйнятим правилом, затвердженим на Міжнародному тюремному конгресі в Стокгольмі у 1878 році. Вони допомагали звільненому вчасно отримати прописку в паспорті, потрібні довідки, надавали відповідну матеріальну допомогу. Одночасно з практичною діяльністю товариства на своїх засіданнях вирішували соціально-юридичні питання. Так, наприклад, вони ініціювали створення в Російській імперії спеціальних судів для малолітніх, скасування відмітки про судимість у паспорті та інше [593].

Товариства патронату складались із необмеженої кількості осіб, обох статей. Управління справами належало правлінню і загальному зібранню його членів. За своїм складом двері товариства патронату були відкриті для усіх бажаючих. Це були особи різних верств, професій, звань: чиновники, поміщики, купці, фабриканти, робітники, селяни, духовенство, ремісники, вчителі. Такий різноманітний склад товариств сприяв популяризації патронату і взаємодії його з різними соціальними групами, установами і самими звільненими.

Члени товариств – агенти патронату відвідували тюрми, в певні дні навіть чергували там у спеціальних приміщеннях, де знайомились і спілкувались з ув'язненими, визнавали їх першочергові потреби, нахили, наміри, заводили на кожного ув'язненого спеціальну картку, куди заносили основну інформацію і зберігали її. Потім доповідали секретарю товариства, після чого вирішувалось питання, заслуговує дана особа допомоги чи ні.

Агент знайомився з друзями ув'язненого, виясняв, яку вони можуть йому надати допомогу після виходу з тюрми. Купляв йому одяг, інструменти, їду, зустрічав з тюрми і проводжав на оформлене для звільненого місце роботи. Потім регулярно його відвідував. Агент за кожного такого підопічного отримував винагороду 2 рублі.

Не обминуло це питання і Київське юридичне товариство. У 70-х рр. XIX ст. ним активно займався професор О.Ф. Кістяківський. Його цікавила тема допомоги саме малолітнім злочинцям, якій приділялась особлива увага з боку патронатних товариств.

Шкода тюремного ув'язнення для малолітнього злочинця була усвідомлена юристами і громадськими діячами майже одразу із виникненням необхідності тюремних реформ. Прогресивна суспільна думка була непорушною у своїй думці, що малолітні злочинці повинні перевиховуватись у спеціально-створених для цього закладах виховного характеру для неповнолітніх.

Сама ідея патронату над малолітніми виникла у 1864 році. У вітчизняному законодавстві до 1864 р. не було ніяких норм про малолітніх злочинців. Тільки завдяки судовій реформі цю проблему було зрушено з місця. У Статуті про покарання, що накладались мировими судьями було зазначено, що неповнолітніх злочинців (з 10 до 21) потрібно було віддавати у виправні притулки, а малолітніх злочинців, які не досягли 10 років, віддавали батькам або родичам для домашнього виховання. У 1875 р. урядом було прийнято Правила притулку для звільнених із ув'язнення малолітніх арештантів, за якими надавалась допомога злочинцям не старше 16 років. У 1866 р. вийшов закон про виправлення малолітніх злочинців.

Основні положення цього принципу закладені і в українському сучасному законодавстві. Згідно Цивільного кодексу України малолітні особи, які не досягли 14 років, не відповідають за заподіяну шкоду. За заподіяну шкоду такими особами несуть відповідальність їхні батьки (усиновлювачі), опікуни, навчальні, виховні та інші заклади, якщо вони не доведуть, що шкоду було завдано не з їх вини. З 14 років, коли настає вік неповноліття, особи відповідають перед законом самостійно. А Кримінальний кодекс України (С.97–108) передбачає види злочинів і відповідні санкції, види покарань і їх реалізацію щодо неповнолітніх [594].

Але повернемося в XIX століття. На той час, в науці існувало всього два вітчизняних наукових дослідження з даного питання: професора Одеського університету О.М. Богдановського «Молоді злочинці – питання кримінального права і кримінальної політики» (1870) і професора СПб університету М.С. Таганцева «Про відповідальність малолітніх злочинців по російському праву» (1871).

У 1878 р. вийшла наукова праця О.Ф. Кістяківського «Молоді злочинці і установи для їх виправлення, з оглядом російських установ», яка стала окремим, самостійним науковим дослідженням, не схожим на попередні. Вона й досі є популярною і час від часу видається сучасними видавництвами.

В даній науковій праці вчений зазначав, що непокараність малолітніх є досить пізнім правовим інститутом. На українських етнічних землях, як в і Російській імперії, малолітнім перестали призначати покарання тільки в XVII ст., через зміни, які стали з'являтися у свідомості європейської людини стосовно понять «злочин» і «покарання». Став набувати популярності умовивід, що злочин – це продукт виключно злої волі суб'єкта, а тоді де ж береться ця зла воля у дитини?

На думку вченого, дитяча злочинність була причиною соціальних умов її життя: низький рівень розвитку сім'ї, розбещеність батьків, відсутність нагляду і виховання дітей, злидні. Тому виникло логічне запитання, як сприймати малолітніх злочинців і як боротись з цією проблемою. О.Ф. Кістяківський підкреслював, що визнавати малолітню особу невинною і залишити її жити в тих самих умовах – це розвивати у ній злочинність. Таке сліпе правосуддя не дало б потрібного результату. Помістити дитину в тюрму – місце, де остаточно руйнувалось усе моральне, фізичне і духовне в людині, – це було б знищити малолітнього злочинця ще в дитинстві: «Сам вік їх, ніжний, вражаючий, порівняно більш сприйнятливий до добра і зла, гарантує те, що вони вийдуть з тюрми ще більш зіпсованими, розбещеними, з рішучими схильностями до скоєння злочинів» [595, С. 15].

Єдиним вірним рішенням у цій ситуації вчений вважав обов'язок держави прийняти розумні і позитивні заходи у вихованні, освіті і виправленні малолітніх злочинців. «Для благоустрою держави байдуже, звідки починається зло порушення її безпеки, – від свідомої чи несвідомої істоти. В тому і іншому випадку здійснюється шкода державі; у тому чи іншому випадку страждає суспільний організм. Для державного благоустрою не стільки важливим є джерелом зла, скільки використання розумних методів його викорінення. Такими ж способами усунення зла, яке здійснювалось малолітніми злочинцями, має бути не покарання, а правильна система їх

виховання і виправлення в землеробських колоніях і виправних притулках» [595, С. 16].

Таким чином, пенітенціарна наука в Російській імперії у другій половині XIX ст. ставила перед собою три основні цілі:

- попередження зла;
- придушення зла, коли його було виявлено;
- протидія до його відродження.

Для досягнення даних цілей суспільство використовувало два основних засоби:

- тюрми для дорослих і виховні заклади для неповнолітніх;
- патронат для звільнених.

О.Ф. Кістяківський зазначав, що справа переродження злочинців могла б розвиватись з іще більшим успіхом, якби було зроблене усе потрібне для того, щоб зменшити населення тюрем і попередити повторення злочинів, які повертають до них людей.

Наприкінці XIX ст. діяльність патронату була спрямована на розширення кількості товариств та їх можливостей. Регулярно створювались такі організації при кожній тюрмі в різних містах країни відповідно до різних категорій колишніх ув'язнених: віку, статі, віросповідання, професій, національності. Уся ця діяльність не могла відбуватися без контролю держави і суспільства.

На міжнародному тюремному конгресі в Римі (1885) було розглянуто питання про необхідність залучення суспільства до справи патронату у вигляді наглядових комісій і суспільних рад. А у Санкт-Петербурзі, де в 1890 р. пройшов IV Міжнародний тюремний конгрес, було розглянуте питання нагляду за місцями позбавлення волі держави і суспільства [596, С.14].

Основою товариства патронату була місцева територіальна організація, яка могла мати окремі відділення. Такі місцеві організації об'єднувались у спілки з окремим центральним органом, що давало можливість здійснювати взаємну підтримку і допомогу. На першому Міжнародному конгресі в Антверпені в 1890 р. було прийняте рішення об'єднати усі товариства патронату країни в одну центральну організацію, яка могла б координувати діяльність даного напрямку, примножувати матеріальні кошти.

Маючи відповідний авторитет, такі центральні організації виступали у різноманітних клопотаннях і заявах про потреби патронату. Така система дозволяла кожному товариству користуватись досвідом усіх інших товариств і допомагати один одному у своїй діяльності.

Важливою рисою успішності товариств патронату була простота їх діяльності. Чим простіше були засоби піклування, тим вони були дієвішими. Краще всього справа патронату просувалась там, де на нього дивились з ділової точки зору, де ставили перед ним прості, зрозумілі завдання – одягнути і нагодувати звільненого з тюрми, дати йому виїхати на батьківщину або емігрувати, допомогти з роботою, владнати проблеми із документами.

Справа допомоги звільненим із тюрем і колоній розвивалась швидкими темпами і вже у 1906 р. таких товариств у Російській імперії налічувалось 24.

На початку XX ст. справа патронату вийшла на новий рівень. Незважаючи на свою благодійність, патронат, для того, щоб отримувати потрібні результати, почав налагоджувати тісні зв'язки з урядом країни. Робилось це за прикладом провідних європейських країн, де патронат, як благодійна організація, успішно розвивався під заступництвом Уряду і владних органів, а казна допомагала їм матеріально. Тому у складі правління товариств патронату нерідко з'являлись особи, які займали відповідні посади. Крім того, начальник тюрми, тюремний лікар або священник завжди були бажаними і незамінними членами товариств патронату. Так розвиток патронату в Російській імперії став відбуватись в межах державно-економічної і громадської підтримки, виходячи із загальноприйнятої міжнародної практики провідних країн світу.

У 1908 р. під впливом діяльності з'їздів російської групи міжнародної спілки криміналістів Міністерство юстиції розробило Нормальний статут товариств заступництва осіб, звільнених з місць ув'язнення. Це була перша спроба уряду створити загальноімперський нормативно-правовий документ, за яким могли б працювати усі товариства патронату. Видання цього статуту стало поштовхом для відкриття цілої низки нових організацій патронату в різних містах країни. Згідно його положень, основними завданнями товариств патронату було: 1) сприяння особам, які

звільнялись з місць ув'язнення, облаштування їх життя і побуту; 2) допомога сім'ям ув'язнених. А після того, як у 1909 р. було прийнято закон про умовно-дострокове звільнення, товариства патронату отримали нові обов'язки, адже вважалось, що саме вони можуть якнайкраще втілити цей закон в життя [597, С. 657].

Продовжувалось обговорення проблем патронату і у Київському юридичному товаристві. 20 березня 1910 р. на засіданні Київського юридичного товариства, спільному з Київським товариством патронату, Г.В. Демченко прочитав доповідь «Товариства патронату – їх виникнення і розповсюдження, облаштування і діяльність», у якій зазначав, що деякі теоретики і практики патронату в різних країнах притримувались думки, що така допомога повинна надаватись усім бажаним, звільненим з тюрми. Вчений не погоджувався з нею і вважав, що така позиція перетворювала патронат на звичайну благодійність, натомість як допомога і заступництво патронату мали своє специфічне значення, а саме – допомагати тим із звільнених злочинців, для яких така допомога була б насправді корисною.

У 1912 р. в Російській імперії було прийнято Правила державної допомоги товариствам заступництва особам, що звільнились із місць ув'язнення. Згідно цих Правил товариства патронату не платили податки і збори з нерухомого майна, державний промисловий податок, державний квартирний податок, зайнятих установами, судове мито та інше. Крім того, вони розпоряджались грошима ув'язненого, які він заробляв у тюрмі [598, С.90].

Товариства патронату завжди були приватними організаціями, але у владних колах все наполегливіше лунала думка про те, що патронат потрібно було організувати за державно-суспільним принципом. Ця ідея так і не знайшла свого законодавчого вираження, але формально уряд Російської імперії завжди контролював діяльність системи постпенітенціарної допомоги колишнім ув'язненим [599]. З цього приводу Г.В. Демченко зазначав, що «тільки той патронат може розраховувати на успіх і процвітання, організація якого ґрунтується на суспільній ініціативі і самодіяльності. Але тут є необхідним відповідний зв'язок і солідарність між товариством і урядом» [600, С. 486].

У цьому ж 1912 р. було прийнято закон «Про державну допомогу товариствам заступництва особам, звільненим із місць ув'язнення», на основі якого товариства патронату стали отримувати річні державні дотації. Розвиток патронату на початку ХХ ст. призвів до розвитку і поширення благодійної діяльності.

Після жовтневого більшовицького перевороту у 1917 р. опікунське про тюрми товариство було ліквідоване, але ще залишились при них відповідні комітети. Патронат залишався основним видом захисту і допомоги особам, що звільнились з тюрем. А перші нормативно-правові акти даного часу дуже були подібні до таких самих документів царського періоду.

Політика радянської влади мала на увазі вплив на радянських громадян і перевиховання злочинців, підтримуючи патронат і надаючи колишнім злочинцям моральну і матеріальну допомогу. В Києві, Одесі, Москві і Санкт-Петербурзі товариства патронату були найуспішнішими [601].

У 1925 р. було прийнято виправно-трудоий кодекс УРСР, який об'єднав окремі нормативно-правові акти, що визначили умови і порядок такого виду покарання, як позбавлення волі.

З 1930 р. уся влада в сфері карної політики була зосереджена в руках НКВС. З цього часу інститут допомоги особам, звільненим із тюрми, майже перестав працювати. Так зникли добровільні товариства допомоги засудженим.

Норми про допомогу колишнім ув'язненим час від часу виникали у державних нормативно-правових актах, але вони вже не мали такої широкої реалізації на практиці.

У 1961 р. в Україні було прийняте Положення про виправно-трудоі колонії і тюрми МВС, в якому особливу увагу було приділено працевлаштуванню засуджених після звільнення.

У 1971 р. з'явився перший Виправно-трудоий кодекс УРСР [602].

На сьогодні, в умовах європейської інтеграції відбувається тривале реформування кримінально-виконавчої системи. У діючому Кримінально-виконавчому кодексі, прийнятому у 2003 р. є окрема глава 24 «Допомога особам, які звільнені від відбування покарання». Також є чинним Закон України «Про соціальну адаптацію осіб, які

відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк».

На сьогодні дореволюційні поняття «патронат» і «поліцейський нагляд» перетворились на поняття «постпенітенціарний контроль» і «постпенітенціарна адаптація». Так, згідно Ст. 156 і Ст. 157 КВКУ «повноважений орган з питань пробації спільно з адміністрацією установи виконання покарань не пізніше ніж за три місяці до закінчення строку покарання у виді обмеження або позбавлення волі організовує здійснення заходів щодо сприяння засудженим, які готуються до звільнення. В установах виконання покарань організовуються курси підготовки засуджених до звільнення. Неповнолітні, які позбавлені батьківського піклування, у необхідних випадках направляються службами у справах дітей до шкіл-інтернатів або над ними встановлюється опіка чи піклування. Особи, які звільнені від відбування покарання, забезпечуються безплатним проїздом до місця проживання або роботи в межах України. У разі відсутності необхідного за сезоном одягу, взуття і коштів на їх придбання особи, звільнені від відбування покарання, забезпечуються одягом і взуттям безоплатно. Одноразова грошова допомога надається за рахунок коштів Державного бюджету України у порядку, встановленому Міністерством юстиції України. Особи, які звільнені від відбування покарання і потребують за станом здоров'я постійного догляду, а також неповнолітні направляються до місця проживання в супроводі родичів або працівника колонії» [603].

Як бачимо, за період розвитку капіталізму в Російській імперії, а також радянський період на українських етнічних землях було накопичено важливий практичний досвід допомоги особам, що звільнились із місць позбавлення волі, який має велике значення і для сучасної кримінально-виконавчої системи України.

Висновки до 4 розділу

1. Низка буржуазних революцій в Європі, яка в історії носить назву «Весна народів» та початок Великих реформ в середині XIX ст. спричинили поштовх для розвитку конституційного питання в Російській імперії, що активізувало прагнення українського народу до самостійності.

Як наука, конституційне право на українських етнічних землях виникло тільки на початку ХХ ст., передувало якому державне право. Тому в Київському юридичному товаристві були представники як з державного, так і з конституційного права. Найвідомішими з них є О.П. Романович-Славатинський та О.О. Ейхельман. Їх перу належать наукові праці і посібники з державного права. О.П. Романович-Славатинський був великим прихильником європейської демократії, особливо англійської, але в умовах російського самодержавства його наукова спадщина обмежилась тільки посібниками з державного права. Наукові погляди О.О. Ейхельмана пішли далі за державне право і трансформувались в конституційне. Він активно підтримував підписання імператором Миколою II конституції у 1906 р. та стояв на засадах формування українського конституціоналізму в період національно-визвольних змагань 1917–1920 років. Брав участь у діяльності урядів УНР, Української та є автором одного з проектів Конституції УНР.

2. Важливе значення для історії української правової думки має Українське звичаєве право, адже правова система будь-якої держави починається із звичаю – неписаного правила поведінки, яке наші пращури на зорі розвитку своєї державності використовували для врегулювання соціальних стосунків. Саме воно є основою, фундаментом правової системи будь-якої держави. Відображає дух народу, його природу, загальні принципи і характер.

Для нашого дослідження є дуже цікавим і важливим перший український кодекс «Права, за якими судиться малоросійський народ», який свого часу відкрив для нащадків голова Київського юридичного товариства Олександр Федорович Кістяківський. У своїй науковій діяльності він багато працював у галузі історії права і цікавився звичаєвим правом. У 1879 р. він створив при Київському юридичному товаристві Відділення звичаєвого права, яке активно пропрацювало тільки за життя вченого. Це було дуже актуально, тому що в РІ розпочався процес дослідження національного законодавства окремих народів з метою створення загальної федеративної правової системи.

3. Активно розроблялися в Товаристві проблеми Теорії держави і права. Теорія держави і права бере свій початок із енциклопедії законодавства, яку в I половині ХІХ

ст. активно розвивав і викладав в Київському університеті Костянтин Олексійович Неволін. У II половині XIX ст. її розвиток здійснив вже наступник К.О. Неволіна, провідний член Київського юридичного товариства, професор Микола Карлович Ренненкампф, який викладав енциклопедію законодавства з 1858 по 1877 роки. Особливо це спостерігається у його фундаментальній науковій праці, підручнику для студентів, який перевидавався кілька разів із змінами і доповненнями «Нариси юридичної енциклопедії» (1868).

В «Нарисах» М.К. Ренненкампа ми зустрічаємо вже більше систематизованих теоретичних положень. Юридична енциклопедія тут виступає вже як молода наука, яка ставила перед собою завдання визначити загальні поняття права, сформувані загальнотеоретичну цілісну систему правознавства. Вчений детально розглядав поняття «право», принцип його взаємодії із суспільством. Протягом другої половини XIX ст. в Київському університеті курс енциклопедії законодавства перетворився в енциклопедію права, а на початку XX ст. – в окрему науку – загальну теорію права.

В Київському юридичному товаристві обговорення на засіданнях стосувались проблем тлумачення норм вітчизняного права, що було дуже важливо, адже в усі часи цей процес був обов'язковою складовою частиною роботи правової системи країни. Це інтелектуальна діяльність, спрямована на розкриття смислового змісту норм права відповідними особами з метою їх практичного застосування. Саме тлумачення стоїть перед втіленням норм права в життя. В обговоренні приймали участь юристи О.Ф. Кістяківський, Р.І. Базинер, Г.М. Барац та інші.

4. З перших днів існування Університету Св. Володимира в м. Києві на його юридичному факультеті діяла кафедра римського права. Протягом усього часу діяльності Товариства ми знаходимо велику кількість наукових праць і доповідей членів товариства стосовно різних аспектів римського права. Дослідження і вивчення римського права мало велике значення для Російської імперії, адже воно було тим фундаментом, на якому базувалось законодавство багатьох європейських країн. У XIX ст. воно виконувало функції теорії держави і права, адже дана наука виникла лише в XX столітті.

Члени Київського юридичного товариства на своїх засіданнях неодноразово обговорювали важливість римського права для вітчизняного законодавства. Відомі наукові праці доктора законодавства Київського університету Св. Володимира, члена КЮТ Олександра Олексійовича Федотова-Чеховського, доктора юридичних наук, професора римського права Калинника Андрійовича Мітюкова, приват-доцента, член КЮТ Петра Олександровича Соколовського, професора римського права в Київському університеті, члена КЮТ Леоніда Миколайовича Казанцева та інших.

5. Цивільне право – одна з найдавніших галузей права, яка тісно пов'язана у своєму розвитку із наукою римського права. У Київському університеті Св. Володимира кафедру цивільного права було створено одразу із самим юридичним факультетом під назвою «Кафедра російських цивільних законів». Діяльні цієї кафедри була тісно пов'язана із кафедрою римського права, адже з нього запозичувалися основні принципи сучасної цивілістики. Ця кафедра дала науці багато гарних талановитих спеціалістів, серед яких члени КЮТ Й.О. Покровський, В.А. Удінцев, Василь Іванович Синайський та інші.

В рамках наукової роботи Київського юридичного товариства хочемо зазначити, що усі питання, які піднімалися на засіданнях організації, у більшості своїй, поділились на два напрями. Це майнові права і розробка проблем правосуб'єктності. В напрямку права власності ми дослідили розвиток *інституту міни нерухомого майна*, розвиток *інституту обмежених речових прав*, який ще називають інститутом прав на чужі речі, цікавило вчених КЮТ через дуже важливе і нагальне питання чиншового володіння землею, яке було чисто українським правовим інститутом ще з часів перебування українських етнічних земель в складі Речі Посполитої. Окремо досліджувались *спадкові права жінок на українських землях*, а саме у Полтавській і Чернігівській губерніях. Це питання регулювалось нормами Литовського статуту, спеціально внесеними для цих території в Зведення законів Російської імперії.

Цікавою для дослідження є цивілістична доктрина Й.О. Покровського, який багато працював у галузі нормотворчості, зокрема у процесі створення нового цивільного кодексу, і на засіданнях КЮТ підняв питання про можливість введення в цивільний обіг Російської імперії поняття «добрі звичаї», яке було законодавчо

закріплене в німецькому і французькому цивільних кодексах. Вчений назвав і ввів в дію для таких норм термін «*примусовий альтруїзм*».

Стосовно *правосуб'єктності* відомі доповіді і обговорення стосовно прав неповнолітніх, недієздатних, неповнорідних, євреїв, які були дуже обмежені в правах в Російській імперії і незаконнонароджених, права яких досліджували Олександр Іванович Загоровський і О.Ф. Кістяківський. Вони виступали за введення аліментарного обов'язку, впровадження інституту визнання незаконнонародженої дитини, як способу констатації батьківства, надання законності для такої дитини через шлюб її батьків, встановлення обов'язкової опіки над незаконнонародженою дитиною, надання права спадкування майна такою дитиною хоча б за батьками, відміну обмежень в публічних правах для незаконнонароджених.

б. Ще однією давньою галуззю права є кримінальне право, адже злочин і кара, як її предмет, є, на жаль, невід'ємною складовою будь-якого суспільства. Відомими криміналістами, членами Київського юридичного товариства були О.Ф. Кістяківський, Д.Г. Тальберг, Л.С. Білогриць-Котляревський, М.П. Чубинський, Г.В. Демченко, М.М. Паше-Озерський та інші.

Вчені досліджували розвиток *новітніх шкіл кримінального права*, впровадження суду *присяжних* на українських землях, актуальне питання *злочинності з ознаками розкрадання і співучасті*. Важливим для сьогодення є історія становлення *інституту цивільного позову в кримінальному процесі*, який ще носить назву «об'єднаний процес». Ще одним важливим питанням, яке досліджували вчені КЮТ, була діяльність популярних на той час товариств патронату, які займались *постпенітенціарною діяльністю*, тобто допомагали особам, що звільнились із місць позбавлення волі.

Розділ 5

ПОСЛІДОВНИКИ КИЇВСЬКОГО ЮРИДИЧНОГО ТОВАРИСТВА (1917 – до т.ч.)

5.1 Українське правниче товариство в Києві (1917–1920 рр.)

Важливим, драматичним, переломним став період в історії України національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., коли українці повернулись до національної самостійності і створили власну державу – Українську Народну Республіку. Першим революційним представницьким органом українського народу стала Центральна Рада – парламент створеної 7 листопада 1917 р. УНР [604].

УНР мала столицю в Києві. У вказаний період їй були підконтрольні території центральної, східної та південної України, які колись входили до Південно-Західного краю Російської імперії. Проживаюче на цих територіях населення було у більшості своїй українським. До квітня 1918 р. Центральною Радою керував М. Грушевський, до грудня 1918 р. влада належала гетьману П. Скоропадському. Він проголосив Українську державу. А з початку 1919 р. було відновлено УНР і влада перейшла до Директорії УНР на чолі з В. Винниченком [605].

Спочатку, ще до закінчення Першої світової війни у 1918 р. УНР підтримували Німеччина та Австро-Угорщина, але після їх поразки, Україна залишилась без міжнародної підтримки цих імперій. Загалом, УНР встановила дипломатичні стосунки більше, ніж з 20 країнами світу.

Ми торкнулися цієї історії, щоб зрозуміти в яких умовах створювалося Українське Правниче товариство і як воно функціонувало. Історія свідчить, що до більшовицького жовтневого перевороту в 1917 р. в Києві, як і взагалі в Україні, українського правничого товариства не було. Розкидані по всій тогочасній Російській імперії юридичні товариства, в значній мірі були денаціоналізовані і виховані в російській школі, тобто були русифіковані. Правники – українці за походженням – перебували у своїй більшості осторонь українського руху. Лише окремі особи, в той тяжкий для України час, підтримували ідею відродження України.

В перші дні революції у поодиноких осіб з правничих кіл Києва з'явилася думка зорганізувати українських правників в окреме правниче товариство. Цього невідступно вимагало реальне життя і виняткові обставини часу. Після попереднього обговорення цієї справи, серед правників-українців, були скликані перші установчі збори, на котрі було запрошено усіх правників, які сприяли ідеї відродження свого рідного національного права в Україні. Спочатку на зібрання з'явилося 15 осіб. Другі і треті зібрання були значно численніші. Серед членів засновників з утворення і організації українського правничого товариства в Києві були: М.С. Ткаченко, В.І. Войтович-Павлович, А.І. Яковлів, Г.Д. Вовкушинський, Ю.Й. Гаєвський, М.М. Радченко, Г.В. Лепеха, Ю. Старицький, Васильківський, Федоровський, Сумнівсич, Пурик, Ганжулевич, Герасимович, Галаган, К.В. Квітка, О.К. Мацюк, Расторгуєв, Садовський та Р. Лашенко. Останній у своїй статті «Українське Правниче товариство» наголошує, що цих осіб слід вважати фундаторами Українського Правничого товариства в Києві [606].

Після низки засідань настав час підготувати Статут товариства (за зразок статуту було взято статут Літературно-наукового товариства) і невдовзі Статут було підготовлено. І хоча фактично Товариство вже існувало, однак за офіційний день його утворення слід вважати день, коли Статут було остаточно ухвалено Загальними зборами, на яких була обрана Президія товариства. Цим днем стало 30 квітня 1917 року. До складу першої Президії увійшли такі особи: М.С. Ткаченко (голова), М.М. Радкевич, А.І. Яковлів (тов. голови), Ю.Й. Гаєвський і Р. Лашенко як члени Президії.

В другому параграфі статуту Товариства зазначалося, виходячи з основного принципу, що український народ сам має створювати своє право. Товариство мало на меті об'єднати теоретичні й практичні сили, щоб: 1) якнайширше сприяти становленню та розвитку українського права; 2) висвітлювати основи українізації тогочасного права в Україні; 3) практично допомагати українізації усіх державних і громадських інституцій України і загалом українізації правових основ життя України; 4) сприяти формуванню української правничої мови.

Загалом політичні події, які трапилися на той час в столиці України, не могли не хвилювати і правників. Кожна політична партія, яка торкалася проблем України завжди знаходила відгук і в правничій громаді. Працюючи в самому центрі політичного і громадського життя України – в її столиці Києві Українське правниче товариство не могло не реагувати на ті, або інші визначні політичні події, які під час самого зародження держави дуже часто торкалися і питань правничого сегменту. Власне Статут даного Товариства давав правникам формально усіляке право брати участь і в розв'язанні політичних питань. При цьому не слід забувати про те, що Українське правниче товариство розпочало свою діяльність у надзвичайно важливий в історії час – час будівництва української держави, коли взагалі політичні питання домінували в житті і коли саме безпосереднє життя змушувало усі громадські організації відгукуватися на величезні події того часу. Було б дуже дивно, коли б правники стояли осторонь і не відгукувалися на проблеми життя. Тому і стає зрозумілим, що Українське Правниче товариство, окрім чисто організаційної громадської і культурно-правничої роботи, торкалося в основному справи судової – відгукувалося на важливі моменти національного відродження, а також на визначні політичні події.

Найважливішим на перших порах своєї діяльності Українське правниче товариство вважало роботу організаційну і діяльність щодо українізації судових установ. Ця праця на той час була особливо важкою. Адже в російських школах, під впливом російської культури, ортодокси і консерватори, у переважній більшості, завжди шукали інших шляхів розвитку української правничої думки. Навіть правники українського походження не легко піддавалися «українізації». Кожному члену Українського правничого товариства доводилося в цей час вести довгі безкінечні розмови, суперечки, котрі іноді доходили до майже повного розриву особистих відносин з тими або іншими зрусифікованими товаришами. Судові ж установи в Україні, які мали у своєму складі багато великоросів, фактично залишалися твердинею російського централізму в Києві і взагалі в Україні.

За найголовнішу твердиню цього централізму, стосовно суду, безумовно вважали Київську судову палату, яка своєю ворожістю до українства і цілковитою орієнтацією на Москву, завдавали тон на всю округу, надзвичайно шкодила українізації судових

установ, їй підлеглих. Слід нагадати хоча б відому постанову цієї Палати від 2-го грудня 1917 р., в якій Палата під головуванням Григоровича-Барського і прокурора Чебанова рішуче встановила, що вислови генерального секретаря справ судових оголошувані під час суду іменем Української Народної республіки *«не подлежат исполнению»*. Цю свою «історичну» постанову Палата розіслала *«для сведения»* по всіх судах своєї округи.

За таку ж твердиню російського централізму, явно ворожого українству, з'явився в Києві і Київський «Совет» присяжних повірених, який так само, як і Палата, в рішучий момент українського національного і політичного відродження, на чолі з адвокатом О.С. Гольденвейзером, колишнім членом Київського юридичного товариства, став у явну опозицію до українського руху. Тому не дивно, що українським правникам доводилося вести надзвичайну боротьбу, захищаючи в суді українські інтереси.

Окрім організаційної роботи члени Товариства здійснювали і важливу громадську діяльність. Особливо активно вони включилися у вибори нової міської Думи, а відтак і в мирові установи. В організовану тоді в Києві міську Раду були делеговані члени Товариства – Ю. Старицький і Р. Лащенко. Справу з виборами до мирових суддів для захисту українських інтересів на усій території України взяв на свої плечі Крайовий Судовий комітет, організований на Першому з'їзді українських правників. Цей Комітет вступив у зносини з окремими земствами. Активну участь брали правники Товариства і у виборах в російські установчі збори. До міської Комісії по виборах від київських судових установ були обрані члени Українського правничого товариства (М. Радченко, В. Вовкушевський і Р. Лащенко).

Продовжуючи важливу організаційну і громадську роботу, мобілізуючи правничі сили України, Українське Правниче товариство в червні 1917 р. улаштувало перший в Україні з'їзд українських правників. Хоча з'їзд за своєю кількістю учасників не був великим, але безумовно як певний наслідок його роботи слід вважати поширення української орієнтації серед правничих кіл України і поза її межами. З'їзд відбувався під головуванням М.В. Левитського. За почесного голову з'їзду одногосно було обрано почесного члена Українського Правничого товариства М.С. Грушевського,

який першим виступив з промовою: «Державний лад в Україні на підставі вимог життя і теорії державного права». Другим доповідачем виступив Р. Лащенко: «Історичний огляд української правової творчості», Герасимович зробив доповідь на тему: «Промову судових установ і судознавства в Австрії (особливо в Галичині)», Гаєвський – «Конкретні заходи щодо організації суду на українським національним ґрунті». Останнім виступив Яковлів з доповіддю про правничу термінологію і правничу мову. Діяльну участь на з'їзді взяли харківські делегати, С. Кротович з Полтави (голова Полтавського Правничого товариства), Гречинський і багато інших членів з'їзду.

Звіт про роботу з'їзду було опубліковано в багатьох газетах. Найбільш повно робота з'їзду була висвітлена в харківській газеті «Южный край» (№1–4 за липень 1917 р.). На з'їзді вперше була висловлена думка про необхідність утворення свого окремого українського Сенату. Запропонував цю ідею харківський делегат Расторгуєв. Цю пропозицію збори вітали оплесками. По тих часах, коли ще панував над Росією Керенський, в Україні мріяли тільки про автономію, хоча і ця думка видавалася росіянам «дерзостью» і викликала в їхніх колах величезне обурення.

Дуже важливим реальним наслідком праці з'їзду слід вважати утворення Крайового Судового Комітету, який складався з 10 осіб. Він відразу став центральним всеукраїнським органом правознавців в Україні. До нього увійшли: В. Войткевич-Павлович, Г. Вовкушинський, Ю. Гаєвський, Р. Лащенко, Г. Лепеха, З. Моргуліс, М. Радченко, М. Ткаченко і А. Яковлів, а від Харкова – Расторгуєв. Життя потім показало, що цей Комітет дійсно зробився тим осередком із якого фактично утворилося Міністерство судових справ. Воно виконувало всю організаційну роботу: усі інформації по судовій справі, зносини з окремими судовими діячами, проведення в Україні виборів у мирні установи із захистом українських інтересів. До утворення постійного генерального секретарства справ судових Комітет фактично виконував функції Міністерства судових справ, яке користувалося тільки моральною владою. Після утворення в листопаді 1917 р. УНР Крайовий комітет судових справ передав Генерального Секретаріату усі папери (заяви, прохання, всіляку інформацію тощо), які доходили до Комітету з усіх кінців України і Росії від українських правників і окремих установ.

Хоча в Центральній Раді українські правники і не мали своїх представників, однак поодинокі члени Товариства за його дорученнями майже весь час існування Ради брали участь в роботі багатьох її найбільш важливих комісій. А з осені 1917 р. і в Комісії законодавчих внесень. Найбільш відповідальну працю виконували представники Товариства: Войткевич-Павловський, Вовкушевський, Лащенко – постійно працювали в Комісії із складання Статуту автономії України (потім Статуту УНР). У ній представники Правничого товариства працювали разом з іншими членами Комісії за головування М.С. Грушевського.

Ще до перетворення генерального секретаріату справ судових на Міністерство судових справ, представники Українського Правничого товариства брали участь в його організації і його комісіях. А також і в Раді міністрів. У Крайовому судовому комітеті в присутності його члена – тоді генерального секретаря, обмірковувався перший крок вищої в Україні судової установи – Генерального суду. В день відкриття даної установи 15 січня 1918 р. представникам Крайового Судового Комітету і Правничого товариства – Войткевичу-Павловичу і Р. Лащенку випала честь прилюдно вітати свій український вищий суд. Такі ж законопроекти, як законопроект про генеральний і апеляційний суди склалися і обмірковувалися в Правничому товаристві. Згодом Товариство поділилося на окремі секції: карну, цивільну і адміністративну.

На жаль перший генеральний секретар справ судових (він же і перший голова Товариства), а потім і перший міністр судових справ УНР пан М.С. Ткаченко у плані організації міністерської творчої роботи дотримувався поглядів, яких не поділяла значна більшість Українського Правничого товариства. Назривав конфлікт. Лист, поданий від імені Крайового Комітету за підписом його членів з початку грудня 1917 р. генеральному секретареві судових справ з пересторогою проти політики і заходів генерального секретаря – не допоміг справі. Перебуваючи повністю на реальному ґрунті, відкидаючи вплив анархічного максималізму, вважаючи, що судова справа є основою національно-державного життя, Українське Правниче товариство з тривогою помічало, що тодішній український уряд у своїй більшості все далі і далі відступав від реально можливої і необхідної праці – будування української держави, і витрачав час на розв'язання таких соціальних проблем і питань, яких ще не вирішувала жодна

держава (наприклад, соціалізація землі). Хвилюючись за долю рідного краю, Крайовий судовий комітет 1-го січня 1918 року (на той час Києву вже погрожували більшовики), подав до Центральної Ради свою Постанову, в якій було чітко визначено, що хвилі анархії можуть захопити і судові установи, загрожуючи існуванню УНР. Що для рятування держави потрібна «оборона краю добре організованою військовою силою». І що тільки негайні заходи в цьому напрямку дадуть змогу всім свідомим українським силам утворити в незалежній і вільній Україні справжній державний лад.

4-го січня 1918 р. Українське Правниче Товариство подало Центральній Раді мотивовану постанову, в якій підкреслювалася надзвичайна анархія в краї і наступ ворогів. Зазначалося, що всі реальні обставини життя вимагають, щоб негайно був підписаний мир з Центральними державами і були здійснені можливі заходи для будівництва української держави.

Після цього не минуло і двох тижнів, як під Києвом загуркотіли більшовицькі гармати. Києвом і майже всією Україною опанували більшовики і анархія зростає ще більше.

Згодом, після втечі з Києва більшовиків, українські правники констатували, що на жаль впливи анархічного максималізму продовжують своє діло і вболіваючи за рідний край. Українське Правниче товариство 12-го березня 1918 р. подало Центральній Раді новий меморандум, в якому благало стати в справі державного будівництва на реальний ґрунт. Правники нагадували Центральній Раді, що її політика може повести всю Україну до загибелі. В цьому ж меморандумі Правниче товариство просило Центральну Раду негайно змінити весь кабінет міністрів і в першу чергу міністра судових справ.

Цей меморандум, як відомо, виявляв проти Українського Правничого Товариства надзвичайне обурення в деяких колах і звинувачення українських правників в реакційності. А з боку «писателів» із «Киевской мысли» заклик до «всей демократии Украины», «выкачать» реакційних правників і «выкачать» якомога скоріше [607].

Коли трапився переворот, Українське Правниче товариство у своїй більшості стало на той ґрунт, що при повній надзвичайно важкій ситуації життя вимагало дбати про захист хоча б можливого мінімуму українських інтересів в уряді. Члени

Товариства вважали, щоб більшість українців неодмінно входили до Кабінету міністрів. Про погляд правників було доведено до Союзу українських партій, який тоді вів перемовини з німцями. Але, як відомо, ця думка і в цьому варіанті була відкинута.

Переконавшись, що новий реакційний у своїй більшості уряд не зможе ні в якому разі вивести Україну із того тяжкого становища, в якому вона опинилася, вболіваючи за долю Вітчизни, Українське Правниче товариство 15-го травня 1918 р. послало делегацію до гетьмана Скоропадського, яка передала йому окрему заяву від Правничого товариства. В цій заяві, між іншим, було сказано, що тільки національно-демократичний уряд може вивести Україну на шлях спокою і порядку. В заяві були і такі слова: «Тепер, коли Україна постала як держава, на будування її права повинна бути звернена найсильніша увага, бо без права не може існувати держава. А впливати на утворення і розвиток права повинні фахівці, які пройняті національним почуттям і свідомістю української державності» [606, С.5].

Крім того було подано декларацію ще 17 травня 1918 р. до міністра судових справ М.П. Чубинського, колишнього члена Київського юридичного товариства, в якій наголошувалося на моральній і життєвій необхідності роботи в законодавчих комісіях і в організації свідомих українських правничих сил. А також висловила протест Товариства проти заходів Міністерства зруйнувати апеляційний суд, реставрувати Київську судову палату, і перебудувати генеральний суд на нових основах і в напрямі його русифікації.

12-го червня 1918 р. нова делегація Українського Правничого товариства знову була у гетьмана Скоропадського і подала йому постанову Товариства від 31-го травня 1918 року. В цій постанові Товариства зазначалося про пекучу необхідність припинити руйнування і русифікацію вищих судових установ в Україні. Окрім того Голова Товариства і його помічники через кілька днів були і в Голови Ради міністрів, якому висловили протест з приводу усунення свідомих українських сил від творчої праці в різних установах на терені України і особливо з приводу усунення українських правників від праці в законодавчих комісіях.

Українське Правниче товариство весь час було на варті українських інтересів і захищало їх. Державна творча праця на погляд правників повинна була проводитися на

національно-демократичному, але цілком реальному ґрунті. Усякий відступ від реальної програми Товариство осуджувало. Стосовно окремих культурних заходів правників у Києві, слід відзначити праці щодо складання *правничої термінології*. Ще до приходу більшовиків до Києва, представники Товариства працювали в Комісії професора Є.К. Тимченка, а потім в самостійній комісії Правничого товариства під керівництвом О.І. Левицького. У складі цієї комісії були такі члени Товариства: Войткевич-Павлович, Вовкушевський, Лащенко, Квітка, Ловецький, Сосенко, Гаврик, Васильківський. Всі матеріали даної комісії були згодом передані до міністерської комісії, в якій працювали члени Товариства: Г.Д. Вовкушевський, К.В. Квітка і О.І. Левицький.

Завдячуючи надзвичайно бурхливим подіям 1918 р. новий з'їзд правників не відбувся, але замість нього ще у грудні 1917 р. відбулася цікава правнича нарада, у якій брали участь багато відомих судових діячів, серед яких І.Л. Шраг і С.П. Шелухін (почесні члени Товариства).

Коли виникла ідея утворити свій окремий Український університет в Києві Українське Правниче товариство відразу відгукнулося на цю ідею і тому в організації правничого факультету брали участь члени Товариства: В. Войткевич-Павлович, О. Мицюк і Р. Лащенко цілий рік викладали лекції з окремих юридичних дисциплін українською мовою. Члени Товариства допомагали утворенню даного самостійного українського університету, брали участь в лекторських і професорських нарадах.

Таким чином, Українське Правниче товариство розпочало свою діяльність в найстрашніший і найвідповідальніший час народження української держави. Правники-українці за півторарічний період своєї діяльності заклали і свої камінці у фундамент української державності. Цьому сприяло видання свого правничого часопису «Правник».

Необхідність мати свій окремий правничий журнал давно і гостро відчувалася українськими правниками. Тому в статті «Від редакції» зазначалося: «Кому ж власне, як не правникам, в історичний час суверенності Української Держави, коли вільно розвивається національне право слід мати ще й свій фаховий незалежний часопис, котрий з'являється невідступною вимогою реального життя. І дійсно, в великому

процесі перебудови основ цього життя незалежна правнича думка фахівців права, пронизана до того ж національним почуттям і свідомістю української державності повинна відіграти визначну роль. На жаль, бурхливі події нашого часу досі не давали змоги організувати правничим силам, власне Українському Правничому товариству в Києві, здійснити давню мрію правників – видавати свій власний правничий орган.

Розпочинаючи зараз видання свого часопису, редакційний комітет, обраний Правничим товариством, певен в тому, що усі українські правники без різниці політичних поглядів всіма засобами підтримують загальну громадську справу і допоможуть часопису відразу стати на належну височінь і зайняти почесне місце в рядах української преси» [608, С. 1].

З приходом на Україну більшовиків в кінці 1920 р. діяльність Українського Правничого товариства в Києві припинилася. За кордоном, у колах української діаспори, створилося кілька організацій, які вважали себе правонаступниками Українського Правничого товариства. Найбільшими з них стали: Українське Правниче товариство у Варшаві (1921–1922) та Українське Правниче товариство у Празі (1922–1933). Загалом, після першої світової війни в Польщі, як і в Німеччині, Австрії та Чехословаччині зібралася значна кількість української еміграції.

5.2 Українське правниче товариство у Варшаві (1921–1922 рр.)

На початку 20-х років ХХ ст., зокрема у Варшаві, де перебувала значна частина уряду УНР на чолі з Андрієм Левицьким, українська громада стала одним з найважливіших осередків еміграції з Наддніпрянської України [609]. Окрім дипломатичного представництва та низки політичних організацій, у Варшаві функціонувало багато громадських організацій, серед яких слід назвати Український центральний комітет у Польщі (УПК), Спілку українських інженерів та техніків, Українське правниче товариство, Українську академію ім. Петра Могили та Івана Мазепи, Товариство допомоги українським студентам вищих шкіл тощо.

Товариство надавало професійну допомогу своїм членам, влаштовувало їх на роботу, а також проводило засідання з обговоренням фахових повідомлень. У 1932 р. воно відзначило своє 15-річчя, тому що початком своєї діяльності вважало заснування

Українського Правничого товариства у Києві у 1917 році. Члени Товариства у Варшаві працювали над проектами законоположень для майбутньої української адміністрації, судоустрою. Свою працю вони проводили як в адміністративно-судовій Комісії Товариства, головою якої був обраний у 1932 р. Гліб Лазаревський, так і на засіданнях юридичного семінару Українського Наукового інституту у Варшаві.

Вся наукової діяльності організації відбувалась за двома напрямками: правничим та історії церкви. Власне у цих двох серіях видані найцінніші праці професора О. Лотоцького, такі як «Українські джерела церковного права» (1931), що характеризувалися глибиною наукового дослідження і професіоналізму.

5.3 Українське правниче товариство у Празі (20-30-ті роки ХХ ст.)

Поразка українських національно-визвольних змагань у 1917–1920 рр. зумовила появу потужної еміграції з України. Серед європейських країн, на теренах яких опинилися представники української культурної інтелігенції найсприятливішими умовами для будівництва національних навчальних закладів, наукових установ, просвітницьких організацій були умови на терені Чехословаччини. Причини цього слід шукати у протекціоністській урядовій політиці стосовно до еміграції, географічній близькості Чехословаччини до земель України, етнокультурній близькості українського, чеського і словацького народів [610]. Сьогодні, з плином часу, ми бачимо, що діяльність українських емігрантів у Чехословаччині в періоді між двома світовими війнами стала яскравим явищем української науки і культури загалом. Як і в Польщі, на теренах Чехословаччини сформувалися десятки різноманітних організацій: вищі навчальні заклади, науково-дослідні установи, видавництва, культурно-просвітні товариства та студентські організації.

Звичайно, українські правники-емігранти розгорнули активну і плідну діяльність. Спочатку для них об'єднавчим центром став Український Вільний університет (заснований ще у 1921 р. у Відні). Після переїзду його у 1922 р. до Праги українські юристи-емігранти почали створювати своє правове товариство, яке на думку організаторів мало продовжувати діяльність попереднього товариства, створеного у Києві у 1917 році.

Українське правниче товариство у Празі було створене 17-го березня 1923 року. Згодом влада затвердила статут товариства. У статуті зазначалося, що головним завданням товариства було об'єднання українців емігрантів-юристів, які здійснювали теоретичні дослідження, і вирішували практичні заходи [611]. Товариство також планувало дбати про соціальні, матеріальні і моральні аспекти життя та діяльності українців-правників, сприяти налагоджуванню доброзичливих стосунків з чеськими і словацькими правознавцями.

Склад Українського правничого товариства в Чехословаччині був розмаїтим. Сюди належали як професори, так і звичайні юристи-практики. Багато членів Товариства працювали у вищих українських навчальних закладах Чехословаччини, особливо з факультету українського права і суспільних наук в Українському Вільному університеті. На час заснування Товариства склад його був незначним – 21 особа. Але згодом, зокрема у 1928 р. товариство складалося з 32 осіб [612].

Головним ініціатором створення Українського правничого товариства у Празі був професор Ростислав Лащенко, колишній суддя й голова київського апеляційного суду, член Українського наукового товариства, викладач історії українського права в Українському народному університеті в Києві [613, 614]. Звичайно, з приходом більшовиків до Києва, він емігрував до Чехословаччини, де став доцентом, професором, завідувачем кафедри історії українського права на факультеті права й суспільних наук Українського Вільного університету (УВУ). Ростислав Лащенко займав посаду голови Українського правничого товариства у Празі з часу заснування аж до своєї смерті (помер несподівано 30 жовтня 1929 р. у віці 50 років [615, С.1036]. Після Р. Лащенка Товариство очолювали визначні правознавці: професор Андрій Яковлів, професор цивільного права Львівського університету, член-кореспондент Петербурзької Академії наук, декан факультету права й суспільних наук УВУ Станіслав Дністрянський, відомий юрист зі світовим іменем Костянтин Лоський.

Головною формою діяльності даного Товариства протягом перших 5 років існування (1923–1928 рр.) було проведення наукових зборів його членів. Через повну відсутність розроблених українознавчих курсів з правознавства та великий інтерес до них в середовищі емігрантів у 20-ті роки ХХ ст., переважну більшість доповідей було

присвячено саме проблемам дослідження джерел та історії українського права. За цей час було зроблено 55 наукових доповідей. Але через нестачу коштів багато рукописів не вдалося опублікувати. Назвемо лише декотрі праці, які вийшли друком. Це «Лекції з історії українського права: «Литовсько-польська доба: пам'ятники права» професора Р. Лашенка (400 примірників) [616], текст короткої редакції «Руської правди» з його ж коментарем (1927) [617]. Завдяки фінансовій підтримці міністерства шкільництва та народної освіти Чехословаччини у 1928 р. Товариство опублікувало звіт про роботу Товариства за п'ять років, в якому наводяться вартісні оцінки наукових праць членів Товариства.

Товариство проводило низку різних національно-культурних українських свят, так званих «академій». Так, разом з факультетом права й суспільних наук УВУ, Товариство організувало 23 грудня 1923 р. ювілейне свято з нагоди 25-річчя наукової діяльності видатного українського юриста, Станіслава Дністрянського. З нагоди ювілею було видано науковий збірник, в якому авторами статей були члени Товариства. У січні 1924 р. об'єднаними зусиллями Українського правничого товариств у Празі та Товариства українських економістів було проведено спеціальне засідання, присвячене 5-й річниці смерті М.І Туган-Барановського. В наступному місяці, 10-го лютого 1924 р. засідання Товариства було присвячене пам'яті своїх членів: 75-річчя професора Ф. Щербини, 50-річчя наукової праці О. Ейхельмана, а також 75-річчя ректора УВУ професора І. Горбачевського. Загалом, на таких урочистостях було прочитано 15 доповідей [618].

Значною була і організаційна діяльність Українського товариства правників у Празі. Товариство брало активну участь в організації українського академічного життя, зокрема у розробці проекту «Союзу об'єднаних українських вищих шкіл, наукових та науково-професійних організацій в Чехії». На жаль створити даний Союз не вдалося. Разом з цим Товариство вступило до Українського академічного Комітету, який було засновано у 1924 році. Товариство сприяло об'єднанню українських наукових діячів, зокрема правознавців, з метою координації їхньої співпраці з міжнародними правничими організаціями. Комітет мав статус національної української Комісії для міжнародної інтелектуальної співпраці при Лізі Націй, тому керував участю

українських наукових установ і вищих навчальних закладів у міжнародних з'їздах і конференціях [619].

Значними були також громадські акції Товариства. Воно входило до Комітету з охорони і вшанування пам'яті Симона Петлюри. Товариство також відгукнулося своїм спеціальним засіданням на таку подію, як «початок боротьби за звільнення братніх нам балканських слов'ян» [620, С. 229]. Товариство відзначило 50-ту річницю даної події урочистим засіданням 25 квітня 1927 року. На засідання було запрошено південнослов'янського посла у Празі Бранко Лазаревича.

Значними подіями в житті української міжвоєнної еміграції стали українські наукові з'їзди в Празі 1926 і 1933 років. Товариство брало участь в організації та проведенні цих з'їздів, а члени Товариства виступали на засіданнях із доповідями. Ці доповіді відображають внесок українських вчених, зокрема правознавців, у національну та європейську науку. Тому абсолютно закономірно можна стверджувати, що українські наукові з'їзди у Празі стали «тріумфом української наукової та культурницької еміграції» [621].

Вагомою була участь Товариства в організації Українського правничого з'їзду, що відбувся у Празі 4–7 жовтня 1933 р., під головуванням ректора УВУ професора І. Горбачевського. На з'їзді було організовано понад 120 наукових засідань. В цьому році у Товаристві налічувалося вже понад 60 членів (вступили правознавці з Карпатської України). Однак, починаючи з 1934 р. фінансування Українського Вільного університету почало знижуватися, тому надавалося в скороченому вигляді. Зрозуміло, що за таких умов (складні політичні і фінансові обставини) діяльність Українського Правничого товариства в Празі припинилася.

О.М. Вагіна у своїй статті «Діяльність Українського Правничого товариства у Празі: 20-30-ті роки ХХ ст.» зазначає: «Головними напрямками діяльності Українського правничого товариства у Празі були: науково-дослідна, педагогічна, видавнича та культурно-просвітницька робота. Найбільш вагомим результатом плідної діяльності УПТ стало об'єднання українських юристів в еміграції на ґрунті дослідження джерел, історії та тогочасного стану українського права. Товариство дбало про соціальні, матеріальні й моральні аспекти життя та діяльності українських юристів в

Чехословаччині, а також налагодило доброзичливі стосунки між українськими і чеськими та словацькими правознавцями. Доповіді й реферати, прочитані на засіданнях УПТ, були результатом багаторічної, наукової праці українських правознавців, охопили майже всі основні галузі українського права, а деякі з них являли собою монографічно оброблені праці з окремих розділів чи питань українського права. З цього погляду вони становлять значне надбання для української науки» [622, С. 14].

В контексті сказаного зупинимося на характеристиці діяльності одного з найвизначніших українських правників в еміграції Отона Оттоновича Ейхельмана (1854–1943). Він був активним діячем Українського правничого товариства у Празі. Біограф О. Ейхельмана, дослідник із Львівської політехніки Я.Б. Турчин у своїй чудовій монографії «Отто Ейхельман: постать на зламі століть: політологічний дискурс» (2010) так пише про О. Ейхельмана: «Вчений входив до складу Українського правничого товариства у Празі, яке стало осередком розвитку правової думки в ЧСР і створювалося з ініціативи кількох науковців, а саме: О. Ейхельмана, Р. Лашенка, О. Мицюка, Г. Пирхавки, Ф. Щербини. Ідея створення правничого товариства виникла ще у 1922 р. як логічне продовження роботи Київського правничого товариства. Засновники товариства ставили за мету «...створити в Ч.С.Р. українську правничу аполітичну організацію, яка б переслідувала у своїй діяльності культурні цілі, розробляючи проблеми права (головно українського) і тісно споріднених з правом галузей знань» [623, С.72].

І далі зазначав, що члени товариства підготували близько ста наукових доповідей з різних питань права. Що значна частина з них присвячувалася питанням історії розвитку правових відносин в Україні, самовизначенню недержавних народів, аналізу українсько-російських взаємин, міжнародному праву тощо. Культурно-наукова діяльність товариства проходила за двома основними напрямками: 1) організація виступів його членів з метою ознайомлення з науковими розвідками та їх обговорення; 2) участь товариств у різноманітних наукових та культурних заходах.

У 1933 р. було проведено урочисте засідання з нагоди 50-річчя професорської діяльності О. Ейхельмана, організоване за підтримки факультету права і суспільних

наук УВУ та Правничого товариства в ЧСР [624, С. 229]. Це свідчило про незаперечний авторитет вченого в українських еміграційних колах. Відкрив засідання відомий науковець професор І. Горбачевський, а з аналізом основних життєвих етапів О. Ейхельмана виступив С. Дністрянський. Було зачитано реферат С. Шелухіна на тему «Проект Конституції УНР, вироблений професором О. Ейхельманом». До привітань долучилися професори Л. Білецький, Ф. Щербина, д-р М. Шляхтиченко, Р. Лашенко, В. Старосольський, члени Української Академії наук з м. Києва, а також члени Наукового товариства ім. Т. Шевченка з м. Львова [625].

До організації II наукового з'їзду у Празі, проведеного у грудні 1931 р. активно долучився і О. Ейхельман. Його запросили до участі в роботі секції права і суспільних наук, яка мала відбутися 18 грудня. Згодом головою цієї секції було обрано С. Дністрянського, а товаришами голови секції – Ф. Щербину і О. Ейхельмана. Під час з'їзду він виступив з доповіддю про особливості сфери державного і міжнародного права. Наукове дослідження стосувалося його бачення можливих шляхів майбутнього правового кодексу УНР під назвою «Українська правда» [626, 627].

5.4 Громадське об'єднання

«Українське юридичне товариство» (1999 – до т.ч.)

Історія створення громадського об'єднання «Українське юридичне товариство» почалась з відродження діяльності громадської організації «Київське юридичне товариство» у 1999 р. за ініціативи випускників юридичних ВИШів м. Києва. Членами Київського юридичного товариства стали відомі вчені-юристи, практики, громадські і державні діячі.

Головою товариства став випускник юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка О.В. Березюк. Основною метою діяльності Товариства побуло налагодження взаємозв'язків і співпраці між юристами-практиками і вченими науки в процесі будівництва правової держави і громадської держави [628].

З 1999 р. Товариство діє і донині. Окрім дійсних членів, в Товаристві обирають і почесних членів, які здійснили важливий внесок у розвиток юриспруденції,

судочинства і демократії в Україні. Товариство має свій друкований орган – часопис «Академія права».

З часом Товариство значно розширило сферу своєї діяльності в регіонах України, тому на засіданні загальних зборів 4 жовтня 2007 р. статус Товариства було змінено з місцевого на всеукраїнський. А також його назви – з «Київського юридичного товариства» воно перетворилось на громадське об'єднання «Українське юридичне товариство».

Товариство у своїй діяльності координує низку актуальних для України питань, це, зокрема, сприяння будівництву правової держави і громадянського суспільства, розвитку української правової школи, проведенню наукових досліджень, розвитку співробітництва між юристами-практиками і юристами-вченими, розширення міжнародних зв'язків.

Головою товариства є О.В. Березюк, заступником голови доктор юридичних наук, професор М.І. Мельник, членами Центральної ради товариства стали: кандидат юридичних наук, доцент М.І. Хавронюк, кандидат юридичних наук В.М. Баранчук, О.В. Левицький, В.Б. Василюк, Ю.В. Мартиненко, С.В. Максимова, Л.В. Омельченко, кандидат юридичних наук С.В. Сас, кандидат юридичних наук М.І. Сірий [629].

При Українському юридичному товаристві діє третейський суд, головою та заступником голови якого обрано досвідчених юристів-практиків Л.В. Омельченка та В.В. Короля.

У товаристві створено науково-дослідний центр, який здійснює аналіз чинного законодавства України та внесення пропозицій органам державної влади щодо його вдосконалення, а також «Антикорупційний центр», основною метою якого є протидія корупції в Україні. Контроль за дотриманням норм статуту керівництвом та членами товариства здійснює Апеляційна рада та Ревізійна комісія. Очолює Апеляційну раду юрист із багаторічним стажем роботи в органах прокуратури В.В. Король, головою ревізійної комісії є народний депутат України V скликання М.М. Яковина.

Основні напрями діяльності Товариства визначає з'їзд, який є вищим органом товариства. У період між з'їздами важливі питання загальнонаціонального значення

вирішує Національна рада, до складу якої входять члени Центральної ради та голови регіональних організацій товариства [630].

Висновки до 5 розділу

1. Історія свідчить, що до більшовицького жовтневого перевороту в 1917 р. в Києві, як і взагалі в Україні, українського правничого товариства не було. Розкидані по всій тогочасній Російській імперії юридичні товариства, в значній мірі, були денационалізовані і виховані в російській школі, тобто були русифіковані. Правники – українці за походженням – перебували у своїй більшості осторонь українського руху. Лише окремі особи, в той тяжкий для України час, підтримували ідею відродження України.

2. В перші дні творення української держави у поодиноких осіб з правничих кіл Києва з'явилася думка зорганізувати українських правників в окреме правниче товариство. Цього невідступно вимагало реальне життя і виняткові обставини часу. Серед членів засновників з утворення і організації українського правничого товариства в Києві були: М.С. Ткаченко, В.І. Войтович-Павлович, А.І. Яковлів, Г.Д. Вовкушинський, Ю.Й. Гаєвський, М.М. Радченко, Г.В. Лепеха, Ю. Старицький, К.В. Квітка, О.К. Мацюк, Р. Лащенко. Воно стало послідовником Київського юридичного товариства, яке припинило своє існування у 1919 році.

3. Наступним послідовником прийнято вважати Українське правниче товариство у Варшаві (1921–1922). На початку 20-х років ХХ ст., зокрема у Варшаві, де перебувала значна частина уряду УНР на чолі з Андрієм Левицьким, українська громада стала одним з найважливіших осередків еміграції з Наддніпрянської України. Товариство надавало професійну допомогу своїм членам, влаштовувало їх на роботу, а також проводило засідання з обговоренням фахових повідомлень. Вся наукова діяльність організації відбувалась за двома напрямками: правничим та історії церкви. Власне у цих двох серіях видані найцінніші праці професора О. Лотоцького, такі як «Українські джерела церковного права» (1931), що характеризувалися глибиною наукового дослідження і професіоналізму.

4. Поразка українських національно-визвольних змагань у 1917–1920 рр. зумовила появу потужної еміграції з України. Серед європейських країн, на теренах яких опинилися представники української культурної інтелігенції найсприятливішими умовами для будівництва національних навчальних закладів, наукових установ, просвітницьких організацій були умови на терені Чехословаччини. Причини цього слід шукати у протекціоністській урядовій політиці стосовно до еміграції, географічній близькості Чехословаччини до земель України, етнокультурній близькості українського, чеського і словацького народів. Сьогодні, з плином часу, ми бачимо, що діяльність українських емігрантів у Чехословаччині в періоді між двома світовими війнами стала яскравим явищем української науки і культури загалом. Як і в Польщі, на теренах Чехословаччини сформувалися десятки різноманітних українських організацій. Серед них найбільш потужною організацією стало правове товариство, яке на думку організаторів мало продовжувати діяльність попереднього товариства, створеного у Києві. Головним завданням товариства було об'єднання українців емігрантів-юристів, які здійснювали теоретичні дослідження, і вирішували практичні заходи. Товариство також планувало дбати про соціальні, матеріальні і моральні аспекти життя та діяльності українців-правників, сприяти налагодженню доброзичливих стосунків з чеськими і словацькими правознавцями.

ВИСНОВКИ

1. Історіографія, джерельна база, методи досліджень засвідчили, що до теперішнього часу немає цілісного і всебічного аналізу історії становлення та функціонування Київського юридичного товариства (1877–1919 рр.), зокрема не стали предметом спеціального вивчення історичної науки організаційні засади, наукова та культурно-просвітницька діяльність Товариства. На основі достатньо репрезентативної й достовірної джерельної бази, залученої до дисертаційної роботи, встановлено, що науковий та культурний доробок КЮТ є вартісним джерелом для сучасної історичної науки. Тому є всі підстави вважати розгляд багатоаспектної діяльності Товариства актуальною історично-науковою проблемою.

2. У дослідженні розкрито передумови виникнення юридичних товариств при університетах України наприкінці 60-х років XIX століття. Серед них слід відзначити політичні, економічні та наукові передумови. Саме в руслі масштабних перетворень в Європі і Російській імперії того часу розвивалася вітчизняна юридична наука. Розвиток науки був спричинений об'єктивними обставинами розвитку капіталістичних відносин, економічних реформ. Сприяла реалізації задуму провідних вчених-юристів щодо організації наукових товариств судова реформа і, як наслідок, Судові статuti 1864 року. Діяльність науковців, практична реалізація їх наукових ідей залежала від суспільно-політичної ситуації, в якій доводилось працювати. Також появі юридичних товариств сприяв досвід зарубіжної й вітчизняної прогресивної науки, розвиток юриспруденції, рівень самосвідомості провідної вітчизняної інтелігенції.

3. У ході наукового пошуку з'ясовані особливості формування і розвитку Київського юридичного товариства, виявлено особливості його функціонування. Днем відкриття й початком діяльності КЮТ слід вважати 19 січня 1877 р. Законодавчою основою діяльності Товариства був статут, виконання якого суворо дотримувались. В цьому документі були зафіксовані мета і завдання КЮТ. У дослідженні ґрунтовно проаналізовані мета і завдання Товариства, його склад, обов'язки його членів, характеристика складу Ради і багато інших положень статуту

Товариства. Охарактеризовані наукові зв'язки КЮТ з іншими товариствами та організаціями. Показана видавнича діяльність Товариства.

4. Вперше на основі історико-наукового аналізу розроблено періодизацію діяльності КЮТ, пов'язану із змінами в суспільному устрої Російської імперії. Для першого періоду діяльності КЮТ (1877–1885) головним було накопичення фактичного матеріалу і актуалізація нагальних юридичних питань в різних галузях юридичної науки. Товариство в цей час стало організатором численних досліджень, які дали важливі матеріали для вивчення окремих напрямів юридичної науки в російській імперії. Другий період характеризується активною діяльністю в галузі правотворчості, зокрема в складанні нового Цивільного кодексу Російської імперії. Для третього періоду (1905–1919) характерними є дослідження в галузі конституційного, цивільного, кримінального права, які розвивались у часи активних соціально-політичних змін.

5. На основі аналізу опублікованих в «Трудах» і «Университетских известиях» протоколів КЮТ виявлено головні напрями діяльності організації та їх зміни протягом 42 років існування Товариства. Визначена роль наукових лідерів, показано значення наукових контактів в успішному розвитку окремих напрямів юридичної науки. Видатним досягненням Товариства став розвиток багатьох галузей права і правових інститутів. Проаналізовано, систематизовано й узагальнено основні напрями, зміст і форми наукової діяльності цієї організації, участь в популяризації наукових знань, висвітлено соціокультурне значення Товариства.

6. Незважаючи на те, що у функціональній спрямованості КЮТ переважала наукова діяльність, члени Товариства приділяли значну увагу й культурно-просвітницькій діяльності. Вченими, що здійснили вагомий внесок у справу популяризації юридичних знань серед населення були О.Ф. Кістяківський, В.Г. Демченко, Владимирський-Буданов, П.П. Цитович, О.О. Ейхельман та інші. КЮТ організувало публічні лекції, готувало спеціальні курси з юриспруденції для училищ та шкіл, друкувало науково-популярні праці, брало участь у міжнародних конгресах. Дослідники, об'єднані загальними інтересами у вільне товариство, не

регламентоване становими, майновими, освітніми межами, відіграло провідну роль не лише в науковому, а й у культурному та соціальному розвитку країни.

7. Успіх діяльності КЮТ забезпечувався діяльністю таких його членів, як В.Г. Демченко, Г.В. Демченко, О.Ф. Кістяківський, Р.І. Базинер, О.А. Квачевський, В.А. Незабитовський, Д.І. Піхно, Д.Г.Тальберг, К.О. Неволін, Й.О. Покровський, О.М. Гуляєв, К.А. Мітюков, О.О. Федотов-Чеховський, В.А. Удінцев, В.І. Синайський, М.В. Владимир-Буданов, М.Я. Ясінський, П.К. Скорделлі, Л.С. Білогриць-Котляревський, О.І. Загоровський, С.Ф. Делюсто та багатьох інших визначних подвижників юридичного процесу в Україні. Заслугою членів КЮТ стало зібрання цінних матеріалів, які послужили основою для створення фундаментальних університетських підручників та посібників юридичної науки. Товариство організовувало численні наукові розвідки, результатом яких стали визнані в широких колах монографії, довідники, статті.

8. У дисертації з'ясовано, що наукова діяльність здійснювалась з різних галузей юридичної науки. Широко в Товаристві були представлені дослідження у сфері державного і конституційного права (О.В. Романович-Славатинський, О.О. Ейхельман), українського звичаєвого права (О.Ф. Кістяківський, О.А. Квачевський), теорії держави і права (К.О. Неволін, М.К. Раннекапф, Р.І. Базинер), римського права (Й.О. Покровський, П.О. Соколовський, О.М. Гуляєв, О.Ф. Кістяківський, К.А. Мітюков, М.М. Казанцев).

Багато цікавих наукових напрямів було досліджено в галузі цивільного права. Зокрема, стосовно дії інституту міни нерухомого майна (М.Ф. Владимирський-Буданов, М.М. Ясінський, О.О. Федотов-Чеховський, В.А. Незабитовський, А.Ф. Соколов), трансформації інституту обмежених речових прав (Д.І. Піхно, П.К. Скорделі, М.Ф. Владимирський-Буданов, В.Г. Демченко, О.Ф. Кістяківський, В.А. Незабитовський, Ц.Г. Нейман, І.П. Новицький), можливості впровадження «примусового альтруїзму» в українській цивілістичній доктрині (Й.О. Покровський, О.М. Гуляєв, Л.С. Білогриць-Котляревський, К.А. Мітюков, В.А. Удінцев), прав жінок на українських землях за місцевим законодавством (О.А. Квачевський,

В.А. Незабитовський, О.Ф. Кістяківський); збільшення прав незаконнонароджених (О.І. Загоровський, О.Ф. Кістяківський).

Не мало досліджень було здійснено і в галузі кримінального права. Зокрема, стосовно розвитку новітніх шкіл кримінального права (Д.Г. Тальберг, Л.С. Білогіриць-Котляревський, П.О. Ананьєв, В.Г. Демченко, О.С. Гольденвейзер, М.П. Чубинський, М.М. Паше-Озерський), становлення суду присяжних в Україні (А.Ф. Коні, О.А. Квачевський, О.Ф. Кістяківський, Л.С. Білогіриць-Котляревський, Д.Г. Тальберг, М.М. Варшавський, М.П. Чубинський), дослідження злочинів проти власності з ознаками розкрадання (Д.Г. Тальберг, Л.С. Білогіриць-Котляревський), розвитку об'єднаного процесу – цивільного позову в кримінальному процесі (Д.Г. Тальберг, О.Ф. Кістяківський, П.К. Скорделлі), діяльності товариств патронату (О.Ф. Кістяківський, Г.В. Демченко).

9. На основі окремих розвідок і архівних даних вдалось встановити для історії значення наукових юридичних товариств – послідовників Київського юридичного товариства. Серед них: Українське Правниче товариство в Києві (1917–1920), Українське Правниче товариство у Варшаві (1921–1922) та Українське Правниче товариство у Празі (1922–1933). На сьогодні в Україні діє громадське об'єднання «Українське юридичне товариство» (1999– до т.ч.).

10. Матеріали дисертаційного дослідження стануть у нагоді науковцям і освітянам в процесі написання узагальнюючих праць з історії науки, зокрема з історії права, навчальних посібників, розробки лекційних курсів, спецкурсів та спецсеминарів з даної тематики у вищих навчальних закладах, в лекційній пропаганді тощо. Зібрані та узагальнені в роботі матеріали сприятимуть доповненню й збагаченню історії науки, збереженню та передачі досвіду минулого з перспективою застосування у науковій і юридичній практиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Салата Г.В. Лавр Дмитрович Проскураков (1858–1926 рр.): Монографія. Київ: Медінформ, 2018. 314 с.
2. Коробченко А.А. Товариство дослідників природи при Харківському університеті (1869-1930): Монографія. Київ: Талком, 2015. 407 с.
3. Мирзоян Э.Н. Московское общество испытателей природы: 1895–1995. Москва: МГУ, 1996. 30 с.
4. Демуз І.О. Наукові товариства на теренах України ХІХ – початку ХХ ст.: полілог учених і епох: монографія. Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М., 2014. 681 с.
5. Усенко І.Б. Перші вітчизняні юридичні товариства і український національний рух. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 1996. № 6. С. 105–113.
6. Усенко І.Б. Історія держави і права України. *Велика українська юридична енциклопедія*. Харків: Право, 2016. Т.1. С. 97–100.
7. Миридонова В.С. Юридические общества России (1865–1917): дис. ...канд. юр. наук: 12.00.01. Н. Новгород, 2000. 168 с.
8. Тульская С.А. Московское юридическое общество (1865–1899 гг.): Из истории развития права и правовой науки России второй половины ХІХ века. Москва: Прометей, 2011. 200 с.
9. Коломієць О.Ю. Історіографічний огляд діяльності перших вітчизняних юридичних товариств. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2006. Вип. 32. С.190–196.
10. Дорошенко Ю.О. До історії Київського юридичного товариства. *Часопис Київського університету права*. 2003. № 2. С. 81–89.
11. Дорошенко Ю.О. Київське правниче товариство (1877–1919 рр.): Наукові досягнення, ідеї, концепції. *Держава і право: зб. наук. праць*. 2006. Вип. 3. С. 61–66 (сер.: Юридичні і політичні науки).

12. Максимова С.В. Київське юридичне товариство. *Юридична енциклопедія*. В 6 т. / гол. ред. Ю.С. Шемчушенко. Київ: Укр. енци. Т. 3, 2001. С. 94.
13. Максимова С.В. Юридичне товариство при університеті Св. Володимира: його внесок у розвиток юридичної науки. *Вісник Київ. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Серія юридичні науки*. 2000. Вип. 39. С. 29–31.
14. Имя, утерянное в архивах: Александр Федорович Кистяковский [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://biblio.lib.kherson.ua/ru-imyа-zagublene.htm> (дата звернення: 15.07.2020). Назва з екрану.
15. Дорошенко Ю.О. Нарис історії Київського правничого (юридичного) товариства [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/26812/1/Нарис%20історії%20київського%20правничого%20С%20юридичного%20Стовариства.pdf> (дата звернення: 18.07.2020). Назва з екрану.
16. Усенко І.Б. Кістяківський Олександр Федорович [Електронний ресурс]. *Енциклопедія історії України*. Т.4. Київ: Наук. думка, 2997. 528 с. Режим доступу: <http://history.org.ua> (дата звернення: 19.07.2020). Назва з екрану.
17. Пилипчук О.О. Створення та розвиток Київського юридичного товариства (1877–1991 рр.) [Електронний ресурс]. *Історія науки і біографістика*. 2016. № 3. Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2016-3/12.pdf>.
18. Пилипчук О.О. Історія становлення та функціонування Київського юридичного товариства (1877–1919 р.). *Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля*. 2017. № 1 (231). С. 81–86.
19. Пилипчук О.О. До історії створення юридичних товариств за кордоном і в Україні. *Історія науки і техніки*. 2016. Вип. 8. С. 128–136.
20. Шишман А.Ф. Киевское юридическое общество: История и современность. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. 2015. № 23. С. 112–113.
21. Вагіна О.М. Діяльність Українського правничого товариства в Празі: 20–30-ті роки ХХ ст. *Вісник Запорізького національного університету: Юридичні науки*. 2005. №2. С. 11–15.

22. Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского университета Св. Владимира, Том. 1. Университет Св. Владимира в царствование имп. Николая Павловича. Киев, 1884. 674 с.
23. Иконников В.С. Биографический словарь профессоров и преподавателей университета Св. Владимира (1834–1884). Киев: Тип-фия ун-та, 1884. 816 с.
24. Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях университета Св. Владимира (1834–1884). Киев, 1884. 416 с.
25. Академические списки университета Св. Владимира (1834–1884). Киев, 1884. 200 с.
26. Первый съезд русских юристов в Москве в 1875 году. Москва: Тип. А.И. Мамонтова и Ко, 1882. 310 с.
27. Кохнов В.И. Значение юридических обществ в деле научной разработки права. *Юридический вестник* (Москва). 1875. № 2–3. С. 35–45.
28. Шимановский М.И. Исторический очерк образования и развития юридических обществ в России. Приложение к протоколу 19 февраля 1882 г. заседаний юридического общества при Новороссийском университете. Отд. отт. Одесса, 1882. 62 с.
29. Кистяковский А.Ф. О значении и цели юридических обществ в правовой жизни нашего общества и об отношении их к судебной реформе (речь действительного члена общества, 1879). *Труды Киевского юридического общества. Прибавление к протоколам 1880 г.* Киев, 1883. С. 327–342.
30. Устав Киевского юридического общества, состоящего при университете Святого Владимира и прочих русских университетах с 1878 по 1891 год включительно. Киев, 1893. С. 95–98.
31. Юридические общества [Электронный ресурс]. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона*: в 86 т. Санкт-Петербург. 1890–1907. Режим доступа: <http://www.vehi.net/brokgauz/> (дата звернення: 22.07.2020). Назва з екрану.
32. Киевское юридическое общество. *Право*. 1902. № 19. С. 562, 565.
33. Киевское юридическое общество. *Право*. 1902. № 20. 1045–1048.
34. Киевское юридическое общество. *Право*. 1902. № 43. С. 1966.
35. Киевское юридическое общество. *Право*. 1902. № 52. С. 2653.

36. Синайский В.И. Памяти профессора Е.В. Пасека. *Право*. 1912. № 4. С. 2343–2347.
37. Синайский В.И. Памяти профессора Евгения Вячеславовича Пасека. *Юридическая библиография*. 1912. Т. 6. № 12. С. 56–57.
38. Синайский В.И. Памяти П.П. Цитовича. *Университетские известия*. 1915. № 5. С. 233–249.
39. Синайский В.И. Профессор В.Г. Демченко как ученый (1831–1914). *Юридические известия*. 1914. № 7. С. 287–290.
40. Яковнин И.М. М.Ф. Владимирский-Буданов. *Журнал Министерства народного образования*. 1916. № 2. С. 34.
41. Тарановский Ф.В. Памяти М.Ф. Владимирского-Буданова. *Юридический вестник*. 1916. № 3. С. 1.
42. Удинцев В.А. Петр Павлович Цитович (К годовщине со дня смерти). Петроград: Сенатская тип., 1914. 39 с.
43. Удинцев В.А. Лев Аристидович Кассо, доктор гражданского права. Петроград: Сенатская тип., 1915. 31 с.
44. Очерки по истории юридических научных учреждений в России. Москва: Наука, 1969. 250 с.
45. Очерки по истории юридических научных учреждений в СССР. Москва: Наука, 1976. 238 с.
46. Прокофьев В.П. Первый съезд русских юристов. *Вопросы организации суда и осуществления правосудия в СССР*. Калининград, 1977. Вып. 5. С. 142–147.
47. Горин А.Г. Юридические общества дореволюционной России. *Государство и право*. 1989. № 7. С. 117–123.
48. Миридонова В.С. Юридические общества России (1865–1917 гг.): дисс... канд. юр. наук: 12.00.01. Нижний Новгород. 2002. 252 с.
49. Корбут М.К. Казанский государственный университет за 125 лет. Казань, 1930. Т. 2. С. 50.
50. Лейкина-Свирская В.Р. Русская интеллигенция в 1900–1917 гг. Москва: Мысль, 1981. 285 с.
51. Скакун О.Ф. Политическая и правовая мысль на Украине. Харьков, 1987. 128 с.

52. Соболева Е.В. Организация науки в пореформенной России. Ленинград: Наука, 1983. 262 с.
53. Степанский А.Д. Общественные организации в России на рубеже XIX – XX вв. Москва, 1982. 81 с.
54. Секиринский С.С. «Юридический Вестник» (1872–1892) как источник по истории русской либерально-конституционной мысли. Из истории общественно-политической мысли России в XIX в. Москва: Наука, 1999. 240 с.
55. Заблоцкая Л.Г. История развития науки международного права в Киевском университете в дооктябрьский период: автореф. дис... канд. юр. наук: 12.00.01. Киев, 1991. 27 с.
56. Ейхельман О.О. Проект Конституції – основних державних законів УНР. Конституційні акти України: 1917–1920 / Невідомі конституції України. Київ: Філософська і соціологічна думка. 1992. С. 149–219.
57. Юридична наука і освіта на Україні. Київ: Наук. думка, 1992. 300 с.
58. Шемшученко Ю.С., Усенко І.Б. Правові дослідження в установах Академії наук України у довоєнний період (1918–1941 рр.). *Правова держава*. 2018. Вип. 29. С. 37–77.
59. Пилипчук О.Я. Киевское общество естествоиспытателей: 1869–1929: автореф. дисс... докт. биол. наук: 07.00.10. Москва, 1992. 38 с.
60. Савчук В.С. Научные общества и культурная революция на Украине. *Вопросы истории естествознания и техники*. 1995. № 1. С. 81–01.
61. Онопрієнко В.І. Історія української науки в XIX – XX століття: навч. посібник. Київ: Либідь, 1998. 304 с.
62. Академічна юридична думка. Київ: ІнЮре. 1998. 503 с.
63. Усенко І.Б. Київський юридичний інститут. *Юридична енциклопедія*. Київ: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 1998. С. 98–99.
64. Максимова С.В. Дослідження проблематики прав людини у Київському юридичному товаристві і формування вітчизняної науки. *Права і свободи людини та сучасний суспільний прогрес: Мат. міжнар. науково-практичної конф., 24–25 лютого 1999 р.* Ужгород, 1999.

65. Максимова С.В. Юридичне товариство при університеті Св. Володимира: його внесок у розвиток юридичної науки. *Вісник Київ. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Сер. юрид. науки*, 2000. Вип. 39. С. 29–31.
66. Сергійчук В.І. Що дала Україна світові. Київ: ПП Сергійчук М.І. 2000. 288 с.
67. Мельник С.М. Учені-юристи Київського національного університету імені Тараса Шевченка в галузі кримінального процесу: [монографія]. Київ: Видавничий цент «Київський університет», 2000. 270 с.
68. В.А. Короткий В.І. Ульяновський та ін. Протоколи засідань Київського юридичного товариства 1914–1916 рр. / *Alma Mater: Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920 рр.: Матеріали, документи, спогади: в 3-х кн. Кн. 1. Університет Св. Володимира між двома революціями*. Київ: Прайм. 2000. С. 365–383.
69. Ковальчук О.М. Розвиток теорії права в Київському університеті в ХІХ – на початку ХХ століття: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2002. 19 с.
70. Калужний Р., Дорошенко О. Нарис історії Київського правничого (юридичного) товариства. *Український правничий альманах*. Київ, 2002. С. 224–243.
71. Миридонова В.С. Научно-исследовательская деятельность Санкт-Петербургского юридического общества. *Вестник Новгородского университета им. Н.И. Лобачевского. Гражданское общество, государство и право в переходной период: Серия: Право*. Нижний–Новгород: Изд-во Н-НГУ, 2002. № 1 (5). С. 39–46.
72. Усенко І.Б. Синайський Василь Іванович / *Антологія української юридичної думки: в 10 т. 2003. Т.6: Цивільне право*. С. 438–442.
73. Нагорнюк О.В. Питання загальної частини кримінального права в працях О.Ф. Кістяковського: автореф. дис... канд. юр. наук: 12.00.08. Харків, 2004. 20 с.
74. Денисов В.Н. Наука міжнародного права в Україні. ХІХ – перша половина ХХ століть / *Антологія української юридичної думки: в 10 т. Київ: Видавничий Дім «Юридична книга», 2004. Т.8: Міжнародне право*. С. 7–35.
75. Денисов В.Н. Ейхельман Отон Отонович / *Антологія української юридичної думки: в 10 т. Київ: Видавничий Дім «Юридична книга», 2004. Т.8: Міжнародне право*. С. 314–316.

76. Костенко О.М. Розвиток кримінально-правових ідей в Україні з кінця XVIII до початку XX століття / Антологія української юридичної думки: в 10 т. Київ: Видавничий Дім «Юридична книга», 2004. Т.7: Кримінальне право, С. 8–45.
77. Наука міжнародного права в університеті Св. Володимира: в 2 т. Промінь, 2004. 456 с.
78. Корольова С.Г. Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського: автореф. дис... канд. юр. наук: 12.00.01. Одеса, 2004. 21 с.
79. Єгорова О.В. Юридична освіта в університетах України XIX – початку XX ст. (етапи та особливості розвитку): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2004. 18 с.
80. Усенко І.Б. Синайський Василь Іванович. *Юридична енциклопедія*: в 6-ти т. Київ: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 2006. Т.5. С. 482.
81. Правовий звичай як джерело українського права IX – XIX ст. Київ: Наук. думка. 2006. 277 с.
82. Березюк О.В. Історія Київського юридичного товариства. *Юстиніан*. 2007. № 11.
83. Берзін П.С. Київська школа кримінального права (1834–1960 рр.): історико-правове дослідження: (монографія). Київ: КНТ, 2008. 436 с.
84. Римське право в Університеті Святого Володимира: у 2-х кн. Київ: Либідь, 2010. Кн. 2. 430 с.
85. Наумов А.В. Российское уголовное право: курс лекций: в 3-х томах. Том 1: Общая часть. Москва: Волтерс Клувер, 2011. 768 с.
86. Томсинов В.А. Московское юридическое общество при Императорском Московском университете. *Законодательство*. 2012. № 3. С. 88–89.
87. Томсинов В.А. Юридическое образование и юриспруденция в России в эпоху «великих реформ» (60-е – начало 80-е гг. XIX ст.): учеб. пособие. Москва: Зерцало, 2013. 300 с.
88. Томсинов В.А. Конституционный вопрос в России в 60-х - начале 80-х годов XIX века. 2017. М.: Зерцало-М. 326 с.

89. Томсинов В.А. Светило Российской бюрократии. Исторический портрет М.М. Сперанского. М.: Молодая гвардия. 1991. 336 с.
90. Крестьянников Е.Л. Юридическое общество при императорском Томском университете. *Журнал российского права*. 2013. № 9 (201). С. 85–94.
91. Ельцов О деятельности юридических обществ в дореволюционный период. *Вестник Тамбовского государственного университета*. 2014. Вып. 12 (140). С. 1–6.
92. Іваненко О.А. Університети України в міжнародних наукових зв'язках Російської імперії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Київ: Ін-т історії України Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. 375 с.
93. Яценко О.М. Українські персональні бібліографічні покажчики (1856–2013). Київ, 2015. 469 с.
94. Коробченко А. Розвиток діяльності наукових установ і організацій в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ століть). *Історія української науки на межі тисячоліть*. Київ, 2007. Вип 30. С. 113–121.
95. Чекалова А.А. Константинополь в VI веке. Восстание Ника. Санкт-Петербург: Алетейя, 1997. 332 с.
96. Перетерский И.С. Дигесты Юстиниана: Очерки по истории составления и общая характеристика. Москва: Госюриздат, 1956. 129 с.
97. Полдников Д.Ю. Договорные теории глоссаторов. М.: Академия. 2008. 352 с.
98. Берман Г.Дж. Западная традиция права: эпоха формирования. Москва, 1994. 624 с.
99. Виноградов П.Г. Римское право в средневековой Европе. Москва: Зерцало–М, 2013. 288 с.
100. Аннерс Э. История европейского права. Москва: Наука, 1994. 397 с.
101. Богдановская И.Ю. Прецедентное право. Москва: Наука, 1993. 239 с.
102. Кросс Р. Прецедент в английском праве. Москва, 1985. 238 с.
103. Раннефеодальные государства в Европе V – IX вв. / Опыт тысячелетия. Средние века и эпоха Возрождения: быт, нравы, идеалы. Москва: Юрист, 1996. 575 с.
104. Кротов А.А. Мальбранш и картезианство. Москва: Изд-во МГУ, 2012. 320 с.
105. Лабутина Т.Л. У истоков современной демократии: Политическая мысль английского Просвещения. Москва, 1994. 303 с.

106. Нуреев Р.М. Теоретические основы критики меркантилизма / Всемирная история экономической мысли: в 6 т. М.: Мысль, 1987. Т. I. От зарождения экономической мысли до первых теоретических систем политической жизни. 606 с.
107. Занин С.В. Общественный идеал Жан-Жака Руссо и французское Просвещение XVIII века. Санкт-Петербург: Мир, 2007. 535 с.
108. Четвернин В.А. Современные концепции естественного права. Москва: Наука, 1988. 144 с.
109. Чельцов-Бебутов М.А. Курс советского уголовно-процессуального права. Т. 1. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах. Москва, 1957. 846 с.
110. Ли Г.Ч. История инквизиции в средние века. Т. 2. Санкт-Петербург, 1911. 598 с.
111. Каролина, уголовное уложение императора Карла [Электронный ресурс]. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*: в 86 т. СПб., 1890–1907. https://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ/Каролина,_уголовное_уложение_императора_Карла_V Режим доступа: (дата звернения 3.02.2018). Назад экрану.
112. Фейербах Ансельм [Электронный ресурс]. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*: в 86 т. СПб., 1890–1907. Режим доступа: https://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ/Фейербах,_Ансельм (дата звернения 3.02.2018). Назад экрану.
113. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. Москва: ИНФРА-М, 2004. 184 с.
114. Каргалов В.В. Монголо-татарское нашествие на Русь. Москва, 1966. 135 с.
115. Брикнер А.Г. История Петра Великого. Москва: ООО «АСТ», 2004. 668 с.
116. Буганов В.И. Петр Великий и его время. Москва: Наука, 1989. 192 с.
117. Прудников М.Н. История государства и права зарубежных стран. Москва: Юрайт, 2013. 811 с.
118. Шубников Ю.Б. О предпосылках возникновения права Европейского Союза. *Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России*. № 1 (53). 2012. С. 46–51.

119. Станиславский А. О происхождении положительного права: Речь, написанная для произнесения в торжественном собрании Императорского Харьковского Университета. Харьков: Университетская типография, 1856. 60 с.
120. Пахман С.В. История кодификации гражданского права. Т. 1. Санкт-Петербург, 1876. С. 35–151.
121. Галлиган Д., Полянский В.В., Стариков Ю.Н. Административное право: история развития и основные современные концепции. Москва: Юрист, 2002. 410 с.
122. Полякова Н.В. Антропология российского консерватизма / Александр Иванович Введенский и его философская эпоха: сб. науч. статей. Санкт-Петербург, 2006. С. 252–265.
123. Гэлбрейт Д. Новое индустриальное общество. Москва: АСТ, 2004. 608 с.
124. Аннерс Э. История европейского права. Москва: Наука. 1994. 397 с.
125. Декларация независимости США, 4 июля 1776 года [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/indpndnc.htm> (дата звернения 14.02.2018). Назад к экрану.
126. Андерсон П. Размышления о западном марксизме. Москва: Интер-Версо, 1991. 271 с.
127. Лукач Д. Ленин. Исследовательский очерк о взаимосвязи его идей. Москва: Междунар. отношения, 1990. 141 с.
128. Социальный дарвинизм [Электронный ресурс]. *Большая советская энциклопедия*. Режим доступа: <http://bse.sci-lib.com/article104934.html> (дата звернения 14.02.2018). Назад к экрану.
129. Теліпко В.Е., Дутова О.Г. Трудове право України. Київ: Центр учбової літератури, 2009. С.11–14.
130. Ярошенко О.М., Барабаш О.Г., Вапнярчук Н.М. Право соціального забезпечення в Україні: підручник. Харків: Право, 2015. С. 34–57.
131. Kant I. *Metaphysische Anfangsgrunde der Rechtslehre*. Berlin, 1797. 250 p.
132. Марголин А.Д. Роль и значение Ломброзо в эволюции понятий о преступлении и наказании. Киев: Типография С.Г. Слюсаревского, 1910. 20 с.

133. Чарыхов Х.М. Учение о факторах преступности. Социологическая школа в науке уголовного права. М., 1910. 167 с.
134. Ливайн М. Разбитые окна, разбитый бизнес: Как мельчайшие детали влияют на большие достижения. Москва: Альпина Паблишер, 2015. 151 с.
135. Цвик М.В., Петришин О.В., Авраменко Л.В. Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. вищих навч. закл. Харків: Право, 1999. 584 с.
136. Стуканов В.Г. Исправительная педагогика: учеб. пособ. Минск: Акад. МВД Республики Беларусь, 2013. 395 с.
137. Курбанова Р.А. Семейное право: учебник. Москва: Проспект, 2015. 232 с.
138. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. 752 с.
139. Snyder T. The Reconstruction of Nations. New-Haven: Yale University Press, 2003. С. 120–122.
140. Собчук В.Д. Кременецький ліцей. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Київ: Наук. думка, 2009. Т. 5: Кон-Кю. С. 315.
141. Зашкільняк Л.О. Польське повстання 1830–1831. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Київ: Наук. думка, 2011. Т. 8: Па-Прик. С. 381.
142. Шульгин В.Я. История университета Святого Владимира. Санкт-Петербург: Типография Рюмина и Комп., 1860. 240 с.
143. Соловьёв С.М. Император Александр I: Политика. Дипломатия. Москва: Мысль, 1995. 637 с.
144. Введение к уложению государственных законов [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/etext/speran.htm> (дата звернення 7.12.2017). Назад з екрану.
145. Томсинов В.А. Светило российской бюрократии: Исторический портрет М. М. Сперанского. Москва: Молодая гвардия, 1991. 334 с.
146. Томсинов В. А. Судьба реформатора, или жизнь Сперанского. Москва: Издательство «Норма», 2003. 272 с.
147. Щеглов В.Г. Государственный совет в России в первый век его образования и деятельности. Ярославль, 1903. 189 с.

148. Пыпин А.Н. Общественное движение в России при Александре I. СПб., 1871. С. 309.
149. Манифест о восхождении на престол императора Николая I [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.imperialhouse.ru/rus/history/foundations/dinzak3/227.html> (дата звернення 7.12.2017). Наза з екрану.
150. Алданов М.А. Сперанский и декабристы / Избранные сочинения: в 2 т. Т. 2. М.: Известия, 1991. С. 331–345.
151. Ружицкая И.В. Законодательная деятельность в царствование императора Николая I. Москва, Санкт-Петербург: Центр гуманитарных инициатив, 2015. 240 с.
152. Борисова Т. Ю. Свод законов Российской империи в 1905–1917 гг.: идейно-политическая борьба вокруг кодификации: дис. ... канд. ист. наук. СПб., 2005. 229 с.
153. Сперанский М.М. Обзорение исторических сведений о своде законов. Одесса, 1889. С. 30.
154. Александр Алексеевич Федотов-Чеховский (1806–1892). Некролог. *Киевская старина*. 1892. №11. С. 280–281.
155. Богородский Савва Осипович / Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира / под ред. В.С. Иконникова. Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1884. С. 52–60.
156. Історія Київського університету (1834–1959). Київ: Видавництво Київського університету, 1959. 630 с.
157. Вигура Иван Мартинович / Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира / под ред. В.С. Иконникова. Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1884. С. 103 – 104.
158. Варварцев М.М. Революції в Європі 1848–1849 років. *Енциклопедія історії України*: в 10 т. / гол. редкол.: В.А. Смолій. К.: Наук. думка, 2012. Т. 9. С. 148.

159. Стеблій Ф.І. Собор руських учених. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Київ: Наук. думка, 2012. Т. С. 687.
160. Кармазіна М. Кирило-Мефодіївське товариство. *Політична енциклопедія*. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 328.
161. Кирило-Мефодіївське товариство, Т. І. Київ, 1990. 540 с.
162. Вортман Р. «Официальная народность» и национальный миф российской монархии XIX века. *РОССИЯ/RUSSIA*. Вып. 3 (11): Культурные практики в идеологической перспективе. Москва: ОГИ, 1999, С. 233–244.
163. Пайпс Р. Сергей Семенович Уваров: жизнеописание. Москва: Посев, 2013. 84 с.
164. Киев и Университет Св. Володимира при императоре Николае I. Киев, 1896. 100с.
165. Романович-Словатинский А.В. Жизнь и деятельность Н.Д. Иванишева, ректора Университета Св. Владимира и вице-председателя Киевской археографической комиссии. 1876. 320 с.
166. ЦДА. 1859. Ф. 733. Оп. 70. Спр. 919. Арк. 4–5.
167. Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского университета Св. Владимира. Т.1. Университет Св. Владимира в царствование Императора Николая Павловича. Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1884. 674 с.
168. Владимирский-Буданов М.Ф. Пятидесятилетие Императорского университета Св. Владимира. Киев, 1884. С. 83.
169. Гриценко І.С. Короткий В.А. Юридичний факультет Університету Святого Володимира, 1834–1920. Київ: Либідь, 2009. С. 20.
170. Данилович Игнатий Николаевич / Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира / под ред. В.С. Иконникова. Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1884. С. 147–173.
171. Кистяковскій А.Ф. Права, по котрым судится малороссийский народ. Киев: Университетская типография І.І. Завадского, 1879. 1063 с.
172. Василенко М. "Права, по котрым судится малороссийский народ", як джерело до історії державного права України XVIII віку / Ювілейний збірник на пошану

академіка Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. Київ, 1929. Т. I. 105 с.

173. Снайдер Т. Перетворення націй: Польща, Україна, Литва, Білорусь (1569–1999). Київ: Дух і літера, 2012. 464 с.
174. Неволин Константин Алексеевич [Электронный ресурс]. Режим доступу: <http://www.vehi.net/brokgauz/> (дата звернення 14.12.2017). Наза з екрану.
175. Орнатский Сергей Николаевич [Электронный ресурс]. *Русский биографический словарь*: в 25 т. СПб., М., 1896–1918. Режим доступу: <http://rulex.ru/01150191.htm> (дата звернення 14.12.2017). Наза з екрану.
176. Иванишев Николай Дмитриевич [Электронный ресурс]. Режим доступу: <http://www.vehi.net/brokgauz/> (дата звернення 14.12.2017). Наза з екрану.
177. *Ректори Київського університету. 1834 – 2006. Київ: Либідь, 2006. 336 с.*
178. Пилянкевич Николай Иванович / Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира / под ред. В.С. Иконникова. Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1884. С. 544–552.
179. Вигура Иван Мартинович / Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира / под ред. В.С. Иконникова. Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1884. С. 103–111.
180. Незабитовский Василий Андреевич [Электронный ресурс]. *Русский биографический словарь*: в 25 т. Санкт-Петербург–Москва, 1896–1918. Режим доступу: <http://rulex.ru/01140056.htm> (дата звернення 14.12.2017). Наза з екрану.
181. Ковальова І.В. Аксіологічні аспекти права у поглядах М.К. Ренненкампа [Електронний ресурс]. *Право і Безпека*. 2008. Т. 7. № 1. С. 77–80. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2008_7_1_17 (дата звернення 14.12.2017). Наза з екрану.
182. Кистяковсткий А.Ф. О значении обществ. *Труды Киевского юридического общества. Прибавление к протоколам 1880 г.* 1883. С. 327–342.

183. Об учреждении при Университете Св. Владимира юридического общества. ЦДАК. Ф. 707. Оп. 40. Спр. 194. Арк. 1–4.
184. Об учреждении при Университете Св. Владимира юридического общества. ЦДАК. Ф. 707. Оп. 40. Спр. 194. Арк. 8–11.
185. Протоколы заседания Юридического общества за 1879 г. Январь-Декабрь 1879. IP НБУВ. Ф. 61. Оп. 1. Спр. 591. Арк. 8.
186. Устав Киевского юридического общества, состоящего при университете Св. Владимира. Изд. 2-е. К., 1880. 9 с.
187. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол № 1 от 4 января 1877 г. *Университетские известия*. 1877. № 2. С. 1–2.
188. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол № 2 от 23 января 1877 г. *Университетские известия*. 1877. № 2. С. 2–6.
189. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол № 10 от 27 мая 1877 г. *Университетские известия*. 1877. № 2. С. 93–101.
190. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол № 2 от 23 января 1877 г. *Университетские известия*. 1877. № 2. С. 1–2.
191. Отчет о деятельности Киевского юридического общества при Университете Св. Владимира за 1877 г. Протокол № 1 от 20 января 1878 г. *Университетские известия*. 1878. № 4. С. 65–70.
192. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол № 2 от 16 февраля 1879 г. *Университетские известия*. 1879. № 11. С. 6–19.
193. Записка об учреждении отделения обычного права при Киевском юридическом обществе. IP НБУВ. Ф. 61. №.533. Арк. 1-2.
194. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол № 2 от 16 февраля 1879 г. *Университетские известия*. 1879. № 11. С. 12.
195. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол № 2 от 16 февраля 1879 г. *Университетские известия*. 1879. № 11. С. 6–19.
196. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол № 3 от 3 марта 1879 г. *Университетские известия*. 1879. №11. С. 20–23.

197. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол № 4 от 17 марта 1879 г. *Университетские известия*. 1879. № 11. С. 25–39.
198. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол № 5 от 24 марта 1879 г. *Университетские известия*. №12. С. 41–64.
199. Об учреждении при Университете Св. Владимира юридического общества. ЦДАК. Ф. 707. Оп. 40. Спр. 194. Арк. 22–24.
200. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол № 17 от 22 ноября 1880 г. *Университетские известия*. 1881. № 12. С. 29.
201. Отчет о деятельности Киевского юридического общества при Университете Св. Владимира за 1878 г. Протокол №1 от 26 января 1879 г. *Университетские известия*. 1879. № 11. С. 1–5.
202. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол № 1 от 26 января 1879 г. *Университетские известия*. 1879. № 11. С. 1–5.
203. Письмо Кистяковского А.Ф. к другу Владимиру Михайловичу о работе Киевского юридического общества. ЦДАК. Ф. 236. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1–10.
204. Кистяковский А. В Киевское юридическое общество. Заявление об отказе состоять членом общества. IP НБУВ. Ф. 61. Оп. 1. Спр. 534. Арк. 1.
205. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол №18 от 5 декабря 1880 г. *Университетские известия*. 1881. №12. С. 30-31.
206. Об учреждении при Университете Св. Владимира юридического общества. ЦДАК. Ф. 707. Оп. 40. Спр. 194. Арк. 30–32.
207. Кістяківський О.Ф. Щоденник. Київ: Наукова думка, 1995. Т. 2. 583 с.
208. Письма Победоносцева к Александру III. Москва, 1925. Т. 1. 448 с.
209. Конституционные проекты в России XVIII – начала XX веков. Институт российской истории РАН. М., 2000. 817 с.
210. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол № 1 от 17 января 1909 г. *Труды КЮТ за 1909 и 1910 гг.* К., 1912. С. 7–10.
211. Аронов Д.В., Коновалова М.А. Юридическое общество Московского университета: 1889–1892–1899 гг. – от предупреждения к закрытию. *Современное общество и право*. 2015. № 3(20). С. 3–13.

212. О публичном заседании Юридического общества памяти Б.Н. Чичерина, происходившем 28 февраля 1904 года. ЦДІАК. Ф. 707. Оп. 262. Спр. 12а. Арк. 12.
213. О публичном заседании Юридического общества памяти Б.Н. Чичерина, происходившем 28 февраля 1904 года. ЦДІАК. Ф. 707. Оп. 262. Спр. 12а. Арк. 1–10.
214. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол № 4 от 20 марта 1910 г. *Труды Киевского юридического общества за 1909 и 1910 гг.* К., 1912. С. 7–10.
215. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол № 3 от 19 февраля 1911 г. *Труды Киевского юридического общества за 1911, 1912, 1913 и 1914 г.* 1915. С. 10–11.
216. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол заседания Совета и Бюро КЮО февраля 1914. *Труды Киевского юридического общества за 1911, 1912, 1913 и 1914 г.* 1915. С. 67–69.
217. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол № 5 от 8 марта 1914 г. *Труды Киевского юридического общества за 1911, 1912, 1913 и 1914 г.* 1915. С. 73–74.
218. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол № 6 от 15 марта 1914 г. *Труды Киевского юридического общества за 1911, 1912, 1913 и 1914 г.* 1915. С. 74–76.
219. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. ЦДІАК. Ф. 858. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 7.
220. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол № 10 от 20 сентября 1914 г. *Труды Киевского юридического общества за 1911, 1912, 1913 и 1914 г.* 1915. С. 84–87.
221. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. ЦДІАК. Ф. 858. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 9-10.
222. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол № 12 от 25 октября 1914 г. *Труды Киевского юридического общества за 1911, 1912, 1913 и 1914 г.* 1915. С. 89–92.

223. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. ЦДІАК. Ф. 858. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 13-14.
224. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол № 14 от 15 ноября 1914 г. *Труды Киевского юридического общества за 1911, 1912, 1913 и 1914 г.* 1915. С. 95–97.
225. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол № 15 от 20 ноября 1914 г. *Труды Киевского юридического общества за 1911, 1912, 1913 и 1914 г.* С. 97–100.
226. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол № 15 от 20 ноября 1914 г. *Труды Киевского юридического общества за 1911, 1912, 1913 и 1914 г.* С. 97–99.
227. Сорокин А.А. Деятельность комиссии Н.В. Муравьёва по реформе местного суда и либеральная общественность в конце XIX в. *Вестник Волжского университета имени В.Н. Татищева.* № 4 (17). 2014. С. 1–11.
228. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. ЦДІАК. Ф. 858. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 17–18.
229. Прошение членов Киевского юридического общества к Саратовскому губернатору о проведении совместных заседаний с Саратовским обществом. ЦДІАК. Ф. 585. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1.
230. Прошение членов Киевского юридического общества к Саратовскому губернатору о проведении совместных заседаний с Саратовским обществом. ЦДІАК. Ф. 585. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 3.
231. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. ЦДІАК. Ф. 858. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 19–20.
232. Протоколы заседаний Киевского и Саратовского юридических обществ. ЦДІАК. Ф. 858. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 14–17.
233. Протоколы заседаний Киевского и Саратовского юридических обществ. ЦДІАК. Ф. 858. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 1–3.

234. Прошение членов Киевского юридического общества к Саратовскому губернатору о проведении совместных заседаний с Саратовским обществом. Ф. 585. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1-2.
235. Протоколы заседаний Киевского и Саратовского юридических обществ. ЦДАК. Ф. 858. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 9.
236. Протоколы заседаний Киевского и Саратовского юридических обществ. ЦДАК. Ф. 858. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 20.
237. Протоколы заседаний Киевского и Саратовского юридических обществ. ЦДАК. Ф. 858. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 21-22.
238. Протоколы заседаний Киевского и Саратовского юридических обществ. ЦДАК. Ф. 858. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 23-24.
239. Покидченко М.Г. Социальная теория распределения М.И. Туган-Барановского и ее восприятие в экономической науке. *ВТЭ*. 2019. № 1. С. 75–83.
240. Протоколы заседаний Киевского и Саратовского юридических обществ. ЦДАК. Ф. 858. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 25-26.
241. Протоколы заседаний Киевского и Саратовского юридических обществ. ЦДАК. Ф. 858. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 27-29.
242. Протоколы заседаний Киевского и Саратовского юридических обществ. ЦДАК. Ф. 858. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 30-35.
243. Протоколы заседаний Киевского и Саратовского юридических обществ. ЦДАК. Ф. 858. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 51-52.
244. Отчет о деятельности Курского юридического общества за 1898–1899 1899 г. *Вестник права*. 1900. № 9. С. 28–36.
245. Санкт-Петербургское юридическое общество за 25 лет. *Вестник права*. 1902. № 2. С. 9.
246. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол заседания от 27 мая 1877 г. *Университетские известия*. 1877. № 8. С. 93–101.
247. Санкт-Петербургское юридическое общество. *Право*. 1900. № 20. С. 1032.
248. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол заседания от 4 января 1877 г. *Университетские известия*. 1877. № 2. С. 1–2.

249. Отчет о деятельности Курского юридического общества за 1898–1899 гг. *Вестник права*. 1900. № 9. Приложение. С. 9.
250. Отчет счетовода Санкт-Петербургского юридического общества за 1905 год. *Вестник права*. 1906. №1. С. 1–44.
251. Коновець О.Ф. Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.). Київ: Хрещатик, 1992. 120 с.
252. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол заседания № 7 от 14 апреля 1879 г. *Университетские известия*. 1880. № 1. С. 21–34.
253. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол заседания № 10 от 1 октября 1879 г. *Университетские известия*. 1880. № 4. С. 67–69.
254. Муравьева Л.А. Экономическое развитие России во второй половине XIX – начале XX века. *Международный бухгалтерский учет*. 2017. Т. 20, № 21. С. 1271 – 1286.
255. Гуансян Ч. Транспорт и экономическое развитие России в XIX – начале XX века. *Историко-экономические исследования*. 2016. Т. 17. № 4. С. 645–696.
256. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол заседания № 9 от 15 сентября 1879 г. *Университетские известия*. 1880. № 2. С. 55–66.
257. Ф-рг М. В мире науки. *Киевский листок*. 24 октября 1879 г. С. 1–2.
258. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол заседания № 9 от 15 сентября 1879 г. *Университетские известия*. 1880. № 2. С. 55–66.
259. Гросс О. Первый устав железных дорог [Электронный ресурс]. *Северная магистраль*. 22.04.2011. 14 полоса. Режим доступа: <https://www.gudok.ru/zdr/179/?ID=655127&archive=26591>
260. Климов И.П. Источники транспортного права в Советском государстве (октябрь 1917 – 1920). *Актуальные проблемы российского права*. 2017. № 4 (77). С. 11–18.
261. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол заседания № 1 от 17 января 1909 г. *Труды Киевского юридического общества за 1909 и 1910 гг.* К., 1912. С. 8.

262. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол заседания № 2 от 31 января 1909 г. *Труды Киевского юридического общества за 1909 и 1910 гг.* К., 1912. С. 10–11.
263. Градовский А.Д. Собрание сочинений. Т. VIII. СПб, 1903. 580 с.
264. Лонская С.В. Мировые и волостные суды Российской империи на пути к единству. *Вестник Балтийского федерального университета им. И.Канта*. 2013. Вып. 9. С. 7–14.
265. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол заседания № 3 от 14 февраля 1909 г. *Труды Киевского юридического общества за 1909 и 1910 гг.* К., 1912. С. 14–15.
266. Цытович Н.М. Сельское общество, как орган местного управления. *Труды Киевского юридического общества за 1909 и 1910 гг.* К., 1912. С. 77–309.
267. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол заседания № 5 от 21 марта 1909 г. *Труды Киевского юридического общества за 1909 и 1910 гг.* К., 1912. С. 16–18.
268. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол заседания № 7 от 16 мая 1909 г. *Труды Киевского юридического общества за 1909 и 1910 гг.*, К., 1912. С. 23–26.
269. Вахромеева О.Б. Женщина и семья в европейской России на рубеже XIX и XIX в. Санкт-Петербург, 2008. 231 с.
270. Проект Министерства юстиции об уравнивании прав наследования по закону лиц мужского и женского пола. *Труды Киевского юридического общества за 1909 и 1910 гг.*, К., 1912. С. 395–418.
271. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол заседания № 9 от 16 октября 1910 г. *Труды Киевского юридического общества за 1909 и 1910 гг.*, К., 1912. С. 56–59.
272. Вахромеева О.Б. Практика наследования для женщин в дореволюционной России. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*. 2016. № 1. С. 71–78.
273. Грушевський М. С. Історія України-Русі. Т. 2: XI-XIII вік. Львів, 1899. 403 с.
274. Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. Київ, 2001. 360 с.

275. Терлюк І.Я. Історія держави і права України [Електронний ресурс]. Режим доступу:
https://pidru4niki.com/1924070145434/pravo/osoblivosti_pravovoyi_sistemi_galitsko-volinskoji_derzhavi (дата звернення 6.12.2020). Наза з екрану.
276. Терлюк І.Я. Історія держави і права України [Електронний ресурс]. Режим доступу:
https://pidru4niki.com/1259060545440/pravo/dzherela_prava_litovskoruskoji_derzhavi (дата звернення 6.12.2020). Наза з екрану.
277. Заруба В.М. Історія держави і права України: Навчальний посібник. К.: Істина, 2006. 416 с.
278. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. 752 с.
279. Пономарьов А.П. Етнічність та етнічна історія України: курс лекцій. К.: Либідь, 1996. 272 с.
280. Вирський Д. Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель. К. Кременчук: Вид-во КДПУ, 2001. 217 с.
281. Ткачев С., Ханас В. Верещинський Йосиф. *Тернопільський енциклопедичний словник*. Тернопіль: «Збруч», 2004. С.248.
282. Феномен Петра Могили: біографія, діяльність, позиція / відп. ред. В. Климов. К.: Дніпро, 1996. 267 с.
283. Козаченко А.І. Історія розвитку конституціоналізму в Україні. Полтава, 2020. 217 с.
284. Історія конституційного законодавства України: Зб. док. / упор. В.Д. Гончаренко. Харків: Право, 2007. 256 с.
285. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: у 3 кн. Т. 1. Київ: Наук. думка, 1990. 596 с.
286. Турчин Я.Б. Отто Ейхельман: постать на зламі століть. Політологічний дискурс. Л., 2010. 520 с.
287. Демиденко Г. Г. Історія вчень про державу і право: курс лекцій. Харків: Право, 2012. 432 с.

288. Томсинов В.А. Конституционный вопрос в России в 60-х – начале 80-х годов XIX века. М.: Зерцало-М, 2017. 326 с.
289. Томсинов В.А. Император Павел I (1754–1801): государственный деятель и законодатель / Законодательство императора Павла I. М.: Зерцало, 2008. С. XVII – XLVII.
290. Иванов В.С. Проект конституционного преобразования М.М. Сперанского. *Интеллектуальный потенциал XXI века: ступени познания. Право*. 2010. С. 288–291.
291. Семевский В.И. Политические и общественные идеи декабристов. СПб., 1909. 694 с.
292. Ч-в. Михаил Леонтьевич Магницкий. Новые данные к его характеристике. 1829–1834 гг. *Русская старина*, 1875. Т. 14. № 11. С. 478–491.
293. Герцен А.И. Собрание сочинений в 30 т. Т. 19. Статьи из «Колокола» и др. произведения 1866–1867 гг. Суд в Париже и убийство в Санкт-Петербурге. 570 с.
294. Неволин Константин Алексеевич / Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира / под ред. В.С. Иконникова. Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1884. С. 455–467.
295. Низамова Т. От первых киевских школ до Университета Святого Владимира. *Interdisciplinary Studies of Complex Systems*. 2016. №8. С. 49–129.
296. Романовский Севастьян Павлович / Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира / под ред. В.С. Иконникова. Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1884. С. 580–582.
297. Богородский Савва Осипович / Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира / под ред. В.С. Иконникова. Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1884. С. 52–60.
298. Вигура Иван Мартынианович / Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира / под ред.

- В.С. Иконникова. Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1884. С. 110–111.
299. Білоусько О. А., Мирошніченко В. І. Нова історія Полтавщини. Кінець XVIII – початок XX століття. Полтава: Оріяна, 2003. 264 с.
300. Записка П.А. Валуева Александру II про проект реформи государственного сонета. Конституционные проекты в России. XVIII – начало XX в. М., 2000. 640с.
301. Лорис-Меликов М.Т. Конституция гр. Лорис-Меликова и его частные письма. Лондон–СПб.: изд-во «Свободная мысль». 245 с.
302. Дронов И.Е. Сильный, державный: Жизнь и царствование Александра III. М., 2017. 712 с.
303. Чичерин Б. Н. Воспоминания Бориса Николаевича Чичерина: Москва сороковых годов. М.: 1929. 293 с.
304. Романович-Славатинский Александр Васильевич / Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира / под ред. В.С. Иконникова. Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1884. С. 570–580.
305. Романович-Славатинский А.В. Пособие для изучения русского государственного права по методу историко-догматическому. К., 1872. 111 с.
306. Романович-Славатинский А.В. Система русского государственного права в его историко-догматическом развитии. К., 1886. 307 с.
307. Кістяківський О.Ф. Щоденник. Т.2. К.: Наукова думка, 1994. 582 с.
308. Эйхельман О.О. Очерки из лекций по русскому государственному праву. *Университетские известия*. 1890. №3. С. 1–62.
309. Норкус З. Непроголошена імперія: Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій. К., 2016. 440 с.
310. Яневський Д. Проект «Україна». Відомі історії нашої держави: продовження (1774–1914). Х., 2015. 218 с.
311. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. К., 1993. 192 с.
312. Матеріали до ювілею з приводу 50-річчя наукової діяльності проф. Ейхельмана. ЦДАВОУ. Ф.3793. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 15.

313. Краснова М.А., Барабаш Ю.Г. Очерки идеологии постсоветского конституционализма. Х., 2013. 240 с.
314. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. К.: «Криниця», 1991. 126 с.
315. Ейхельман О. Лист до прем'єр-міністра. ЦДАВОУ. Ф. 3882. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 86.
316. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т.1. К.: Темпора, 2002. 320 с.
317. Ейхельман О. Про правові підстави українського самовизначення. ЦДАВОУ. Ф. 3882. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 239.
318. Ейхельман О. С.У.Д. Тернів (Тарнів), 1921. 104 с.
319. Журбелюк Г.В. До проблеми кодифікацій українського права (короткий аналітичний огляд історії). *Наукові записки*. Том. 38. Юридичні науки. 2005. С.33–38.
320. Усенко І.Б. Руська правда. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. Т. 5: П–С. К.: Укр. Енциклопедія, 2003. С. 392–394.
321. Бердій М.М. Литовське звичаєве право: деякі історико-юридичні аспекти. *Науковий часопис*. Серія 18. Економіка і право. 2015. Вип. 28. С.98–104.
322. Кушинська Л.А. Козацьке звичаєве право як чинник само ідентифікації українців XVII – XVIII століття. *Науковий часопис*. Серія 18. Право. 2015. Вип. 28. С.104–111.
323. Кодан С.В. Литовский статут в контексте исследования систематизации Российского законодательства (XVII – начало XX в.). *Гісторыя і сучаснасць: беларуская дзяржаўнасць ва ўсходнеўрапейскім цывілізацыйным кантэксце: зборнік навуковых прац, прысвечаных 90-годдзю з дня нараджэння прафесара І.А. Юхо*. Мінск: Бизнесофсет, 2012. С.323–330.
324. Права, за якими судиться малоросійський народ / Відп. ред. Ю.С. Шемшученко / Інститут держави і права ім В. М. Корецького НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. К., 1997. 548 с.
325. Кистяковский А.Ф. Очерк исторических сведений о своде законов, действовавших в Малороссии, под заглавием Права, по которым судится малороссийский народ / Права, по которым судится малороссийский народ. К., 1879. 844 с. С. 1–114.

326. Кульчицький В.С. Кодифікація права на Україні у XVIII ст. Львів, 1958. 30 с.
327. Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України. К., 1968. 170 с.
328. Лучицкий И.В. Труды А.Ф. Кистяковского в области истории и обычного права. *Киевская старина*. 1895. №1. С. 64–87.
329. Кістяківський О.Ф. Щоденник. К.: Наукова думка, 1994. 645 с.
330. Теличенко И.В. Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода законов. *Киевская Старина*. 1888. №9. С. 415–466.
331. Отзыв И.И. Новицкого о трудах г. Дыминского. Прибавление к протоколу КЮО. Протокол № 17 от 22 ноября 1880 г. *Университетские известия*. 1881 № 12. С. 33–34.
332. Отзыв И.И. Новицкого о трудах О.Ф. Рубановского. Прибавление к протоколу КЮО. Протокол № 17 от 22 ноября 1880 г. *Университетские известия*. 1881 № 12. С. 35–37.
333. Отзыв И.И. Новицкого о трудах С.И. Симиренко. Прибавление к протоколу КЮО. Протокол № 17 от 22 ноября 1880 г. *Университетские известия*. 1881 № 12. С. 37–38.
334. Отзыв И.И. Новицкого о трудах Доброгаева. Прибавление к протоколу КЮО. Протокол № 17 от 22 ноября 1880 г. *Университетские известия*. 1881 № 12. С. 39–42.
335. Петришин О.В., Погребняк С.П., Смородинський В.С. Теорія держави і права. 2015. 368 с.
336. Андреев Д., Вовк В. Природне право у працях Лейбніца [Електронний ресурс]. *Правник*. Режим доступу: <http://www.pravnuk.info/urukrain/1492-prirodne-pravo-u-prasuah-leibnica.html> (дата звернення 10.05.2018). Назва з екрану.
337. Правиков Ф.Д. Грамматика юридическая или начальные правила российского правоведения. СПб., 1805. 182 с.
338. Сандунов Н.Н. О способе изучения Российских законов. М., 1820. 190 с.
339. Дегай П.И. Пособия и правила изучения российских законов. М., 1831. 165 с.
340. Неволин К.А. Энциклопедия законовещения: в 2-х т. К., 1839. Т. 1. 633 с. Т. 2. 666 с.

341. Неволин К.А. Энциклопедия законовeдeния. Т. 1 1839. 633 с.
342. Кормич А.И. Истoрия вчeнь про державу і право. К.: Пpавoвa єднiсть, 2009. 312 с.
343. Неволин К.А. Энциклопедия законовeдeния. Т. 2. 1840. 666 с.
344. Бoстан Л.М., Бoстан С.К. Истoрия держави і пpавa зapyбiжних кpаїн. К.: Цeнтp учбoвoї лiтepaтyри, 2008 730 с.
345. Зoрькин В.Д. Пoзитивистская теория пpавa в Poccии. М., 1978. 270 с.
346. Рeннeнкaмпф Н.К. Oчepки юpидичeской энциклопeдии. СПб., 1880. 282 с.
347. Кpестoвська Н.М., Мaтвeєвa Л.Г. Тeopія держави і пpавa: Елeмeнтapний кypс. Х.: «Oдисей», 2008. 432 с.
348. Цивільний кодекс Укpаїни. Ст. 8 [Елeктpoнний рeсypс]: кодекс Укpаїни. Рeжим дoступy: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дaтa звepнeння 10.05.2018). Назвa з eкpaнy.
349. Сiмeйний кодекс Укpаїни. Ст. 10 [Елeктpoнний рeсypс]: кодекс Укpаїни. Рeжим дoступy: <http://zakon.rada.gov.ua/go/2947-14> (дaтa звepнeння 10.05.2018). Назвa з eкpaнy.
350. Цивільний кодекс Укpаїни. Ст. 11 [Елeктpoнний рeсypс]: кодекс Укpаїни. Рeжим дoступy: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дaтa звepнeння 10.05.2018). Назвa з eкpaнy.
351. Кpимiнaльний кодекс Укpаїни. Ст. 3 [Елeктpoнний рeсypс]: кодекс Укpаїни. Рeжим дoступy: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/ru/2341-14> (дaтa звepнeння 10.05.2018). Назвa з eкpaнy.
352. Кодекс Укpаїни про адмiнiстpaтивнi пpавoпopушeння. Ст. 7 [Елeктpoнний рeсypс]: кодекс Укpаїни. Рeжим дoступy: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дaтa звepнeння 10.05.2018). Назвa з eкpaнy.
353. Кистяковский А.Ф. Oснoвныe нaчaлa тoлкoвaния зaкoнa пo oтчeствeннoмy зaкoнoдaтeльствy. Пpотoкoл зaceдaния КЮO №10 oт 27 мaя 1877 гoдa. 1877. *Университетские известия*. № 8. С. 93–99.
354. Пилипчук О.О. Oснoвнi вiхи iстoрiї євpoпeйськoгo пpавa (XI–XVIII ст.). *История науки і техніки*. 2017. Вип. 11. С. 221–235.

355. Наказ Екатерины II [Электронный ресурс]. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Режим доступа: https://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ/Наказ_Екатерины_II (дата звернення 10.05.2018). Назва з екрану.
356. Блинов И. А. Судебная реформа 20 ноября 1864 г.: историко-юридический очерк. СПб.: Сенат. тип., 1914. 34 с.
357. Самойленко О. О. Реалізація судової реформи 1864 р. на теренах України: етапи і проблеми. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С.23–27.
358. Жилин А.А. Право и государство в их взаимных отношениях. *Университетские известия*. 1909. №12. С.1–12.
359. Ковальчук О.М. Теорія права у працях вчених Київського університету (XIX – початок XX століття). К.: Юрінком Інтер, 2009. 192 с.
360. Савайда Е. Основания и развитие энциклопедии права в Киевском университете Святого Владимира. *Вісник Академії управління МВС*. 2009. № 3. С. 132–142.
361. Систематический указатель к «Университетским известиям» за 1861–1912 гг. К., 1913. 202 с.
362. Пилипчук О.О. Питання рецепції римського права В Київському Юридичному Товаристві *Гілея*. К., 2018. Вип. 130. С. 7–12.
363. Дело об открытии юридического факультета от 31 августа 1834 г. по 17 января 1835 г. ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 6. Арк. 1–43.
364. Гриценко І.С., Короткий В.А. Юридичний факультет Університету Святого Володимира, 1834–1920. К.: Либідь, 2009. 256 с.
365. Иконников В.С. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира (1834-1884). К., 1884. 816 с.
366. Шульгин В.Я. История университета Святого Владимира. К., 1861. 240 с.
367. Отчет университета за 1840 г. ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 40. Арк. 1–183.
368. Владимирский-Буданов М.Ф. История императорского университета Св. Владимира. Т. 1. Университет Св. Владимира в царствование Императора Николая Павловича. Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1884. 675 с.

369. Каманин И. Александр Алексеевич Федотов-Чеховский (1806–1892) некролог. *Киевская старина*. 1892. №11. С. 279–288.
370. Збаржевецький О. Історія викладання римського права в Київському університеті Св. Володимира (1834–1919). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2006. № 87–88. С.77–80.
371. Шала Л.В. Рецепція римського права в Україні: доктринальний рівень. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 1. С. 25–30.
372. Томсинов В.А. О сущности явления, называемого «рецепцией римского права» / Виноградов П.Г. Очерки по теории права. Римское право в средневековой Европе. М.: Издательство «Зерцало», 2010. С. 262–279.
373. Гринько С.Д. Значення типології рецепції римського права для правових систем європейських країн. *Приватне право і підприємництво*. К., 2014. № 13. С.9–13.
374. Матушак М.Р. Сутність рецепції римського права та її вплив на цивільне право України, Російської Федерації, Франції та ФНР. *Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова. Правознавство*. 2013. Т. 18. Вип. 2. С.15–25.
375. Объяснительная записка содержания и расположения Свода законов гражданских. *Архив исторических и практических сведений, относящихся к России, издаваемых Н.Калачевым*. С-Пб., 1859. Кн. 2. С. 5.
376. Пахман С.В. История кодификации гражданского права. С-Пб., 1876. Т. 2. 485с.
377. Пилипчук О.О. Розвиток юридичного факультету в університеті Св. Володимира у Києві (середина ХІХ століття). *Вісник Східноукраїнського університету імені Володимира Даля*. 2017. № 11. С. 77–85.
378. Шубников Ю.Б. О предпосылках возникновения Права Европейского Союза (историко-теоретический анализ). *Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России*. 2012. № 1. С. 46–51.
379. Рецепция римского гражданского права у современных народов и его прямое значение для России. *Университетские известия*. 1891. № 10. С. 1–10.

380. Асташов Д.С., Петров А.В. Преемственность в становлении и развитии позитивного права в Европе в период Средневековья. *Вестник ЮУрГУ. Серия «Право»*. 2016. Т. 16. № 4. С. 73–78.
381. Байтеева М.В. Рецепция римского права и становление публично-правовой сферы в системе романо-германского права. *Актуальные проблемы экономики и права*. 2010. № 2. С. 106–111.
382. Эффективность правового регулирования. Монография. М.: «Проспект», 2017. 308 с.
383. Арисов Н.Н. Французский гражданский кодекс 1804 года. М., 1972. 281 с.
384. Микерин А.А. К вопросу о рецепции римского права в Европе. *Ученые записки Казанского юридического института МВД России*. 2016. Т. 2. С. 155–159.
385. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М., 2003. 605 с.
386. Ворошилина И.А. Теория государства и права. Оренбург, 2009. 232 с.
387. Казанцев Л. Значение науки римского права. *Университетские известия*. 1893. № 2. С. 1–18.
388. Бондар Н.А. Историко-правові засади рецепції римського приватного права в правовій системі Польщі. *Актуальні питання публічного і приватного права*. 2014. №1. С.6–13.
389. ЦКУ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення 15.05.2018). Назва з екрану.
390. Энгельман И. О приобретении права собственности на землю по русскому праву. СПб.: 1859. 219 с.
391. Блануца А. Трансакційні угоди шляхти великого князівства Литовського у достатутівий період. *Проблеми країни Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць*. 2011. Вип. 2. С.196–202.
392. Блануца А. правові основи шляхетського землеволодіння за Другим Литовським Статутом 1566 р. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)* К., 2003. Вип. 3. С.129–138.

393. Торжественное публичное собрание Киевской комиссии для разбора древних актов в день 50-летнего ее юбилея. К., 1893. 36 с.
394. Победоносцев Курс гражданского права. СПб., 1896. Т. 1. 745 с.
395. Соколов А.Ф. Историческое изложение договора мены недвижимых имуществ по русским законодательным памятникам. *Труды Киевского юридического общества*. К., 1883. С. 1–59.
396. Неволин К.А. История российских гражданских законов. Ч. 2. Кн. 2: Об имуществах. СПб., 1857. 446 с.
397. Мейер Д.И. Русское гражданское право [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://civil.consultant.ru/elib/books/45/page_10.html (Дата звернення: 15.01.2019). Назва з екрану.
398. Возражение действительного члена общества В.А. Незабитовского на доклад Соколова «Историческое изложение договора мены недвижимых имуществ по русским законодательным памятникам». Протоколы Киевского юридического общества. *Университетские известия*. 1881. №4. С. 37–38.
399. Проект гражданского уложения Российской империи [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://constitutions.ru/?p=4930&attempt=1> (Дата звернення: 15.01.2019). Назва з екрану.
400. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885). Т. 1. К.: Наукова думка, 1994. 665 с.
401. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс]. Режим доступа: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (Дата звернення: 15.01.2019). Назва з екрану.
402. Цивільний кодекс України. Ст. 395 [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (Дата звернення: 12.11.2019). Назва з екрану.
403. Пихно Д.И. О чиншевом владении. Протоколы Киевского юридического общества. *Университетские известия*. 1877. № 10. С. 105–134.
404. Шевчук А. Земельний устрій чиншовиків Волинської губернії за законом 1886 р.: політика царської влади стосовно національної меншини. *Волинські історичні записки*. Т. 1. 2008. С. 142–149.

405. Майкут Х.В. Развитие института речових прав на українських землях за Литовськими статутами. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2009. № 1. С. 1–12.
406. Бачур Б.С. Правове регулювання земельних відносин на українських землях, що ввійшли до складу Російської держави (II половина XVII – I половина XIX століття). *Вісник Одеського національного університету*. 2007. Т.12. Вип. 11. С. 22–30.
407. Копылов А.В. Вещные права на землю в римском, русском дореволюционном и современном российском гражданском праве. М.: «Статут», 2000. 255 с.
408. Нейман Ц.Г. О чиншевых правах графа Чернобыльского и о необходимости исторического исследования чиншевого вопроса. Протокол №7 от 14 апреля 1879 г. *Университетские известия*. 1880. №1. С. 25–34.
409. Новицкий И.П. Чиншевое владение Юго-Западной России. *Труды Киевского юридического общества. Прибавление к протоколам 1880 г.* К., 1883. С. 60–92.
410. Новицкий И.П. О чиншевом праве в Юго-Западном крае до XIX в. Приложения к протоколам КЮО. *Университетские известия*. №5. 1880. С. 161–164.
411. Незабитовский В.А. Замечания по вопросу о чиншевом владении в западных губерниях. К., 1883. 87 с.
412. Борисевич С.О. Реалізація чиншової реформи 1886 р. в Подільській губернії. *Український історичний журнал*. 2005. №2. С.78–90.
413. Квачевский А.А. Положение о поземельном устройстве сельских вечных чиншевиков в губерниях западных и белорусских. Варшава, 1887. 203 с.
414. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права: підручник. К.: Кондор, 2006. 477 с.
415. Сердюк І.В. Взаємозв'язок права і моралі як регуляторів суспільних відносин. *Юридична психологія*. №1(18), 2016. С.48–59.
416. Гражданское, торговое и семейное право капиталистических стран: сб. норм. актов. Гражданские и торговые кодексы. М.: Изд-во УДН, 1986. 336 с.
417. Эннексерус Л. Курс германского гражданского права. Т. 1, полутом 1: Введение и общая часть. М.: Изд-во иностр. лит., 1950. 437 с.

418. Щенникова Л.В., Быкова М.О. Категория «Добрые нравы» в гражданском законодательстве и цивилистической доктрине зарубежных стран. *Вестник Пермского университета*. Вып. 2(12). 2016. С. 153–160.
419. Полянский Н.Н. Иосиф Алексеевич Покровский: личность покойного и его ученые труды. *Право и жизнь*. Кн. 1. 1922. С. 43–51.
420. Покровский И.А. Справедливость, усмотрение судьи и судебная опека. *Университетские известия*. 1900. №2. С. 1–26.
421. Покровский И.А. Принудительный альтруизм. *Право*. №2. С. 445–448.
422. Покровский И.А. Принудительный альтруизм. *Вестник права*. №2, 1902. С. 1–31.
423. Ильин Е.П. Психология помощи. Альтруизм, эгоизм, эмпатия. СПб: Питер, 2013. 428 с.
424. Свод законов Российской империи [Электронный ресурс]. Т.Х. Ч.1. Режим доступа:
<http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?searchres=&empire=1&collection=0&volume=100013&pg=1&contentsname=%D1%E2%E4+%C7%E0%EA%EE%ED%EE%E2+%C3%F0%E0%E6%E4%E0%ED%F1%EA%E8%F5.&sort=1> (Дата звернення 15.01.2020).
 Назва з екрану.
425. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права [Электронный ресурс]. Изд. 3-е, стереотип. М.: "Статут", 2001. 353 с. Режим доступа:
http://civil.consultant.ru/elib/books/23/page_33.html (Дата звернення 15.01.2020).
 Назва з екрану.
426. Цивільний кодекс України. Суми: ТОВ «ВВП НОТІС». 2019. 368 с.
427. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1879). К.: Наукова думка, 1994. Т. 1. 646 с.
428. Музиченко П. Історія держави і права України. К.: Знання, 2007. 471 с.
429. Маркевич М. Історія Малоросії. К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. 664 с.
430. Радакова Е. Гетьман Даниил Апостол в роли колонизатора. *Киевская старина*, 1891. № 6. С. 458–468.
431. Коросташов О.М. Особливості правового регулювання цивільних відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях (перша половина ХІХ ст.). Арэф. дис... канд. юр. наук. К., 2001. 16 с.

432. Протоколы Киевского юридического общества. Протокол заседания № 2 от 23 января 1877 г. *Университетские известия*. 1877. № 2. С. 2–6.
433. Протоколы Киевского юридического общества. Протокол заседания № 3 от 6 февраля 1877 г. *Университетские известия*. 1877. № 3. С. 7–14.
434. Протоколы Киевского юридического общества. Протокол заседания № 4 от 20 февраля 1877 г. *Университетские известия*. 1877. № 3. С. 14–16.
435. Протоколы Киевского юридического общества. Протокол заседания № 5 от 6 марта 1877 г. *Университетские известия*. 1877. № 5. С. 17–20.
436. Протоколы Киевского юридического общества. Протокол заседания № 7 от 7 апреля 1877 г. *Университетские известия*. 1877. № 5. С. 29–49.
437. Протоколы Киевского юридического общества. Протокол заседания № 8 от 22 апреля 1877 г. *Университетские известия*. 1877. № 6. С. 63–68.
438. Загоровский А.И. Незаконнорожденные по саксонскому и французскому гражданским кодексам. *Университетские известия*. 1879. № 1. С. 1–27.
439. Зайцева С.В. Факторы, оказывавшие влияние на рождение внебрачных детей в Российской империи во второй половине XIX в. *Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина*. 2010. № 4(2). С. 144–152.
440. Арисов Н.Н. Французский гражданский кодекс 1804 года. М., 1972. 281 с.
441. Пилипчук О.О. Створення та розвиток юридичного факультету в університеті Святого Володимира у першій половині XIX століття. *Емінак*. 2017. Т.2, № 4 (20) (жовтень–грудень). С. 114–121.
442. Бачур Б.С. Забытые имена: Александр Иванович Загоровский (к 150-летию Одесского (Новороссийского) университета). *Правова держава*. 2015. № 19. С. 8–12.
443. Конституція України [Електронний ресурс]. Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (Дата звернення 8.10.2019). Назва з екрану.
444. Загоровский А.И. Курс семейного права. Одесса, 1909. 564 с.

445. Неволин К.А. Полное собрание сочинений. Спб., 1857. Т. III: История российских гражданских законов. Часть первая: Введение и книга первая о союзах семейственных. 444 с.
446. Черкашина Н.В. Законодательная хроника о правовом положении незаконнорожденных детей. *Бизнес в законе*. 2013. № 3. С. 7–11.
447. Загоровский А.И. Курс семейного права. Одесса, 1909. 554 с.
448. Загоровський А.И. Незаконнорожденные по саксонскому и французскому гражданским кодексам. *Университетские известия*. 1879. № 4. С. 242–283.
449. Загоровський А.И. Незаконнорожденные по саксонскому и французскому гражданским кодексам. *Университетские известия*. 1879. № 3. С. 129–164.
450. Дорн Л.Б. Об узурфрукте по римскому праву. Т. 1. СПб., 1871. 507 с.
451. Загоровський А.И. Незаконнорожденные по саксонскому и французскому гражданским кодексам. *Университетские известия*. 1879. № 5. С. 183–325.
452. Ляпидевский Н.П. О дополнении нашего действующего законодательства постановлениями об узаконении и признании детей, рожденных вне брака. Москва, 1876. 220 с.
453. Кистяковский А.Ф. О незаконнорожденных. Протокол № 11 от 13 октября. *Университетские известия*. 1880 № 4. С. 710–135.
454. Зайцева С.В. Узаконение внебрачных детей в Российской империи в конце XIX–начале XX века. *Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина*. 2010. №4(3). С. 110–116.
455. Чубинский М.П. Наука уголовного права и её составные элементы. *Журнал министерства юстиции*. 1902. Кн. 7. С. 1–2.
456. Бойко І.Й. Кримінальні покарання в Україні (IX – XX ст.). Л.: ЛНУ ім. І.Франка, 2013. 408 с.
457. Кудін С.В. Дослідження історії вітчизняного кримінального права XI – VIII ст. у працях А.І. Яковліва. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 1(14). С. 50–56.
458. Пилецкий С.Г. О мести и её месте в жизни человеческой. Ярославль: ООО «Аверс – Плюс», 2008. 556 с.

459. Терлюк І.Я. Огляд історії кримінального права України. Навчальний посібник. Львів: Ліга-Прес, 2007. 92 с.
460. Белогриц-Котляревский Л.С. Общие черты истории уголовного права. *Университетские известия*. 1893. № 7. С. 65–91.
461. Данилович Игнатий Николаевич / Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира / под ред. В.С. Иконникова. Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1884. С. 147–173.
462. Правовая наука и юридическая идеология России. Словарь биографий. М.: РАП, Издательская группа «Юрист», 2009. С. 84–85.
463. Демченко Василий Григорьевич / Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира / под ред. В.С. Иконникова. Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1884. С. 179–181.
464. Харитонов О.В. Кримінально-правові погляди О. Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень: монографія. Х.: Право, 2010. 252 с.
465. Волков В.А., Куликова М.В., Логинов В.С. Московские профессора XVIII – начала XX веков. Гуманитарные и общественные науки. М.: Янус-К, 2006. С. 235–236.
466. Білогриць-Котляревський Леонід Сергійович. *Велика українська юридична енциклопедія*: в 20 т. Т. 17. Кримінальне право. 2017. С. 26.
467. Берзін П. Шукач правди (Михайло Павлович Чубинський). *Юридична Україна*. 2016. № 7–8. С. 87–106.
468. Михальченко С.И. Юридический факультет Варшавского университета, 1869–1917 гг. Брянск, 2000. 155 с.
469. Побегайло Э.Ф. Памяти учителя (к 110-летию со дня рождения профессора Николая Николаевича Паше-Озерского). *Российский криминологический взгляд*. 2009. № 2. С. 41–45.

470. Белогриц-Котляревский Л.С. Задача и метод науки уголовного права. *Университетские известия*. 1891. № 11. С. 1–12.
471. Устинов В. Очерки по истории отечественной криминологии. Москва, 2000. 258с.
472. Шестаков Д.А. К вопросу об истории криминологии. *Вестник ЛГУ*. 1991. № 2. С. 74–81.
473. Тимофеев А.Г. Уголовная социология. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона*: в 86 т. [Электронный ресурс]. Санкт-Петербург, 1890–1907. Режим доступа: <http://www.vchi.net/brokgauz/> (Дата звернення 28.09.2018). Назва з екрану.
474. Случевский В. Гарофало Рафаэлле. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона*: в 86 т. [Электронный ресурс]. СПб., 1890–1907. Режим доступа: <http://www.vchi.net/brokgauz/> (Дата звернення 28.09.2018). Назва з екрану.
475. Шестаков Д.А. Криминология. СПб: «Юридический центр Пресс», 2006. 561 с.
476. Штереншис М. Чезаре Ломброзо. Герцлия: Исрадон, 2010. 144 с.
477. Каннабих Ю.В. Исторические пути френологических идей и личная судьба их творца. *Клиническая медицина*. М., 1929. Т. 7. № 2. С. 65–76.
478. Кэррол Р.Т. Френология / Энциклопедия заблуждений: собрание невероятных фактов, удивительных открытий и опасных поверий. Москва: Издательский дом «Вильямс», 2005. 672 с.
479. Демченко Г.В. Ч. Ломброзо и его значение для науки уголовного права. *Труды Киевского юридического общества за 1909 и 1910 г.* Киев, 1912. С. 453–471.
480. Ломброзо Ч. Преступный человек. Москва: Эксмо; МИДГАРД, 2005. 876 с.
481. Ломброзо Ч. Женщина преступница и проститутка. Ставрополь: Изд-во Торбы, 1991. 223 с.
482. Ломброзо Ч. Политическая преступность и революция по отношению к праву, уголовной антропологии и государственной науке: в 2 ч. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2003. 472 с.
483. Ломброзо Ч. Анархисты: кримин.-психол. и социол. очерк. Лейпциг; Санкт-Петербург: «Мысль», 1907. 138 с.
484. Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство. Москва: РИПОЛ классик, 2009. 397 с.

485. Ломброзо Ч. Любовь у помешанных: для врачей и юристов. Одесса: тип. «Одес. новости», 1889. 41 с.
486. Ломброзо Ч. Человек преступный [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.universalinternetlibrary.ru/book/6558/ogl.shtml> (Дата звернення 28.09.2018). Назва з екрану.
487. Закревский И.П. Об учениях уголовно-антропологической школы: критический очерк. Харьков: тип. Адольфа Дарре, 1893. 233 с.
488. Щербак А.Е. Преступный человек (врожденный преступник – нравственно-помешанный – эпилептик) по Lombroso. Санкт-Петербург: типо-лит. П. И. Шмидта, 1889. 52 с.
489. Люблинский П. Опыт изложения основных начал этиологии преступления. Ч. 1. Чезаре Ломброзо и уголовная антропология. *Журнал уголовного права и процесса, издаваемый при Русской группе Международного союза криминалистов*. Санкт-Петербург, 1911– 1912. № 1. С. 261–263.
490. Марголин А.Д. Роль и значение Ломброзо в эволюции понятий о преступлении и наказании. Киев: Типогр. С.Г. Слюсаревского, 1910. 20 с.
491. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (Дата звернення 28.09.2018). Назва з екрану.
492. Коментар до статті 116. Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/kodeks/024/114.php> (Дата звернення 28.09.2018). Назва з екрану.
493. Шейнис Л. Теория Тарда и Ломброзо о преступлениях анархистов. *Вестник права*. 1899. № 10 (Декабрь). С. 312–323.
494. Щербак А.Е. Преступный человек (врожденный преступник – нравственно-помешанный – эпилептик) по Lombroso. Санкт-Петербург: типо-лит. П.И. Шмидта, 1889. 52 с.

495. Вульферт А.К. Оценка доктрины Ломброзо после его смерти главнейшими представителями позитивной школы уголовного права в Италии. *Юридические записки* (Ярославль), 1911. № 2. С. 1–26.
496. Зернов Д.Н. Критический очерк анатомических оснований криминальной теории Ломброзо: Речь, произнес. в торжеств. собр. Имп. Моск. ун-та 12 янв. 1896 г. Москва: Унив. тип., 1896. 55 с.
497. Ошерович Б. К вопросу об уголовно-правовых воззрениях Ансельма Фейербаха. *Ученые записки ВИЮН*. М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1941, Вып. 2. С. 260–287.
498. Лебедев С.А., Кудрявцев И.К. Детерминизм и индетерминизм в развитии естествознания. *Вестник Московского университета. Серия 7. Философия*. 2005. № 6. С. 3–20.
499. Радлов Э.Л. Сенсуализм [Электронный ресурс]. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона*. СПб., 1890–1907. <https://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ/Сенсуализм> (Дата звернення 12.11.2019). Назва з екрану.
500. Кэррол Р.Т. Френология / Энциклопедия заблуждений: собрание невероятных фактов, удивительных открытий и опасных поверий. М.: Издательский дом «Вильямс», 2005. 672 с.
501. Облонский Н.А. Исторический очерк развития позитивной школы о преступнике и преступлении. *Университетские известия*. 1889. №3. С. 1–19.
502. Вереша Р.В. Сучасні теорії (концепції) вини в науці кримінального права. *Вісник академії адвокатури України*. Т 12. № 1(32). 2015. С.79–94.
503. Есипов Е.Е. Очерк русского уголовного права. Часть общая: Преступления и преступники. Наказание и наказуемые. М., 1898. 402 с.
504. Тальберг Д.Г. Антропологическое направление в криминальном праве. *Университетские известия*. 1885. №7. С. 1–24.
505. Туган-Барановский М.И. Мальтус / Экономические очерки. М.: РОССПЭН, 1998. 527 с.
506. Киевское юридическое общество. *Право*. 1902. № 43. С. 1966–1971.

507. Ферри Энрико [Электронный ресурс]. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона*. https://ru.wikipedia.org/wiki/Ферри,_Энрико (Дата звернення 12.11.2019). Назва з екрану.
508. Иншаков С.М. Зарубежная криминология. М: Издательская группа ИНФРА М–НОРМА, 1997. 374 с.
509. Райхесберг Н. М. Адольф Кетле. Его жизнь и научная деятельность. СПб, 1894. 90 с.
510. Чубинский М.П. Общая характеристика новых учений в уголовном праве. Университетские известия. 1898. № 2. С. 1–24.
511. Молчанов Б.А., Анциферова Ю.С. Антропологическая школа уголовного права в системе научных направлений XIX – начала XX в. [Электронный ресурс]. *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*. 2013. Т. 3. С. 2056–2060. URL: <http://e-koncept.ru/2013/53414.htm> (Дата звернення 12.11.2019). Назва з екрану.
512. Чарыхов Х.М. Учение о факторах преступности. Социологическая школа в науке уголовного права. М., 1910. 167 с.
513. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (Дата звернення 12.11.2019). Назва з екрану.
514. Конституція України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (Дата звернення 12.11.2019). Назва з екрану.
515. Оболонский Николай Александрович [Электронный ресурс]. Режим доступу: https://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ/Оболонский,_Николай_Александрович (Дата звернення 12.11.2019). Назва з екрану.
516. Протоколы заседаний Киевского юридического общества в 1909 году. *Труды Киевского юридического общества за 1909 и 1910 годы*. К., 1912. С. 35–37.
517. Юдин Т.И. Очерки истории отечественной психиатрии. Москва: Государственное издательство медицинской литературы «Медгиз», 1951. 5000 с.
518. Уголовная социология. М.: Инфра-М, 2005. 657 с.

519. Дриль Д.А. Учение о преступности и методах борьбы с ней. Спб.: Издательство «Шиповник», 1912. 568 с.
520. Вульферт А.К. Антрополого-позитивная школа уголовного права в Италии, 1887 г. М., 1887. 502 с.
521. Шишков С. Ломброзианство: несостоявшаяся научная революция. *Наука и жизнь*. 2020. №12. Режим доступа: <https://www.nkj.ru/archive/articles/25810/> (Дата звернення 12.11.2019). Назва з екрану.
522. Люблинский П.И. О деятельности международного союза криминалистов в период 1902 - 1908 гг. *Право: еженедельная юридическая газета*. 1909. № 10. 8 марта. С. 630 – 642.
523. Паше-Озерский И.И. Об опасном состоянии личности преступника. *Труды Киевского юридического общества за 1911, 1912, 1913 и 1914 г.* К., 1915. С. 13–50.
524. Шпіляревич В.В. Правова природа «небезпечного стану» особи: кримінально-правовий і кримінологічний аспекти. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2017. Вип. 1. Том 2. С.133–136.
525. Володин Б.Г. Мендель (Vita aeterna). М.: Молодая гвардия, 1968. 256 с.
526. Иванюшкин А.Я., Лапин Ю.Е., Смирнов В.И. Евгеника: от утопии к науке и... от науки к утопии. *Российский педиатрический журнал*. 2003. №2. С. 55–59.
527. Strous R.D. Врачи и их преступления против человечества в нацистской Германии [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://protivpytok.org/biblioteka/986-2> (Дата звернення 12.11.2019). Назва з екрану.
528. Мещеряков А.О., Воробьев Д.О. Евгеника – этикопрактическая оценка возможности применения. *XX Международная научно-практическая конференция «Научное общество XXI столетия. Общественные науки»*. Россия, Новосибирск. 13 мая 2014 г. С. 98–109.
529. Black E. War against the weak: Eugenics and America's campaign to create a master race. N.Y., L.: For Walls Eight windows, 2003. 550 p.
530. Фандо Р.А. Прошлое науки будущего: история евгеники в России. Полтава: ООО «АСМИ», 2014. 215 с.

531. Россиянов К.О. Опасные связи: И.И. Иванов и опыты скрещивания человека с человекообразными обезьянами. *Вопросы истории естествознания и техники*. 2006. № 1. С. 3-51.
532. Сироткина И.Е. Мозг гения. *Человек*. 1999. № 4. С. 18-26, № 5. С. 18-23.
533. Отчёты о работе сотрудников Института экспериментальной биологии за 1925–1927 гг. Архив РАН. Ф. 450. Оп. 4. Д. 8.
534. Кольцов Н.К. Улучшение человеческой породы. *Русский евгенический журнал*. 1922. Т. 1. Вып. 1. С. 3–27.
535. Романець О.В. Євгеніка в 20-х рр. ХХ століття. *Наука та наукознавство*. 2010. №3. С. 69–82.
536. Декларація прав людини і громадянина [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (Дата звернення 12.11.2019). Назва з екрану.
537. Конвенція про захист фундаментальних прав і свобод людини [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (Дата звернення 12.11.2019). Назва з екрану.
538. Всесвітня декларація про геном людини і права людини [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_575 (Дата звернення 12.11.2019). Назва з екрану.
539. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334 (Дата звернення 12.11.2019). Назва з екрану.
540. Всеобщая декларация о биоэтике и правах человека [Электронный ресурс]. Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/bioethics_and_hr.shtml (Дата звернення 12.11.2019). Назва з екрану.
541. Декларація ООН про клонування людини – Декларація Організації Об'єднаних Націй про клонування людини [Електронний ресурс]. Режим доступу:

- http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d57 (Дата звернення 12.11.2019). Назва з екрану.
542. Хартія основних прав Європейського союзу [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524 (Дата звернення 12.11.2019). Назва з екрану.
543. Гершензон С.М., Бужиевская Т.И. Евгеника: 100 лет спустя [Электронный ресурс]. Режим доступу: <http://ethology.ru/library/?id=248> (Дата звернення 12.11.2019). Назва з екрану.
544. Апарова Т.В. Суды и судебный процесс Великобритании: Англия, Уэльс, Шотландия. М.: Изд-во «Триада, Лтд», 1996. 156 с.
545. Закревский И.Н. О настоящем и будущем суда присяжных: Сб.статей. С-Пб., 1897. 201 с.
546. Оленев А.Б. Периодизация становления и развития института суда присяжных и поверенной адвокатуры в отечественной правовой науке. *Вестник Сибирского института бизнеса и информационных технологий*. 2016. №4(20). С. 109–113.
547. Кони А.Ф. Отцы и дети судебной реформы (К 50-летию Судебных Уставов). 1864–1914. М., 1914. 296 с.
548. Тернавська В.М. Деякі питання історії становлення і розвитку інституту суду присяжних в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2004. №60-62. С. 79–82.
549. Кони А.Ф. Закон и справедливость. Статьи и речи. М.: Эксмо, 2018. 640 с.
550. Щербина П.Ф. Судебная реформа 1864 г. на Правобережной Украине. Львов, 1974. 190 с.
551. Певзнер Б.В. Сборник узаконений и решений Сената 1865–1880 гг. по введению судебной реформы в Западном крае: полное руководство по окончанию и возобновлению дел, производившихся в прежнем порядке судопроизводства, в девяти западных губерниях, с приведением всех узаконений, на которые имеются ссылки и приложением правил. Житомир: Волынская губернская типография, 1880. 106 с.

552. Протоколы Киевского юридического общества. Протокол заседания № 6 от 17 марта 1877 г. *Университетские известия*. 1877. №5. С. 20–23.
553. Квачевский А.А. Суд присяжных по русским законам. Руководство для присяжных заседателей. СПб., 1873. 566 с.
554. Протоколы Киевского юридического общества. Протокол заседания № 13 от 10 ноября 1879 г. *Университетские известия*. 1880. № 6. С. 173–185.
555. Протоколы Киевского юридического общества. Протокол заседания № 6 от 15 марта 1880 г. *Университетские известия*. 1881. № 12. С. 13–14.
556. Квачевский А.А. Положение нашего суда присяжных. *Труды Киевского юридического общества. Приложение к протоколам за 1880 г.* 1883. С. 235–254.
557. Протокол № 9 от 5 апреля 1880 г. *Университетские известия*. 1881. № 12. С. 16.
558. Астафьев Л.И. О необходимости некоторых изменений в нашем законодательстве о суде присяжных. *Труды Киевского юридического общества. Приложение к протоколам за 1880 г.* 1883. С. 297–310.
559. Варшавский М.М. О вознаграждении присяжных за издержки, сопряженные с их службой, по некоторым иностранным законодательствам. *Труды Киевского юридического общества. Приложение к протоколам за 1880 г.* 1883. С. 312–316.
560. Бобрищев-Пушкин А.М. Эмпирические законы деятельности русского суда присяжных. М., 1896. 614 с.
561. Джаншиев Гр. Суд над судом присяжных. М., 1896. 181 с.
562. Чубинский М.П. Современная борьба взглядов за и против суда присяжных и реформаторские попытки в этой области. *Университетские известия*. 1897. № 7. С. 1–32.
563. Пилипчук О.О. Внесок Ч.Ломброзо у розвиток кримінології. *Історія науки і техніки*. 2017. № 10. С.194–204.
564. Фукс В.Я. Суд и полиция. М., 1889. 282 с.
565. Джаншиев Г.А. Сборник статей. М.: «Задруга», 1914. 520 с.
566. Логачёва Н.В. Некоторые меры по контрреформированию судебной защиты и суда присяжных в ходе реализации судебной реформы 1864 г., их последствия.

Известия высших учебных заведений. Поволжский район: гуманитарные науки. История. 2016. № 2(38). С. 55–62.

567. Антонович В.Б. А.Ф. Кистяковский: некролог. *Заря. Прибавления.* 1885. № 11.
568. Конституція України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (Дата звернення: 28.01.2020). Назва з екрану.
569. Русская правда. Памятники русского права. М., 1952. Вып. 1: Памятники права Киевского государства X–XII вв. 287 с.
570. Беницький А.С. Відповідальність за причетність до злочину та співучасть у злочині за Литовським статутом 1529 р. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2013. №2. С.347–355.
571. Тараненко М.Г. Правовідносини, судоустрій, злочини та покарання на Запорізькій Січі. *Вісник НТТУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* Випуск 3/4 (35–36). 2017. С. 117–122.
572. Белогриц-Котляревский Л.С. Воровство-кража по русскому праву. К. 1880. 380 с.
573. Бибииков М.В. Русь в византийской дипломатии: договоры Руси с греками X в. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики.* 2005. № 1 (19). С. 5-15.
574. Тальберг Д.Г. Историческое происхождение суда в Уложении о наказаниях деяния насильственного похищения чужой собственности на два вида: разбой и грабёж. Протокол № 16 КЮО от 22 декабря 1879 г. *Университетские известия.* 1880. № 7. С. 233–278.
575. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (Дата звернення: 6.10.2020). Назва з екрану.
576. Белогриц-Котляревский Л.С. Про воровство-кражу шайкой. Протокол заседания Киевского юридического общества № 12 от 27 октября 1879 г. *Университетские известия.* 1880. № 6. С. 166–172.
577. Белогриц-Котляревский Л.С. Воровство-кража по русскому праву. *Университетские известия.* 1880. № 1. С. 1–48.
578. Красный террор. *Большевик.* 1919. 25 мая. С. 1.

579. Куницын А. Историческое изображение древнего судопроизводства в России. Санкт-Петербург, 1843. 151 с.
580. Радченко Р.О. Еволюція інституту відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням потерпілому, на українських землях. *Молодий вчений*, 2019. № 4(68). С.425-429.
581. Тальберг Д.Г. Гражданский иск в уголовном суде или соединённый процесс. Киев., 1888. 212 с.
582. Беляев И.Д. Лекции по истории русского законодательства. Москва, 1888. 584 с.
583. Сенин Н.Н. История становления и развития института возмещения вреда, причиненного преступлением, в уголовном процессе Древней Руси и России до октября 1917 года. *Russian Journal of Criminal Law*, 2014. № 1(3). С. 51–60.
584. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол заседания № 13 от 14 октября 1877 г. *Университетские известия*. 1877. № 12. С. 153–168.
585. Протоколы заседаний Киевского юридического общества. Протокол заседания № 14 от 28 октября 1877 г. *Университетские известия*. 1877. № 12. С. 169–175.
586. Собрание узаконений РСФСР. 1917–1918 гг. Москва, 1942. 1483 с.
587. Кримінально-процесуальний кодекс УРСР, затверджений законом від 28.12.1960 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05#Text> (Дата звернення: 16.08.2020). Назва з екрану.
588. Пліско Є.Ю. Патронат в системі соціального виховання неповнолітніх правопорушників у другій половині XIX – на початку XX століття. *Молодий вчений*. 2018. № 10.1 (62.1). С. 87–91.
589. Ядринцев Н.М. Русская община в тюрьме и ссылке. Санкт-Петербург, 1872. 701 с.
590. Горбунова М.М., Рубцов Д.И. Концепция пенитенциарного патроната в Российской империи конца XIX – начала XX веков: теория и практика применения. *Вестник Воронежского института ФСИН России*. 2019, №1. С. 132–138.
591. Андреева Ю.В. Участие Общества попечительного о тюрьмах и других организаций патроната в деятельности уголовно-исполнительной системы России. *Вестник КрасГАУ*. 2012. №5. С. 437–443.

592. Бебякин М.В. Эволюция благотворительных обществ для помощи осужденным в Российской империи. *Человек: преступление и наказание*. 2016. С. 44–48.
593. Орфинская Л.В. Исправительно-воспитательные учреждения и патронат в России и Финляндии. Конец XIX – начало XX в. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. 2007. Сер. 2. Вып. 1. С. 90–99.
594. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
595. Кистяковский А.Ф. Молодые преступники и учреждения для их исправления: С обзором русских учреждений. М., 2016. 232 с.
596. Афоничкин С.Н. Организация сотрудничества исправительных учреждений уголовно-исполнительной системы с общественными объединениями: дисс... канд. юр. наук. М., 2004.
597. Нормальный устав общества покровительства лицам, освобождаемым из мест заключения (патроната). *Тюремный вестник*. 1908. №10.
598. Отчет по главному тюремному управлению за 1915 год. *Тюремный вестник. Приложение*. 1917. №1.
599. Трофимова Н.Н., Щепетов К.М. Исторические традиции формирования общественного контроля за постпенитенциарной адаптацией осужденных в Российской империи (конец XIX – начало XX в.). *История права и отечественной системы наказаний*. 2016. №1(1). С. 101–106.
600. Демченко Г.В. Общества патроната – их возникновение и распространение, устройство и деятельность. *Труды Киевского юридического общества за 1909 и 1910 гг.* К., 1912. 473–495 с.
601. Плющева Е.Л. Служба постпенитенциарного патроната в России: прошлое, настоящее, будущее. *Человек: преступление и наказание*. 2013. №2(81). С. 21–24.
602. Лісогорова К.М. Виправно-трудова право в УРСР в період десталінізації (друга половина 1950-х – перша половина 1960-х років). *Форум права*. 2015. № 4. С. 169–174.

603. Кримінально-виконавчий кодекс України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text> (Дата звернення: 01.09.2020). Назва з екрану.
604. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. Київ, 2019. 656 с.
605. Грицак Я. Нарис з історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. К.: Генеза, 1996. 360 с.
606. Лащенко Р. Українське Правниче Товариство в Києві. *Правник*. 1918. № 1. С. 3–10.
607. Максимова С.В. Київське юридичне товариство. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / Гол. редкол. Ю.С. Шемчушенко. Київ: Укр. енцикл. Т. 3, 2001. С. 94.
608. Від редакції. *Правник*. 1918. № 1. С. 1–2.
609. Зарубіжні українці. Київ: Україна, 1991. 252 с.
610. Вагіна О.М. Освітня діяльність української еміграції в країнах Європи (1918–1939 рр.). Автореф. дис. канд. іст. наук. Запоріжжя, 1999. 18 с.
611. Вагіна О.М. Діяльність Українського Правничого товариства у Празі: 20-30-ті роки XX ст. *Вісник Запорізького національного університету*. 2005. № 2. С. 11–15.
612. Українське правниче товариство. Центральний державний архів Вищих органів влади. Ф. 3831. Оп. 1. спр. 3. Арк. 1.
613. Усенко І.Б. Лащенко Ростислав Митрофанович: Біографічна довідка / Антологія української юридичної думки. Т.2. Історія держави і права. Україна: Руська Правда. Київ: Вид-во Дім «юрид. книга», 2002. С. 423–425.
614. Усенко І. Лащенко Ростислав Митрофанович / Антологія української юридичної думки: в 6 т. Київ: Юридична книга, 2002. Т. 2. 272 с.
615. Падох Я. Предмет історії українського права в УВУ і його викладачі (1921–1981) / Збірник на пошану проф. д-ра Володимира Янева. Мюнхен: УВУ, 1983. С. 1029–1049.

616. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. Ч.2. Литовсько-польська доба. Вип. 1. Пам'ятники права. Прага: Українське Правниче товариство с Ч.С.Р., 1924. 78 с.
617. Руська правда: (Академічний список) / Українське Правниче товариство в ЧСР. Прага: Держдрук, 1927. 18 с.
618. Відчит про діяльність Українського правничого товариства в Чехословацькій республіці за 1923–1928 рр. Центральний державний архів Вищих органів влади. Ф. 3831. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1–66.
619. Іксанова О.М. (О.М. Вагіна). Освітня діяльність української еміграції в Європі: 1918–1939 рр. *Наукові праці історичного факультету*. Вип. 2. Дніпропетровськ: М.П. «Прометей», 1977. С. 140–152.
620. Вагіна О.М. Діяльність Українського Правничого товариства у Празі 20-30-ті роки ХХ ст. *Вісник Запорізького національного університету*. 2005. № 2. С. 11–15.
621. Іксанова О.М. Українські наукові з'їзди у Празі в 20–30-ті роки. *Тези доп. наук. конф. викладачів, студентів університету*. Вип. 5. Ч. 2. Запоріжжя: Вид-во ЗДУ, 1996. С. 4.
622. Вагіна О.М. Діяльність Українського Правничого товариства у Празі: 20-30-ті роки ХХ ст. *Вісник Запорізького національного університету*. 2005. № 2. С. 11–15.
623. Турчин Я.Б. Отто Ейхельман: Постать на зламі століть. Політологічний дискурс: Монографія, 2010. Львів: Вид-во Львівської політехніки. 520 с.
624. Єржабкова Б. Українці в Празі між двома світовими війнами. *Визвольний шлях*. 1990. Кн. 7. С. 871.
625. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939. Матеріали, зібрані С. Наріжним до ч. 2. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 1999. 272 с.
626. Шевчик Ю.В. О. Ейхельман про правові аспекти територіальної організації Української держави. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 40–49.
627. Ейхельман О. Проект Конституції – основних державних законів Української Народної Республіки. Київ; Тернів. 1921. 96 с.

628. Березюк О.В. Історія Київського юридичного товариства. *Юстиніан*. 2007. № 11. С. 135–136.
629. Калюжний Р., Дорошенко Ю. Нарис історії київського правничого (юридичного) товариства. *Український Правничий Альманах*. Київ 2002. С. 224–243.
630. Дорошенко Ю. О. Нарис історії Київського правничого (юридичного) товариства [Електронний ресурс]. Режим доступу: Бібліотека Vesna.org.ua (Дата звернення: 20.08.2020). Назва з екрану.

Додатки

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Індивідуальна монографія

1. Пилипчук О.О. Київське юридичне товариство (1877–1919) / наук. ред. д.іст. наук., проф. О.Г. Стрелко. Київ: Талком, 2020. 547 с.

Рецензії:

Михайлюк В.П. [Рецензія]. *Virtus scientific Journal*. 2021. № 50. С.199–201. Рец. на монографію: Пилипчук О.О. Київське юридичне товариство: 1877–1919. Київ: Талком, 2020. 547 с.

Коробченко А.А. [Рецензія]. *Історія науки і біографістика* [Електронний ресурс]. 2020. Вип. 3. Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2020-3/18.pdf>. Рец. на монографію: Пилипчук О.О. Київське юридичне товариство: 1877–1919. Київ: Талком, 2020. 547 с.

Дефорж Г.В. [Рецензія]. *Шістнадцять наукові читання, присвячені життю та діяльності О.П. Бородіна*, 14 жовтня 2020 р., м. Київ. С. 110–112. Рец. на монографію: О.О. Пилипчук Київське юридичне товариство: 1877–1919. Київ: Талком, 2020. 547 с.

Статті у фахових виданнях України

2. Пилипчук О.О. Внесок О.О. Ейхельмана в розвиток основ конституційного права. *Вісник національного технічного університету «ХПІ»: Серія історія науки і техніки*. 2015. № 63 (1172). С. 77–81.
3. Пилипчук О.О. Всеволод Аристархович Удінцев (1865–1945): життя та діяльність. *Питання історії науки і техніки*. 2016. Вип. 3. С. 53–58.
4. Пилипчук О.О. До історії створення юридичних товариств за кордоном і в Україні. *Історія науки і техніки*. 2016. Вип. 8. С. 161–168.
5. Пилипчук О.О. Правознавець О.Ф. Кістяківський (1833–1885) про значення та цілі Київського юридичного товариства. *Історія науки і біографістика*. 2016. №2. Режим доступу: http://nduv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2016_2
6. Пилипчук О.О. Створення та розвиток Київського юридичного товариства (1876–1919 рр.). *Історія науки і біографістика*. 2016. № 3. Режим доступу: http://nduv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2016_3
7. Пилипчук О.О. Роль Загального статуту імператорських університетів 1863 р. у розвитку наукової юриспруденції. *Історія науки і біографістика*. 2016. № 4. Режим доступу: http://nduv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2016_4

8. Пилипчук О.О. Історія становлення та функціонування Київського юридичного товариства (1876–1919). *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2017. № 231. С. 68–75.
9. Пилипчук О.О. Внесок Чезаре Ломброзо у розвиток кримінології. *Історія науки і техніки*. 2017. Вип.10. С. 194–204.
10. Пилипчук О.О. Основні віхи історії європейського права (XI–XVIII ст.). *Історія науки і техніки*. 2017. Вип. 11. С. 221–235.
11. Пилипчук О.Я. Створення та розвиток юридичного факультету в університеті Святого Володимира у першій половині XIX століття. *Емінак*. 2017. Т. 2. № 4 (20). С. 114–121.
12. Пилипчук О.О. Професор Петро Павлович Цитович (1843–1913). *Питання історії науки і техніки*. 2017. № 2. С. 53–58.
13. Пилипчук О.О. Розвиток юридичного факультету в університеті Св. Володимира у Києві (середина XIX століття). *Вісник Східноукраїнського університету імені Володимира Даля*. 2017. № 11. С. 77–85.
14. Пилипчук О.О. Розвиток європейського права в XIX столітті. *Питання історії науки і техніки*. 2018. Вип. 1. С. 32–36.
15. Пилипчук О.О. Зародження і розвиток права в Давньому Римі. *Історія науки і техніки*. 2018. Вип. 12. С. 170–190.
16. Пилипчук О.О. Питання рецепції Римського права в Київському юридичному товаристві. *Гілея*. 2018. Вип. 130. С.7–12.
17. Пилипчук О.О. Права незаконнонароджених у наукових працях О.І. Загоровського. *Питання історії науки і техніки*. 2018. Вип. 2. С. 54–65.
18. Пилипчук О.О. Права жінок на українських землях за місцевим законодавством у II половині XIX століття. *Вісник Східноукраїнського університету імені Володимира Даля*. 2018. № 2. С. 54–65.
19. Пилипчук О.О. Інститут обмежених речових прав: принципи діяльності у II половині XIX століття. *Історія науки і техніки*. 2018. № 2(13). С. 500–514.
20. Пилипчук О.О. Самогубство як злочин за законодавством Російської імперії. *Питання історії науки і техніки*. 2018. №4. С.24–30.
21. Пилипчук О.О. Становлення та розвиток інституту екстрадиції в Україні (II половина XIX ст.). *Гілея*. 2019. № 143. С.500–514.
22. Pylypchuk O. The rights of juveniles in civil procedure (the 2nd half of the XIX century). *Історія науки і техніки*. 2019. Т.9. Вип. 1(14). С.120–129.
23. Pylypchuk O. Legislative activities of the Kyiv Law society in the field of railway transport. *Історія науки і техніки*. 2019. Т.9. Вип. 2 (15), С.225–232.

Статті, у зарубіжних наукових виданнях

24. Пилипчук О.О. Інститут міни нерухомого майна в науковій діяльності Київського юридичного товариства (II половина XIX – початок XX ст.). *Virtus scientific Journal*. 2019. № 32. 202–207.
25. Пилипчук О.О. Злочини проти власності з ознаками розкрадання в роботах Київського юридичного товариства. *SWorldJournal*. 2020. №06-07. С.122–130.

Опубліковані праці апробаційного характеру

26. Пилипчук О.О. Видатний український правознавець Григорій Васильович Демченко (1869–1958) – штрихи до портрету. *Восьмі наукові читання, присвячені життю та діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848–1898)*: мат. доп., 14 жовтня 2012 р., м. Київ. С. 60–62.
27. Пилипчук О.О. Просвітницька діяльність Київського юридичного товариства. *Дев'ять наукові читання, присвячені життю та діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848–1898)*: мат. доп., 14 жовтня 2013 р. С. 93–97.
28. Пилипчук О.О. Проблеми тлумачення норм вітчизняного права у другій половині XIX століття. *Десяті наукові читання, присвячені життю та діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848–1898)*: мат. доп., 14 жовтня 2014 р., м. Київ. С. 43–49.
29. Пилипчук О.О. Дмитро Германович Гальберг (1853–1891) як професор кримінального права Київського університету. *Одинадцять наукові читання, присвячені діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848–1898)*: мат. доповідей, м. Київ, 14 жовтня 2015 р. С. 76–79.
30. Пилипчук О.О. О.О. Ейхельман про формування загальних принципів міжнародного права. *Двадцять перша Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів за темою: «Модернізація науково-технологічної політики України»*, 15 квітня 2016 р., м. Київ. С. 155–159.
31. Пилипчук О.О. До історії становлення та розвитку Київського юридичного товариства (1877–1917 рр.). *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Правові засоби забезпечення та захисту прав людини: вітчизняний та зарубіжний досвід»*, 14–15 квітня 2016 р., м. Северодонецьк. С. 192–194.
32. Пилипчук О.О. Роль перших з'їздів юристів для розвитку юридичної науки в Німеччині та в Російській імперії. *Матеріали 15-ї Всеукраїнської конференції з історії науки і техніки «Актуальні питання історії науки і техніки»*, 29 вересня – 1 жовтня 2016 р., м. Київ. С. 190–192.
33. Пилипчук О.О. В.Д. Отамановський про історію становлення міського ладу на Україні в XIV–XVIII ст. і роль Магдебурзького права. *«Барська земля Поділля:*

європейська спадщина та перспективи сталого розвитку» (До 475-ї річниці з часу надання місту Бару Магдебурзького права, 615-ї річниці першої документальної згадки про місто Ров та 150-річчя з дня народження М.С. Грушевського), 2016. Київ, Бар. С. 108–114.

34. Пилипчук О.О. О.Ф. Кістяковський про судову реформу 1864 року. *Міжнародна науково-практична конференція, присвячена 150-річчю від дня народження видатного вченого-агробіолога, одного із дієвих організаторів академічної науки в Україні – професора С.Л. Франкфурта (1856–1954)*, 18 листопада 2016 р., м. Київ. С. 217–218.
35. Пилипчук О.О. Смертна кара в антрополого-позитивній школі кримінального права. *Історія освіти, науки і техніки: Мат. XII Міжнародної конференції молодих вчених та спеціалістів, присвяченої 100-річчю від дня створення Академії аграрних наук України*, 19 травня 2017 р., м. Київ. С. 324–327.
36. Пилипчук О.О. Микола Християнович Бунге (1823–1896) – життя та діяльність. *Матер. 16-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки»*, 5–7 жовтня 2017 р., м. Київ. С. 247–249.
37. Пилипчук О.О. Педагогічна діяльність члена Київського юридичного товариства О.В. Романовича-Славатинського. *Двадцять друга Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки та освіти та спеціалістів за темою: «Шляхи відродження науки України»*, 14 квітня 2017 р., м. Київ. С. 127–129.
38. Пилипчук О.О. О.Ф. Кістяківський про порівняльний метод у загальному кримінальному праві. *Тринадцяті наукові читання, присвячені життю та діяльності О.П. Бородіна*, 16 листопада 2017 р., м. Київ. С. 122–124.
39. Пилипчук О.О. Спадкові права неповнорідних в Україні у другій половині XIX століття. *Чотирнадцяті наукові читання, присвячені життю та діяльності О.П. Бородіна*, 17 листопада 2018 р., м. Київ. С. 55–60.
40. Пилипчук О.О. Римське право в Київському університеті Св. Володимира (перша половина XIX ст.). *Двадцять третя Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки і техніки і освіти та спеціалістів, присвячена 100-річч. Національної Академії наук України*. 20 квітня 2018 р., Київ. С. 142–147.
41. Пилипчук О.О. О.І. Загорівський (1849–1919) як юрист, фахівець з цивільного права, історик права. *Актуальні питання історії, археології, науки і техніки: методологія, пошуки, роздуми, знахідки. Матеріал. XI Міжнародної наукової конференції*, 11–12 квітня 2018 р., м. Северодонецьк. С. 97–100.
42. Пилипчук О.О. Історія створення юридичних товариств у світі та їх значення для розвитку юриспруденції. *XXIV Всеукраїнська наукова конференція молодих*

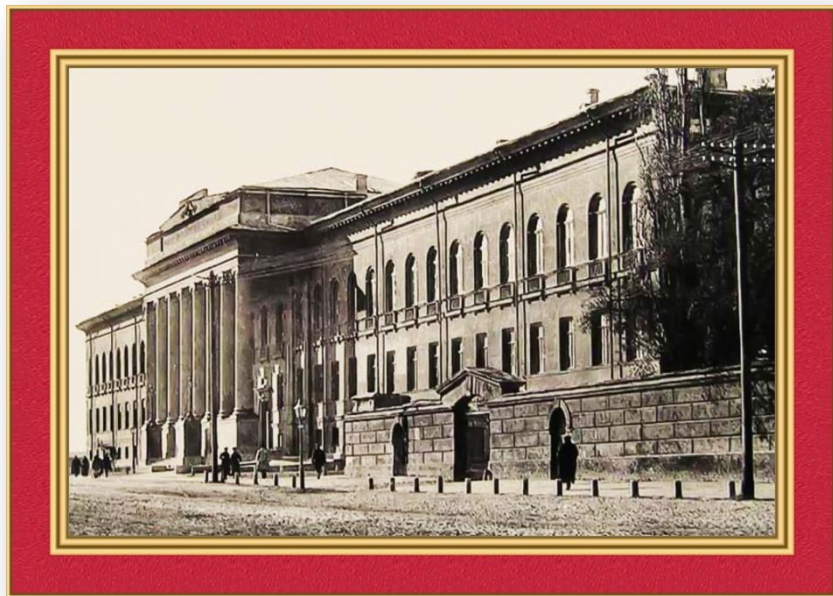
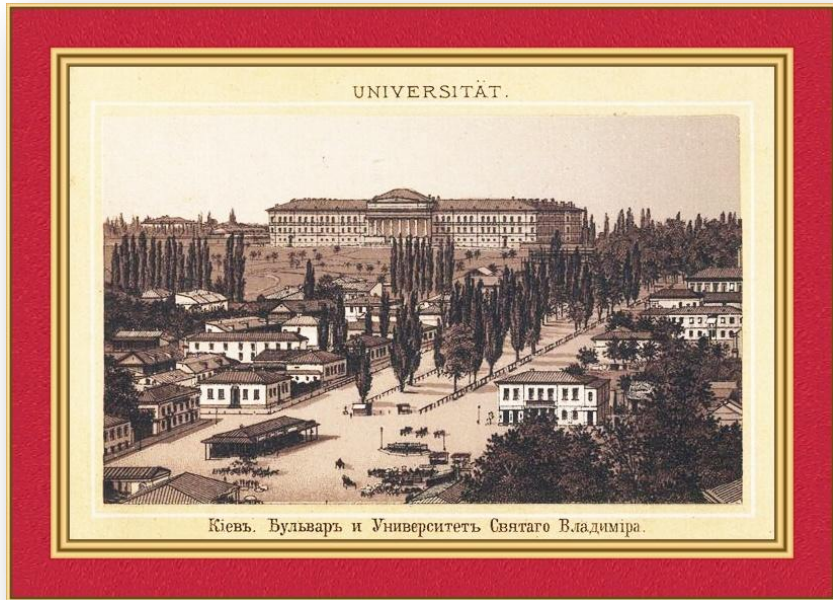
істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів за темою «Наука як феномен національної культури», 19 квітня 2019 р., м. Київ. С. 148–151.

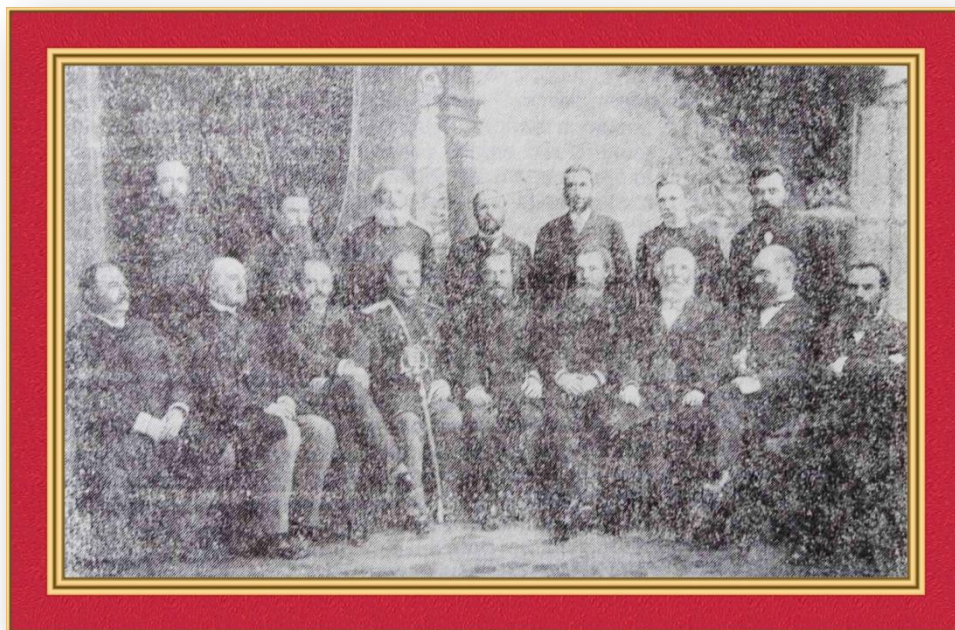
43. Пилипчук О.О. Права недієздатних осіб в Україні в другій половині XIX століття. *П'ятнадцяті наукові читання, присвячені життю та діяльності О.П. Бородіна*, 13 листопада 2019 р., м. Київ. С. 107–112.
44. Пилипчук О.О. Йосип Олексійович Покровський (1868–1920) як фундатор вчення про римське право. *Актуальні питання історії, археології, науки і техніки*, 25–26 квітня 2019 р., Сєверодонецьк. 45–50.
45. Пилипчук О.О. Самоуправство у вітчизняному законодавстві (друга половина XIX ст.). *Світ і Україна у дзеркалі сучасної історії: актуальність діалогу*, 28–29 листопада 2019 р., Сєверодонецьк, 2019. С. 40–49.
46. Pylypchuk O. Development of the Theory of State and Law at St. Volodymyr's University in Kyiv (second half of the 19th – beginning of the 20th century). *International Scientific Conference “Perspectives and Problems of Integration in the European Research and Education Area”*, June 5, 2020, Cahul, Moldova. Pp. 264–269.
47. Пилипчук О.О. Правотворча діяльність Київського юридичного товариства. *Шістнадцяті наукові читання, присвячені життю та діяльності О.П. Бородіна*, 14 жовтня 2020 р., м. Київ. С. 71–80.
48. Пилипчук О.О. Об'єднаний процес в наукових працях Київського юридичного товариства (1877–1919). *Матеріали 19-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки»*. 28–30 жовтня 2020 р., м. Київ. С. 195–199.

Кременецький ліцей – навчальний заклад
в місті Кременець Кременецького повіту
Волинської губернії Російської імперії.
Існував під різними назвами в 1805–1833 роках.
В 1834 р. на його основі було створено
Київський університет Св. Володимира

Київський університет Св. Володимира

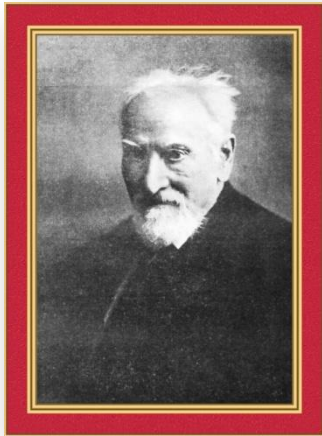

Київські юристи університету Св. Володимира

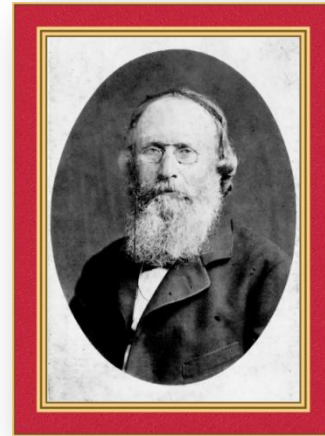
Засновники Київського юридичного товариства

ДЕМЧЕНКО
Василь Григорович
(1831–1914)

Юрист-цивіліст

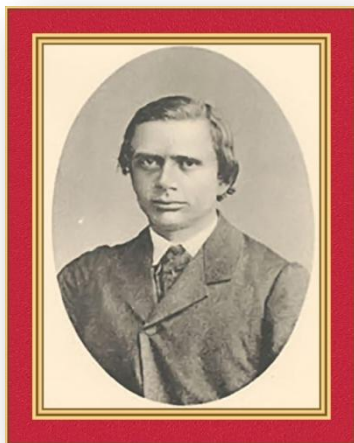
Ініціатор і засновник Київського юридичного товариства. Протягом 1877-1879 та 1884-1909 рр. – голова, від 1909 року – почесний голова. Ординарний професор кафедри цивільних й межових законів. Його роботи дають кілька оригінальних і продуманих поглядів на підстави спадкового права та показують історичний розвиток порядку призову до спадщини окремих класів спадкоємців.

КІСТЯКІВСЬКИЙ
Олександр Федорович
(1833–1885)

Юрист-криміналіст

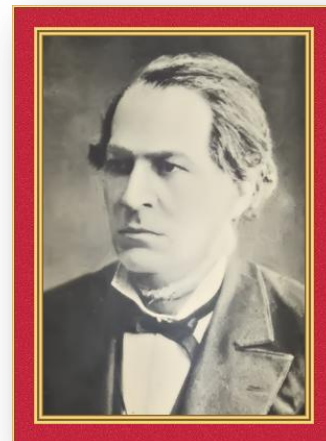
Ініціатор і засновник Київського юридичного товариства. Український вчений-криміналіст та історик права, діяч українського національного відродження. Досліджував українське звичаєве право, історію права та судовий устрій Гетьманщини. Здійснив редакцію видатної юридичної пам'ятки «Права, по котрым судится малоросийский народ» (1879). Опублікував близько 70 наукових статей у журналах «Киевская Старина» і «Университетские Известия».

ЦИТОВИЧ
Петро Павлович
(1843-1913)

Юрист-цивіліст

Правознавець, публіцист. Доктор цивільного права, професор Київського університету. У 1884 році став ординарним професором кафедри торговельного права Київського університету, а згодом був переведений на кафедру цивільного права з додатковим дорученням читати лекції з торговельного права. Потім став членом Ради міністра фінансів, взяв участь в ряді законодавчих робіт. На 1913 рік тасмний радник і сенатор Судового департаменту Урядового Сенату.

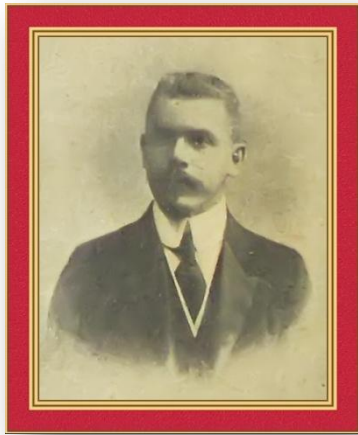

МІТЮКОВ
Калинник Андрійович
(1823–1885)

Юрист-романіст

Професор римського права, декан юридичного факультету і ректор Київського університету Св. Володимира, тасмний радник. В 1846 году був призначений ад'юнктом по кафедрі римського права університету Св. Володимира, яку займав в якості професора до самої смерті. Був деканом, потім ректором Київського університету. Залишив по собі пам'ять одного з найбільш блискучих викладачів римського права.

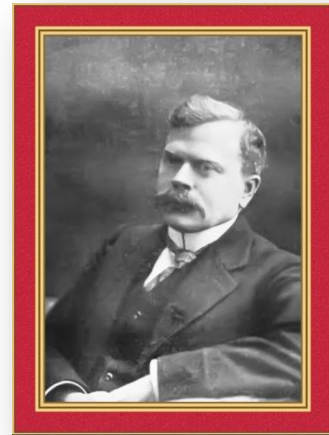
Провідні діячі Київського юридичного товариства в ХХ столітті

УДІНЦЕВ
Всеволод Аристархович
(1865–1930)

Юрист-цивіліст

Професор Київського університету, правознавець. Доктор права. В Київському університеті працював екстраординарним професором на кафедрі торгового права. У 1909 році перейшов на кафедру цивільного права. Як автор багатьох наукових праць з цивільного та гірничозаводського права, в тому ж 1913 році він був призначений членом гірського ради у гірничопромислових справах. З січня 1917 року – товариш міністра народної освіти.

ДЕМЧЕНКО
Григорій Васильович
(1869–1958)

Юрист-криміналіст

Історик і теоретик права, вчений – криміналіст і процесуаліст. У 1907 році був обраний професором кримінального права і процесу в університеті Св. Володимира. На цій посаді перебував до 1920 року. Наукові праці стосуються проблем суду, судочинства, судового прецеденту, а також історії кримінального права. Активний діяч Київського юридичного товариства.

ПОКРОВСЬКИЙ
Йосип Олексійович
(1868–1920)

Юрист-романіст, цивіліст

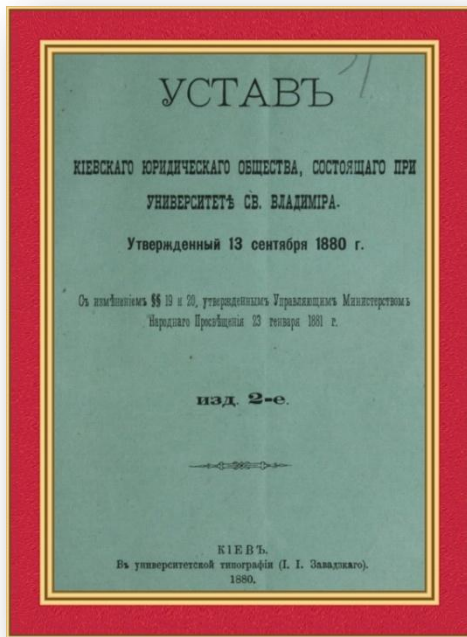
Правознавець, професор, доктор римського права. З травня 1891 р. працював в Київському університеті готувався до професорського звання по кафедрі римського права. В наукових працях вчений відображав римське право як вираз послідовного і логічного розвитку основних юридичних принципів, «здійсненням» яких в житті є юридичні інститути.

ПАШЕ-ОЗЕРСЬКИЙ
Микола Миколайович
(1889–1962)

Юрист-криміналіст

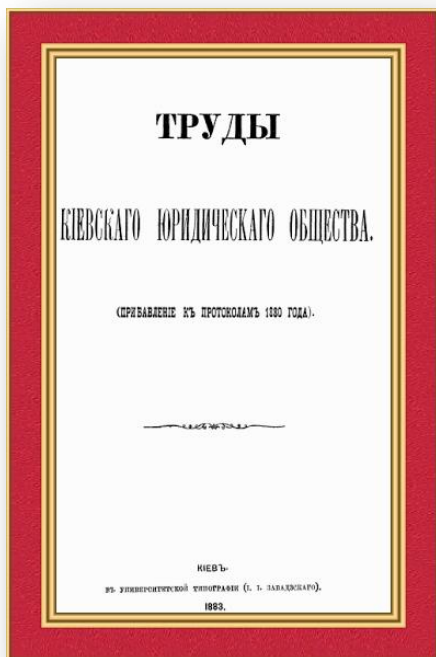
Доктор юридичних наук, професор, фахівець у галузі кримінального права та вчений - пенітенціарист. З 1 грудня 1914 р. до літа 1919 р. викладав кримінальне право у Київському університеті. З 1912 р. був секретарем Київського юридичного товариства. Зберіг документацію Товариства у часи національно-визвольних змагань 1917-1919 рр.

Статут Київського Юридичного товариства

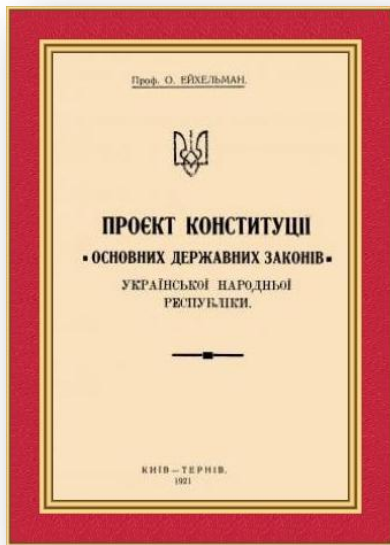
Журнал «Университетские известия», в якому друкувались протоколи і статті Київського Юридичного товариства

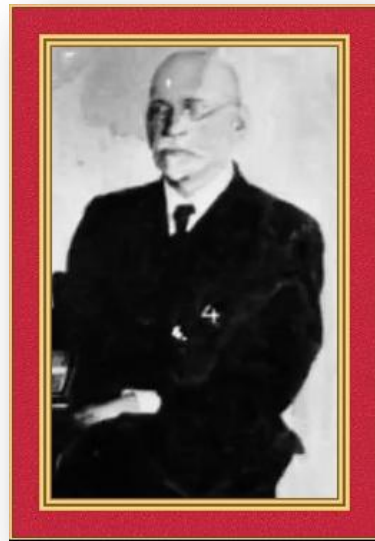
«Труды Киевского юридического общества» – періодичне видання організації, яке друкувало протоколи і доповіді членів Товариства. Всього вийшло три таких випуски: у 1883, 1912 і 1915 р.

Стаття О.Ф. Кістяківського про значення і цілі юридичних товариств

Проект Конституції УНР
О.О. Ейхельмана

ЕЙХЕЛЬМАН
Оттон Оттонович
(1854–1943)

Юрист-конституціоналіст, міжнародник

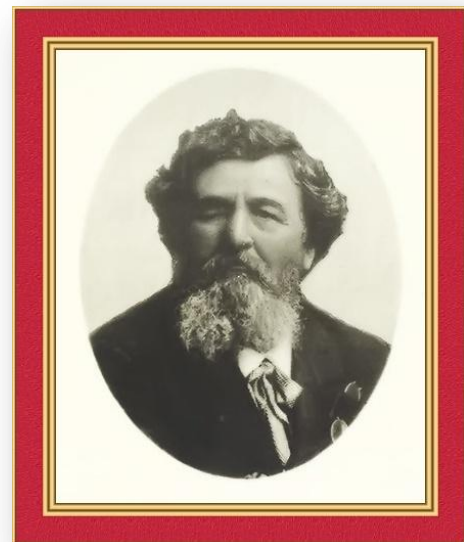
Український громадсько-політичний і державний діяч, вчений-правознавець. Професор кафедри загальної історії права та міжнародного права Київського університету.

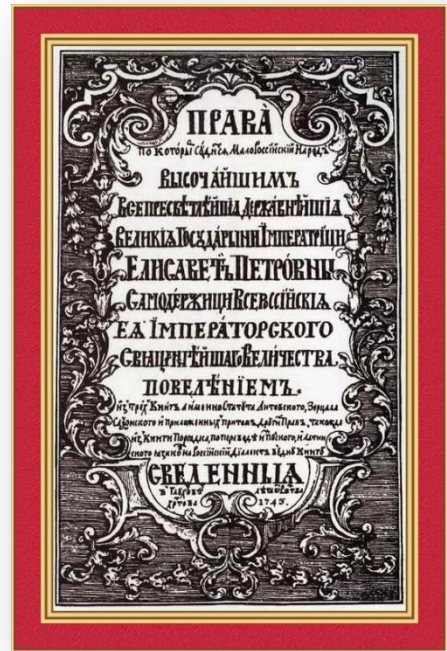
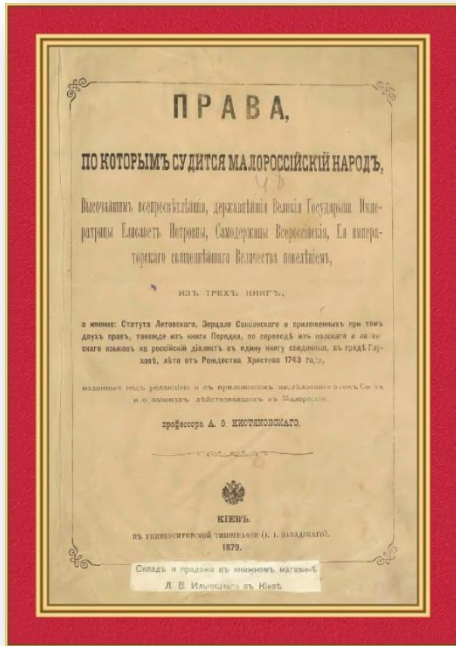
Брав участь в урядах УНР. Розробив проект Конституції, в основу якої поклав драгоманівську ідею про державу, як «спілку громад», Статут Міністерства закордонних справ, Програму для складання Зведення законів для звільненої України. Здійснив великий внесок у становлення і розвиток української політичної думки.

РОМАНОВИЧ-СЛАВАТИНСЬКИЙ
Олександр Васильович
(1832–1910)

Юрист-цивіліст

Історик права, професор державного права Київського університету. Читав курси європейського і російського державного права, а також історію російського права. Був провідним вченим у галузі державного права в Київському університеті. З 1879 року - дійсний статський радник. Був переконаним монархістом.

«Права, за якими судяться малоросійський народ» – перша кодифікована збірка правових норм українського народу

Всесвітньовідома монографія О.Ф. Кістяківського «Дослідження про смертну кару». Перевидаться досі

Монографія О.Ф. Кістяківського «Молоді злочинці і установи для їх виправлення»